

Grammatical Analysis of the Caucasian Albanian

The monograph was carried out by the financial support of Shota Rustaveli National
Science Foundation (Grant Project № YS-2016-45)

Tbilisi

2018

კავკასიის ალბანური ენის გრამატიკული ანალიზი

ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური
მხარდაჭერით (საგრანტო პროექტი: YS-2016-45)

თბილისი

2018

მონოგრაფიაში წარმოდგენილია კავკასიის ალბანური ენის თითოეული უბნის (ფონეტიკა-ფონოლოგია, მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკა) ვრცელი ანალიზი. ენობრივი ფაქტების აღწერის გარდა, სისტემურად შედარებულია კავკასიის ალბანური ენის სტრუქტურული თავისებურებები სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებთან. შედარებისათვის, უპირველეს ყოვლისა, მოხმობილია უდიურისა და სხვა ლეზგიური ენების მონაცემები, ხოლო საჭიროებისამებრ – სხვა მონათესავე ენების მასალაც. წარმოდგენილია კავკასიის ალბანურსა და მონათესავე ენებს შორის არსებული ბგერათშესატყვისობანი, რაც აქამდე არ ყოფილა. რიგი საკითხებისა მონოგრაფიაში ახლებურადაა გაანალიზებული. მათ შორისაა – კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემასთან დაკავშირებული პრობლემები, ალბანური ტექსტის სიტყვაფორმებზე დაყოფის, სიტყვაფორმების სემანტიკისა და სხვა საკითხები. ამას გარდა, დასუბტდა ბრუნვათა სისტემა, როგორც ბრუნვათა რაოდენობის, ისე მათი ფუნქციების თვალსაზრით, ახლებურად გაანალიზდა ზოგიერთი მორფოლოგიური კატეგორია (მაგ., კლასის). პირველად აღიწერა ზმნისართი, სინტაქსური ურთიერთობები წინადადების წევრებს შორის და ზოგიერთი სხვა საკითხი.

წიგნი განკუთვნილია კავკასიოლოგებისთვის, ლინგვისტთა და მომიჯნავე დარგების სპეციალისტთათვის, კავკასიურ ენათა სპეციალობის სტუდენტებისა და კავკასიური ენებით დაინტერესებული პირებისათვის.

რედაქტორი – საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. **ვ. შენგელია**

რეცენზენტი – ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. **ნ. არდოტელი**

სარჩევი

	შესავალი	13
0.1.	მოკლე ცნობები კავკასიის ალბანური ენის შესახებ; კავკასიის ალბანეთისა და ალბანელთა სახელწოდებანი	13
0.2.	ლინგვისტური წყაროების მოკლე მიმოხილვა	14
0.3.	შესწავლის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა	22
	თავი I	
	ფონეტიკა	24
1.1.	საკითხის შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზი	24
1.2.	ვოკალიზმი	30
1.2.1.	მარტივი ხმოვნები	36
1.2.2.	ფარინგალიზებული ხმოვნების საკითხი	36
1.3.	კონსონანტიზმი	47
1.3.1.	სიბილანტები	48
1.3.1.1.	სიბილანტების მეორე რიგის საკითხი	54
1.3.2.	ხშულ-მსკდომი თანხმოვნები	62
1.3.3.	სპირანტები	64

1.3.4.	სონორები	64
1.4.	ფარინგალიზაციის აღნიშვნა კავკასიის ალბანურ ანბანში	68
1.5.	კავკასიის ალბანური ანბანის ასო-ნიშანთა ფონემური ღირებულება	71
1.6.	ძირითადი ფონეტიკური პროცესები	115
1.6.1.	ხმოვანთა რედუქცია (შეკუმშვა)	115
1.6.2.	ხმოვანთა შეკვეცა	116
1.6.3.	ხმოვანთა ასიმილაცია	116
1.6.4.	დიფთონგიზაცია	117
1.7.	ზოგადი დასკვნები	117

თავი II

მორფოლოგია 122

2.1.	ზოგადი	122
2.2.	არსებითი სახელი	124
2.2.1.	არსებითი სახელი აგებულების მიხედვით. სიტყვაწარმოება	124
2.2.2.	არსებით სახელთა ბრუნება	127
2.2.2.1.	ბრუნვის კატეგორია	127
2.2.2.2.	რიცხვის კატეგორია	148
2.2.2.3.	გრამატიკული კლასის კატეგორია	149
2.3.	ზედსართავი სახელი	153
2.3.1.	ზოგადი	153

2.3.2.	ზედსართავი სახელის შედარებითი ხარისხები	154
2.3.3.	ზედსართავი სახელი აგებულების მიხედვით	155
2.4.	ნაცვალსახელი	157
2.4.1.	პირის ნაცვალსახელი	157
2.4.2.	ჩვენებითი ნაცვალსახელი	159
2.4.3.	უკუკვევითი ნაცვალსახელი	159
2.4.4.	საურთიერთო ნაცვალსახელი	160
2.4.5.	კითხვითი ნაცვალსახელი	161
2.4.6.	მიმართებითი ნაცვალსახელი	161
2.4.7.	განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	161
2.4.8.	განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	162
2.5.	რიცხვითი ნაცვალსახელი	163
2.5.1.	ზოგადი	163
2.5.2.	რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	163
2.5.3.	რიგობითი რიცხვითი სახელი	166
2.5.4.	ჯერობის რიცხვითი სახელი	167
2.5.5.	განუსაზღვრელობითი რიცხვითი სახელი	167
2.6.	ზმნა	168
2.6.1.	ზოგადი	168
2.6.2.	ზმნური სიტყვაფორმის სტრუქტურა	168
2.6.2.1.	მარტივი აგებულების ზმნები	168

2.6.2.2.	რთული აგებულების ზმნები	169
2.6.2.3.	მეშველი ზმნები	171
2.6.2.4.	პრევერბი	172
2.6.3.	პირისა [რიცხვის] და კლასის კატეგორიები	173
2.6.4.	დრო-კილოთა წარმოება	177
2.6.4.1.	ზოგადი	177
2.6.4.2.	საწარმოებელი ფუძე	178
2.6.4.3.	დრო	180
2.6.4.3.1.	აწმყო	181
2.6.4.3.2.	იმპერფექტი (ნამყო-უწყვეტელი)	182
2.6.4.3.3.	ნამყო	182
2.6.4.3.4.	პლუსკვამპერფექტი	182
2.6.4.4.	კილო	183
2.6.4.4.1.	კავშირებითი კილო (კონიუნქტივი/სუბიუნქტივი)	183
2.6.4.4.2.	პირობითი კილო (კონდიციონალი)	184
2.6.4.4.3.	ბრძანებითი კილო (იმპერატივი)	185
2.6.4.4.4.	ჰორტატივ-ოპტატივი	186
2.6.4.4.5.	პროჰიბიტივი	186
2.6.4.4.6.	სხვა კილოები	187
2.6.5.	უარყოფა ზმნაში	188
2.7.	სახელზმნური ფორმები	191

2.7.1.	ზოგადი	191
2.7.2.	მასდარი	191
2.7.2.1.	მარტივმაწარმოებლიანი მასდარი	193
2.7.2.2.	რთულმაწარმოებლიანი მასდარი	195
2.7.3.	მიმღობა	195
2.8.	ფორმაუცვლელი სიტყვები	198
2.8.1.	ზმნისართი	198
2.8.2.	თანდებული	199
2.8.3.	ნაწილაკი	200
2.8.4.	კავშირი	201

თავი III

სინტაქსი	202
----------	-----

3.1.	ატრიბუტული სინტაგმის ანალიზი	202
3.2.	პრედიკატული სინტაგმის ანალიზი	203
3.2.1.	პრედიკატული სინტაგმის კონსტრუქციები	204
3.2.2.	პრედიკატი	207
3.2.3.	რეალური სუბიექტი	208
3.2.4.	რეალური ობიექტი	211
3.3.	პრედიკატული სინტაგმის წევრთა მართვა-შეთანხმების საკითხი	212
3.3.1.	მართვა	212

3.3.2.	შეთანხმება	212
3.4.	კლიტიკა	213
3.4.1.	პროკლიტიკა	215
3.4.2.	ენკლიტიკა	216

თავი IV

ლექსიკა 218

4.1.	ძირეული ლექსიკა	218
4.2.	ნასესხები ლექსიკა	245
4.3.	ონომასტიკა	248

თავი V

კავკასიის ალბანური ენის ადგილი მონათესავე ენათა შორის 254

5.1.	კავკასიის ალბანური და უდიური ენების ურთიერთობები	254
5.2.	ბგერათმესატყვისობანი კავკასიის ალბანურსა და მონათესავე ენებს შორის ...	261
5.2.1.	ხმოვნები	261
5.2.2.	თანხმოვნები	280
5.2.2.1.	ხშულ-მსკდომები	280
5.2.2.2.	აფრიკატები	293
5.2.2.3.	სპირანტები	312

5.2.2.4.	სონორები	328
5.3.	გლოტოქრონოლოგია	338
	ლიტერატურა	347

შესავალი

0.1. მოკლე ცნობები კავკასიის ალბანური ენის შესახებ; კავკასიის ალბანეთისა და ალბანელთა სახელწოდებანი.

კავკასიის ალბანური – ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში (XI-XII სს.-მდე) გავრცელებული ენის პირობითი სახელწოდებაა, რომელიც შემოგვრჩა ორ პალიმფსესტსა (N/Sin 13 და N/Sin 55)¹ და რამდენიმე ეპიგრაფიკულ ძეგლში. ალბანელთა ავტოეთნონიმი ცნობილი არ არის, ხოლო ამ ხალხის აღმნიშვნელი სახელწოდება ბერძნულ-რომაულ წყაროებში დადასტურებულ ალბან ფორმას ეყრდნობა. სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული განსაზღვრება „კავკასიის“ ბალკანეთის ალბანურისაგან განმასხვავებლად გამოიყენება. კავკასიის ალბანეთი და ალბანელები ანტიკურ წყაროებში ქრისტეს შობამდე II საუკუნიდან იხსენიებიან² (ბერძნ. Ἀλβανία, რომ. Albania. შედარებით გვიანდელი სომხური Աղուნი-ք იმავე ფუძისაგან უნდა მომდინარეობდეს). ქართულ წყაროებში ამ ქვეყანას რანი (მტკვრის მარჯვენა სანაპირო), მოვაკანი (მტკვრის მარცხენა სანაპირო) და, შესაძლოა, ჰერეთი ეწოდებოდა.³ არაბულსა და სხვა აღმოსავლურ ენებში ასევე الران (ალ-რან) > أران (არ-რან) სახელწოდება დამკვიდრდა.

ალბანური იბერიულ-კავკასიური ენათა ოჯახის დალესტნური ჯგუფის ლეზგიურ ქვეჯგუფს მიეკუთვნება და მისი უშუალო შთამომავალია უდიური ენა. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ალბანური მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის ერთადერთია, რომელსაც მოეპოვება, სავარაუდოდ, თხუთმეტი საუკუნის წინანდელი წერილობითი ძეგლები, კავკასიის ალბანური ენის მონაცემები კავკასიოლოგიისათვის მეტად ფასეულია – მათ შეუძლიათ ნათელი მოჰფინონ

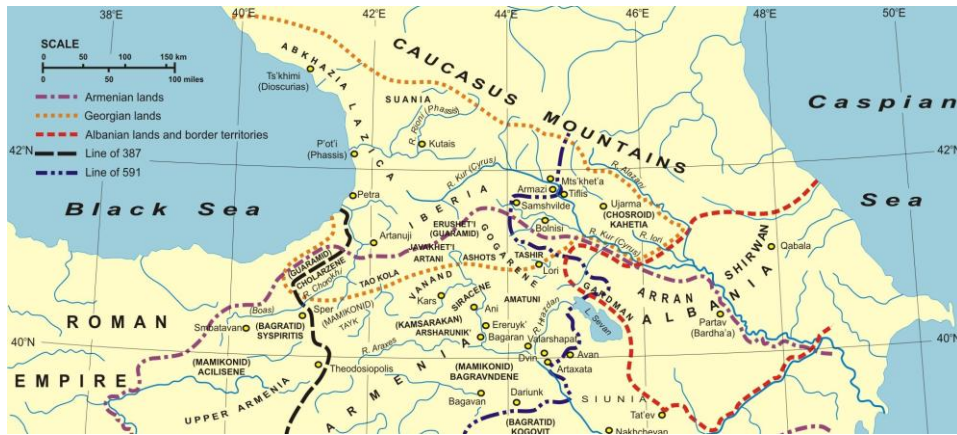
¹ ვფიქრობთ, რომ ორივე პალიმფსესტის ქვედა (ალბანური) ტექსტი ერთ ხელნაწერს წარმოადგენს.

² თუმცა კავკასიის ალბანელთა ერთ-ერთი ტომი, უტიები, ჯერ კიდევ ჰეროდოტეს “ისტორია”-ში გვხვდება უტი, უტიოი (ὄντι, ὄντιοι) ფორმით.

³ საინტერესოა, რომ სომხური წყაროებიც ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში ალუანქ/ალუანქის გარდა ლფინქს და ბალასაკანს ათავსებენ.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა დიაქრონიული ვითარების ამსახველ არაერთ მოვლენას.

ამიერკავასია IV-VI სს.⁴

0.2. ლინგვისტური წყაროების მოკლე მიმოხილვა.

კავკასიის ალბანური მსოფლიოს ერთ-ერთ ორიგინალურ ანბანურ დამწერლობას წარმოადგენს. ცნობები კავკასიის ალბანური დამწერლობის შესახებ დაცულია სომხურ საისტორიო მწერლობაში. ამ ცნობების საფუძველზე, XIX საუკუნის დასაწყისიდან დაიწყო დაკარგული კავკასიის ალბანური დამწერლობის ნიმუშთა მოძიება. მრავალჯერ გავრცელდა ცნობა ხელნაწერი ტექსტებისა თუ ეპიგრაფიკული ძეგლების აღმოჩენის შესახებ, თუმცა არც ერთ შემთხვევაში ეს ინფორმაცია არ დადასტურდა. მოძიებული „ალბანური დამწერლობის ძეგლები“ სინამდვილეში, როგორც წესი, სომხური კრიპტოგრამის სხვადასხვა სახეობებით იყო შესრულებული, ანდა ბერძნულ თუ ქართულ ეპიგრაფიკულ წარწერებს წარმოადგენდა. საყურადღებოა, რომ სომხური კრიპტოგრამით შესრულებულ რამდენიმე ხელნაწერში აღნიშნულიც იყო, რომ ის წარმოგვიდგენს ალბანურ ანბანს, ანდა ალბანურ ტექსტს.⁵

⁴ წინამდებარე რუკა შედგენილია კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორის რ. თომსონის მიერ, იხ.: The Cambridge Ancient History, volume XIV, chapter 22b: 662; ელ. მისამართი: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Ancient-countries-of-Transcaucasia.jpg>

⁵ ილ. აბულაძის აზრით, სიტყვა ალბანური (აჟღისაჟი) სინამდვილეში უნდა იყოს „ალავნური“

ასეთ დოკუმენტთა რიგში, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია ექმიაძინის N 2013 და N 3124 ხელნაწერები ფსევდოალბანური ანბანით, რომელიც, როგორც გაირკვა, სომხური კრიპტოგრამით იყო შესრულებული. ერთი ასეთი ხელნაწერი ხელთ ჰქონდა მ. ბროსეს, რომელმაც 1844 წელს მასში გამოყენებული გრაფიკული ნიშნები ასე დაახასიათა: “ეს გახლავთ სომხური ასოების მეტ-ნაკლებად ზუსტი იმიტაცია”.⁶

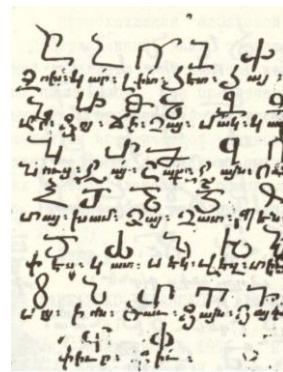
ნამდვილი ალბანური ანბანის აღმოჩენა თარიღდება 1937 წლის 28 სექტემბრით. იმ დღეს ილ. აბულაძემ ექმიაძინის ხელნაწერებს შორის აღმოაჩინა სომხური ენის გრამატიკის სახელმძღვანელო (ექმიაძინის N 7117 ხელნაწერი),⁷ სადაც, სხვასთან ერთად, წარმოდგენილი იყო რამდენიმე ანბანი (ბერძნული, ლათინური, ქართული, სირიული, კოპტური და არაბული) და მათ რიცხვში იყო 52 ასო-ბგერისაგან შემდგარი კავკასიის ალბანურიც.

მატენადარანის ხელნაწერში წარმოდგენილი ალბანური ანბანი

142r

142v

N 7117-ის დედანი ჩამოტანილია სომხეთში, მეწოფის მონასტერში ყირიმიდან (თეოდოსიიდან) ვინმე განდევილი ბერის კირაკოსის მიერ. მონასტრის

(საქსსი), ანუ “მტრედის” (რუს. “Голубиный”, ე. ი. საიდუმლო, მტრედების ფოსტისთვის განკუთვნილი) [აბულაძე 1938: 69].

⁶ ვიმოწმებთ აკ. შანიძის მიხედვით [შანიძე 1938: 46].

⁷ დღეს ეს ხელნაწერი დაცულია ერევანში, მატენადარანის ბიბლიოთეკაში და სამეცნიერო მიმოქცევაში ცნობილია როგორც „მატენადარანის N 7117 ხელნაწერი“.

წინამძღვარს თომა მეწოფელს მისთვის რედაქცია გაუკეთებია და გადაუცია გადასაწერად თავისი მოწაფისათვის, თომა არქიმელისათვის [შანიძე 1938: 13].

ხელნაწერი არ არის დათარიღებული, მაგრამ თომა მეწოფელის მონასტრის წინამძღვრობის წლები კარგად არის ცნობილი, აქედან გამომდინარე, უეჭველია, რომ ხელნაწერი გადაწერილია 1411-1446 წლებში [შანიძე 1938: 13-14].

ხელნაწერი პირობითად შეგვიძლია დავყოთ სამ ნაწილად: პირველი და ყველაზე დიდი სომხური ენის სახელმძღვანელოს წარმოადგენს; მეორეში (გვ. 141-142) მოცემულია ზემოთ ჩამოთვლილი ალფაბეტები და ინდური ციფრები (ხელნაწერის მიხედვით “ინდური ასოები”); მესამეში კი (გვ. 143-145) წარმოდგენილია ლოცვები “მამაო ჩვენო”, “წმინდაო ღმერთო...”⁸ და “დიდება..., აწ და მარადის...” სხვადასხვა ენაზე (ბერძნულად, სირიულად, ქართულად, სპარსულად, არაბულად და მიდიურად; სამწუხაროდ, მათ შორის არ არის ალბანური).

კავკასიის ალბანური ანბანის აღმოჩენით გამოწვეული ეფექტი ძალზე დიდი იყო. პრ. აჭარიანი წერდა: “დაუვიწყარი დიდებისა და პატივის ღირსი გახდა ახალგაზრდა ქართველი მეცნიერი აბულაძე ... რომელმაც ეკმიადინის ხელნაწერებს შორის ალბანური ანბანი აღმოაჩინა” [აჭარიანი 1941: 3].

მაშინვე გამოჩნდნენ სკეპტიკოსებიც, მაგ., ლ. მელიქსეთ-ბეგს ბოლომდე არ სჯეროდა, რომ ანბანი ნამდვილია. მას შეუძლებლად მიაჩნდა მაშინდელი აზროვნებისათვის 52 გრაფემიანი ანბანის შექმნა. პრ. აჭარიანმა ასეთი ეჭვები შეადარა “ხანგრძლივად სიბნელეში მყოფი ადამიანის უეცრად სინათლეზე გამოსვლას” [აჭარიანი 1941: 3].

ილ. აბულაძეს ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერი თვითონ არ გამოუკვლევია. მან მხოლოდ ცნობა გამოაქვეყნა მისი აღმოჩენის შესახებ [აბულაძე 1938: 69-71] და შესასწავლად თავის მასწავლებელს აკ. შანიძეს გადასცა.

---

⁸ აღსანიშნავია, რომ სამწმიდაობის ლოცვას მონოფიზიტური (პეტრე ფულონის (“მკაწვრელი”) მიერ გაკეთებული) ჩანართიც ახლავს: “წმინდაო ღმერთო, წმინდაო ძლიერო, წმინდაო უკვდაო, რომ ჩვენთვის ჯვარს ეცვი, შეგვიწყალე ჩვენ”.

აკ. შანიძემ გამოიკვლია მატენადარანის N 7117 ხელნაწერის ანბანური ნაწილი და ნათლად გვიჩვენა, რომ წყაროში მოცემული ყველა ანბანი ნამდვილია, წარმოდგენილია ძველი ფორმით (არაუგვიანეს XI საუკუნისა) და ამის საფუძველზე დაასკვნა, რომ კავკასიის ალბანურზე ავთენტური უნდა ყოფილიყო [შანიძე 1938: 14-27]. ალბანური ანბანის კრიტიკულად განხილვის შემდეგ, აკ. შანიძე ასკვნის, რომ იგი ძირითადად სწორი უნდა იყოს და მასში მოცემულ ბგერათსისტემას უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემა უნდა შეესაბამებოდეს [შანიძე 1938: 27-40]. უნდა აღინიშნოს, რომ მთელმა შემდგომმა კვლევა-ძიებამ აკ. შანიძის ეს დებულებები ვერ შეარყია. ასევე, აღსანიშნავია, რომ მკვლევრის მიერ ნავარაუდები არაერთი ასო-ბგერის ფონემური ღირებულება (N 7117 ხელნაწერისაგან განსხვავებული) დადასტურდა.

აკ. შანიძემ საოცარი წინდახედულობა გამოიჩინა იმის დადგენაშიც, თუ სად იყო შესაძლებელი ალბანური დამწერლობის დაკარგულ ნიმუშთა მოძიება. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, “იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ სპეციალური ძიებისა და არქეოლოგიური გათხრების საშუალებით აზერბაიჯანში (უპირველეს ყოვლისა ბარდავის მიმდგომ კუთხეებში) აღმოჩნდება წარწერების სახით ალბანური ტექსტები, რომელთა წასაკითხავად გასაღები ნაპოვნია. ამას გარდა, არ არის გამორიცხული ისიც, რომ ოდესმე, სადმე, რომელსამე ბიბლიოთეკაში პალიმფსესტებს შორის აღმოჩნდეს ხელნაწერთა ფრაგმენტები ალბანურ ენაზე” [შანიძე 1938: 65]. როგორც შემდგომმა მოვლენებმა გვიჩვენა, აკ. შანიძის ორივე ვარაუდი გამართლდა.

მოგვიანებით აღმოჩნდა კავკასიის ალბანური ანბანის მეორე ნუსხაც, რომელიც წარმოდგენილია არმენოლოგ ა. ქურდიანის მიერ აშშ-ში 1956 წ. მოძიებულ XVI ს-ის (დაახლ. 1580 წ.) სომხურ ხელნაწერში. ეს ხელნაწერი, სავარაუდოდ, ეჩმიაძინის N 7117 ხელნაწერის ასლია [ქურდიანი 1956: 80-83] და მატენადარანის ნუსხასთან შედარებით გარკვეულ განსხვავებებს იძლევა როგორც გრაფიკათა მოხაზულობის თვალსაზრისით, ისე მათ სახელდებაშიც.⁹

---

⁹ N 11 “**მუდ**”-ის ნაცვლად გვაქვს “**მუდ**”, N 33 “**შაქ**”-ის მაგივრად “**ჩაქ**”; N 39 “**ჩაძ**”-ის ნაცვლად “**შაძ**”: სამივე შემთხვევაში მატენადარანის ხელნაწერის ჩვენება სწორია.

ა. ქურდიანის მიერ აღმოჩენილი ხელნაწერი გამოიკვლია აკ. შანიძემ, რომელმაც დაადასტურა მისი ავთენტურობა. ამასთან, აკ. შანიძემ განსხვავებული მოსაზრება შემოგვთავაზა ამ ხელნაწერის წარმომავლობის შესახებ. მისი აზრით, “ქურდიანის” ხელნაწერის შემდგენი იგივე დედნით (სავარაუდოდ, X საუკუნის) სარგებლობდა, ოღონდ მატენადარანის ხელნაწერისაგან დამოუკიდებლად [შანიძე 1959: 201-206].

ჩვენი აზრით, ა. ქურდიანის მიერ მოძიებულ ხელნაწერში წარმოდგენილი ალბანური ანბანის დედანი მაინც მატენადარანის N 7117 ხელნაწერის ანბანი უნდა იყოს. ამას გვაფიქრებინებს ორივე ნუსხაში იდენტური შეცდომების არსებობა, მაგ., N 2 **ნ** (ბ) გრაფემას ორივეგან “**ოდეთ**” ეწოდება; N 3 **ჲ** (გ) – “**ზიმ**”; N 5 **ქ** ე – “**ჭზ**” და ა. შ. არ გვაქვს ერთი შემთხვევაც კი, რომ მატენადარანის ხელნაწერში დადასტურებული რომელიმე ასო-ნიშნის მცდარი სახელწოდება “ქურდიანის” ხელნაწერში სწორი ფორმით იყოს მოცემული. ამასვე ადასტურებს ორივე წყაროში წარმოდგენილ ასო-ნიშანთა მოხაზულობის მსგავსება. თუ გვაქვს განსხვავება, მაშინ “ქურდიანის” ხელნაწერის ნიშნები უფრო დამახინჯებულია პალიმფსესტის გრაფემებთან შედარებით.

1948-1952 წლებში მინგეჩაურთან (აზერბაიჯანის ჩრდილო-დასავლეთი) გათხრების შედეგად ერთი ლაპიდარული წარწერა და რამდენიმე გრაფიტი აღმოჩნდა, რამაც ახალი იმპულსი მისცა ალბანოლოგიის განვითარებას. იმ პერიოდში მოძიებულ ეპიგრაფიკულ ნიმუშთა ერთობლიობას ალბანურ წარწერათა კორპუსს (ან მინგეჩაურის წარწერებს) უწოდებენ და მასში შედის: 1. ჯვრის პოსტამენტის წარწერა – 70 გრაფემა; 2. გრაფიტი თიხის შანდალზე N 1 – 50 გრაფემა; 3. გრაფიტი თიხის შანდალზე N 2 – 16-17 გრაფემა; 4. გრაფიტი თიხის შანდალზე N 3 – 8 გრაფემა; 5. გრაფიტი თიხის შანდალზე N 4 – 24 გრაფემა; 6. გრაფიტი კრამიტის ნატეხზე N 1 – 21 გრაფემა; 7. გრაფიტი კრამიტის ნატეხზე N 2 – 5-6 გრაფემა. მთლიანად კორპუსი შედგება 194-196 გრაფემისაგან და მასში დასტურდება კავკასიის ალბანური ანბანის 34 ასო-ნიშანი. ამას გარდა, კავკასიის ალბანური დამწერლობის ცალკეული ნიშნები გვხვდება ქ. დერბენტის გალავანზე.

კავკასიის ალბანურ წარწერათა კორპუსში ზოგიერთ მეცნიერს შეჰქონდა ე. წ. დერბენტის წარწერა (ს. მურავიოვი) და ზემო ლაზკოს (ზემო ლაზკომახის) ქვის ფილა (ვ. გუკასიანი, გ. კლიმოვი), რაც გასაზიარებელი არ ჩანს.

როგორც აღინიშნა, მინგეჩაურის გათხრებამდე, ანუ ალბანური ეპიგრაფიკული ძეგლების აღმოჩენამდე, უკვე მოძიებული იყო კავკასიის ალბანური ანბანი და, აგრეთვე, ცნობილი იყო ის სავარაუდო ენა (უდიური), რომლის საფუძველზეც უნდა წარმართულიყო ძიება. ამან შექმნა ილუზია, რომ მინგეჩაურის წარწერები ადვილად გაიშიფრებოდა, მაგრამ მათი წაკითხვის პროცესი ჩიხში მოექცა.

ამის საილუსტრაციოდ საკმარისია მოვიყვანოთ 1948 წელს სუდაგილანში (აზერბაიჯანი, მტკვრის მარცხენა სანაპირო, ქ. მინგეჩაურის მახლობლად) აღმოჩენილი ჯვრის პოსტამენტის ლაპიდარული წარწერის წაკითხვის ცდები:

ა. აბრამიანმა ეს წარწერა შემდეგნაირად წაკითხა: “ჰერაკლეს [მეფობის] ოცდამეათე [წელს] აღმართა ტაძარი წმინდა ელიშეს (ან გისის ელიშეს) [სახელზე] ... ეპისკოპოს ობელის მოსახსენებლად” [აბრამიანი 1964: 45].

გ. კლიმოვის მიხედვით: “... ოცდამესამე წელს ხოსროსი...” [კლიმოვი 1967, 78].

ს. მურავიოვის მიხედვით: “ეს? ტახტი? // სამსხვერპლო? (ზედმიწ. სისხლიანი? ფილა?) აღმართა? იაკობ (იაკობ) მღვდელმა, ტომით უდიმ, ძელისათვის (ე. ი. ჯვარისათვის)” [მურავიოვი 1981: 268].

ვ. შულცეს მიხედვით: “კეისარ პიპეს (ფილიპეს) ... ოცდამეშვიდე წელს პოსტამენტი ... გააკეთა ... იოანე ეპისკოპოსს გაუკეთა ...” [შულცე 1982: 291].

დანარჩენი წარწერების შემთხვევაშიც სპეციალისტებმა ერთმანეთისაგან განსხვავებული შედეგები მიიღეს.

პირველმა, ვინც ალბანურ წარწერათა კორპუსის აღმოჩენის შემდეგ გამოთქვა მოსაზრება, რომ მატენადარანის ხელნაწერში შემონახული ანბანი ბევრი შეცდომის გამო (როგორც ასო-ნიშანთა ფონემური ღირებულების, ისე მათი გრაფიკული ფორმის თვალსაზრისითაც) ვერ გამოდგებოდა წარწერათა გასაშიფრად, ხოლო ეპიგრაფიკული კორპუსი დამოუკიდებლად საკმარისი არ

იყო მისი წაკითხვისათვის, იყო კვლავ აკ. შანიძე. მას თვითონ წარწერათა გაშიფვრა აღარც უცდია, რადგან, ამ ვითარებაში ასეთი მცდელობები უნაყოფოდ მიაჩნდა. მისი ძალიან ზუსტი შეფასებით, ეს იგივე იქნებოდა, რომ ამავე მატენადარანის N 7117 ხელნაწერში მოცემული ქართული ანბანით გვეცადა ბოლნისის სიონის წარწერის წაკითხვა, სხვა ცოდნა ქართული ენისა და დამწერლობის შესახებ რომ არ გვექონოდა [შანიძე 1957: 33-44].

კავკასიის ალბანურ ენაზე შესრულებული პირველი გაბმული ვრცელი ტექსტი მოძიებულ იქნა სინას ნახევარკუნძულზე (ეგვიპტე) მდებარე წმ. ეკატერინეს მონასტერში. 1975 წ. იქ დაახლოებით 1100 ხელნაწერი აღმოაჩინეს. ახალ კოლექციაში 141 ქართული ხელნაწერი გამოვლინდა (ფურცელთა საერთო რაოდენობაა – 4000-ზე მეტი). მათ შესასწავლად საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა სინას მთაზე განახორციელა რამდენიმე ექსპედიცია ზ. ალექსიძის ხელმძღვანელობით.

მეორე ექსპედიციის დროს, 1994 წლის ნოემბერ-დეკემბერში, ზ. ალექსიძემ მიაქცია ყურადღება ორი პალიმფსესტის (N/Sin 13 და N/Sin 55) ქვედა ტექსტს, რომელიც, მკვლევრის თქმით, ერთდროულად ჰგავდა ქართულსაც და სომხურსაც, თუმცა არ იყო არც ერთი მათგანი. საქართველოში დაბრუნებისთანავე მეცნიერებათა აკადემიის სხდომაზე გაკეთებულ ანგარიშში ზ. ალექსიძემ განაცხადა, რომ მის მიერ აღმოჩენილი უცნობი დამწერლობით შესრულებული ტექსტი შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ კავკასიის ალბანური [ალექსიძე 2003: 24].

1996 და 2000 წლებში სინას ნახევარკუნძულზე კიდევ ორი სამეცნიერო ექსპედიცია მოეწყო, რომლის დროსაც სპეციალურ ტექნიკურ საშუალებათა გამოყენებით გადაიწერა ალბანური ტექსტი, აგრეთვე გადაღებულ იქნა პალიმფსესტების ფოტოსურათები (ულტრაიისფერი განათების ქვეშ).

ქართულ-ალბანური პალიმფსესტების ფურცელთა საერთო რაოდენობა 240-ს აღწევს. დაუზიანებელი ფურცლის ზომაა – 29,5 X 22,5 სმ. თითოეულ ფურცელზე ტექსტი შესრულებულია ორ სვეტად. როგორც წესი, სვეტში 22 სტრიქონია (ზოგჯერ 24). სვეტებს შორის და არშიებზე საკმაოდ დიდი მანძილია

დატოვებული, თავისუფალი ადგილები კი ტექსტთან დაკავშირებული მინაწერების გასაკეთებლად გამოყენებული.

ალბანური ტექსტი შესრულებულია საკმაოდ ლამაზი ასომთავრულით. საზედაო ასოები გამოყენებულია მუხლების გამოსაყოფად. ტექსტი თითქმის უწყვეტია, იშვიათად მოკლე მონაკვეთები ერთმანეთისგან გამიჯნულია ორი, თითქმის წერტილის ფორმის მქონე მოკლე პარალელური ხაზებით. ხშირად გამოყენებულია ქარაგმის ნიშანი.

ალბანური ტექსტის მოცულობა დაახლ. 16 ათასი სიტყვაფორმაა (დაახლ. 60 ათასი ნიშანი) და მასში დასტურდება კავკასიის ალბანური ანბანის 48 ასო-ნიშანი. პალიმფსესტების ალბანური ფენა წარმოგვიდგენს ე. წ. ლექციონარსა („კანონი“, „კანონარი“) და იოანეს სახარებას. კავკასიის ალბანური ლექციონარის საკითხავთა სათაურები შესრულებულია ბევრად მცირე ზომის გრაფემებით (რაც ალბანურ ლექციონარს აახლოვებს უძველეს ქართულ და სომხურ ლექციონარებთან). სათაურის დასაწყისი და შემდეგ თითქმის ყველა სიტყვა დაწერილია საზედაო ასოებით (ეს სომხური ლექციონარებისათვისაა დამახასიათებელი). სათაურშივე, ხშირ შემთხვევაში, გვაქვს მოკლე მითითება ტექსტის წაკითხვის შემდეგ ალილუიას, ზოგჯერ კი, ფსალმუნის შესრულების აუცილებლობაზე.

ალბანურ ხელნაწერში გამოსარჩევია ორი ან სამი გადამწერის ხელი [ალექსიძე 2003: 65], რაც ასეთი დიდი მოცულობის ტექსტისათვის გასაკვირი არ არის. სინურ პალიმფსესტთა ალბანური ასო-ნიშნები სიახლოვეს ავლენენ მინგეჩაურის წარწერათა გრაფემებთან. მათი განსხვავება, იმ ბუნებრივ სხვაობას არ სცილდება, რომელიც უნდა იყოს ლამაზად შესრულებულ ხელნაწერსა და ეპიგრაფიკის გრაფემებს შორის.

თავის მხრივ შეინიშნება საკმაო სხვაობა მატენადარანის N 7117 ხელნაწერსა და სინური პალიმფსესტების ნიშანთა შორის. ეს აიხსნება იმით, რომ მატენადარანის ხელნაწერი გადაწერილი უნდა იყოს სულ მცირე ორჯერ სომეხ გადამწერთა მიერ, რომლებიც, ბუნებრივია, არ იცნობდნენ კავკასიის ალბანურ დამწერლობას. ამან გამოიწვია ასო-ბგერათა უმეტესობის დამახინჯება ან მათი სტილიზაცია სომხურის მიხედვით.

როგორც ჩანს, X ს-ში ალბანური ტექსტი გადაირეცხა (წყაროთა ცნობების მიხედვით, იმ პერიოდში სინას მთაზე იგრძნობოდა პერგამენტის ნაკლებობა¹⁰) და შემდგომ ზემოდან შესრულდა ქართული ტექსტი (ნუსხა-ხუცურით).

ალბანური ხელნაწერი, შესაძლოა, შესრულებულიყო კავკასიის ალბანეთში: ალბანური ეკლესიის მონოფიზიტურ მრწამზე გადასვლის შემდეგ კი (VIII ს-ის დასაწყისი) მოხვედრილიყო საქართველოში და აქედან სინას მონასტერში, ანდა, გადაწერილიყო პალესტინის ერთ-ერთ ალბანურ მონასტერში და იქიდან მოხვედრილიყო პალესტინის ქართულ წრეში და შემდეგ სინას მთაზე.

ჩვენ მეორე ვარაუდი უფრო მართებულად მიგვაჩნია. მოვსეს კალანკატუაცი იერუსალიმის საპატრიარქოში ასზე მეტ ალბანურ და სომხურ მონასტერს ითვლის (!) და მხოლოდ იერუსალიმში ასახელებს ათ მონასტერს, რომელიც, მისი თქმით, ალბანელთა მიერაა დაარსებული (თუმცა მათგან მოქმედი სულ რამდენიმე იყო, დანარჩენს კი მაჰმადიანები განაგებდნენ) [კალანკატუაცი 1985: 132-134].

0.3. შესწავლის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა.

კავკასიის ალბანური დამწერლობისა და ენის პრობლემატიკა სხვადასხვა პერიოდში არაერთი მეცნიერის შესწავლის საგანი გამხდარა. პირველი სამეცნიერო მონოგრაფია [შანიძე 1938: 1-68] და კიდევ რამდენიმე ნაშრომი ალბანურის შესახებ [შანიძე 1957; 1959; 1960] ეკუთვნის აკ. შანიძეს. კავკასიის ალბანური ანბანის ორი ნუსხის ანალიზს და ალბანური დამწერლობის კვლევასთან დაკავშირებულ სხვა საკითხებს წარმოგვიდგენს, აგრეთვე, შემდეგი ნაშრომები [აბულაძე 1938, 1940; დიუმეზილი 1940-1941; აჭარიანი 1941; ქურდიანი 1956; ჰევსენი 1956; მელიქსეთ-ბეგი 1957; დიაკონოვი 1961; ქურდიანი 1993, 1995, 1996 და სხვ.].

მინგეჩაურის წარწერების აღმოჩენის შემდეგ 1960-90 წლებში გამოქვეყნდა რიგი ნაშრომებისა, რომლებიც მიემდვნა ალბანური ეპიგრაფიკის წაკითხვასა და კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიური სიტემის დადგენას (ამის შესახებ ვრცლად იხ. 1. 1. ქვეთავი) [აბრამიანი 1964; კლიმოვი 1967, 1970, 1972, 1976, 1984, 1990; გუკასიანი 1968, 1969, 1971; მურავიოვი 1981; შულცე 1982 და სხვ.].

---

¹⁰ ვიმოწმებთ ზ. ალექსიდის მიხედვით [ალექსიძე 2003: 58].

სინური პალიმფსესტების აღმოჩენის შემდეგ, გამოქვეყნდა ზ. ალექსიძის ნაშრომები, რომლებიც წინასწარ ცნობებს შეიცავს კავკასიის ალბანური ხელნაწერის აღმოჩენის შესახებ [ალექსიძე 1999, 2001 და სხვ.]. კავკასიის ალბანური ენის აღწერის პირველი ცდა კი მოცემულია 2003 წელს თბილისში გამოქვეყნებულ ზ. ალექსიძის მონოგრაფიაში „კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა“ [ალექსიძე 2003], თუმცა ენობრივი ანალიზი მასში მცირე მოცულობისაა – „ალბანური ენის გრამატიკული აღწერა“ – სულ რამდენიმე გვერს მოიცავს [ალექსიძე 2003: 151-158]. ეს მონოგრაფია კავკასიის ალბანური ტექსტების მცირე ანალიზსაც წარმოგვიდგენს. ზ. ალექსიძის მიერ მეტ-ნაკლები სისრულით ამოკითხულ იქნა ალბანური ლექციონარის 40-მდე საკითხავის სათაური და იდენტიფიცირებულ იქნა 14 საკითხავი. თითოეული იდენტიფიცირებული საკითხავიდან ზუსტად დადგინდა რამდენიმე მუხლის შესატყვისი საღვთო წერილის ანოლოგიურ ტექსტთან.

2003 წლის შემდეგ ალბანური ხელნაწერების კვლევის საქმეში ზ. ალექსიძესთან ერთად ჩაერთვნენ ი. გიპერტი, ვ. შულცე და ჟ.-პ. მაე. მათი ერთობლივი მუშაობა დაგვირგვინდა 2009 წელს მონოგრაფიის – “კავკასიის ალბანური პალიმფსესტები სინას მთიდან” – გამოქვეყნებით [გიპერტი და სხვ. 2009]. ის დღემდე რჩებოდა კავკასიის ალბანური ენის ერთადერთ მეტ-ნაკლებად სრულ მონოგრაფიულ გამოკვლევად. ამ მონოგრაფიის I ტომი კავკასიის ალბანეთის ისტორიის ნარკვევსა და ალბანური ხელნაწერის აღწერას ეთმობა. წარმოდგენილია, აგრეთვე, კავკასიის ალბანური ენის გრამატიკული ანალიზი (II სექცია). II ტომი კი მთლიანად ალბანური პალიმფსესტების ვიზუალურ მასალასა და მის საკითხავთა იდენტიფიკაციას მიეძღვნა.

კავკასიის ალბანური ენის შესახებ საკითხები განიხილება წინამდებარე გამოკვლევის ავტორის სადოქტორო დისერტაციაში „კავკასიის ალბანური ენის სტრუქტურის საკითხები“ [ლოლუა 2010: 1-181] და კიდევ რამდენიმე ნაშრომში.

თავი I

ფონეტიკა

1.1. საკითხის შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზი.

კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიური სისტემის დადგენიდათვის სპეციალისტები ორ განსხვავებულ მეთოდს მიმართავენ: ზოგიერთი მკვლევრის აზრით (მაგ., გ. კლიმოვი), სომხურ ხელნაწერებში (მატანადარანის N 7117 ხელნაწერი და ა. ქურდიანის მიერ მოძიებული ნუსხა) შემონახული ანბანი ვერ გამოდგებოდა კავკასიის ალბანური მასალის გაშიფრისათვის და იგი უნდა დაზუსტებულიყო ტექსტების წაკითხვის საფუძველზე. ამასთან, გ. კლიმოვის აზრით, კავკასიის ალბანური ანბანის ასო-ბგერათა ფონემური ღირებულების დაზუსტება მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოხერხდებოდა, თუ გაიზრდებოდა ალბანური ეპიგრაფიკული მასალის რაოდენობა, რაც, თავის მხრივ, შესაძლებელს გახდიდა მის მიმართ უცნობ დამწერლობათა გაშიფრვის არსებული მეთოდების გამოყენებას. მხოლოდ ამის შემდეგ, ამოკითხული მასალის საფუძველზე, გადაწყდებოდა სომხურ ხელნაწერებში მოცემული ალბანური ანბანის სანდოობის შესახებ საკითხი [კლიმოვი 1967: 68-80; 1972: 50-54]. ანუ გ. კლიმოვს იმ პერიოდისათვის არსებული მასალა არ მიაჩნდა საკმარისად სომხურ ხელნაწერებში მოძიებული კავკასიის ალბანური ანბანის დაზუსტებისათვის (შდრ. გ. კლიმოვის გვიანდელი ნაშრომიდან: “В силу чрезвычайной скудости эпиграфического материала ... ведущая роль в определении фонетических значений его букв по-прежнему пока принадлежит воспроизведениям агванского алфавита в обеих армянских рукописях” [კლიმოვი 1990: 496]).

მეორე მეთოდის მიმდევრები (ა. აბრამიანი, ვ. გუკასიანი, ს. მურავიოვი და სხვ.) მიმართავენ კავკასიის ალბანური ანბანის შინაგან რეკონსტრუქციას და

მხოლოდ ამის შემდეგ წარწერებში დადასტურებული გრაფემების იდენტიფიკაციასა და მათ წაკითხვას ცდილობდნენ.

მატენადარანის ნუსხის ანალიზის საფუძველზე ს. მურავიოვი ხუთი ასო-ნიშნის ფონემურ ღირებულებას ცვლის [მურავიოვი 1981], ა. აბრამიანი კი ნახევარზე მეტს (33 ასო-ბგერის ფონემურ ღირებულებას 52-დან) [აბრამიანი 1964].

შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდის გამოყენების შედეგად ზოგიერთი გრაფემის მკვლევართა მიერ (აკ. შანიძე, ა. აბრამიანი, ვ. გუკასიანი, ს. მურავიოვი) დაზუსტებული ფონემური ღირებულება სინური პალიმფსესტების აღმოჩენის შემდეგ დადასტურდა. ამასთან, აღსანიშნავია დაშვებული შეცდომებიც: ს. მურავიოვი ზედმეტად ენდობა კავკასიის ალბანური ანბანის მატენადარანის ნუსხას და, როგორც აღინიშნა, მასში მხოლოდ ხუთ ასო-ნიშანს უცვლის ფონემურ ღირებულებას. ამას გარდა, მკვლევარი იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის ისეთ არადაამახასიათებელ ბგერებს ვარაუდობს კავკასიის ალბანურში, როგორცაა, მაგალითად, ინტენსიური **ა...** ასევე ნაკლებად დამაჯერებელია მჟღერი ინტენსიური ფონემებისა (**ზა, ჟა, ჯა**) და ოდენ **კ°** და **ყ°** ლაბიალიზებული ბგერების არსებობა კავკასიის ალბანურში; გაუგებარია რამდენიმე ასო-ბგერის ფონემური კვალიფიკაცია (მაგ., **ა** ბგერის მსგავსი **ო'**... [მურავიოვი 1981: 243]).

ა. აბრამიანი კი, პირიქით, ზედმეტად კრიტიკულად უდგება წყაროს, ანუ მატენადარანის N 7117 ხელნაწერს. როგორც მკვლევარი მიიჩნევს, კავკასიის ალბანური სომხური ანბანის ზუსტი კალკია, ხოლო ალბანური ასო-ნიშნები დალაგებულია სომხურ ასო-ბგერებთან ფონეტიკური სიახლოვის მიხედვით, მაგ., N 11 **ⴁ** “**აუდ**”-ის შემდეგ, რომელიც, ა. აბრამიანის აზრით, სომხური **ⴁ** ნიშნის ეკვივალენტია, მოდის N 12 **ⴁ** “**აა**” (და არა “**ჟა**”, როგორც ეს არის მატენადარანის ნუსხაში) და N 13 **ⴁ** “**ირბ**”, ე. ი. მეორე და მესამე **ი** [აბრამიანი 1964: 29].

ა. აბრამიანის მიერ შემოთავაზებული რეკონსტრუქციის მოდელი ეწინააღმდეგება თვით სომხურ ანბანში ასო-ბგერთა განთავსების პრინციპს. სომხური ვერ იგუებს ორი მსგავსი ჟღერადობის ასო-ბგერის ერთად თავმოყრას; ასე, მაგალითად, სომხურ ანბანში აბრუპტივები არ გვხვდება თავის ფშვინვიერ

კორელატებთან; განცალკევებით დასტურდება L და H, N და P და A. შ. იმის ფონზე, რომ A. აბრამიანი კავკასიის ალბანური ანბანის ავტორად მაშტოცს მიიჩნევს, მის მიერ არჩეული რეკონსტრუქციის ხერხი გაკვირვებას იწვევს.

უნდა აღინიშნოს, რომ A. აბრამიანის მიერ განხორციელებული რეკონსტრუქციის ცდა, გაშიფვრის თეორიის თვალსაზრისით, არ ეფუძვნება რომელიმე მეთოდს და, ამდენად, ის მხოლოდ ინტუიციანაა აგებული. A. აბრამიანი საერთოდ არ განიხილავს ისეთ საკითხებს, როგორებიცაა, მაგალითად, სომხურთან შედარებით რა თავისებურებები ახასიათებს კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემას, რამდენწევრიან ჯგუფებს ჰქმნიან ხშულ-მსკდომები, აფრიკატები თუ სპირანტები. შესაბამისად, კავკასიის ალბანური ანბანის მის მიერ ნავარაუდები ფონეტიკური შედგენილობა უსისტემოა.¹¹ ასე, მაგალითად, ძნელი წარმოსადგენია, რომ ალბანურში B ბგერის ოთხი სახესხვაობა (N 36-39) და შ ბგერის სამი ვარიანტი (N 32-34) გვქონდა, მაშინ როდესაც დანარჩენი შიშინა სიბილანტები თითო-თითო წევრითა წარმოდგენილი. A. აბრამიანის მიერ რეკონსტრუქციულ ანბანში არ გამოინახა ადგილი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისეთი დამახასიათებელი ბგერებისათვის, როგორიცაა ჯ და ყ, სამაგიეროდ ხ ბგერა ანბანში სამჯერ გვხვდება. იშვიათი გამონაკლისის გარდა არ არის მოცემული ალბანური სპეციფიკური ასო-ბგერების ზუსტი ფონემური კვალიფიკაცია, ანდა ის სრულიად გაუგებარია, მაგ., “რ, რომელიც ჟღერადობით ჰ ბგერის მსგავსია” [აბრამიანი 1964: 31-32].

გაუგებარია, თუ რით არის განპირობებული მკვლევრის მიერ 52 ნიშნიან ანბანში 33 ასო-ბგერის ფონემური ღირებულების შეცვლა. უნდა აღინიშნოს, რომ ალბანური ანბანის გრაფემათაგან, რომლის ჟღერადობა დღეს ეჭვს არ იწვევს, მატენადარანის ნუსხასთან შედარებით შეიცვალა 14 ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება და, ჩვენი აზრით, კიდევ ოთხ შემთხვევაში იგი უნდა დაზუსტდეს.

ვ. გუკასიანი რეკონსტრუქციის საკმაოდ ორიგინალურ მეთოდს მიმართავს. მკვლევრის აზრით, კავკასიის ალბანური ანბანის ასო-ბგერათა ფონემური ღირებულების აღდგენა შესაძლებელია მათი სახელწოდებების ანალიზის გზით.

---

¹¹ A. აბრამიანის რეკონსტრუქციის ვრცელი კრიტიკისათვის იხ.: [გუკასიანი 1968: 392-400].

მკვლევარი აღნიშნავს: “Составители учебника (იგულისხმება მატენადარანის N 7117 ხელნაწერი – რ. ლ.) разработали очень хитроумный способ передачи названий букв. То есть, они, учитывая специфические особенности названий букв албанского алфавита, соблюдали общее правило: заменили последние буквы названий в соответствии с корреляцией обозначаемого звука-буквы” [გუკასიანი 1969: 63]; ასე, მაგალითად, ანბანში სამი კ ბგერით აღნიშნული გრაფემა მოგვეპოვება: პირველი (N 21 “კარ”), ვ. გუკასიანის ვარაუდით, პრერეპტივი იყო, მეორე (N 42 “კატ”), რომლის სახელწოდებაში ტ არის გამოყენებული, – იმავე რიგის აბრუპტივია (კ), ხოლო მესამე (N 30 “კარ”) – ყ ბგერაა, ანუ, ვ. გუკასიანის აზრით, რაც უფრო მკვეთრი ბგერა ფიგურირებს სახელწოდების აუსლაუტში, მით უფრო მკვეთრ ფონემას გადმოსცემს შესაბამისი ასო-ბგერა [გუკასიანი 1969: 62-63].¹²

ჩვენ ვ. გუკასიანის არგუმენტაცია გაუგებრად გვეჩვენება. ჩვენი აზრით, შეუძლებელია, რომ XV საუკუნეში N 7117 ხელნაწერის შემდგენთ სცოდნოდათ ალბანური ბგერების არტიკულაციის თავისებურებათა შესახებ. ვ. გუკასიანის მოსაზრება მით უფრო გასაკვირია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ იმავე ნაშრომში მკვლევარი ეთანხმება აკ. შანიძის მოსაზრებას, რომლის თანახმად მატენადარანის ხელნაწერის ანბანური ნაწილის დედანი უნდა შედგენილიყო არაუგვიანეს X საუკუნისა [გუკასიანი 1969: 61]. თუ ვ. გუკასიანი გულისხმობს, რომ ალბანური ანბანის გრაფემათა სახელწოდებები შეიცვალა უკვე დედანში (ეს ამ საკითხისადმი მიძღვნილ წერილში არ ჩანს), მაინც ძნელი წარმოსადგენია სომეხ გადამწერებს შეეცვალათ უცხო ანბანის ასო-ბგერათა სახელწოდებები თავისი სურვილისამებრ. მით უფრო უადგილოა ასეთი დამახინჯებული (როგორც თავად ვ. გუკასიანი მიიჩნევს) სახელწოდებების შედარება არამეულ, ბერძნულ და სხვა ალფაბეტთა სახელწოდებებთან და ამის საფუძველზე ალბანური ანბანის გენეზისის შესახებ მსჯელობა [გუკასიანი 1969: 61-62].

---

¹² როდესაც ასო-ნიშნის სახელწოდებაში კომტი” რ (= რ) გვხვდება, ასეთ შემთხვევაში ეს მიდგომა ნაწილობრივ გამართლებული ჩანს, ანუ რ, რომელიც კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში არ გვხვდება, სომეხ გადამწერთათვის, შესაძლოა, ერთგვარი დიაკრიტიკული ნიშნის ფუნქციას ასრულებდა, რის შესახებაც თვალსაჩინოდ “კარ” – “კარ” მაგალითი მეტყველებს. კომტი” რ N 19 “კარ” < “წარ” და N 6 ასო-ბგერის “ზარლ” სახელწოდებაში გვხვდება (იხ. ამ ნაწილის II ქვეთავი: N 6, N 19 და N 30 გრაფემების კომენტარები).

უნდა აღინიშნოს, რომ ვ. გუკასიანი ზოგჯერ მის მიერვე შემოთავაზებულ პრინციპს არ იცავს, მაგ., N 6 “ზარღ”-ს მკვლევარი მარტივ ზ ბგერად მიიჩნევს, მაშინ როდესაც მის სახელწოდებაში “კომტი” რ არის გამოყენებული. ამას გარდა, ვ. გუკასიანისვე მეთოდიდან გამომდინარე ძნელი ასახსნელია შემდეგი წყვილების ფონემური ღირებულება: ე “ცზ” – ე “ენ”; ჟ “ჟილ” – ჟ “ჟა”; ი “ირბ” – ი “ინა”; ფ “პენ” – პ “ფეს”...¹³

ამას გარდა, ვ. გუკასიანის მიერ ნავარაუდები კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიური სისტემა საეჭვოა, მაგ., ნაკლებად დამაჯერებელია დენტოლაბიალიზებულ ბგერათა არსებობა შიშინა აფრიკატთა რიგში (ჯ°, ჩ°, ჩ°, ჭ°) და, განსაკუთრებით, ინტენსივობის მიხედვით კორელაციის არსებობა ოდენ სისინა და შიშინა სპირანტების რიგში (ზ – ზა, ს – სა, ჟ – ჟა, შ – შა). მკვლევრის მიერ მჟღერი ინტენსიურების (ზა, ჟა) პოსტულირება აძლიერებს ამ ექვს (მჟღერი ინტენსიური ფონემები არც ერთ იბერიულ-კავკასიურ ენაში არ არის დადასტურებული).

შეიძლება ითქვას, რომ კავკასიის ალბანური წერილობითი ძეგლების გაშიფვრის მეთოდოლოგიის თვალსაზრისით ზ. ალექსიძე გ. კლიმოვს უჭერს მხარს. მკვლევარი არ მიმართავს ანბანის შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდს, თუმცა კავკასიის ალბანური ანბანის ასო-ნიშანთა ფონემური ღირებულების განსაზღვრისას მატენადარანის ნუსხის მონაცემებს ითვალისწინებს.¹⁴

ზ. ალექსიძის აზრით, დადგენილია 35 გრაფემის ფონემური ღირებულება [ალექსიძე 2003: 151] და მატენადარანის ხელნაწერის გრაფემათა სახელწოდებათაგან 9 ექვემდებარება შესწორებას, ესენია: “ოდეთ” > “ბეთ”, “ზიმ” > “გიმ”, “გატ” > “დატ”, “ზამ” > “დამ”, “კარ” > “ყარ”, “ჯად” > “ჭად”, “უნ” > “ონ”, “კატ” > “რატ” და “მად” > “ჟად” [ალექსიძე 2003: 84-85].

უნდა აღინიშნოს, რომ ვერ დადასტურდა ზ. ალექსიძის მიერ

---

¹³ ფ “პენ” – პ “ფეს” მაგალითი გაკვირვებას იწვევს; გაუგებარია რატომ მიიჩნია მკვლევარმა ფ (ფ) ასო-ბგერით გადმოცემული გრაფემა აბრუპტივად, ხოლო ჟ (პ) ასო-ბგერით აღნიშნული – პრერუპტივად.

¹⁴ ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ალბანური მასალის მოცულობა სინური პალიმფსესტების აღმოჩენის შედეგად შეუდარებლად გაიზარდა, რაც, ბუნებრივია, რეკონსტრუქციის მნიშვნელობას ამცირებს.

შემოთავაზებული შემდეგი ასო-ნიშნების ფონემური ღირებულება: N 14 **ს**, N 17 **ჲ**,
N 18 **ხ**, N 25 **ჴ**, N 32 **ჵ**, N 33 **ჶ** (ზ. ალექსიძის მიხედვით – შ, ჳ/ხ¹, დ, ჴ, ჳ¹/ჯ, შ²).

ამასთან, ხშირ შემთხვევაში მკვლევარი არ გვთავაზობს ასო-ნიშნის ზუსტ ფონემურ ღირებულებას; გამოიყენება შემდეგი სახის ტრანსკრიფცია: შ², ჳ¹ და ა. შ.

ი. გიპერტი და ვ. შულცე¹⁵ რეკონსტრუქციას მამართავენ მხოლოდ სამი ასო-ნიშნის შეთხვევაში (**ჴ** “ჩად”; **ჵ** “ჯად”; **ჶ** “ჯადნ”), რომელიც პალიმფსესტების ტექსტში არ გვხვდება.¹⁶

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ ნავარაუდევ ფონოლოგიურ სისტემას ნაწილობრივ არ ვეთანხმებით: ჩვენი აზრით, არადამაჯერებელია თეზისები ალვეოლარულ-პალატალური შიშინა სიბილანტებისა¹⁷ და დენტალვეოლარულ პალატალიზებულ თანხმოვანთა (**წ** და **ლ** ბგერების გარდა) რიგების არსებობის

---

¹⁵ იმის მიუხედავად, რომ მონოგრაფიას “კავკასიის ალბანური პალიმფსესტები სინას მთიდან” (“The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai”) ჰყავს ოთხი ავტორი (ი. გიპერტი, ვ. შულცე, ზ. ალექსიძე და ჟ.-პ. მაე), კავკასიის ალბანური ენის გრამატიკული მიმოხილვა ეკუთვნით ოდენ ი. გიპერტსა და ვ. შულცეს. ამის გამო, ამ და სხვა ამდაგვარ შემთხვევებში, ვასახელებთ მხოლოდ მათ.

¹⁶ ძნელი ასახსნელია, თუ რატომ არ გვხვდება ეს ასო-ბგერები სინური პალიმფსესტების ქვედა (ალბანურ) ტექსტში, რომელიც დაახლოებით 60 ათას ნიშანსა და 16 ათას სიტყვაფორმას შეიცავს (იხ. N 27 ასო-ბგერის კომენტარი).

¹⁷ ი. გიპერტი და ვ. შულცე კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში შიშინა სიბილანტების ორ ლოკალურ რიგს ვარაუდობენ, ესენია: “ალვეოლარულ-პალატალური” (“alveolar-palatals” – ***ჭ**, **წ**, **ჭ**, **წ**, **ჭ** და “პოსტალვეოლარული” (“postalveolars” – **ჭ**, **წ**, **ჭ**, **წ**) [გიპერტი და სხვ. 2009: II-14-15, II-17].

ტაბულაში 4-6 გვ. და კავკასიის ალბანური ენის ფონემათა დეტალურ მიმოხილვაში [გიპერტი და სხვ. 2009: II-13-15] მოყვანილია ამ ნიშნების ტრანსკრიფცია საერთაშორისო ფონეტიკური ანბანის (IPA) მიხედვით: ***ჭ** = dʒ, **წ** = tʃ, **ჭ** = tʃ, **წ** = ʒ, **ჭ** = ʃ; **ჭ** = dʒ, **წ** = tʃ, **ჭ** = tʃ, **წ** = ʒ, **ჭ** = ʃ. აქედან გამომდინარე, ალვეოლარულ-პალატალური თანხმოვნების ნაცვლად, სავარაუდოდ, უნდა ვიგულისხმოთ პოსტალვეოლარული და პირიქით – პოსტალვეოლარულის ნაცვლად – ალვეოლარულ-პალატალური.

ამ ეჭვს აძლიერებს ისიც, რომ უდიურ ენაშიც ვ. შულცე შიშინათა ორ ლოკალურ რიგს აღნიშნავს: “პალატალურ-ალვეოლარულს” (“palato-alveolars”), რომლის ადგილი კონსონანტთა ტაბულაში კავკასიის ალბანური ენის ალვეოლარ-პალატალური შიშინა თანხმოვნებისას ემთხვევა, თუმცა ტრანსკრიფცია პოსტალვეოლარულ შიშინა თანხმოვნების ტრანსკრიფციას იმეორებს (ჭ, წ, წ, ჳ, წ), და “პალატალურს” (“palatals”), რომლის ადგილი კონსონანტთა ტაბულაში კავკასიის ალბანური ენის პოსტალვეოლარულ შიშინა თანხმოვნების ადგილს ემთხვევა, ხოლო ტრანსკრიფცია – ალვეოლარ-პალატალური შიშინა თანხმოვნების ტრანსკრიფციას (ჭ, წ, წ, ჳ, წ) [შულცე 2001: 15]. ეს გარემოება, ბუნებრივია, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ კავკასიის ალბანურ ენაში ნავარაუდევ შიშინა სიბილანტთა სისტემას უფრო ბუნდოვანს ხდის.

შესახებ. ასევე ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას სპეციფიკური ფარინგალური თანხმოვნის, ლაბიალიზებულ ა°-სა და პალატალიზებული ჟ ბგერის არსებობის შესახებ კავკასიის ალბანურში.

ჩვენი აზრით, კავკასიის ალბანური ანბანის ასო-ბგერათა ფონემური ღირებულების განსაზღვრა, უპირველეს ყოვლისა, უდიურისა და სხვა მონათესავე თუ არამონათესავე (კავკასიის ალბანური ენის არეალური კონტაქტების გათვალისწინებით) ენების ფონოლოგიური სისტემების მონაცემთა საფუძველზე უნდა მოხდეს, ხოლო შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდი უნდა გამოყენებულ იქნას მხოლოდ იქ, სადაც სხვაგვარად ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულების დადგენა შეუძლებელია. სინური პალიმფსესტების აღმოჩენის შედეგად ალბანური მასალის მოცულობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა. იმავდროულად, კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიური სისტემის კვლევისას, ჩვენი აზრით, აუცილებლად უნდა მოხდეს კავკასიის ალბანური ანბანის ორივე ნუსხის (უპირველეს ყოვლისა – მატენადარანის N 7117 ხელნაწერის) მონაცემთა გათვალისწინება. სომხურ ხელნაწერებში დაცული კავკასიის ალბანური ანბანი, მიუხედავად შეცდომებისა, რომლებიც მისი არაეთჯერადი გადაწერისას დაიშვა (ალბათ, IX-XV სს. განმავლობაში), მაინც გამოსადეგია ალბანური ეპიგრაფიკული და ხელნაწერი მასალის წაკითხვის საქმეში, თუმცა კიდევ ერთხელ უნდა აღინიშნოს, რომ ფონოლოგიური სისტემის შესახებ საკითხების კვლევისას მთავარი გამსაზღვრელი კავკასიის ალბანური ფაქტობრივი მასალა უნდა იყოს.

1.2. ვოკალიზმი.

კავკასიის ალბანური ანბანის მატენადარანის N 7117 ხელნაწერის ნუსხაში ხმოვნებით აღნიშნული 9 ნიშანი გვხვდება (N 1 **ღ** “აღ”, N 2 **ღ** “ოდეთ”, N 5 **ჟ** “ჯბ”, N 7 **ღ** “ენ”, N 13 **ჟ** “ირბ”, N 16 **ჟ** “ინა”, N 25 **ზ** “არ”, N 35 **ნ** “უნ”, N 47 **ზ** “იონ”), ხოლო სინურ პალიმფსესტებში ხმოვნებისათვის 6 “მარტივი” ნიშანი გვაქვს (**ჟ**, **ჟ**, **ჟ**, **ღ**, **ღ**, **ღ**), ორი ხმოვანიც დიგრაფებით გადმოიცემა (**ღ-ღ** და **ღ-ღ**). ამათგან, მარტივი ხმოვნების რაობა დადგენილია, ესენია: **ჟ** (ა), **ჟ** (ე), **ჟ** (ი), **ღ** (ო) და **ღ-ღ**

(უ), ხოლო **ლ** გრაფემა **ქ** დიფთონგს აღნიშნავს.¹⁸ მარტივი ხმოვნების საკითხი კავ-
კასიის ალბანურში გადაწყვეტილი იყო ჯერ კიდევ სინური პალიმფსესტების
აღმოჩენამდე (ა. აბრამიანი, გ. კლიმოვი, ს. მურავიოვი და სხვა). გასარკვევი იყო
სპეციფიკურ ხმოვანთა ფონემური ღირებულება.

პალიმფსესტებში დადასტურებულ ყველა ხმოვანს მოეძებნება გრაფიკული
ანალოგი მატენადარანის ხელნაწერში: **ა = ო, კ = ჯ, ყ = ყ, ო = ი, ლ = ლ, უ = უ**
ან **ზ**. აქედან გამომდინარე, მატენადარანის ხელნაწერში უნდა დაზუსტდეს
შემდეგი ნიშნების ფონემური ღირებულება: **ჯ ზ > ე; ლ ე > ზ; ი უ > ო**.

მატენადარანის ხელნაწერში, დადგენილი ნიშნების გარდა (**ა ა, კ ე, ყ ი, ო ო,**
ლ ებ), ხმოვნის აღმნიშვნელი კიდევ ოთხი ასო-ბგერა გვხვდება, ესენია: “მეორე” და
“მესამე” **ი** (N 16 და N 47), “მეორე” **ა** (N 25) და “მეორე” **ო** (N 2).

ადრევე გაირკვა, რომ “მეორე” **ო** (**ნ**) **ბ** ასო-ბგერას წარმოადგენს. ეს ვარაუდი
ჯერ კიდევ აკ. შანიძემ გამოთქვა [შანიძე 1938: 30-32], ხოლო ა. აბრამიანის, ვ.
გუკასიანის, ზ. ალექსიძის, ვ. შულცესა და ვ. გიპერტის ნაშრომებმა ეს ვარაუდი
დაადასტურეს (იხ. N 2 გრაფემის კომენტარი). “მეორე” **ი** კი (**ა**), ჩვენი
დაკვირვებით, თანხმოვნებისათვის დამახასიათებელ პოზიციებზე გვხვდება
[ლოლუა 2010: 35-37] და ამ ნიშნის სავარაუდო ფონემური ღირებულება უნდა
იყოს **წ** [გიპერტი და სხვ. 2009: II-13].

ამას გარდა, N 7117 ხელნაწერის ანბანში, როგორც აღინიშნა, “მესამე” **ი** და
“მეორე” **ა** ბგერაც მოგვეპოვება. ამ ასო-ნიშანთა საკითხი ერთმანეთთან უნდა იყოს
დაკავშირებული, გამომდინარე იქიდან, რომ მათი გრაფიკული ფორმა
მატენადარანის ხელნაწერში თითქმის იდენტურია (შდრ. N 25 **ა** “არ”; N 47 **ი**
“იონ”). ჩვენი აზრით, **უ** ნიშანი, რომელიც პალიმფსესტებში გვხვდება, N 47 “იონ”-
თან უნდა იყოს იდენტიფიცირებული.

---

¹⁸ ამასთან ერთად, **ლ** ნიშანი ბერძნულიდან ან ბერძნულის მეშვეობით ნასესხებ სიტყვებში **η-ს**
შეესატყვისება, მაგ., **ἄλλοιο-ἴ-ἴα** (ალელუა) – ბერძნ. ἀλλοιοία „ალილია“; **ἀμην** (ამენ) – ἀμην
„ამინ“ და ა.შ. ასეთ შემთხვევაში, ამ ნიშნის ფონემური ღირებულება უნდა განისაზღვროს როგორც
ე ბგერა. ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, **ლ** ნიშანი, **ქ** დიფთონგის გარდა, გრძელი **ῆ** ხმოვნის
აღსანიშნავადაც უნდა გამოიყენებოდეს, რასაც ვერ გავიზიარებთ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში N 47 ასო-ბგერის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებები გამოითქვა: მისი ფონემური ღირებულება, ს. მურავიოვის მიერ გამოთქმული თვალსაზრისის მიხედვით, იყო **გ** [მურავიოვი 1981: 258-259], თუმცა ეს ნაკლებად სარწმუნოა. უნდა აღინიშნოს, რომ სომხურს ამ ბგერის აღმნიშვნელი გრაფემა ჰქონდა (**ը**) და გადამწერთათვის მისი **ქ**-დ გადმოცემა საჭირო არ იყო. ასევე საყურადღებოა, რომ ალბანური ანბანის ორსავე ნუსხაში, გრაფემათა სახელწოდებებში, არსად არ გამოიყენება **ქ**. ამასთანავე, თუ გავიზიარებთ ს. მურავიოვის მოსაზრებას, მაშინ **ო** ბგერა ანბანში კორელატის გარეშე რჩება: N 2 **ნ**, რომელიც ს. მურავიოვს **ო'** ჰგონია, როგორც აღინიშნა, უეჭველად **ბ** ბგერას აღნიშნავს.

გასაზიარებელი ჩანს გ. კლიმოვის მოსაზრება N 47-ის შესახებ. ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება უნდა იყოს **ო'** [კლიმოვი 1984: 13; 1990: 497]. ეს მტკიცდება **სა**-დიგრაფში მისი მონაწილეობით¹⁹ და, ამასთან, დასტურდება ამოკითხული მასალითაც. შესაბამისად, **სა**-კომპლექსი **სა**-ს უნდა გადმოსცემდეს

ზ. ალექსიძე ამ დიგრაფს, რომლის გამოყენების სიხშირე ძალზე მაღალია და არ ჩამოუვარდება ზოგიერთ მარტივ ხმოვანს, **ჰ** დიფთონგად მიიჩნევს, ხოლო **ს** ნიშანს, რომელსაც მკვლევარი მატენადარანის ნუსხის N 25 ასო-ბგერასთან აიგივებს – **ჰ** ბგერად [ალექსიძე 2003: 151].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, **ს** ნიშანი, რომელიც მათ მიერ **ზ**. ალექსიძის მსგავსად N 25 ასო-ბგერად მიიჩნევა, ლაბიალიზებულ **ა'** ბგერას გადმოსცემს, ხოლო **სა**-დიგრაფი – პალატალიზებულ **ჟ'** ბგერას [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11-12].

როგორც აღინიშნა, **ს** და **სა**-ნიშნები, ჩვენი აზრით, ფარინგალიზებულ ბგერებს (**ო'** და **ჟ'**) აღნიშნავდა. ამის შესახებ მეტყველებს ის, რომ უდიურში ამ ასო-ნიშნებს, როგორც წესი, შეესატყვისება ფარინგალიზებული **ო'** და **ჟ'** ბგერები, შდრ.:

¹⁹ მარტივი **სა** ბგერა ასევე **ო** + **ჟ'** პრინციპითაა გადმოცემული: **ო-ჟ'**.

კავკ. ალბანური	უდიური
ᲗᲗ-ᲗᲘ (თოზან) „ლეღვის ხე“	თოზან „id“
ᲗᲗ (ტო) „მხარე“	ტოლ „id“
ᲗᲗ-Თ (უჯ) „ექვსი“	უჯ „id“
ᲗᲗ-Თ (ვუღ) „შვიდი“	ვუღ „id“
ᲗᲗ-Თ (მუღ) „რვა“	მუღ „id“

უნდა აღინიშნოს, რომ **Თ** და **ᲗᲗ** ასო-ბგერები უდიურში შეიძლება სხვა კორესპონდენციებით იყოს წარმოდგენილი: **Თ** ასო-ნიშანს ზოგჯერ არაფარინგალიზებული **ო** ბგერა შეესატყვისება, მაგ., **ᲗᲗ** (ყო) „ოცი“ – უდ. ყო „id“... **ᲗᲗ** დიგრაფს კი უდიურში შეიძლება შეესატყვისებოდეს როგორც არაფარინგალიზებული **უ**, ასევე ფარინგალიზებული **ი** ბგერა (ნიჟ. გ'), მაგ., **ᲗᲗ-Თ** (ჰუჯ) „გული“ – უდ. უჯ „id“; **ᲗᲗᲗ** (ყუ) „შიში“ – უდ. ყი (ვართ.)//ჯ'გ (ნიჯ.) „id“... ამის მიუხედავად, არ გვაქვს არავითარი საფუძველი, რომ ეს ასო-ნიშნები ლაბიალიზებულ **ა** და პალატალიზებულ **ჟ** ბგერებად მივიჩნიოთ. **Თ** ნიშანს უდიურში **ა** ბგერა არ შეესატყვისება, ხოლო **ᲗᲗ** დიგრაფის ერთ-ერთი შესაძლო შესატყვისი **ი**//**გ** – **უ** ბგერისა და ე. წ. ირაციონალურის ხშირი მონაცვლეობით უნდა აიხსნას და არა პალატალიზებული **ჟ** ბგერის არსებობით კავკასიის ალბანურში. ამასთან ერთად, ლაბიალიზებული და პალატალიზებული ხმოვნები, თუ გავიზიარებთ ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრს, თითო-თითო წევრით იქნება წარმოდგენილი და ვერ შექმნის მწყობრ სისტემას.

ფარინგალიზებული ხმოვნები კი, ჩვენი აზრით, ალბანურში პირიქით მწყობრი სახით გვხვდება – **ა**, **ი** და **ე** ბგერების ფარინგალიზებული ვარიანტები დიგრაფებითაა გადმოცემული: **სჟ ა**, **სჟ ე**, **სჟ ი**; მაგ., **ᲗᲗ-Თ** (ვან) „თქვენ“ – უდ. ვან „id“; **ᲗᲗ-Თ-Თ** (კავან) „უდაბნო“ – უდ. ყავან „მინდორი“; **ᲗᲗ-Თ** (ბეღ) „მზე“ – უდ. ბეღ „id“; **ᲗᲗ-Თ-Თ** (ბეჭი) „თქვენი“ – უდ. (ეჭი) „id“; **სჟᲗᲗ-Თ-Თ** (იმუხ) „ყურები“ – უდ. (იმუხ) „id“... გრაფიკული კომბინაციები **სჟ** (ᲑᲗ) და **სჟᲗ** (ᲑᲗ) სინურ პალიმფსესტებში არ გვხვდება, რაც ასევე ადასტურებს **Თ** და **ᲗᲗ** ასო-ბგერების

ფარინგალიზებულობას.²⁰

საყურადღებოა **ს** და **სი**- ხმოვანთა მონაცვლეობის შემთხვევები დიგრაფებით გადმოცემულ სხვა ფარინგალიზებულ ბგერებთან, რითაც აგრეთვე დასტურდება, რომ საქმე გვაქვს არა ლაბიალიზებულ ან პალატალიზებულ ხმოვნებთან, არამედ ფარინგალიზებულ ხმოვნებთან, მაგ., **ჩსჯ** (პა) „ორი“ (შდრ. უდ. პა„id“) – **ჩსჯო-ჩსჯი** (პო‘მუნ < პო‘-ომ-უნ < პა‘-ომ-უნ) „ისევ“, „სხვა“ (ზედმიწ. „მეორეჯერ“)...

ამრიგად, კავკასიის ალბანურში ათი ხმოვანი ბგერა დასტურდება. ეს ხმოვნები შეიძლება ორ ჯგუფად დავყოთ:

მარტივი ხმოვნები (ა, ე, ი, ო, უ);

ფარინგალიზებული ხმოვნები (ა’, ე’, ი’, ო’, უ’).

კავკასიის ალბანურს არ მოეპოვება გრძელი, პალატალიზებული ან ნაზალიზებული ხმოვანი ფონემები, რომელიც სხვა დალესტურ ენებშია გავრცელებული. ასევე, კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში არ დასტურდება ე. წ. ირაციონალური (გ). გრძელი ხმოვანი კავკასიის ალბანურში შეიძლება მხოლოდ მორფემათა გასაყარზე შეგვხვდეს (მაგ., ხო-ომ “ხუთჯერ”), თუმცა, ასეთ შემთხვევებშიც კი, როგორც წესი, ხდება შეკვეცა, მაგ., დე “მამამ” (< დე-ე); ნე “დედამ” (< ნე-ე); ელი(ა) “ელიას” (< ელი(ა)ა-ა); იშუ “კაცს” (< იშუ-უ), ხიშუ “ქალს” (< ხიშუ-უ), ნაიშუ “მსახურს” (< ნაიშუ-უ)...

კავკასიის ალბანური ენის ხმოვანთა სისტემა ასეთი სახით წარმოგვიდგება:

მარტივი	ა	ე	ი	ო	უ
	(N 1)	(N 5)	(N 13)	(N 35)	(N 35+50)
ფარინგალიზებული	ა’	ე’	ი’	ო’	უ’
	(N 14+1)	(N 14+5)	(N 14+13)	(N 47)	(N 47+50)

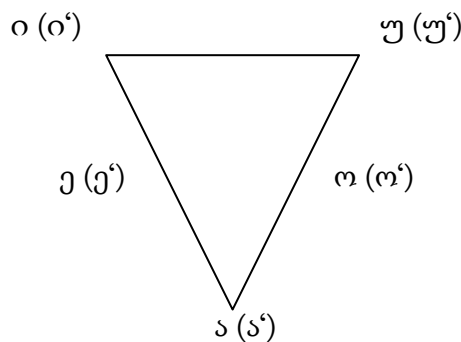
მათგან, ჩვენი აზრით, მხოლოდ მარტივ ხმოვნებს მოეპოვებოდათ ფონემის სტატუსი. ფარინგალიზებული ხმოვნების საკითხი კი – გარკვევას მოითხოვს.

²⁰ თუ გავიზიარებთ ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მოსაზრებას, რომლის თანახმად **ს** და **სი**- ნიშნები ა’ და უ’ ბგერებს გადმოსცემენ, ხოლო ს ნიშანი – მჟღერი ფარინგალური სპირანტის აღმნიშვნელია, მაშინ გაუგებარია, თუ რით არის განპირობებული ეს პოზიციური შეზღუდვა; რატომ არ გვხვდება ეს თანხმოვანი ა’ და უ’ ხმოვნების წინ?

ფარინგალიზაცია კავკასიის ალბანურში, ისევე როგორც უდიურში, უნდა იყოს პროსოდის თვისება.

	წინა რიგის		უკანა რიგის			
			არალაბიალიზებ.		ლაბიალიზებული	
	მარტივი	ფარინგ.	მარტივი	ფარინგ.	მარტივი	ფარინგ.
ვიწრო	ი	ი°			უ	უ°
საშუალო	ე	ე°			ო	ო°
ღია			ა	ა°		

მიუხედავად იმისა, რომ ალბანურის შემთხვევაში საქმე არ გვაქვს ცოცხალ მეტყველებასთან, ზოგიერთი გარემოება გვაკარაუდებინებს, რომ კავკასიის ალბანური ენის ვოკალური სისტემა ე. წ. სამკუთხედს ჰქმნის და არა მართლკუთხედს, როგორც ეს არის ლეგზიურ ენათა უმრავლესობაში (არჩიულისა და წახურის გამოკლებით). უპირველეს ყოვლისა, ამის შესახებ მეტყველებს პალატალიზებულ ხმოვანთა უქონლობა კავკასიის ალბანურში.

1.2.1. მარტივი ხმოვნები.

როგორც აღინიშნა, კავკასიის ალბანურში ხუთი მარტივი ხმოვანი დასტურდება: **ა** (ა), **ე** (ე), **ი** (ი), **ო** (ო) და **უ** (უ). მათი რაობა ჯერ კიდევ

სინური პალიმფსესტების აღმოჩენამდე იყო ცნობილი (ა. აბრამიანი, გ. კლიმოვი, ს. მურავიოვი და სხვა). ხუთივე მარტივი ხმოვანი კავკასიის ალბანურში არ არის პოზიციურად შეპირობებული – ხუთივე თანაბრად გვხვდება ანლაუტში, ინლაუტსა და აუსლაუტში, მაგ.:

აშ “საქმე”, შდრ. უდ. აშ “id”; აფ “სამყარო”, შდრ. უდ. აფ “სოფელი”; ახწიზაჲ // ახსიზაჲ “აღდგომა” (შდრ. ძვ. ქართ. აღვსება, უდ. ახწიმა // ახსიზაჲ “id”); აშ-ალ “დედამიწის ზედაპირი”, შდრ. უდ. ოჩ-ალ “id”; აშარკეტ “მოწაფე”; აზაზაკ “ავაზაკი”; ავაზან “ავაზანა”; ქალაქ “ქალაქი”, ძანძამაკ “წინწილა”...

ენე “აქ”; ეთე “მანდ”; ეშ-ემ “ნისლი”; ეკლესი “ეკლესია”; ენ-ელ “სხვა”, შდრ. უდ. ენეხ “id”; ხე “წყალი”, შდრ. უდ. ხე “id”; თე “არა” (უარყოფის ნაწილაკი), შდრ. უდ. თე “id”; ჯეჯერ “ტუჩი”, შდრ. უდ. ჯეჯერ “id”; ჰელ “სული”, შდრ. უდ. ელ “id”...

იჩ “თვითონ”, შდრ. უდ. იჩ “id”; იჰესუნ “ყოფა”, “ქმნა”, “სმენა”; იშ-ა “ახლოს”, შდრ. უდ. იშ-ა “id”; ვიჩი “ძმა”, შდრ. უდ. ვიჩი “id”; იშუ “კაცი”, შდრ. უდ. იშუ “id”; პილინძ სპილენძი, “ბრინჯაო”; წი “სახელი”, შდრ. უდ. წი “id”...

ოტან “რჯული”, “ჩვეულება”, “ლოცვა”; კოჯ “სახლი”, შდრ. უდ. კოჯ (ვართ.), ქოჟ (ნიჯ.); ხოდ “ხე”, შდრ. უდ. ხოდ “id”; ჯ-უმობ “წისქვილი”, შდრ. უდ. ჟ-ომობ “id”; უსბო “ქმარი”...

უნ “და”; ულ “მგელი”, შდრ. უდ. ულ “id”; უყა “ქვეშ”, შდრ. უდ. ოყა “id”; უსბო “ქმარი”; უსი “ადრე”; უსენ “წელიწადი”, შდრ. უდ. უსენ “id”; ურბათ “პარასკევი”; ტურ “მდინარე” ზუ “მე”, შდრ. უდ. ზუ “id”...

1.2.2. ფარინგალიზებული ხმოვნების საკითხი:

კავკასიის ალბანურში ფარინგალიზებული ხმოვნების აღმნიშვნელი გრაფემები, ძირითადად, ანლაუტში (პირველ მარცვალში) გვხვდება,²¹ იშვიათად ისინი ორ და მეტმარცვლიან სიტყვათა ინლაუტსა და აუსლაუტშიც შეიმჩნევა (საექვოა, რომ კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში ფარინგალიზაცია

---

²¹ აღსანიშნავია, რომ უდიურშიც ფარინგალიზაციის პიკი პირველ მარცვალს (resp. ხმოვანს) მოუდის, ხოლო იმ სიტყვებში, სადაც შიშინა ან უფულარული თანხმოვანი მოგვეპოვება – პირველ მათგანს. ეს გვაფიქრებინებს, რომ კავკასიის ალბანურიც ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისება უნდა იყოს.

ყოველთვის ადეკვატურად იყოს ასახული), მაგ., იმუხ „ყურები“, შდრ. უდ. იმუხ „id“; უჯ „ექვსი“, შდრ. უდ. უჯ „id“; უზ „მეფე“; ოხალ „ჩიტი“; ბელ „მზე“, შდრ. უდ. ბელ „id“; ბეჭი „თქვენი“, შდრ. უდ. ეჭი „id“; თოხან „ლეღვის ხე“, შდრ. უდ. თოხან „id“; კავან „უდაბნო“, შდრ. უდ. ყავან „მინდორი“; ჰოდახუნ „სარწმუნოება“, „სარწმუნო“; პა „ორი“, შდრ. უდ. პა „id“; პომუნ „ისევ“, „სხვა“; ვულ, შდრ. უდ. ვულ „id“; მულ „რვა“, შდრ. უდ. მულ „id“; ყო „ოცი“, შდრ. უდ. ყო „id“; ჰუკ „გული“, შდრ. უდ. უკ „id“; ყუ „შიში“, შდრ. უდ. ყი (ვართ.)//ჯ'გ (ნიჯ.) „id“; ტო „მხარე“, შდრ. უდ. ტოდ „id“; ჯუორ „ზოგნი“, „სხვები“ და ა. შ.

გარკვევას მოითხოვს ფარინგალიზაციისა და ფარინგალიზებული ხმოვნების რაობის საკითხი. ფარინგალიზაციის მიზეზთა შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში განსხვავებული მოსაზრებები გამოითქვა: ევგ. ჯეირანიშვილმა რუთულურის, წახურისა და უდიურის ფარინგალიზებულების საკითხს მიუძღვნა სპეციალური წერილი, სადაც რენტგენოგრაფიულ მონაცემთა საფუძველზე მიიჩნია, რომ ამ ენებში ფარინგალიზაცია ხმოვნის თვისებაა და არა თანხმოვნისა. მკვლევარი წახურსა და რუთულურში ექვს ფარინგალიზებულ ხმოვანს გამოყოფს (ა', ე', ი', ო', უ', ჯ'), ხოლო უდიურში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, – ხუთს (ა', ე', ი', ო', უ') [ჯეირანიშვილი 1959: 339-359]. ბ. თალიბოვი წახურში მხოლოდ ოთხ „გლოტალიზებულს“ (resp. ფარინგალიზებულს) იმოწმებს (ა', ი', ო', უ') [თალიბოვი 1967: 592].

ევგ. ბოკარევი დიდოურში, ჰინუხურსა და ხვარშიული ენის ინხოყვარულ დიალექტში ფარინგალიზებული ხმოვნების არსებობას აღნიშნავს [ბოკარევი 1959: 112; 1967: 422], თუმცა დ. იმნაიშვილი ამ მოსაზრებას კატეგორიულად არ ეთანხმება. მკვლევარი დიდოურსა (ღ', ხ', ჯ', ყ') და ხვარშიული ენის ინხოყვარულ დიალექტში (გ', ქ', კ', ჰ') ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს იმოწმებს [იმნაიშვილი 1963]. ევგ. ბოკარევის აზრს ელ. ლომთაძეც არ იზიარებს. მკვლევრის აზრით, ხვარშიული ენის ინხოყვარულ დიალექტში ფარინგალური (ჭ, ჰ) და „ქვემოფარინგალური“ (ჯ', ყ', ღ') თანხმოვნები მოგვეპოვება [ლომთაძე 1998: 25].

ნ. ტრუბეცკოი ხმოვანთა ფარინგალიზაციის მიზეზს „ემფატიკურად დარბილებულ თანხმოვნებს“ მიაწერს [ტრუბეცკოი 1931]. ამ მოსაზრებას ალ.

მაჰომეტოვი იზიარებს და დარგული ენის კუბაჩურ დიალექტსა და თაბასარანულ ენაში ფარინგალიზებული თანხმოვნებს აღნიშნავს [მაგომეტოვი 1963; 1965]. საყურადღებოა, რომ თაბასარანულ ენაში ალ. მაჰომეტოვი ფარინგალიზებულ თანხმოვნებთან ერთად ფარინგალიზებულ ხმოვნებზეც მიუთითებს. მკვლევრის აზრით, ფარინგალიზაცია ჩვეულებრივ მოუდის უკანა წარმოების თანხმოვნებს (ფარინგალურებს), ხოლო ხმოვანთაგან, ასევე უკანა რიგის ხმოვნებს (ა, უ). შესაბამისად, თაბასარანულში, როგორც ა. მაჰომეტოვს მიაჩნია, ხშირად ფარინგალიზებული მარცვალზე გვხვდება [მაგომეტოვი 1965: 49-51].

უნდა აღინიშნოს, რომ ფარინგალიზაციისათვის დამახასიათებელი არტიკულაციის თავისებურებები ერთნაირად წარმოუდგენიათ იმ მკვლევრებს, ვინც ფარინგალიზებულ ხმოვნებს ფონემებად მიიჩნევს და იმათაც, ვინც ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს იმოწმებს.

სრულიად განსხვავებული მოსაზრება გამოთქვა გ. დეეტერსმა. მისი აზრით, ფარინგალიზაცია ისეთი პროცესია, რომელიც ახასიათებს არა ცალკეულ ფონემას (თანხმოვანსა თუ ხმოვანს), არამედ იგი, ინტონაციის მსგავსად, ვრცელდება მარცვალზე, ანდა მთელ სიტყვაზე [დეეტერსი 1963: 33].²² ამ მოსაზრებას დაეთანხმა არნ. ჩიქობავა [ჩიქობავა 1979: 62] და ზოგიერთი სხვა მკვლევარიც.

უდიური ენის მეცნიერული შესწავლის პირველი ცდებიდან (XIX ს.-ის მეორე ნახევარი) მოყოლებული თითქმის ყველა სპეციალისტი მასში აღნიშნავს განსხვავებული რიგის ხმოვნებს (მარტივი და პალატალიზებული ხმოვნების გარდა). უდიურში სამ ასეთ ხმოვანს (ა, ო, უ) იმოწმებს ამ ენის პირველი

---

²² საყურადღებოა, რომ გ. დეეტერსი იმის საილუსტრაციოდ, რომ ფარინგალიზაცია არ არის ოდენ ხმოვნის თვისება, შენიშნავს: ჩრდილო-კავკასიურ ენებში “ფარინგალიზებული ხმოვნები” სისინა თანხმოვნების შემდეგ არ გვხვდება (ანუ, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, შეუძლებელია იმ მარცვლის ფარინგალიზაცია, რომელშიც ხმოვნის წინ სისინა თანხმოვანი გვაქვს). უნდა აღინიშნოს, რომ უდიურ ენაში ასეთი მაგალითები დასტურდება, ანუ სისინა თანხმოვანიც განიცდის ფარინგალიზაციას და მის მარცვალზე შეიძლება ფარინგალიზაციის მაქსიმუმიც მოდიოდეს (ანლაუტში), მაგ., ცაყ “ელვა”; ცაყნაზედდალა[ყ] “მაჟაურა”; წიყ//წიხ//ციყ “ციყვი”; წოდ [აღალა] “თავსხმა წვიმა”, საში “ტაბიკი”, სახტიკ “კოჭლი”; ცამდესუნ “დასუსხვა”, “დაშუშხვა”; წავდალბულ “წაბლი”; წავდეუხ “წურბელები”; წაფდელსუნ “ტამის ცემა”; წილამპურ “მხალი”...

მკვლევარი ა. შიფნერი. იგივე სურათი გვხვდება ა. დირის ნაშრომებში უდიურის შესახებ.²³ ეს სამი ხმოვანი ასევე წარმოდგენილია უდიურ ზღაპარში “რუსტამ”, ხოლო “უდიური ოთხთავის” ტექსტში უკვე ხუთი ფარინგალიზებული ხმოვანი გვაქვს (ა', ე', ი', ო', უ'); ასეთივე ვითარება დასტურდება უდიურ საანბანო წიგნშიც (“სამჯი დჰს”).²⁴ ვლ. ფანჩვიძისა და ევგ. ჯეირანიშვილის ნაშრომებში უდიურის შესახებ ასევე ხუთი ფარინგალიზებული ხმოვანი (ა', ე', ი', ო', უ') გვხვდება. ვ. გუკასიანი ნიჯის დიალექტში მათ რიგს გ'-ს უმატებს. ფარინგალიზებულ ხმოვნებს უდიურ მასალაში ა. ჰარისი, ვ. შულცე და ზოგიერთი სხვა მკვლევარიც აღნიშნავს.

საყურადღებოა ს. კოდასოვის მოსაზრება. მან, უდიური ენის ფონოლოგიური

---

²³ როგორც ა. შიფნერთან, ისევე ა. დირთან ამ ხმოვანთა რაობა სხვაგვარად არის წარმოდგენილი.

ა. შიფნერი აღნიშნავს: “ჩემთვის ხელმისაწვდომი წყაროები ამ ხმოვანთა უფრო რბილ წარმოთქმას ადასტურებენ ... ა წარმოთქმის თითქმის როგორც a ფრანგულ la-ში, o როგორც eu heure სიტყვაში და u როგორც u სიტყვაში une” [შიფნერი 1863: 9].

ა. დირის განსაზღვრით: “ä, ö-სა და ý-ს უჭირავთ საშუალო ადგილი. პირველს a-სა და ä-ს შორის, მეორეს o-სა და ö-ს შორის, მესამეს y-სა და ý-ს შორის” [დირი 1904: 1].

მიუხედავად იმისა, რომ ა. დირი აღნიშნავს, “მეჩვენებოდა, რომ ä, ö-სა და ý-ს (განსაკუთრებით ö-სა და ý-ს) ყოველთვის თან სდევს ძალიან სუსტი ხორხისმიერი ხმა [დირი 1904: 1], მაინც საფიქრებელია, რომ ა. დირი ფარინგალიზაციას უდიურში ხმოვნის სეგმენტურ თვისებად არ მიიჩნევს, არამედ კონკრეტულ სპეციფიკურ თანხმოვანს მიაწერს.

ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ თანხმოვანთა ტაბულაში ა. დირს მოყვანილი აქვს ' ბგერა, რომელიც მკვლევრის დახასიათებით, “არის არაბული “ჰამზე”-ს მსგავსი მსუბუქი ხორხისმიერი ბგერა; ის არამართო სიტყვის დასაწყისში გვხვდება, არამედ სიტყვის შიგნითაც და, ამ შემთხვევაში, აძლევს მომდევნო ხმოვანს უფრო ხორხისმიერ ხასიათს, მაგ., m'el “თაგვი” (მელ), m'ain “შავი” (მა'ან), n'a “ორი” (პა)” [დირი 1904: 2-3].

აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ როგორც ა. შიფნერი, ისე ა. დირი უდიურში ფარინგალიზებული ხმოვნების ფონემურობას კი არ ვარაუდობდნენ, არამედ პოზიციურად შეპირობებულ ხმოვანთა ჯგუფს გულისხმობდნენ, რომელიც, მკვლევართა მოსაზრებით, მარტივი და პალატალიზებული ხმოვნებისაგან განსხვავდებოდა.

²⁴ უდიურ საანბანო-საკითხავ წიგნში ფარინგალიზაციის აღნიშვნის პრინციპი გარკვევას საჭიროებს. ფარინგალიზაცია ამ სახელმძღვანელოში გადმოიცემა **h** ნიშნის მეშვეობით, რომელიც სხვადასხვა ხმოვანთან ჰქმნის კომპლექსებს: **ha, he, hi, ho, hu**. ვ. ბოუდას აზრით, “ახალი “საანბანო-წიგნი” აღნიშნავს ემფატიკურად დარბილებულ თანხმოვნებს ... ლარინგალურობის ნიშნით, რასაც ჩვენ ა ნიშნით გადმოვცემთ” [ბოუდა 1913: 61].

ამ მოსაზრებას არ დაეთანხმა ვლ. ფანჩვიძე. მისი აზრით, **h** ნიშანი ხმოვნის კუთვნილებას წარმოადგენს და არა დამოუკიდებელ თანხმოვანს [ფანჩვიძე 1974: 22].

სისტემის შესწავლის შემდეგ, გ. დეტერსის მსგავსად, მიიჩნია, რომ უდიურში ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისებას წარმოადგენს და მთელ სიტყვაზე ვრცელდება. ს. კოძასოვის აზრით, ფარინგალიზაციის პიკი მოუდის პირველ ხმოვანს, ხოლო თუ სიტყვაში გვხვდება შიშინა ან უვულარული თანხმოვანი, მაშინ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი მასზე მოდის [კიბრიკი, კოძასოვი 1990: 347] (თუ სიტყვაში ორი ან მეტი დასახელებული თანხმოვანი მოგვეპოვება, მაშინ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი პირველ მათგანს მოუდის – შენიშვნა ჩვენი).

ჩვენი დაკვირვებით, ეს მოსაზრება გასაზიარებელია. იმის შესახებ, რომ უდიურში ფარინგალიზაცია მთელ სიტყვაზე ვრცელდება, იმ სპეციალისტთა ჩანაწერებიც მეტყველებს, რომლებიც უდიურ ენაში ფარინგალიზებული ხმოვნების ფონემურობას ვარაუდობდნენ: მკვლევართა ჩანაწერების მიხედვით დიდია ორ ან მეტმარცვლიან ლექსემათა რიცხვი, რომლებშიც ყველა ხმოვანი ფარინგალიზებულია; მაგ., ა'ხი'ლ „მორეული“ (ახ'ილ)²⁵; ა'დი'ნ „საფუარი“

---

²⁵ ფრჩხილებში მოცემულია ჩვენი ტრანსკრიფცია. უდიურ მასალაში ფარინგალიზაციის აღნიშვნისას ძირითადად ს. კოძასოვის მიერ შემოთავაზებული პრინციპით ვხელმძვანელობთ. ამ პრინციპის მიხედვით, თუ სიტყვაში არ არის შიშინა ან უვულარული თანხმოვანი, ფარინგალიზაციის აღმნიშვნელი ნიშანი დაერთვის პირველ ხმოვანს, ხოლო თუ გვაქვს ზემოთ დასახელებული თანხმოვნები, მაშინ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი სიტყვაში მოუდის პირველ მათგანს და ფარინგალიზაციის აღმნიშვნელი ნიშანი სწორედ ამ თანხმოვანს დაერთვის. ჩვენ მიერ ოდენ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმის აღნიშვნა იმთავითვე მთელი სიტყვის ფარინგალიზებულობას გულისხმობს; მაგ., სიტყვა პა' „ორი“-ს ზუსტი ფონოლოგიური ტრანსკრიფციაა პა'; სიტყვისა კა'კაპ „მუხლი“ (ანატ.) – კა'კა'პა'; სიტყვისა ბელ' „მზე“ – ბ'ელ' და ა. შ. ასეთი სატრანსკრიფციო სისტემა, რომელიც ფარინგალიზებულ სიტყვებს ზუსტად გადმოსცემდა, ბუნებრივია, ძალზე უხერხული და მძიმე იქნებოდა.

უნდა აღნიშნოს, რომ უდიურის შესახებ ქართულენოვან სამეცნიერო ლიტერატურაში (ვლ. ფანჩვიძე, ევგ. ჯეირანიშვილი და სხვა) ფარინგალიზებულ ხმოვნებს * დიაკრიტიკული ნიშანი აღნიშნავს, რომელიც ასევე თანხმოვნის ინტენსივობაზე მიგვითითებს. აქედან გამომდინარე, უდიურის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ტრადიციული დიაკრიტიკული ნიშნის მიღება წარმოქმნიდა გაუგებრობას და გაართულებდა ფარინგალიზებული და ინტენსიური ბგერების გარჩევას (სხვა ლეზგიურ და დაღესტნურ ენათა მასალაში. უდიურში ინტენსიურ თანხმოვნებს დისტინქციური ფუნქცია არ მოეპოვებათ). ამის გამო ფარინგალიზაციის აღსანიშნავად * ნიშანს ვიყენებთ, რომელიც (ან მისი მსგავსი დიაკრიტიკა) სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე გვხვდება ამ ფუნქციით (მ. ქურდიანი, ელ. ლომთაძე, დ. იმნაიშვილი, ალ. მაჰომეტოვი და სხვა).

ფარინგალიზაციის აღნიშვნისას გარკვეულწილად მორფოლოგიურ პრინციპსაც ვითვალისწინებთ. მხედველობაში არ მიიღება არაფუძისეული შიშინა და უვულარული თანხმოვნები, ანუ თუ სიტყვაში ფუძის გარეთ მოგვეპოვება რომელიმე მათგანი, ასეთ შემთხვევაში ფარინგალიზაციის აღმნიშვნელი დიაკრიტიკა მაინც ფუძის პირველ ხმოვანს დაერთვის. ასევე,

(ა'დინ); ა'ლა'ყო' „დამუნჯებული“, „გაოგნებული“ (ალაყო); ა'ლა'მნა' „ბროწეულის“ – ა'ლა'მნა'-ხოდ „ბროწეულის ხე“ (ა'ლა'მნა); ბა'ვუ'ყ „დაფშვნილი“, „დაფხვნილი“ (ბავუყ); ბა'ვუ'ყეს „დაფშვნა“, „დაფხვნა“ (ბავუყეს); ბე'ინ'ყ „სიბნელე“, „ბნელი“ (ბეინყ); ბე'ხი' „გასიებული“ (ბეხი); ბი'ლი'//ზგ'ღგ' (ნიჯ.) „მძიმე“ (ბილი'//ზგღგ); ბი'ლი'ნ (ნიჯ. ბგ'ღგ'ნ) „შუა“, „შუათანა“ (ბილი'ნ); ბო'ჯა'ლ „ორი ფუტი“ (წონის ერთ.) (ბოჯ'ალ); გუ'გელ „ბუ“ (გუ'გელ); და'ნყ'ულა' „მოთენთილი“ (დანყ'ულა); დგ'ლა'მი'ლა' „გაჩაჩხვა“, „გაჩაჩხული“ (დგღ'ამილა); დო'ფკა'ლ//დო'მპა'ლ „ჩინური ფანარი“ (მცენარე) (დო'ფკალ// დო'მპალ); დო'შა'ლ „წყვილი აბრეშუმის პარკი“ (დოშ'ალ); ე'ქენ' „მხედარი“ (ე'ქენ); თო'ხა'ნ (ვართ.) „ლედვი“ (თოხ'ან); ი'ვე'ლ „წმინდა“, „სწმინდე“ (ი'ველ); ი'და'ლ „პიურე“ (იდალ'); კა'კა'პ „მუხლი“ (კა'კაპ); კა'ნკა'ლ „თოვლის გუნდა“ (კა'ნკალ); კა'ნკუ'ლე'ნ-ბაქეს „გუნდად გადაქცევა“ (კა'ნკულენ-ბაქეს); ლა'და'რ (ნიჯ.) „მღვრიე“ (ლად'არ); ლა'ნგლა'გ „წერო“ (ლან'გლაგ); მა'ინ' (ნიჯ. მა'დინ) „შავი“ (მა'ინ); მა'ფმა'ინ' (ნიჯ. მა'ფმა'დინ) „სულ შავი“ (მა'ფმაინ); მა'ხა' „მუჭა“, „ხელის გული“ (მახ'ა); მე'მე'ლ „ჭია (საქონლის)“ (მე'მელ); მუ'ყა' „რქა“ (მუყ'ა); მუ'ყა'ლა' „რქიანი“ (მუყ'ალა); მუ'ყი'დ „ვახშამი“ (მუყ'იად); მუ'ჯა'ლ „სამტვრევი დაფა“ (მუჯ'ალ); მუ'ჯუ' „სიძე“ (მუჯ'უ); მუ'შულ „ფიცარი (თხელი)“ (მუშ-ულ); ნა'ვა'ლა' „ფაფისებრი მასა“ (ნა'ვალა); ნე'ი'შ „მსხვერპლი“, „მონა“ (ნეიშ-); ნე'პნე'შუ'რ'მ „მთლიანად ყვითელი“ (ნე'პნე'შუმ); ო'ნე' „ტირილი“ (ონე); ო'ყე'დნ//უ'ყენ' „ძვალი“ (ოყ'ედნ//უყ'ენ); ო'ხა'ლ „ნადირობა“ (ოხ'ალ); ო'ხე'დლ „მაწონი“ (ოხ'ედლ); პა'დო'პკა'ლ „ორლულიანი თოფი“ (პა'დოპკალ); პა'ყა'თ „მოლუნვა“ (პაყ'ათ); პა'პი' „ხოხვა (ბავშვის)“ (პა'პი); პე'მპე'ლ „ქვერცხის ნაჭუჭი“ (პე'მპელ); პო'ლო'-

---

ჩვენი დაკვირვებით, პირის ნიშნები ხელს უშლის ფარინგალიზაციის გავრცობას, მაგ., უღ'-ეს „სმა“; უ-ნე-ღ'-ესა „სვამს“ (-ნე – 3SG). ფონოლოგიური თვალსაზრისით უფრო უპრიანი იქნებოდა ეს სიტყვა ასეთი ფორმით გადმოგვეცა: უ'ნელესა; თუმცა აქაც და მსგავს მაგალითებშიც, ორაზროვნების თავიდან ასაცილებლად, ფუძე ერთი და იგივე სახითაა გადმოცემული.

ფარინგალიზაციის აღმნიშვნელი ნიშანი დაერთვის შემდეგ ბგერებს: ა, ე, ი, ო, უ; ღ, ხ; ჯ, ყ; შესაბამისად, შესაძლებელია შემდეგი გრაფიკული კომბინაციები: ა', ე', ი', ო', უ'; ღ', ხ'; ჯ', ყ'.

შიშინათა ფარინგალიზაციას კი აღვნიშნავთ ველარიზაციისა და ფარინგალიზაციის საზიარო დიაკრიტიკით (-).

პო'ლო' „ორ-ორი“ (პო'ლო-პო'ლო); სან'ცი' „ერთნახევარი“ (სან'ცი); ტი'ტიპ (ნიჯ.) „ველური ბროწეული“ (ტი'ტიპ); ტო'ლო'ლ „ახლოს“, „შუა“, „მორის“ (ტო'ლოლ); უ'ყნა' „კაკლის“ – უ'ყნა'-ხოდ „კაკლის ხე“ (უყ'ნა); უ'ვი'ნცი' „ექვსნახევარი“ (უვი'ნცი); ჭო'ლო'ს „ცეცხლის დანთება“ (ჭო'ლოს); ქი'ქო'დი'ნ//ქუ'ქე'ინ' „ბუზანკალი“ (ქი'ქო'დინ//ქუ'ქე'ინ); ქო'ჟუ'ნ (ნიჯ.) „ჩირი“ (ქო'ჟუ'ნ); ღა'ინა' „ყვავი“ (ღა'ინა); ღა'ღა'ლ „აწეწილი“ (ღა'ღა'ლ); ღა'მფა'ლ „ბუჩქი“ (ღა'მფა'ლ); ღო'ლო'ლ „ხოჭო“ (ღო'ლოლ); ყა'ვან' „მინდორი“, „სავარგული“ (ყა'ვან); ყა'ვი' „ზარი“, „ყვავილის ბუდეო“, „მეფე“, „თავადი“ (ყა'ვი); ყა'ლი'ქ „პატარა თიხის დოქი“ (ყა'ლი'ქ); ყა'ყა' „დახჩობა“ (ყა'ყა); ყო'დი' „კუ“ (ყო'დი); ყო'თმა'ჯ „ბოძი“ (ყო'თმა'ჯ); ყო'შომო'ტ „ბლაგვი“, „გაულებსავი“ (ყო'შომო'ტ); შუ'ვე'თ (ვართ.) „კამა“ (შ-უვე'თ); ცა'მხუ'რ „კაცი გადმოკარკლული თვალებით“ (ცამხ'ურ); წი'ლი' „ყვირილი“, „ბღავილი“ (წი'ლი); წი'და'ყ „სუსტი“, „ავადმყოფი“ (წი'და'ყ); წი'ლდი'თ (ნიჯ. ცვ'ლღ'თ) „ბუ“ (წი'ლდი'თ); ხა'მო'დ „წიწიბურას ნათესი“ (ხა'მო'დ); ხა'ფან' „უუნარო“, „უქნარა“ (ხა'ფან); ჳუ'ნ'ჳულ' „არასრული“, „არასაკმარისი“ (ჳუ'ნ'ჳულ)...²⁶

ხშირია შემთხვევები, როდესაც სპეციალისტთა ჩანაწერებში ფარინგალიზებული ხმოვნები აღნიშნულია ისეთ სიტყვაწარმოებით ელემენტებსა თუ აფიქსებში, ცალკე აღებულს რომ ფარინგალიზაცია არ ახასიათებს, მაგ., ა'ქ-ეს „შეჯიბრება ცხენებით“, „დოლი“ (ა'ქ-ეს); ა'ვ-ეს „ჩხუბი“, „ბრძოლა“ (ა'ვ-ეს); ა'ლ-ეს „ახვევა“, „გადახლართვა“ (ა'ლ-ეს); ბა'ვუ'ყ-ეს „დაფშვნა“, „დაფხვნა“ (ბავუ'ყ-ეს); ე'ზ-ეს „კერვა“ (ე'ზ-ეს); ღა'ლ-ეს „გავლება“ (ღა'ლ-ეს); ფა'ყ-ეს „მოხარშვა (ორთქლზე)“ (ფა'ყ-ეს); ჭა'ლ-ეს „ტრიალი“, „მოპარვა“ (ჭა'ლ-ეს); ჭა'ფ-ეს „ტყუილის გამოაშკარავება“ (ჭა'ფ-ეს); ჭუ'ყ-ეს „გამარცვა“, „ჩამოხვევა“, „დაფშვნა“ (ჭუ'ყ-ეს)... -ეს მარტივმაწარმოებლიანი მასდარის (მასდარი I) მაწარმოებელი აფიქსია და მას ფარინგალიზაცია არ ახასიათებს, შდრ. ბა'ქ-ეს „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“, „შეძლება“; ბ-ეს „კეთება“ და სხვ.

ფა'ყთ-ი' „მოხარშული“ (ფა'ყთ-ი); ჭა'წ-ი' „მოურჩენელი“ (ჭა'წ-ი); ბე'ზ-ი'

²⁶ მოცემული მასალა ამოწერილია ვ. გუკასიანის უდიურ-აზერბაიჯანულ-რუსული ლექსიკონიდან [გუკასიანი 1974]. წარმოდგენილ ფორმათა უმრავლესობა ამდგვარი სახით დასტურდება ვლ. ფანჩვიძისა და ევგ. ჟეირანიშვილის ნაშრომებშიც უდიურის შესახებ.

„გასიებული“ (ბეხ'-ი); ბი'ღ-ი//ზგ'ღ-გ' (ნიჯ.) „მძიმე“ (ბილ'-ი//ზგლ'-გ); უ'ღ-ა'ლ „მსმელი“ (უღ'-ალ); ღა'ღ-ა'ლ „აწეწილი“ (ღ'ალ-ალ)... -ი და -ალ მიმღეობის მაწარმოებელი აფიქსებია, შდრ. ბაქ-ი „მყოფი“, „არსებული“; ბ-ი „ნაკეთები“; ბ-ალ „მკეთებელი“; უქ-ალ „მჭამელი“ და ა. შ.

ი'ჟ „თოვლი“ (ნიჯ.: გ'ჟ „id“); > ი'ჟ-ენ „თოვლიანი“, „ზამთარი“ (იჟ'-ენ)²⁷; ე'ქ-ენ „მხედარი“ (ე'ქ-ენ), შდრ. ე'ქ „ცხენი“; ქა'მ „ჭუჭყი“ > ქა'მ-ენ „ჭუჭყიანი“ (ქა'მ-ენ)... -ენ ამ სიტყვებში დერივაციულ სუფიქსს წარმოადგენს, რომელიც წარმოშობით ერგატივ-ინსტრუმენტალისის ფორმანტია, შდრ. უს-ენ „წელიწადი“, ტამ-ენ „გემრიელი“ და სხვ.

ა'ლა'მ-ნ-ა' „ბროწეულის“ (ა'ლამ-ნ-ა; ა'ლა'მნა'-ხოდ „ბროწეულის ხე“); უ'ყნა' „კაკლის“ (უყ'ნა; უ'ყნა'-ხოდ „კაკლის ხე“); ხა'მ-ო'დ „წიწიბურას ნათესი“ (ხ'ამ-ოდ); ა'ჯ-უ'ნ „ახო“, „ყამირი“ (აჯ'-უნ)... -ა (< -ად), -ოდ და -უნ დერივაციული სუფიქსებია, წარმოშობით გენტივის ფორმანტებია, შდრ. ბიტ-უნ „ნათესი“; კაჭკ-უნ „კევი“ და სხვ.

უ'ღ-უ'ლ „სახურავზე“, „სახურავში“ (უღ'-ულ)... -ულ სუპერასივის ერთ-ერთი მაწარმოებელია, მაგ., გა-ნ-ულ „ადგილზე“, „ადგილში“; ხოდ-დ-ულ „ხეზე“...

ვა'-მნა'ქ (ნიჯ.) „თქვენთვის“ (ვა'-მნა'ქ)... -მნა'ქ ნიჯურში ბენეფაქტივის ნიშანს წარმოადგენს, მაგ., ზა-მნა'ქ „ჩემთვის“; ვა-მნა'ქ „შენთვის“; და-მნა'ქ „ჩვენთვის“ და ა. შ.

ა'ლა'ყ-ო' „დამუწეებული“, „გაოგნებული“ (ალაყ'-ო)... -ო ელემენტი ე. წ. მასუბსტანტივებელ სუფიქსს წარმოადგენს, შდრ. ბალ-ო „მკეთებელი“; ბაქალ-ო „მყოფი“, „არსებული“ და სხვ.

ბო'ჯ-მ-ო'ღ „ცხვირი“ [Pl. Tantum] (ბოჯ'-მ-ოდ); ჯო'ლ-ო'ხ „ქვედა საცვალი“, „შარვალი“ [Pl. Tantum] (ჯ'ოლ-ოხ)... -მ-ოდ და -ოხ მრავლობითი რიცხვის გაქვავებული აფიქსებია. Pluralia tantum-ის სახელების გაქვავებული ელემენტი, როგორც წესი, არაფარინგალიზებული სახით გვხვდება, მაგ., ბიხ-ოხ//ბიხაჯ-

---

²⁷ ვლ. ფანჩიძე, ევგ. ჟეირანიშვილი; ვ. გუკასიანთან არის: ი'ჟა; გ'ჟა; ი'ჟა-ენ [გუკასიანი 1974: 129].

ულ „ღმერთი“; ელ-მ-უხ „სული“ და ა. შ.

უ'ლ-ნ'უთ „უსახურავო“, „სახურავის გარეშე“ (ულ'-ნ'უთ)... -ნ'უთ უდიურში უარყოფითი ნაწილაკია, რომელიც ცალკე აღებული არაფარინგალიზებულია, მაგ., ბულ-ნ'უთ „უთავო“, ქულ-ნ'უთ „უხელო“; კოჯ-მეც-ნ'უთ „უსახლკარო“ და სხვ.

მუ'ყა'-ლა' „რქიანი“ (მუყა'-ლა), შდრ. მუ'ყა' „რქა“ (მუყა'); და'ნ'ყუ'-ლა' „მოთენთილი“ (დანყ'უ-ლა)... -ლა ზედსართვი სახელების მაწარმოებელია.

ყა'ლ-ი'ქ „პატარა თიხის დოქი“ (ყა'ლ-იქ)... -იქ (< -იკ) ელემენტი უდიურში კნინობით სახელებს აწარმოებს.

ხა'-ლუ'დ „ძაღლის ქცევები“ (ხა'-ლუდ)... -ლუდ გავრცელებული დერივაციული აფიქსია, რომელსაც ცალკე აღებულს ფარინგალიზაცია არ ახასიათებს, მაგ., ვიჩი-ლუდ „მძობა“; დოსტ-ლუდ „მეგობრობა“; შელ-ლუდ „სიკეთე“ და ა. შ.

ბა'-ღე'-ნა (ვართ.), ბა'-ღა'-ნა' (ნიჯ.) „გუმინწინ“, ბა'-გა'რ-ღე-ნა//ბა'-გა'რ-ღე-ნა „გუმინწინისწინ“... ცალკე აღებულ სიტყვებში ღე „დღეს“, გარ „არეული“, „შერეული“, „შეერთებული“, „შერწყმული“, „მღვრიე“ და დერივანტში -ნა (წარმოშობით – მიცემითი ბრუნვის ნიშანია -ა, ე. წ. -ნ ჩანართოვან ელემენტთან ერთად) მარტივი ხმოვნები გვაქვს. მკვლევართა ჩანაწერების მიხედვით ამ და სხვა ბევრ ასეთ მაგალითში ფარინგალიზებული ხმოვანი მომდევნოს იმსგავსებს და შეუძლებელია ეს მხოლოდ ხმოვანთა ასიმილაციით აიხსნას. ფარინგალიზებულ და მარტივ ვარიანტთა მონაცვლეობა აფიქსებში იმაზე მიგვითითებს, რომ უდიურში ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისებას წარმოადგენს. აფიქსები ზუსტად ის ერთეულებია, რომლებიც მორფოლოგიურად დაკავშირებულია ფუძესთან და საფიქრებელია, რომ ფარინგალიზაციას ამ ელემენტებში განსაზღვრავს სწორედ ფუძე.

საყურადღებოა, რომ უდიურში მკვლევართა ჩანაწერების მიხედვით აფიქსებში არ დასტურდება ფარინგალიზებული ხმოვნები (როგორც აღინიშნა, გვაქვს მარტივი და ფარინგალიზებული ხმოვნების მონაცვლეობის შემთხვევები). ეს, ბუნებრივია, არ მეტყველებს ფარინგალიზებულ ხმოვანთა ფონემურობის სასარგებლოდ. აღნიშნული ვითარება უნდა იყოს გამოწვეული იმით, რომ

უდიურში ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი, როგორც უკვე ითქვა, სიტყვაში საწყის ხმოვანსა, ანდა საწყის უვულარულ ან შიშინა თანხმოვანს მოუდის, ხოლო, პრეფიქსაცია უდიურ ენაში თითქმის მოშლილია (რელიქტის სახით მხოლოდ მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნების ერთ-ერთ ჯგუფშიღაა შემორჩენილი).

შესამჩნევია ფარინგალიზებულ ხმოვანთა ხშირი მონაცვლეობა, მაშინ, როდესაც არ დასტურდება ფარინგალიზებულთა მონაცვლეობის შემთხვევები არაკორელატ მარტივ ხმოვნებთან, რაც ასევე იმის მანიშნებელია, რომ ფარინგალიზაციის პროცესი უდიურში არ წარმოადგენს ხმოვნის სეგმენტურ თვისებას, მაგ., უ^რმა//ო^რმა “მარწყვი”, “სახსარი” რენჯისა⁷; ო^რლ^რსუნ//უ^რლ^რსუნ “დალევა”; ო^რყ^რეან//უ^რყ^რეან “მვალი”; ოხ^რე^რღლ “ნანადირევი”; შდრ.: ოხ^რა^რლ “ნადირობა”; ჟ^რა^რლ//ჟ^რი^რლ “ქაოსური მოძრაობა”, “არევ-დარევა” (ჟ^რალდესუნ “ადუღება”, ჟ^რალფესუნ “დუღილი”)...

არის შემთხვევები, როდესაც მარტივი ხმოვანი ახდენს ფარინგალიზებული ხმოვნის ასიმილაციას და ამის შედეგად იძენს ფარინგალიზებულობას, რაც ასევე არ მეტყველებს ფარინგალიზებული ხმოვნების ფონემურობის სასარგებლოდ, მაგ., პა^რ “ორი”; შდრ. პო^რ “ორი ღერი ბალახი” (ო “ბალახი” პა^რ + ო > პო^რ); პო^რ-პო^რ “ორ-ორი” (პა^რ + ო > პო^რ); შდრ. სო-სო (სა + ო > სო) “ერთ-ერთი” (-ო – “მასუბსტანტივებელი” სუფიქსია)...

სამეცნიერო ლიტერატურაში იყო არაერთი ცდა, რომ დამტკიცებულიყო ფარინგალიზებულ ხმოვანთა ფონემურობა,²⁸ თუმცა ამ ცდამ, ჩვენი აზრით, ვერ დაამტკიცა, რომ ფარინგალიზაცია უდიურში ხმოვნის სეგმენტური თვისებაა.

ფარინგალიზაცია, როგორც ჩანს, უკვე საერთოლენგიურისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი. ამის შესახებ მეტყველებს ფარინგალიზაციის თვალსაზრისით იდენტური ბგერათმესატყვისობების არსებობა ლენგიურ ენათა შორის, მაგ., უდ. მა^რჯ^რ – თაბ. მა^რჯ^რჟ, რუთ. მა^რხ^რჟ, წახ. მუ^რჯ^რ, კრიწ. მა^რღ^რ,

²⁸ მაგალითად, ევგ. ჯეირანიშვილმა მოიყვანა შემდეგი მინიმალური წყვილები: მა^რ „ტვინი“ – მა „სად?“, ხა^რ „ძალი“ (ხ^რა) – ხა „მატყლი“; ხო^რ „ცური“ (ხ^რო) – ხო „ცვარი“; ქა^რმ „ჭუჭყი“ – ქა^რმ „ნაკლული“; მა^რჯ^რ „მუხა“, „რკო“ (მა^რჯ^რ) – მა^რჯ^რ „სარი“; ტა^რპა^რკ „ბრტყელი“ (ტა^რპა^რკ) – ტა^რპა^რკ „ტაბაკი“; ვა^რხ „თქვენ“ (ვა^რხ) – ვა^რხ „შენ“; ო^რყ^რ „უღელი“ (ო^რყ^რ) – ო^რყ^რ „ძირი“, „ფსკერი“; ყო^რ „თიაქარი“ (ყ^რო^რ) – ყო^რ „ჭვარტილი“; უ^რჯ^რ „ექვსი“ (უ^რჯ^რ) – უ^რჯ^რ „მდინარე“; მუ^რჯ^რ „მხიარული“ (მუ^რჯ^რ) – მუ^რჯ^რ „ფრჩხილი“

ად. მე^ლრ^უ “რკო” [მუხის];

უდ. ლ^ორ^ლ – ლეზგ. ჯ^არ^ურ, თაბ. ჯ^არ^ურ//ღ^არ^ურ, ად. ღ^არ^ურ, რუთ. ღ^არ^ირ, წახ. ჯ^არ^იდე; შდრ. აგრეთვე: დიდ. ჯ^ად, ხვარშ. ჯ^ე “კურდღელი”...

ხშირია შემთხვევები, როდესაც ლეზგიურ და დაღესტნურ ენებში დადასტურებული უფულარული ან ფარინგალური თანხმოვანი უდიურში დაკარგულია, მაგრამ მის ნაცვლად გვხვდება ფარინგალიზაცია. ეს იმას გვაფიქრებინებს, რომ ფარინგალიზაცია უდიურში ხშირად წარმოადგენს ერთგვარ საკომპენსაციო პროცესს, რომელიც გამოწვეულია ფარინგალური თანხმოვნების შესუსტებით, შემდგომი დაკარგვით ან სხვა კონსონანტებში გადასვლით:

უდ. ა^მ < *ღ^მ – არჩ. ჯ^აუნ, თაბ. ღ^{უნ}, რუთ. ღ^გნ “მხარი”; შდრ. აგრეთვე: წახ. ღ^{ულ}ზე “ნიჩაბი”;

უდ. ე^მ < *ჰ^{ემ} < *ჰ^{ეჩ} – ად. ჰ^{აჩ}, ხუნძ. ჰ^{ეჩ}, ახვ. ჰ^{ეჩე}, დიდ. ჰ^{ენეშ}, ჰ^{იჩუ}, ლაკ. ჰ^{იჭი}, “ვაშლი”;

უდ. ი^ჟენ < *ყ^ვჯ-^მ < *ყ^ვღ-^მ – ლეზგ. ყ^უდ, თაბ. ყ^ურდ, ად. ღ^ურდ, რუთ. ყ^უდ, წახ. ყ^იდიმ, ბუდ. ყ^აჯრაჯ, კრიწ. ყ^უდ, ხინ. კინაჟ, არჩ. ყ^ოტა-ი^კ “ზამთარი”;

უდ. პა^ა < *ყ^ატ^აV, კავკ. ალბ. პა^ა – ლეზგ. ყ^ატედ, თაბ. ყ^უდ, ად. ყ^უდ, რუთ. ყ^ად, წახ. ყ^ოდ, ბუდ. ყ^ად, კრიწ. ყ^ად, ხინ. კუ, არჩ. ყ^ატევეუ “ორი”;

უდ. მო^ლ < *მ^ვყ^ვლ – ლეზგ. ყ^იტ, ყ^უშ (ახტ), ყ^უხ^ა (ჭიბ), თაბ. ყ^ილ, ად. ჰ^{ულ}//ყ^{ულ}, რუთ. ყ^გლ, წახ. ყ^ოვ, ბუდ. ყ^ალ, ხინ. ნუყურ, არჩ. ნო^ყონ “თაგვი”...

1.3. კონსონანტიზმი.

კავკასიის ალბანური ანბანის მატენადარანის N 7117 ხელნაწერის ნუსხაში თანხმოვნებით აღნიშნულია 43 ასო-ნიშანი. რამდენიმე კონსონანტი კავკასიის ალბანურ ანბანში ორგვარად ან სამგვარადაა გადმოცემული:

მატენადარანის ხელნაწერში სამი სახის ზ (N 3 ლ “ზიმ”; N 6 მ “ზარლ”; N 20 ლ “ზობ”), ჟ (N 10 ს “ჟა”; N 19 ჟ “ჟარ”; N 27 მ “ჟი”) და კ (N 21 ლ “კარ”; N 30 მ “კარ”; N 42 მ “კატ”) გვაქვს.

ორ-ორი გრაფემა აღნიშნავს შემდეგ კონსონანტებს: ქ (N 8 მ “ქილ”; N 12 ტ “ქა”); ძ (N 11 ლ “ძუდ”; N 50 ლ “ძად”); შ (N 14 მ “შა”; N 33 შ “შაქ”); ლ (N 15 მ “ლან”; N 22 მ “ლიტ”); ხ (N 17 მ “ხწნ”; N 37 შ “ხამ”); ჰ (N 23 ლ “ჰტ”; N 24 მ “ჰად”); ც (N 26 მ “ცოდ”; N 49 შ “ცადნ”); მ (N 28 მ “მად”; N 39 მ “მატ”); ჯ (N 32 მ “ჯად”; N 34 მ “ჯადნ”); ტ (N 36 ლ “ტად”; N 45 მ “ტივრ”); ფ (N 41 მ “ფეს”; N 51 “ფივრ”); ს (N 43 ლ “სტკ”; N 46 მ “სოდ”).

ათი თანხმოვანი კი თითო-თითო გრაფემითაა გადმოცემული, ესენია: N 4 მ “გატ”; N 9 მ “თას”; N 18 მ “დან”; N 29 მ “მაკ”; N 31 ლ “ნუც”; N 38 მ “მად”; N 40 მ “პენ”; N 44 მ “ვტზ”; N 48 მ “წაჯ”; N 52 მ “ქიჯ”.

თავის მხრივ, სინურ პალიმფსესტებში 42 კონსონანტი გვხვდება. აღსანიშნავია, რომ პალიმფსესტებში დადასტურებული ორი თანხმოვანი N 7117 ხელნაწერში ხმოვნითაა აღნიშნული, ესენია: N 2 მ ზ ბგერა (=ლ), რომლის სახელწოდება მატენადარანის ნუსხის მიხედვით არის “ოდეთ”, და N 16 მ (=ჰ) “ინა”, რომელიც უეჭველად თანხმოვანია და სინური პალიმფსესტების მონაცემთა საფუძველზე ამ ნიშნის სავარაუდო ფონემური ღირებულება უნდა იყოს ნ. კონსონანტის აღმნიშვნელი ყველა გრაფემა მეტ-ნაკლებად ჰპოვებს პარალელს N 7117 ხელნაწერის ამა თუ იმ ნიშანთან (იხ. ტაბულა “კავკასიის ალბანური ანბანის ნიშანთა ფონემური ღირებულება”). მატენადარანის ნუსხის სამი კონსონანტი არ დასტურდება სინურ პალიმფსესტებში, ესენია: N 28 მ “მად”, N 32 მ “ჯად” და N 34 მ “ჯადნ”.

თუ შევაჯამებთ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებებს, სინურ პალიმფსესტებში დადასტურებული კონსონანტებისგან დადგენილად შეგვიძლია მივიჩნიოთ 28 გრაფემის ფონემური ღირებულება. ეს არის ის ფონემები, რომლებიც გვხვდება ნასესხებ სიტყვებში ან მათ მოეპოვებათ მკაფიო პარალელები უდიურ ენაში, ესენია: N 2 მ (ზ); N 3 მ (გ); N 4 მ (დ); N 6 მ (ზ); N 8 მ

(ქ); N 9 ა (თ); N 11 რ (ა); N 15 რ (ლ); N 17 ა (ბ); N 21 ა (კ); N 23 ა (პ); N 27 ა (ჭ); N 29 ა (მ); N 30 ა (ყ); N 31 ა (ნ); N 33 ა (შ); N 37 ა (ჭ); N 39 ა (ჩ); N 40 ა (ც); N 41 ა (დ); N 42 ა (რ); N 43 ა (ს); N 44 ა (ვ); N 45 ა (ტ); N 49 ა (ც); N 50 ა (ტ); N 51 ა (ფ); N 52 ა (ქ). აქედან გამომდინარე, მატენადარანის ნუსხაში უნდა დაზუსტდეს შემდეგი ნიშნების ფონემური ღირებულება: N 2 ა (ა > ბ); N 3 ა (ზ > გ); N 4 ა (გ > დ); N 37 ა (ხ > ჭ); N 41 ა (ფ > დ); N 42 ა (კ > რ); N 50 ა (ა > ვ).

1.3.1. სიბილანტები.

თვალშისაცემია, რომ კავკასიის ალბანურ ანბანში დიდი რაოდენობით არიან წარმოდგენილი სიბილანტების აღმნიშვნელი გრაფემები. მატენადარანის N 7117 ხელნაწერის ნუსხაში 19 სიბილანტი გვხვდება. ამათგან, შიშინა აფრიკატები და სისინა და შიშინა სპირანტები ანბანში ორ-ორი სახისა გვხვდება, გამონაკლისია ჭ, რომელიც სამი ასო-ბგერით არის გადმოცემული. სისინა აფრიკატებისაგან კი, ორი სახისა მხოლოდ ც მოგვეპოვება, ხოლო ძ და წ ბგერებისთვის თითო-თითო გრაფემა გვაქვს. როგორც უკვე აღინიშნა, მატენადარანის ხელნაწერში წარმოდგენილი სიბილანტებიდან სინურ პალიმფსესტებში არ დასტურდება სამი შიშინა თანხმოვანი, ესენია: N 28 ა “ჩაა”, N 32 ა “ჯაა” და N 34 ა “ჯაან”; ამრიგად, პალიმფსესტებში ჯ ბგერისათვის ნიშანი არ გვრჩება, ხოლო ჩ ბგერისათვის – ოდენ ერთია შემორჩენილი (N 39 ა “ჩატ”).

ამოკითხული მასალის საფუძველზე სიბილანტთა რიგში რამდენიმე ასო-ბგერის ფონემური ღირებულება უნდა დაზუსტდეს. ერთ-ერთი ჭ (N 19 ა) სინამდვილეში წ ბგერას გადმოსცემს. საფიქრებელია, რომ სომეხ გადამწერებს ერთმანეთში აერიათ მსგავსი მოხაზულობის ძ და ჳ გრაფემები. ეს ვარაუდი ჯერ კიდევ ა. აბრამიანმა გამოთქვა [აბრამიანი 1964: 30], გ. კლიმოვმა და ს. მურავიოვმა მას მხარი დაუჭირეს [მურავიოვი 1981: 258; კლიმოვი 1984: 13; 1990: 497], ხოლო სინური პალიმფსესტების აღმოჩენის შემდეგ ეს მოსაზრება საბოლოოდ დადასტურდა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-14].

აღსანიშნავია, რომ ამ გრაფემის სახელწოდებაში **n** ნიშანი (**რ**) გვხვდება, რომელიც კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში არ იყო წარმოდგენილი; როგორც აღინიშნა, ზოგიერთი მკვლევრის (ვ. გუკასიანი, ზ. ალექსიძე) ვარაუდით, ეს ასო-ბგერა ასრულებდა ერთგვარი დიაკრიტიული ნიშნის ფუნქციას, ანუ შესაბამის სომხურ ბგერასთან შედარებით მიგვითითებდა ალბანური ბგერის მეტ სიმკვეთრესა თუ ინტენსიურობაზე.²⁹ ამას გარდა, ამ გრაფემას საერთოდადესტნურ და საერთოლექსიურ დონეზე ზოგჯერ შეესატყვისება *წ ბგერა (მაგ., კავკ. ალბ. **ჯ.ყ წი** “სახელი” – უდ. წი (< წირ, შდრ. მრ. რიცხვის ფორმა წი-რ-ხოხ), ხუნძ. წარ, ანდ. წერ, ახვ. წერი, კარატ. წერი, ბოთლ. წერი, ჰოდობ. ცერი, ტინდ. ცერა, ჩამალ. წე, არჩ. წორ, თაბ. ჩ^wურ (//ცურ, წურ), აღ. თურ “id”... [გიგინეიშვილი 1977: 106; თალიბოვი 1980: 297]), თუმცა, ამის მიუხედავად, არ ვფიქრობთ, რომ ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება უნდა განისაზღვროს როგორც ინტენსიური წ ბგერა.

ჟ. ასო-ნიშანი შეიძლება მომდინარეობდეს საერთოლექსიური (resp. საერთოდადესტნური) არაინტენსიური სისინა აფრიკატისაგან, მაგ.,

ჩ-ყ ვიწ; უდ. ვიცა „ათი“, შდრ. ლეზგ. წუ-დ; თაბ. მიწუ-ბ; აღ., ბურკ. იწუ-დ; ბურშ. მიწუ-რ; ფიტ. მიწუ-დ; რუთ. მიწგ-დ; გილმ. მიწე-ლლა; არჩ. უიწ; კრიწ. მიწგ-დ; ბუდ. მიწგ-დ; სხვ. დად.: დარგ. უწ-ალ, ხუნძ. ანწ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ჩკელ: 245 (ს.-ლეზგ. *უიწგ-)].

ჯ.ა წე; უდ. ა-რუხ „ცეცხლი“ (*წა-რუხ – Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. წაჲ, წუ (ხლუტ. აგწგ); თაბ. წა, წი; აღ. წა, წი; ბურშ., ბურკ. წა; ფიტ. წაჲ; რუთ. წაჲ, წგ IV; იხრ. წა; ხნოვ. წა; წახ. წა, -აგნ, IV; არჩ. ოწ, ლოკ. წერე-ვ IV; კრიწ. წა, წგრ IV; ბუდ. წგ, -მილ- IV; სხვ. დად.: ხუნძ. წა, ლაკ. წუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 193; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 354 (ს.-ლეზგ. *წაჲ)].

²⁹ ამის შესახებ თვალნათლივ მეტყველებს **ჟ.** “კარ” (Кар) და **ჯ.** “კარ” (Кар) გრაფემების მაგალითი. უეჭველია, რომ **ჟ.** ნიშანი **კ** ბგერას გადმოსცემს, ხოლო **ჯ.** რომლის სახელწოდებაში “კომტი” **რ** არის გამოყენებული, – **ყ** ბგერას.

ამას გარდა, კავკასიის ალბანურში გვაქვს „მეორე“ წ ბგერა (•), რომელიც, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს ინტენსიური წ. ამის დასადასტურებლად შეგვიძლია მოვიყვანოთ შემდეგი მაგალითი:

ᲑᲟ-Რ-ᲠᲟ-Რ-Რ მუწურ „სუფთა“, „წმინდა“; უდ. აცარ (< *მაწარ), მაცი „თეთრი“, შდრ. თაბ., ყანდ. მარცა; დიუბ. მარძი; აღ. მა'რთაე-ჰ; ხნუხ. მგთ-დგ „გამჭირვალე“ (წყალზე ითქმის); ?წახ. მა'თაგ'-ნ; არჩ. მარწ (შდრ. მარწ-ას „გაწმენდა“); სხვ. დალ.: ხუნდ. ბა-წ-ად; ანდ. ბერ-წ-ომ; ახვ. მა-წა-დაბე; ბაგვ. ბა-წ-არ-აბ; ტინდ. ბა-ც-აბ-აბ; ბეჟ. ან-ც-ომო; ლაკ. მარწ-, მარცა-; დარგ. უმუ-ზ-ი „სუფთა“, „წმინდა“; შდრ. აგრეთვე: დიდ. ბო-ც-წი „გაწმენდილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 71; ლექსიკა 1971: 227; გიგინეიშვილი 1977: 107 (ს.-დალ.: *ბა-წ-ად); ჩკელ: 552 (ს.-ლეზგ. *მა'რწ-გ- „სუფთა“); არდოტელი 2012: 20].

აღსანიშნავია, რომ საერთოდადესტნურისა და საერთოლექსიურისათვის პოსტულირებული ინტენსიური აბრუპტივები უდიურში შეესატყვისება არაინტენსიურ აბრუპტივებს,³⁰ ხოლო არაინტენსიური აბრუპტივები (მათ შორის წ ბგერაც) ანლაუტსა და ინლაუტში ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი და ოდენ აუსლაუტშია შემონახული [ცერცვაძე 1964: 362; გიგინეიშვილი 1977: 99-100; თალიბოვი 1980: 193-194].

როგორც ჩანს, კავკასიის ალბანურში არ იყო დასრულებული ინტენსივობის მიხედვით კორელაციის მოშლის პროცესი, ისევე როგორც არაინტენსიური აბრუპტივების ანლაუტსა და ინლაუტში დაკარგვის პროცესი (იხ. წე „ცეცხლი“).³¹

სიბილანტთა რიგში უნდა გაკეთდეს კიდევ რამდენიმე შესწორება:

N 26 Ⴁ ასო-ბგერა (Ⴁ „ცოა“); ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება, ჩვენი

³⁰ აბრუპტივები უდიურში შემონახულია ოდენ სოფ. ზინობიანის მეტყველებაში; ვართაშნულსა და ნიჯურში აბრუპტიული თანხმონები შეიცვალა პრერუპტივებით.

³¹ თუმცა კავკასიის ალბანურში არაინტენსიური აბრუპტივების ანლაუტსა და ინლაუტში დაკარგვის პროცესი უკვე საგრძნობია, მაგ., ენ'ი (< *წ-ენ'ი); უდ. ინი (< *წ-ინი) „ახალი“ (აზერბაიჯანულ ენი-სთან მსგავსება ან შემთხვევითია, ანდა აზერბაიჯანული ფორმა კავკასიის ალბანურისაგან უნდა იყოს მიღებული), შდრ. ლეზგ. წიი; თაბ. წიი; აღ. წაე-ჰ; რუთ. წინ-დგ; წახ. კილ. წე-დ-გნ; არჩ. მაწა; კრიწ. წიან; სხვ. დალ.: ხუნდ. წი-აბ, კარ. წინო-ბ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ბოკარევი 1961: 70; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 357 (ს.-ლეზგ. *წენან-// წენ'ან)].

აზრით, უნდა განისაზღვროს როგორც ველარიზებული (ფარინგალიზებული)³² ჩ-ბგერა. ეს იმით დასტურდება, რომ **ა** ასო-ნიშანს უდიურში შეესატყვისება ჩ-ბგერა, მაგ., **აჟ ჩა** „სახე“, შდრ. უდ. **ჩ-ო** „id“...

N 46 **ზ** (**ღ** “სოდ”); ჩვენი აზრით, აქ გვაქვს ველარიზებული შ-, მაგ., **ზო-ჩ-შ-უმ** “პური”, შდრ. უდ. **შ-უმ** “id”; **ქ-ჯ** ეშა “შემდეგ”, შდრ. უდ. **ოშა** “id”...

როგორც ზემოთ აღინიშნა, მატენადარანის ხელნაწერში **ჯ** ბგერით აღნიშნული ორი გრაფემიდან პალიმფსესტებში არცერთი არ დასტურდება. ამის მიუხედავად, კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიური სისტემა არ გვრჩება **ჯ** ბგერის გარეშე: ერთ-ერთი **ჯ**-ს აღმნიშვნელი ნიშანი უნდა იყოს N 20 **ხ** (**ღ** “ზოხ”). ჩვენი აზრით, აქ უნდა გვქონდეს **ჯ** ბგერის ველარიზებული ვარიანტი (**ჯ̣**); ამის შესახებ მეტყველებს ამ გრაფემის კორესპონდენციები უდიურ ენაში, მაგ., **ნა ჯ-ულ** “პატრონი, უფალი” (**ნ.ო.ი.ყ.უნა კოჯინჯ-ულ** “სახლის უფალი”), შდრ. უდ. **კონჯ-უხ** “id”; შდრ. აგრეთვე: უდ. **ბიხა-ჯულ** “ღმერთი” – კავკ. ალბ. **ნა** (*ბ[იხა-ჯ-ულ]; **ხ.ო.ჩ.ო.ო.ჩ-ი.ჯ-უმუხ** “წისქვილი”, შდრ. უდ. **ჟომოხ** “id”...

მეორე **ჯ** ბგერას, ჩვენი აზრით, უნდა აღნიშნავდეს მატენადარანის ნუსხის N 18 **ხ** (**ღ** “დან”); ამ გრაფემას უდიურში შეესატყვევება **ჯ** ან **ჟ** (ნიჯურში) ბგერები, მაგ., **ნ.ო.ი.კოჯ** “სახლი”, შდრ. უდ. **კოჯ** (ვართ.)//**ქოჟ** (ნიჯ.) “id”; **ჩ.ჩ.ჩ.ქ** (**ჯ**)**ე(ჯ)ერ** “ტუჩი”, შდრ. უდ. **ჯეჯერ** “id”... ვფიქრობთ, რომ აქ უნდა გვქონდეს მარტივი (არაველარიზებული) **ჯ** ბგერა.

ამას გარდა, ჩვენი ვარაუდით, უნდა დაზუსტდეს კავკასიის ალბანური ანზანის N 36 **ლ** ასო-ბგერის (**ღ** “ტად”) ფონემური ღირებულება; აღსანიშნავია, რომ ამ ეტაპზე ამ გრაფემის ჟღერადობის განსაზღვრა ვარაუდის ფარგლებს ვერ გასცდება, თუმცა მივიჩნევთ, რომ აქ უნდა იყოს შიშინა ინტენსიური გლოტალური აფრიკატი (**ჭ**).

ეს ვარაუდი ეფუძნება სისტემურობის მოთხოვნებს (სისინა აფრიკატა რიგში გვაქვს ინტენსიური აბრუპტივი და ის უნდა იყოს შიშინა აფრიკატა რიგშიც) და

³² ვფიქრობთ, რომ შიშინათა ველარიზაცია კავკასიის ალბანურში, ისევე როგორც უდიურში, ფარინგალიზაციის პროცესს უკავშირდება (იხ. ქვემოთ).

„ცოლი“, ი(შ?)უა „ქვრივი“ და ნაი(შ?)უ „მონა“, „მსახური“. სამივე ლექსემა ნაწარმოებია იშუ „კაცი“, „ქმარი“ სიტყვისაგან, შდრ. უდ. იშუ „id“.

ამრიგად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ლექსემას ი(შ?)ა „ახლოს“, ფონემური ღირებულება $\mathbf{x}$ ასო-ბგერისა წარმოდგენილ მაგალითებში თითქოსდა უნდა განისაზღვროს როგორც „მარტივი“ შ ბგერა, მეორე მხრივ კი, – ის ფაქტი, რომ ამ ასო-ნიშნით აღინიშნება ფარინგალიზაცია, მხარს უჭერს ვარაუდს ამ ბგერის ფარინგალიზებულობის შესახებ.

გასათვალისწინებელია, რომ კავკასიის ალბანურ ანბანში, თუ ამ საექვო შემთხვევას არ მივიღებთ მხედველობაში, არ გვაქვს პრეცედენტი ერთი და იგივე ფონემა ორი გრაფემით რომ იყოს გადმოცემული.³⁴ თუ ამ ფაქტით ვიხეიძვანელებთ და გამოვრიცხავთ, რომ აქ შეიძლება იყოს ან „მარტივი“ შ ბგერა ან მისი ფარინგალიზებული ვარიანტი, მაშინ რომელ ბგერას აღნიშნავს $\mathbf{x}$ ასო-ნიშანი ზემოთ წარმოდგენილ ლექსემებში?

ვფიქრობთ, რომ აქ შეიძლება გვექონდეს ინტენსიური შ ბგერა. ის ფაქტი, რომ ეს ბგერა კავკასიის ალბანურში პოზიციურად შეპირობებულია – გვხვდება მხოლოდ ინტერვოკალურ პოზიციაში, გამორიცხავს მის ფონემურობას. ჩვენი ვარაუდის სასრგებლოდ მეტყველებს ის ფაქტი, რომ დადესტურ ენებში ბგერის გაინტენსიურება ინტერვოკალურ პოზიციაში ხშირი მოვლენაა.

გაკვირვებას იწვევს ის, რომ $\mathbf{x}$ ასო-ნიშანი გამოყენებულია ორი რადიკალურად განსხვავებული ფუნქციით. ძნელია იმის გარკვევა, თუ რატომ იქნა არჩეული ეს ასო-ბგერა ფარინგალიზაციის გადმოსაცემად ალბანური ანბანის შემქმნელისა ან შემქმნელთა მიერ. ეს შეიძლება ყოფილიყო მისი პოზიციური შეზღუდულობა, ანუ გამოყენება სულ რამდენიმე სიტყვაში (ფუნქციური აღრევა რომ არ მომხდარიყო).

როგორც ნაჩვენებია ზემოთ, კავკასიის ალბანურში ჩვენ ვვარაუდობთ შიშინა და სისინა აფრიკატთა ოთხეულებრივ სისტემას, ხოლო შიშინა და სისინა სპირანტების რიგში – წყვილეულებრივ სისტემას. აღსანიშნავია, რომ ჩვენი

---

³⁴ მხოლოდ $\mathbf{z}$ ნიშანი ბერძნულიდან ან ბერძნულის მეშვეობით ნასესხებ სიტყვებში, რომლებიც შეიცავს η -ს, სავარაუდოდ აღნიშნავს η ბგერას, ისევე როგორც $\mathbf{z}$ ასო-ნიშანი. თუმცა აქ გასათვალისწინებელია იმჟამინდელი ბერძნულის იდენტური მდგომარეობა და მისი დიდი გავლენა კავკასიის ალბანურზე.

დასკვნები ეხმიანება ბ. თალიბოვის მიერ საერთოლეზგიურისათვის პოსტულირებულ სიბილანტთა სისტემას. ბ. თალიბოვი საერთოლეზგიურში ვარაუდობს ოთხეულეზგიურ სისტემას სისინა და შიშინა აფრიკატების რიგში და მიიჩნევს, რომ მხოლოდ აბრუპტიულ აფრიკატებს მოეპოვებოდათ ინტენსიური კორელატები [თალიბოვი 1980: 325].

1.3.1.1. სიბილანტების მეორე რიგის საკითხი.

მარტივ შიშინა სიბილანტებთან ერთად ჩვენ ვვარაუდობთ განსხვავებული რიგის არსებობას, რომელიც შიშინა თანხმონების ველარიზებული ვარიანტებისაგან შედგებოდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში შიშინა სიბილანტების მეორე რიგს სხვადასხვა კვალიფიკაცია მიეცა. ასე, მაგალითად, ს. მურავიოვი ვარაუდობდა ინტენსიური შიშინა აფრიკატებისა და ინტენსიური სისინა და შიშინა სპირანტების არსებობას კავკასიის ალბანურში [მურავიოვი 1981: 239].

ვ. გუკასიანის აზრით, კავკასიის ალბანურისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი სისინა და შიშინა აფრიკატების ოთხეულეზგიური სისტემა (მჟღერი – ფშვინვიერი – პრერუპტივი – აბრუპტივი), დენტოლაბიალიზებული შიშინა აფრიკატებისა და ინტენსიური სისინა და შიშინა სპირანტების არსებობა [გუკასიანი 1969: 68].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, კავკასიის ალბანურში უნდა ყოფილიყო პოსტალვეოლარული და ალვეოლარ-პალატალური შიშინა თანხმონებისა და პალატალიზებული სისინა სიბილანტების (და დენტალური ხშულ-მსკდომების) ლოკალური რიგები [გიპერტი და სხვ. 2009: II-4-6, II-13-15, II-17].

იქიდან გამომდინარე, რომ წინა მკვლევრებს მხოლოდ მცირე ეპიგრაფიკულ მასალასთან მუშაობის საშუალება ჰქონდათ და მათი ვარაუდები ოდენ საკითხის

შესწავლის ისტორიის თვალსაზრისითაა საინტერესო, შევჩერდებით მხოლოდ ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მოსაზრებაზე. სიბილანტა სისტემა, რომელსაც წარმოგვიდგენენ მკვლევრები, სერიოზულ კითხვებს აჩენს: აღსანიშნავია, რომ ნახურ-დალესტნური ენებისთვის არ არის დამახასიათებელი ალვეოლარ-პალატალური თანხმოვნების ქონა და პალატალიზებულ და არაპალატალიზებულ ფონემათა დაპირისპირება. პალატალიზებული და ალვეოლარ-პალატალური თანხმოვნები არ რეკონსტრუირდება ნახურ-დალესტნური ფონოლოგიის არც ერთ იერარქიულ დონეზე. ჩვენ მიერ შემოთავაზებული მოსაზრება კი, ჰპოვებს თავის ვერიფიკაციას უდიური ენის მასალით, ანუ იმ ენისა, რომელიც წარმოადგენს კაკასიის ალბანური ენის ერთადერთ შემორჩენილ რელიქტს.

უდიურ ენაში გვაქვს ველარიზებულ შიშინა თანხმოვნების სერია (იხ. [მაისაკი 2008: 452]). თუმცა, ვფიქრობთ, რომ ველარიზებული შიშინა ფონემების გამოყოფა არ არის მართებული. გასაზიარებელი ჩანს ს. კოძასოვის მოსაზრება: მკვლევარი ველარიზაციას ფარინგალიზაციის თანამდევ პროცესად მიიჩნევს [კიბრიკი, კოძასოვი 1990: 347]. ფარინგალიზებულთა წარმოთქმისას (მათ შორის – შიშინათა) უდიურში ენა უკან გადაიწევს, რაც იწვევს ენის წვერისა და შუა ნაწილის დაწევას. თუ სიტყვაში არ გვაქვს შიშინა თანხმოვნები, მაშინ ფარინგალიზაციას აქვს პალატალური ტემბრი, ხოლო იმ სიტყვებში, რომლებშიც შიშინები დასტურდება – ველარული.³⁵

უნდა აღინიშნოს, რომ უდიური ენის შიშინა სიბილანტების სისტემა მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობას იწვევდა: თითქმის ყველა მკვლევარი უდიურში მარტივი შიშინა სიბილანტებისაგან განსხვავებული ჟღერადობის ფონემებს ვარაუდობს. ოდენ ჟ და შ თანხმოვნების კორელატებს აღნიშნავს უდიურში ამ ენის პირველი მკვლევარი ა. შიფნერი. მხოლოდ ერთი მათგანი (III) გვხვდება ა. დირის ნაშრომებში უდიური ენის შესახებ. ა. შიფნერის მსგავსად ორი განსხვავებული შიშინა სპირანტი წარმოდგენილია უდიურ ზღაპარში “რუსტამ”

---

³⁵ შდრ. ს. კოძასოვის მოსაზრებას: Фарингализация имеет палатальный тембр при отсутствии в слове шипящего. Фарингализованные шипящие веляризованы и смещают назад соседние гласные переднего ряда [კიბრიკი, კოძასოვი 1990: 347].

და “უდიური ოთხთავის” ტექსტში. ასეთივე ვითარება გვაქვს უდიურ საანბანო წიგნში “სამჯი დჰს”.

ხუთი ინტენსიური შიშინა თანხმოვანი (ჟ, შ, ჯ, ჩ, ჭ) პირველად გვხვდება ვლ. ფანჩვიძისა და ევგ. ჯეირანიშვილის ნაშრომებში უდიურის შესახებ. ვ. გუკასიანი ნიჯის დიალექტში მათ რიგს უმატებს სისინა წ-ს. ინტენსიურ შიშინა სიბილანტებს (ჟ, შ, ჯ, ჩ, ჭ) გამოყოფს უდიურ მასალაში ა. ჰარისი. ტ. მაისაკისა და ზოგიერთი სხვა მკვლევრის აზრით, უდიურს მოეპოვება არა ინტენსიური, არამედ ველარიზებული შიშინა თანხმოვნები. ვ შულცე კი, უდიურში გამოყოფს ალვეოლარ-პალატალური და პალატალური რიგის შიშინა თანხმოვნებს.

როგორც აღინიშნა, ვლ. ფანჩვიძის, ევგ. ჯეირანიშვილისა და ვ. გუკასიანის აზრით, უდიურს მოეპოვება შიშინა აფრიკატებისა და შიშინა სპირანტების ინტენსიური (“მყოვარი”, “მაგარი”, “გემინირებული”) კორელატები: ჯ, ჩ, ჭ, ჟ, შ. ვლ. ფანჩვიძე ამ ბგერებს შემდეგ სიტყვებში იმოწმებს: შუმ “პური”, ჟე “ქვა”, შალდესუნ “ადუღება”, ჭოჭა “წითელი”... ვ. გუკასიანი – შემდეგ სიტყვებში: ეშ “ვაშლის ხე”, ოჟულ “კუდი”, კონჯუხ “პატრონი”... ევგ. ჯეირანიშვილთან გვაქვს: შუ “ღამე”, ბაჩ “ასი”, აჩი “დაკარგული” “დამალული”, ყაჭ “ტკივილი” ჭაპ “გამქრალი”...

ბ. გიგინეიშვილმა სამართლიანი შენიშვნა გამოთქვა უდიურში ინტენსიური შიშინა თანხმოვნების არსებობის შესახებ. მისი აზრით, სამეცნიერო ლიტერატურაში მჟღერი ინტენსიურების (ჟ, ჯ) პოსტულირება (ასეთი ფონემები არც ერთ იბერიულ-კავკასიურ ენაში არ გვხვდება) და ინტენსივობის მიხედვით კორელაცია მხოლოდ ერთ ლოკალურ რიგში (შიშინათა) ექვეყნეშ აყენებს მთლიანად რიგის კვალიფიკაციას. შიშინა თანხმოვნების “ინტენსივობა”, ბ. გიგინეიშვილის ვარაუდით, მთელ რიგ შემთხვევაში, გამოწვეულია ფარინგალიზებულ ხმოვნებთან მეზობლობით [გიგინეიშვილი 1977: 61-63].

ბ. გიგინეიშვილი შენიშნავს, რომ სპეციალისტთა ჩანაწერების შედარებისას, ან ერთი მკვლევრის მასალებშიც, თვალშისაცემია ერთი და იმავე სიტყვის განსხვავებულად ჩაწერის შემთხვევები: ზოგან ინტენსიურით, ზოგან კი არაინტენსიურით, მაგ., ევგ. ჯეირანიშვილის მონოგრაფიაში “უდიური ენა

(გრამატიკა, ქრესტომათია, ლექსიკონი)” (1971) გვხვდება: იჟ (გვ. 22) – იჟ (გვ. 208, 249) “თოვლი”; ჟოლ (გვ. 214) – ჟოლ (გვ. 33, 78) “საცობი”; უჟ (გვ. 22) – უჟ (გვ. 217, 254) “თაფლი”; კაჟი (გვ. 28, 219) – კაჟი (გვ. 255) “ბრმა”; ჟოჟა (გვ. 220, 258) – ჟოჟა (გვ. 32) “წითელი”...

ბ. თალიბოვმა საველე პირობებში (ქ. ვართაშენსა და სოფ. ნიჯში) შეამოწმა ის სიტყვები, რომლებშიც ივარაუდებოდა ინტენსიური შიშინა თანხმოვნების არსებობა, მაგრამ ვერ დაადასტურა ინტენსივობის მიხედვით კორელაცია [თალიბოვი 1980: 181].

სამეცნიერო ლიტერატურაში იყო ცდა, რომ უდიურში ინტენსიურ შიშინათა ფონემურობა დამტკიცებულიყო; ევგ. ჯეირანიშვილმა ინტენსიურ თანხმოვანთა დისტინქციური ფუნქციის საილუსტრაციოდ შემდეგი მინიმალური წყვილები შემოგვთავაზა: შუ “ღამე” – შუ “ვინ”; ბაჟი “ასი” – ბაჟი “ქვევრზე დასაფარებელი ქვა”; აჟი “დაკარგული” “დამალული” – აჟი “თამაში”; ყაჟი “ტკივილი” – ყაჟი “ვიწრო”; ჟაჟი “გამქრალი” – ჟაჟი “ვაზი” [ჯეირანიშვილი 1971: 14].

სამეცნიერო მივლინებით ჩვენ რამდენჯერმე ვიმყოფებოდით ყვარლის რაიონში უდიებით დასახლებულ სოფ. ზინობიანში (ყოფ. ოქტომბერი). მივლინებისას გადავამოწმეთ ის სიტყვები, რომლებშიც მკვლევრები ინტენსიურ თანხმოვნებს ვარაუდობდნენ. ჩვენი დაკვირვებით, შიშინა თანხმოვნები გამოითქმის ერთნაირად და არანაირი კორელაცია მათ შორის არ შეინიშნება. ინტენსიურ თანხმოვნებს მეტწილად აღნიშნავენ იმ სიტყვებში, სადაც გვაქვს ფარინგალიზაცია, რომელიც, თავის მხრივ, იწვევს შიშინათა ველარიზაციას.

შევამოწმეთ აგრეთვე ევგ. ჯეირანიშვილის მიერ ინტენსიური შიშინა სიბილანტების დისტინქციური ფუნქციის საილუსტრაციოდ მოყვანილი ლექსემები და ინფორმანტებისაგან ისინი შემდეგი ფორმით დავიმოწმეთ: აჟი “დაკარგული”, “დამალული” – შდრ. ევგ. ჯეირანიშვილის აჟი; ბაჟი “ასი” – შდრ. ბაჟი; ბაჟი “ქვევრზე დასაფარებელი ქვა” – შდრ. ბაჟი; ყაჟი “ტკივილი”, “დაჭლექვა”, “დაწნეხვა” – შდრ. ყაჟი “ტკივილი”. მაშასადამე, ჩვენი დაკვირვებით, აჟი (აჟი) “დაკარგული” “დამალული” – აჟი “თამაში”, ყაჟი (ყაჟი) “ტკივილი” – ყაჟი “ვიწრო” წყვილებში განსხვავება ერთ-ერთი ლექსემის ფარინგალიზებულობა-

ველარიზებულობის გამო წარმოიქმნა, ხოლო ბაჩ (ბაჩ-) “ასი” – ბაჩ (ბაჩ-) “ქვევრზე დასაფარებელი ქვა”, შუ (შუ) “ღამე” – შუ “ვინ” და ჭაპ (ჭაპ) “გამქრალი” – ჭაპ “ვაზი” მაგალითების შემთხვევაში ინფორმატორებისაგან შემდეგ განმარტებას ვიღებდით: ეს ერთი და იგივე ჟღერადობის სიტყვებია, მაგრამ თითოეულს ორი მნიშვნელობა აქვს, ანუ დღეს უდიურ ენაზე მოლაპარაკეთათვის ეს წყვილები ომონიმებს წარმოადგენენ.³⁶

საფიქრებელია, რომ მკვლევართა მიერ ნავარაუდევ “ინტენსიურებსა” (resp. ველარიზებულ შიშინათა) და ფარინგალიზაციის პროცესს შორის უშუალო კავშირი არსებობს. სპეციალისტთა მასალებში ინტენსიური თანხმოვნები მეტწილად “ფარინგალიზებული ხმოვნების” გვერდით გვხვდება, მაგ., ეშ “ვაშლი”; იჭ “თოვლი”; იჭუნა “ზამთარი”; ჟაღდესუნ “ადუღება”; ჟე “ქვა”; უჭბაჭ “ექვსასი”; ოჭილ (ვართ.)//ოჭულ (ნიჯ.) “კუდი”... (ევგ. ჯეირანიშვილი, ვლ. ფანჩვიძე, ვ. გუკასიანი და სხვა).

წარმოდგენილ მოსაზრებას ისიც ადასტურებს, რომ უდიურის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში მკვლევართა ჩანაწერების შედარებისას ანდა ერთი სპეციალისტის მასალებში ხშირია ფარინგალიზებული ხმოვნებისა და ინტენსიური თანხმოვნების მონაცვლეობის (არაერთგვაროვანი ჩაწერის) შემთხვევები, ანუ ერთსა და იმავე სიტყვაში ზოგჯერ გვერდიგვერდ გვხვდება ფარინგალიზებული ხმოვანი და მარტივი შიშინა თანხმოვანი, ზოგჯერ – ინტენსიური შიშინა და მარტივი ხმოვანი, ზოგჯერ კი – ინტენსიური შიშინა და ფარინგალიზებული ხმოვანი, მაგ., იჭ [ჯეირანიშვილი 1971: 22] – იჭ

---

³⁶ ევგ. ჯეირანიშვილი იმავე ნაშრომის რუსულ რეზიუმეში აღნიშნავს: “Возникновение омонимов обусловлено главным образом внешним совпадением в результате фонетических изменений слов (в частности в результате упрощения-ослабления артикуляции интенсивных согласных), например: ачи (< ачьи) «потерянный», «утеренный» - ачи «игра», ... чІапІ (< чІапІ) «угасший» - чІапІ «лоза», шу (< шьу) «ночь» - шу «кто» ...” [ჯეირანიშვილი 1971: 310]. იმის მიუხედავად, რომ აქ ამ სიტყვებს მკვლევარი ინტენსიურთა მოშლის შედეგად წარმოქმნილ ომონიმებად მიიჩნევს, ზუსტად ეს ლექსემები წარმოდგენილია იმავე ნაშრომის მე-14 გვერდზე როგორც მინიმალური წყვილები (იხ. ზემოთ).

ეს დებულება ევგ. ჯეირანიშვილისა და ვლ. ფანჩვიძის უდიური ენის ერთობრივ მიმოხილვაშიც გვხვდება: “Возникновение омонимов обусловлено главным образом внешним совпадением в результате фонетических изменений слов, например: ачи (< ачьи) «потерянный», «утеренный» - ачи «игра», шу (< шьу) «ночь» - шу «кто», чІапІ (< чІапІ) «угасший» - чІапІ «лоза»” [ფანჩვიძე, ჯეირანიშვილი 1967: 686].

[ჯეირანიშვილი 1971: 208, 212; ფანჩვიძე 1974: 19] – იჭ [გუკასიანი 1974: 130] “თოვლი”; ჟუ [ჯეირანიშვილი 1971: 206; ფანჩვიძე 1974: 29] – ჟე [გუკასიანი 1974: 114] “ქვა”; ოჯილ [ფანჩვიძე 1974: 29] – ოჟილ [გუკასიანი 1974: 182] – ოჯილ [ჯეირანიშვილი 1971: 205] “კუდი”; იშა [ფანჩვიძე 1974: 30] – იშა [ფანჩვიძე 1974: 19] – იშა [ჯეირანიშვილი 1971: 205] – იშა [გუკასიანი 1974: 130] “ახლოს”; ჩო [ფანჩვიძე 1974: 30; გუკასიანი 1974: 242] – ჩო [ჯეირანიშვილი 1971: 203] “სახე”; ქაჩი//ქაჩი//ქაშ [ჯეირანიშვილი 1971] – ქაშ [ფანჩვიძე 1974: 30; გუკასიანი 1974: 133] “ორმო”, “თხრილი” – ქაშ-კალ [გუკასიანი 1974: 134] “ორმოს//თხრილის კიდე”...

გვაქვს შემთხვევები, როდესაც მკვლევარი ერთ დიალექტში ინტენსიურ თანხმობას ვარაუდობს, ხოლო მეორეში – ფარინგალიზებულ ხმოვანს, მაგ., ჟუტ-თესუნ (ნიჯ.) – ჩუტ-თესუნ (ვართ.) “შეყოფა”, “შეტენვა”, “შეჭრა” [გუკასიანი 1974: 115]; ოჟულ (ნიჯ.) – ოჟილ (ვართ.) “კუდი” [გუკასიანი 1974: 182]...

როგორც ზემოთ აღინიშნა, სოფ. ზინობიანში ჩვენ გადავამოწმეთ ის სიტყვები, სადაც, მკვლევართა აზრით, ინტენსიური თანხმობები გვქონდა. საყურადღებოა, რომ ასეთ სიტყვებში ჩვენ, მეტწილად, დავადასტურეთ ფარინგალიზაციით გამოწვეული ველარიზაცია, მაგ., აჩი “დაკარგული”, “დამალული”; აჩიბესუნ “დაკარგვა” – შდრ. აჩი [ჯეირანიშვილი 1971: 14], აჩიბესუნ [ფანჩვიძე 1974: 30]; ბაჩი “ასი”, “ქვევრზე დასაფარებელი ქვა” – შდრ. ბაჩი [ჯეირანიშვილი 1971: 14] “ასი”; ეშ “ვაშლი” – შდრ. ეშ [გუკასიანი 1974: 85]; იჭ “თოვლი” – შდრ. იჭ [ჯეირანიშვილი 1971: 22] და იჭ [გუკასიანი 1974: 131]; იშა “ახლოს” – შდრ. იშა [ფანჩვიძე 1974: 29] და იშა [გუკასიანი 1974: 130]; იშ-კესუნ “ვარცხნა”, “დავარცხნა” – შდრ. იშ-კესუნ [გუკასიანი 1974: 130]; კაჭი “ბრმა” – შდრ. კაჭი [ჯეირანიშვილი 1971: 28, 219]; ჟალდესუნ “ადუღება” – შდრ. შალდესუნ [ფანჩვიძე 1974: 29] და ჟალდესუნ [გუკასიანი 1974: 114]; ჟიკ “ქნევა”, “რწევა” – შდრ. ჟიკ [გუკასიანი 1974: 114]; ჟოლ “საცობი” – შდრ. ჟოლ [ჯეირანიშვილი 1971: 214]; ჟომობ “პირი” – შდრ. ჟომობ [გუკასიანი 1974: 114]; ჟოლულ “ზაფხული” – შდრ. ჟოლულ [ფანჩვიძე 1974: 30]; ოჩალ “მიწა”, “ზედაპირი” [დედამიწის], “ნიადაგი” – შდრ. ოჩალ [ფანჩვიძე 1974: 29]; ოჭი//ოჭი “ტალახი” – შდრ. ოჭი [ფანჩვიძე 1974: 29]; უჭ “თაფლი” – შდრ.: უჭ [ჯეირანიშვილი 1971: 217, 254; ფანჩვიძე 1974: 29]; ქაჩ-ფსუნ “ამოთხრა”,

“ჩაფვლა” – შდრ. ქაშფესუნ (ნიჯ.) [ფანჩვიძე 1974: 30]; ღაჩფესუნ “შეკვრა”, “შეყოფა” – შდრ. ღაჩფესუნ [ფანჩვიძე 1974: 29]; ყაჭ “ტკვილი”, “დაჭლეტვა”, “დაწნეხვა” – შდრ. ყაჭ “ტკვილი” [ჯეირანიშვილი 1971: 14]; შუმაკ “დედალი” – შდრ. შუმაკ [გუკასიანი 1974: 250]; ჩო//ჩო “სახე” – შდრ. ჩო [ფანჩვიძე 1974: 29]; ჭოჭა “წითელი” – შდრ. ჭოჭა [ჯეირანიშვილი 1971: 220, 258; ფანჩვიძე 1974: 29]; მუჭა “ტკბილი” – შდრ. მუჭა [ჯეირანიშვილი 1971: 310]... თუ გავითვალისწინებთ, რომ უდიურში შეინიშნება ფარინგალიზაციის არტიკულაციის შესუსტების ტენდენცია (ეს განსაკუთრებით ახალგაზრდების მეტყველებას დაეტყო), საფიქრებელია, რომ ასეთი მაგალითების რიცხვი კიდევ უფრო დიდი იქნებოდა. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ არაფარინგალიზებულ სიტყვათა რიცხვი, სადაც მკვლევრები ინტენსიურთა არსებობას ვარაუდობენ, მცირეა, მაგ., შუ “ღამე” (შდრ. [არდოტელი 2012: 19], ჭაპ “გამქრალი”...

შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ უდიური ენისათვის სამეცნიერო ლიტერატურაში ნავარაუდები ინტენსიური (resp. ველარიზებული) შიშინა თანხმოვნები უშუალოდ ფარინგალიზაციის პროცესს უკავშირდება: იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მკვლევრები ინტენსიურ თანხმოვნებს ვარაუდობენ ფარინგალიზებულ სიტყვებში. თვით ველარიზებული და, მით უფრო, ინტენსიური (“გემინირებული”, “მაგარი”) ფონემების გამოყოფა უდიურში, ჩვენი აზრით, არ არის მართებული.

შიშინათა ფარინგალიზაციის პროცესმა (რომელიც იწვევს შიშინა თანხმოვნების ველარიზაციას), ჩვენი აზრით, შეიყვანა შეცდომაში ის მკვლევრები, რომლებიც უდიური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში ინტენსიურ, ანდა ველარიზებულ ფონემებს აღნიშნავდნენ. ვფიქრობთ, იდენტური ვითარება იყო კავკასიის ალბანურშიც, რაც ანბანზეც აისახა.

ამრიგად, უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემის საფუძველზე ვვარაუდობთ, რომ შიშინა სიბილანტების მეორე რიგი კავკასიის ალბანურში ველარიზებულთა რიგს წარმოადგენდა და არა ინტენსიურთა, ანდა სხვაგვარ რიგს. თავის მხრივ, შიშინათა ველარიზაცია კავკასიის ალბანურში, როგორც უკვე აღინიშნა, ფარინგალიზაციის პროცესით უნდა იყოს გამოწვეული.

შიშინა სიბილანტების მეორე რიგის სხვაგვარი, უდიურ ენაში დამოწმებული ვითარებისაგან განსხვავებული კვალიფიკაციის შესაძლებლობა სარწმუნოდ არ გვეჩვენება. ასე, მაგალითად, ვ. გუკასიანი მეორე რიგის შიშინა აფრიკატებს დენტოლაბიალიზებულ თანხმოვნებად მიიჩნევდა [გუკასიანი 1969: 68], რასაც შეუძლებელია რომ დავეთანხმოთ. მიგვაჩნია, რომ მაშინდელი ლინგვისტური აზროვნების პირობებში მათი აღქმა დამოუკიდებელ ფონემურ ერთეულებად ვერ მოხერხდებოდა. ხოლო თუ მაინც დავუშვებთ ლაბიალიზებულ ფონემათა აღმნიშვნელ ნიშანთა არსებობას კავკასიის ალბანურ ანბანში, ასეთ შემთხვევაში, ვფიქრობთ, რომ ტექსტებში გვეჩვენებოდა დაწერილობის პარალელური ფორმები, ანუ ლაბიალიზებული ბგერა ზოგიერთ შემთხვევაში ცალკე ასო-ნიშნით იქნებოდა გადმოცემული, ზოგან კი კომპლექსებით – Sw, Sv, ანდა Su. (S – შიშინა სიბილანტი; w = **ჴ**, v = **ჵ**, u = **ო-ჴ**). ამასთან, კავკასიის ალბანურში, ისევე როგორც უდიურში, არ შეინიშნება ლაბიალიზებული კომპლექსები. საფიქრებელია, რომ საერთო ლეზგიურის *Cw კომპლექსები კავკასიის ალბანურში ანბანის შექმნამდე გამარტივდა: *Cw > C (ამის შესახებ იხ. [არდოტელი 2009: 170-174; არდოტელი 2018: 49-56].

სიბილანტების ვრცელი მიმოხილვის შემდეგ განვიხილოთ დანარჩენი კონსონანტების საკითხი:

1.3.2. ხშულ-მსკდომი თანხმოვნები.

კავკასიის ალბანურ ენას ხშულ-მსკდომთა სამეულებრივი სისტემა ახასიათებს. ამათგან, ლაბიალური, დენტალური და ველარული რიგების ყველა წევრი დადგენილია, ესენია: N 2 **ბ** (ბ), N 51 **ვ** (ფ), N 40 **ჴ** (ჴ); N 4 **ჵ** (დ), N 9 **ჶ** (თ), N 45 **ჷ** (ტ); N 3 **გ** (გ), N 52 **ქ** (ქ), N 21 **ჯ** (კ). ასევე გარკვეულია უფულარული აბრუპტივის (ყ) საკითხი – ეს არის N 30 **ჲ**. გასარკვევი რჩება ამავე რიგის ფშვინვიერი ბგერის (ჳ) საკითხი. უნდა აღინიშნოს, რომ **ჳ** ბგერა დადასტურებულია ლეზგიური ქვეჯგუფის, დაღესტნური ჯგუფისა და იბერიულ-კავკასიური ენათა ოჯახის ყველა ენაში. აქედან გამომდინარე, ძნელი წარმოსადგენია, რომ ის კავკასიის ალბანურში არ ყოფილიყო.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, პალიმფსესტებში ამ ბგერის აღმნიშვნელი უნდა იყოს **ჟ** ნიშანი (N 24 **ჟ** “ჰაჲ”), რომელიც, ამას გარდა, **ხ** ბგერასაც გადმოსცემდა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11]. კავკასიის ალბანურ ანბანში იყო **ჟ** ნიშნის მსგავსი გრაფიკული ფორმის მქონე **ჟ** ასო-ბგერაც, რომლის ფონემური ღირებულება, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მოსაზრებით, იყო **ხ** [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11].

ამ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ: კავკასიის ალბანურში, ისევე როგორც უდიურში, ერთმანეთს დაემთხვა საერთოლექსიური ***ხ**, ***ხა** და კიდევ რამდენიმე ლატერალური ფონემის რეფლექსები. საყურადღებოა, რომ ფონემა, რომელსაც გადმოსცემს **ჟ** ნიშანი, ხშირად მომდინარეობს საერთოლექსიური ***ხ**-სა და ***ხა**-სგან, მაგ.,

სჟჟჟ ა‘ხი; უდ. **ახ‘ილ** „შორეული“, შდრ. ლეზგ. **ძარღალ**; თაბ. **ძარხლა**; ად. **ჭარხა** „შორს“; რუთ. **ხგრგ-დგ** „id“; არჩ. **ახ**; სხვ. დად.: ლაკ. **არხა-სა** „შორეული“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1975: 106; ჩკელ: 269 (ს.-ლეზგ. ***ჯარხა(ვლ)**].

ჟჟჟ ხელ „მიდგომილი“; უდ. **ჯელ** // **ხელ** „ტვირტი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. **ხწლ**, -გრ- IV; წახ. **ხეჟ**, -ან IV; არჩ. **ხალ**, მრ. -უმ IV; კრიწ. **ხელ**, **ხილ** III; ბუდ. **ხელ** IV; სხვ. დად.: დარგ. **ხალა** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლეზგ. ***ხაწლ**)].

ჟოჟ ხოდ; უდ. **ხოდ** „ხე“, შდრ. დიუბ. **ღურდ-ინ** ჰარ; რუთ. **ხგდ**, -გრ- III; შდრ.: დარგ. **ხურ**, წყუდახ. **ხურ** „ცაცხვი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1079 (ს.-ლეზგ. ***ხორთა** III „ცაცხვი“)].

ხჟჟჟ ბიხესუნ; უდ. **ბიხსუნ** „შობა“, „გაჩენა“ (შდრ. უდ. **ხოძ** „შთამომავლობა“), შდრ. ლეზგ. **ხაზ**, **ხანა**, ბრძ. **ხუხ** // **რუხუხ**; თაბ. **ხუზ**; ად. **უხას**; ბურშ. **რუხას**; რუთ. **ჰუ-ხჟას**; წახ. **უხას**; კრიწ. **ხუდიჯ**, **რუხრი**, ბრძ. **საზგერ**; ბუდ. **ხოსუ**; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 576 (ს.-ლეზგ. ***ცუხჟას**)].

ჩვენ ვარაუდს ადასტურებს ისიც, რომ **ჟ** ნიშანი გადმოსცემს **ხ** ბგერას ნასესხებ სიტყვებში, მაგ., **ჟო-ღჟჟ ხორან** „საფარი“, შდრ. სომხ. **ხორან** „id“; **ჟო-ღჟჟ ხოშაკ** „სიცხე“, „ფაფანაქება“, შდრ. ქართ. **ხორშაკ-ი**, სომხ. **ხორშაკ** „id“; **ჟჟ-ღჟჟ**

ხეხერ „ხერხი“, შდრ. ქართ. ხერხ-ი „id“; **ჩაქაქაქა** ხარტაკ „ნაწილი“, „ნაჭერი“, შდრ. სომხ. ხორტაკემ „id“; **ყაქაქა** დახტაკ „ფიცარი“, შდრ. სომხ. ტახტაკ „id“; **ჩაქაქა** სახედ „სახე“, შდრ. ქართ. სახედ (იხ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11]).

თუ კავკასიის ალბანურში უვულარულ **ხ**-ს აღნიშნავდა **ჩ** ნიშანი, მაშინ გაუგებარია, თუ რატომ გადმოსცემს მას ნასესხებ სიტყვებში **ჩ** გრაფემა, რომელიც, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, არის არა უვულარული, არამედ ველარული სპირანტი?

ჩ ნიშანს უდიურში, როგორც წესი, შეესატყვისება **ჭ** ბგერა, მაგ., **ჩო** ჯო „ხუთი“, შდრ. უდ. ჯო „id“; **ჩი** უჭ „ექვსი“, შდრ. უდ. უჭ „id“; **ჩი** მუჭენ „დღესასწაული“, შდრ. უდ. მუჭენ „მხიარული“, „ბედნიერი“... ამას გარდა, **ჩ** გრაფემას უდიურში ზოგჯერ შეესატყვისება **ხ** და **ღ** ბგერები, მაგ., **ჩი** **ჩი** ა(კ)წიბა[ღ]//ა(კ)სიბა[ღ] „აღდგომა“, შდრ. უდ. ახწიმა//ახსიბაღ „id“ < ქართ. აღდგება; **ჩი** **ჩი** ბა(კ)ესუნ „პოვნა“, შდრ. ბაღ'აესუნ „ყოფნა ნაპოვნისა“.

როგორც ჩანს, გასაზიარებელია ა. კასიანის მოსაზრება, რომლის თანახმად **ჭ** ფონემა კავკასიის ალბანურში იყო რეალიზებული როგორც აფრიკატი [კასიანი 2011-2012]. ვფიქრობთ, ამით აიხსნება **ჩ** და **ჩ** ნიშნების მონაცვლეობა ზოგიერთ ფიქსაციაში, მაგ., III დატივისა და მრავლობითი რიცხვის აფიქსებში (იხ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-10-11]). შესაბამისად, საფიქრებელია, რომ N 30 **ჩ** ნიშანიც იყო აფრიკატი. უნდა აღინიშნოს, რომ **ჭ** და **ყ** ბგერების (და ზოგადად უვულარული რიგის) აფრიკატული რეალიზაცია დამახასიათებელია დადესტნური ენებისათვის როგორც სინქრონიული, ისე დიაქრონიული თვალსაზრისით.

1.3.3. სპირანტები.

სპირანტები კავკასიის ალბანურში წყვილულებრივ სისტემას ჰქმნიან. აღსანიშნავია, რომ ყველა მათგანის ფონემური ღირებულება უეჭველად დადგენილია (სისინა და შიშინა სპირანტების საკითხი გავარკვევით სიბილანტების მიმოხილვისას): N 44 **ჩ** (ვ), N 37 **ჩ** (ფ); N 17 **ჩ** (ხ), N 41 **ჩ** (ღ). ლარინგალური რიგი ნაკლებია, ანუ ოდენ ერთი წევრითაა წარმოდგენილი: N 23 **ჩ** (ჰ).

1.3.4. სონორები.

სონორებიდან მოგვეპოვება: N 29 **ა** (მ); N 31 **ა** (ნ); N 15 **ა** (ლ); N 42 **ა** (რ); N 50 **ა** (ჟ).

გასარკვევი რჩება ორი ასო-ბგერის საკითხი, ესენია – N 18 **ა** და N 22 **ა**. ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, აქ უნდა გვექონდეს პალატალიზებული სონორები **წ** და **ლ** [გიპერტი და სხვ. 2009: II-13].

ჩვენ არ გვაქვს განსხვავებული მოსაზრება პირველი გრაფემის (N 18 **ა** **წ**) შემთხვევაში, ხოლო მეორე ასო-ნიშნის (N 22 **ა**) ფონემური ღირებულების (**ლ**) უტყუარობაში ეჭვი გვეპარება.

ამ ასო-ბგერას საერთოლექსიკური დონეზე, როგორც შეგვიძლია გამოვარკვიოთ თითო-თითო მაგალითის მიხედვით, შეესატყვისება ***რ** (უდიურში **დ**) და ***ლ** ფონემები, მაგ.,

რ **ა** **ა** **ა** **ა**; უდ. **ა** **ა** „გზა“, შდრ. ლეზგ. **რ** **ე**, **რ** **ე**; ნუტ. **რ** **ა**; მრ. **რ** **ე**; ხლუტ. **რ** **ა**, -ი; თაბ. **რ** **ა**; -უ; დიუბ. **რ** **ა**; აღ., ბურშ., თფილ. **რ** **ა**; -უ; ბურკ. **რ** **ე**; რუთ. **რ** **ა**; **რ** **ე** - III; წახ. **ა** **ა**; **ა** **ა** III; არჩ. **დ** **ე**, ლოკ. **დ** **ე** **ა** III; სხვ. დად.: დარგ. **ა** **ა** „ბილიკი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 109; თალიბოვი 1980: 264; ჩკელ: 604 (ს.-ლეზგ. ***რ** **ა**)].

ა **ა** (ი-**ა**) ილ^ა (უ) „სიტყვა“, „ხმა“, „მეტყველება“, შდრ. ლეზგ. **ა** **ა**; თაბ. **ა** **ა**; აღ. **ა** **ა**; რუთ. **ა** **ა**; კრიწ. **ა** **ა**; ბუდ. **ა** **ა**; არჩ. **ა** **ა**.

ზოგჯერ ამ ასო-ნიშნის წარმომავლობა უცნობია, ხოლო რამდენიმე შემთხვევაში – მას მონათესავე ენებში შეესატყვისება ჩქამიერი ლატერალური თანხმოვნები, მაგ.,

ა **ა** **ა** **ა** (აწმყოს ფუძე); უდ. **ა** **ა** **ა** „მოკვდომა“, „მოკვლა“, შდრ. ლეზგ. **რ** **ე** **ა**, **ყ** **ა**, ბრძ. **ა** **ა**; თაბ. **ა** **ა** **ა**; არჩ. **ა** **ა**, **კ** **ა**; აღ. **ა** **ა**; ბურშ. **ა** **ა**; რუთ. **ა** **ა** **ა**, მრ. **ა** **ა** **ა**; წახ. **ა** **ა**; კრიწ. **ა** **ა** **ა**, დურ. **ა** **ა** **ა**, ბრძ. **ა** **ა**; ბუდ. **ა** **ა** **ა**, **ს** **ა** **ა**; სარყარ, **ს** **ა** **ა**; სხვ. დად.: ახვ. **ა** **ა** **ა** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961:

63; გიგინეიშვილი 1977: 103; ჩველ: 662 (ს.-ლევზ. *ცილ^ე)]. ამ მაგალითში საერთოლევზიურ დონეზე უეჭველად აღდგება *ლ^ე ლატერალი;

129 ლ^ე ამ „ხალენი“, შდრ. ანდ. ანლ^ი; ახვ. ანლ^ი; დიდ. მილ^ი; ტინდ. ანლ^ი;

141 ჰილ^ე „რაიმე“, შდრ. არჩ. ჰელ^{ანა}; სხვ. დად.: დარგ. სა-კალ;

212 ალ^ე „ღრუბელი“, შდრ. ლევზ. ციფ; თაბ. დიფ; ად. დიფ; იხ.

აგრეთვე: [გიპერტი და სხვ. 2008: IV-5 (ს.-ლევზ. *თ^ელ^ე)]. აქ ლაბიალიზებული ლატერალის რეკონსტრუქცია აუსლაუტში ეჭვს არ იწვევს.

ამ მაგალითების საფუძველზე შეიძლება დაისვას კითხვა: ხომ არ გვექონდა კავკასიის ალბანურში ერთ-ერთი ჩქამიერი ლატერალური თანხმოვანი, რომელიც აღინიშნებოდა **ჩ** ნიშნით? ამჟამად ლევზიურ ენებში (თუ არ ჩავთვლით არჩიულს, რომელმაც ლატერალები შეინარჩუნა) ლატერალები არ დასტურდება,³⁷ თუმცა საერთოლევზიურში ლატერალები აღდგება. სამეცნიერო ლიტერატურაში წარმოდგენილია საერთოლევზიური კონსონანტიზმის რეკონსტრუქციის რამდენიმე ცდა, რომელიც ფუძე-ენაში ლატერალების აღდგენასა და სინქრონიულ დონეზე მათი რეფლექსების პოვნისკენ მოიცავს:

ე. ბოკარიოვი ფუძე-ენაში *ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე და *ლ^ე ბგერებს აღადგენს [ბოკარიოვი 1981: 58].

ს. სტაროსტინი საერთოლევზიურში ექვი ლატერალისა და მათი ლაბიალიზებული ვარიანტების არსებობას ვარაუდობს (*ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე, ლ^ე, *ლ^ე; *ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე) [სტაროსტინი 1975];

ბ. თალიბოვი კი მხოლოდ ორ გლოტალურ ლატერალურ აფრიკატს ვარაუდობს (*ლ^ე, *ლ^ე) [თალიბოვი 1980: 310-313].

გასაზიარებელი ჩანს ბ. გიგინეიშვილის მიერ ლატერალების რეკონსტრუქციის სისტემა: მკვლევარი საერთოლევზიურში *ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე, *ლ^ე და *ლ^ე ლატერალებს ვარაუდობს [გიგინეიშვილი 1977: 151].

³⁷ ი. დეშერიევის აზრით, ხინალულურშიც გვხვდება ლ^ე ლატერალი [დეშერიევი 1959: 13], თუმცა სხვა სპეციალისტები ამას არ იზიარებენ (იხ. მაგ., [თალიბოვი 1980: 168-170]).

ამრიგად, კავკასიის ალბანური ენის კონსონანტური სისტემა ასეთი სახით წარმოგვიდგება (პირველი ტაბულა გრაფიკული თვალსაზრისითაა შედგენილი, ხოლო მეორე ტაბულაში ოდენ ფონემებია წარმოდგენილი):

	ხშული			აფრიკატი				სპირანტი		სონორი	
	მჟღერი	ფშვინვეერი	აბრუპტივი	მჟღერი	ფშვინვეერი	აბრუპტივი		მჟღერი	ყრუ	მარტივი	პალატალიზებული
						მარტივი	ინტენს.				
ლაბიალური	ბ	ფ	პ					ვ	ფ	ჭ, მ	
დენტალური	დ	თ	ტ							ნ	ნ'
წინაალვეოლარული				ძ	ც	წ	ჭ	ზ	ს	წ	წ'
პოსტალვეოლარული				ჯ	ჩ	ჭ	ჭა	ჟ	შ	რ	
ველარიზებული*				ჯ~	ჩ~	ჭ~		ჟ~	შ~		
შუენისმიერი										ღ	
უკანაენისმიერი	გ	ქ	კ					ღ	ხ		
ფარინგალური		*ჟ	ყ								
ლარინგალური									ჰ		

შენიშვნა: ველარიზებულია რიგს არ მივიჩნევთ ფონემებად.

	ხშული			აფრიკატი				სპირანტი		სონორი	
	მჟღერი	ფშვინვერი	აბრუპტივი	მჟღერი	ფშვინვერი	აბრუპტივი	ინტენსიური	მჟღერი	ყრუ	მარტივი	პალატალ.
ლაბიალური	ბ	ფ	პ					ვ	ფ	ჟ, მ	
დენტალური	დ	თ	ტ							ნ	ნ'
წინაალვეოლარული				ძ	ც	წ	წ'	ჩ	ს	ლ	ლ'
პოსტალვეოლარული				ჯ	ჩ	ჭ	ჭ'	შ	შ	რ	
შუაენისმიერი										ღ	
უკანაენისმიერი	გ	ქ	კ					ღ	ხ		
ფარინგალური		*ჟ	ყ								
ლარინგალური									ჰ		

1.4. ფარინგალიზაციის აღნიშვნა კავკასიის ალბანურ ანბანში

უეჭველია, რომ კავკასიის ალბანურში გვექონდა ფარინგალიზებული ბგერები. ფარინგალიზებულ ხმოვანთა არსებობა კავკასიის ალბანურში ჯერ კიდევ აკ. შანიძემ ივარაუდა [შანიძე 1938]. ეს მოსაზრება გაიზიარეს გ. კლიმოვმა [კლიმოვი 1984, 1990] და ს. მურავიოვმა [მურავიოვი 1981]. ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, ფარინგალიზაცია კავკასიის ალბანურში სპეციფიკური ფარინგალური თანხმოვნით არის გამოწვეული, ხოლო ანბანში ის **ს** ასო-ნიშნით აღინიშნება [გიპერტი და სხვ. 2009: II-14].

აღსანიშნავია, რომ ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მოსაზრების გაზიარების შემთხვევაში, ვიღებთ უჩვეულო ვითარებას: უნდა დავუშვათ, რომ **ს** გრაფემა კავკასიის ალბანურში სიტყვის ანლაუტში ჰქმნის თანხმოვანთკომპლექსებს, რომელიც არ ახასიათებს სხვა ლეზგიურ და დაღესტნურ ენებს არც სინქრონიულ (ხინალულურსა და ლეზგიურში დადასტურებულ მეორეულ კომპლექსებს თუ არ ჩავთვლით) და, საფიქრებელია, არც დიაქრონიულ დონეზეც, მაგ., **სსსსს** (კ[შ]ახან) “უდაბნო”, შდრ. უდ. ყ'ავან//ყ'ახან “მინდორი”, “ღია სივრცე”; **სსსს** (ბ[შ]ელ) “მზე”, შდრ. უდ. ბელ' “id”; **სსს** (პ[შ]ა) “ორი”, შდრ. უდ. პა' “id”. ეს

მაგალითები ცხადყოფს, რომ უდიურ ენაში ანალოგიურ ლექსემებში **ს** ნიშნის + ხმოვანი კომპლექსის ნაცვლად გვაქვს ხმოვანი, რომელსაც მოუდის ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი სიტყვაში, ანდა ხმოვანი, რომელიც მასთან ახლოსაა. აღსანიშნავია, რომ თვით კავკასიის ალბანურისათვისაც კი არ არის დამახასიაღებელი თანხმოვანთკომპლექსები სიტყვის ანლაუტში – ვერც ერთი სხვა თანხმოვანი ვერ ჰქმნის მათ. ეს გვაფარაუდებინებს, რომ **ს** ნიშანი კავკასიის ალბანურში, როგორც წესი, არ აღნიშნავდა რომელიმე თანხმოვანსა თუ ხმოვანს, არამედ მხოლოდ მომდევნო ხმოვნის ფარინგალიზებულობაზე მიგვითითებდა.

ს ნიშანი პოზიციურად შეზღუდულია – ის **ა**, **ე** და **ი** ხმოვნების წინ გვხვდება, **ო**-სა და **უ**-ს წინ თითქმის არ მოგვეპოვება, ხოლო **ო**’-სა (**ს**) და **უ**’-ს (**სუ**) წინ საერთოდ არ გვხვდება, რაც აუხსნელია, თუ ამ ასო-ბგერას თანხმოვნად მივიჩნევთ. ეს ვითარება იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ **ს** და **სუ** ისედაც ფარინგალიზებულ ბგერებს აღნიშნავდა და დამატებით ნიშანს არ საჭიროებდა. გრაფიკული კომბინაციების **სს** (ʃʃ) და **სსუ** (ʃʃʃ) არარსებობა უეჭველად ადასტურებს **ს** და **სუ** ნიშნებით გადმოცემული ბგერების ფარინგალიზებულობას.

გრაფიკული თვალსაზრისით ფარინგალიზაცია კავკასიის ალბანურში სამგვარადაა გადმოცემული: **ო** და **უ** ბგერების ფარინგალიზებულ ვარიანტებს (**ო**’ და **უ**’) **ს** (**ო**’) და **სუ** (**უ**’) „მარტივი“ ასო-ნიშნები აღნიშნავს,³⁸ შდრ.:

კავკ. ალბანური	უდიური
სს-ო-ო (თოხან) „ლეღვის ხე“	თოხან „id“
სს (ტო) „მხარე“	ტოდ „id“
სს-ი (უჭ) „ექვსი“	უჭ „id“
ს-სს-ა (ვუღ) „შვიდი“	ვუღ „id“
სს-სს-ა (მუღ) „რვა“	მუღ „id“

³⁸ გამომდინარე იქიდან, რომ არაფარინგალიზებული **ო** ბგერაც დიგრაფითაა გადმოცემული (**ო-ო**), **სუ** ნიშანიც შეგვიძლია მარტივ გრაფიკულ სიმბოლოდ მივიჩნიოთ.

ჟსუ- (ყუ) „შიში“ **ყი** (ვართ.)//ჭ'გ (ნიჯ.) „id“

ჟსჟო-იუ (პო'შენ < *პო'-ომ-უნ < *პა'-
ომ-უნ)³⁹ „ისევ“, „სხვა“

ა, ი და ე ბგერების ფარინგალიზებული ვარიანტები კავკასიის ალბანურში გრაფემათა კომპლექსებითაა გადმოცემული: **სჟ** (ა'), **სჟ** (ე'), **სჟ** (ი'); მაგ.:

კავკ. ალბანური	უდიური
ჩსჟუ (ვან) „თქვენ“	ვან „id“
ჯსჟი-ჟუ (კა'ვან) „უდაბნო“	ყ'ავან „მინდორი“
ნსჟა (ბე'ღ) „მზე“	ბელ' „id“
ნსჟიუ (ბე'ჭი) „თქვენი“	ე'ჭი „id“
სჟო-იუ (ი'მუხ) „ყურები“	ი'მუხ „id“

საფიქრებელია, რომ კავკასიის ალბანური ანბანის შემქმნელმა ან შემქმნელებმა ფარინგალიზაცია ერთ შემთხვევაში ხმოვნის თვისებად მიიჩნიეს, ხოლო მეორე შემთხვევაში – თანხმოვნისა. კავკასიის ალბანურში, როგორც აღინიშნა, მოგვეპოვება შიშინა სიბილანტების ფარინგალიზებულ (ველარიზებულ) ალოფონთა რიგი, რომელიც შემდეგი ასო-ნიშნებითაა გადმოცემული: **ჩ** (ჟ), **ჭ** (შ), **ც** (ჯ), **ც** (ჩ), **ც** (ჭ):

კავკ. ალბანური	უდიური
ჩჟ (ჟ'ე) „ქვა“	ჟე „id“
ო-ჭჟი (ოშ'ალ) „დედამიწის ზედაპირი“	ოჩ'ალ „id“
ხო-ი-ჟო-იუ (ჯ'უმუხ) „წისკვილი“	ჟომოხ „id“
აჟ (ჩ'ა) „სახე“	ჩ-ო „id“
ჯჟი (კაჭ'ი) „ბრმა“	კაჭ'ი „id“

³⁹ შდრ. **ჟსჟ** (პა') „ორი“ (უდ. პა' „id“).

როგორც უკვე აღინიშნა, უდიურ ენაში იმ სიტყვებში, რომლებშიც არ დასტურდება შიშინა თანხმოვანი, ფარინგალიზაციას აქვს პალატალური ტემბრი, ხოლო იმ სიტყვებში, სადაც შიშინები გვხვდება – ველარული [კიბრიკი, კოძასოვი 1990: 347]. ვფიქრობთ, რომ მსგავსი ვითარება კავკასიის ალბანურ ენაშიც ყოფილიყო.

ამრიგად, კავკასიის ალბანურში ფარინგალიზაციის აღსანიშნავად გამოყენებულია შემდეგი გრაფიკული სიმბოლოები:

ხმოვნები	სჟ ა'	სკ ე'	სყ ი'	ს ო'	სჟ უ'
თანხმოვნები	ჩ ჟ	ჭ შ	ც ჯ	ც ჩ	ც ჭ

ისევე როგორც უდიურში, კავკასიის ალბანურ ენაშიც ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისება უნდა იყოს; ამის შესახებ მეტყველებს ფარინგალიზებულ და არაფარინგალიზებულ გრაფიკულ ვარიანტთა მონაცვლეობა აფიქსებში (მრავლობითის, ნათესაობითის თუ სხვა მაწარმოებლებში)⁴⁰. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ზუსტად ის ერთეულებია, რომლებიც მორფოლოგიურად დაკავშირებულია ფუძესთან და საფიქრებელია, რომ ფარინგალიზაციას ამ ელემენტებში განსაზღვრავს სწორედ ფუძის ფორმა.

1.5. კავკასიის ალბანური ანბანის ასო-ნიშანთა ფონემური ღირებულება.

განვიხილოთ ალბანური ანბანის ასო-ნიშნები ანბანთრიგის მიხედვით:

N 1 “აღთ”. ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება როგორც “მარტივი” ა ბგერისა სპეციალისტთა შორის სადავო არ არის. მხოლოდ ვ. გუკასიანის აზრით, აქ უნდა გვექნოდა ფარინგალიზებული ა' [გუკასიანი 1969: 67].

⁴⁰ მაგ., ო-ი-ი (უხ)//სი-ი (უხ) მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებლებია, ო-ი-ი (უხ)//სი-ი (უხ) – ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტები და სხვა.

მოხაზულობით ა. აბრამიანმა ეს გრაფემა (ეპიგრაფიკაში და პალიმფსესტებში დადასტურებულია შემდეგი ფორმით – **ჟ**) გადაბრუნებულ ასომთავრულის **ჯ**-ს მიამსგავსა [აბრამიანი 1964: 27-28].

ს. მურავიოვის აზრით კი, მისი გრაფიკული პროტოტიპია ერკათაგირის **ს**.⁴¹

სინურ პალიმფსესტებში N 1 **ჟ** გრაფემა უეჭველად **ა** ბგერას აღნიშნავს, იხ. [ალექსიძე 2003: 86; გიპერტი და სხვ. 2009: II-6].

N 2 **ბ** “ოდეთ”. ჯერ კიდევ აკად. აკ. შანიძეს ეჭვი შეეპარა ამ გრაფემის ფონემურ ღირებულებაში ანბანში დაცული სახელწოდების მიხედვით (**ო**). მას შეუძლებლად მიაჩნდა, რომ თანხმოვნებით მდიდარ კავკასიის ალბანური ანბანში არ ყოფილიყო მჟღერი **ბ**, მით უფრო, რომ ეს ასო-ბგერა ორი გრაფემის სახელწოდებაში გვხვდებოდა: “**ფბ**” და “**ირბ**”.

აკ. შანიძის ვარაუდით, N 2 გრაფემა გადმოსცემდა **ბ** ბგერას, ხოლო მისი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო “**ბალთ**”. ამ მოსაზრებას მკვლევარი ასაბუთებდა ქართული გამოთქმით “**ერთი ალთას და მეორე ბალთას**”, რომელიც მას კავკასიის ალბანურიდან ნასესხებად მიაჩნდა (ზედმიწ. ერთი ა-სა და მეორე ბ-ს) [შანიძე 1938: 30-32].

ჟ. დუმეზილიც და ჰრ. აჭარიანიც მიიჩნევდნენ, რომ კავკასიის ალბანურ ანბანში **ბ** ბგერის აღმნიშვნელი ნიშანი არსებობდა, თუმცა, მათი აზრით, ის **ფ** ბგერით აღნიშნული ორი გრაფემისაგან (N 41 **ა** ან N 51 **ჟ**) ერთ-ერთი უნდა ყოფილიყო [დიუმეზილი 1940-1941: 128; აჭარიანი 1984: 683-684].

---

⁴¹ უნდა აღინიშნოს, რომ კავკასიის ალბანური ანბანის გრაფიკული სტრუქტურა ს. მურავიოვს მწყობრი სახით აქვს წარმოდგენილი (თუმცა მის მიერ შემოთავაზებული გრაფიკული პროტოტიპები ხშირ შემთხვევაში მართებული არ ჩანს): ყველა “არასპეციფიკური” (ე.ი. სომხურშიც წარმოდგენილი) ალბანური ხმოვანი – **ა** (**ა**), **ი** (**ე**), **ო** (**ი**), **ო** (**ო**), **ე** (**ფ**), “არასპეციფიკური” მჟღერი და აბრუპტივი ხშულები – **ხ** (**ბ**), **ყ** (**დ**), **ჩ** (**გ**), **წ** (**ვ**), **ჭ** (**ტ**), **ც** (**კ**), და გრაფემები **ჟ** (**ჰ**), **ი** (**ხ**), **რ** (**ჯ**), ს. მურავიოვის აზრით, წარმოიქმნა შესაბამისი ჟღერადობის სომხური ასო-ნიშნებისაგან; ყველა “არასპეციფიკური” ფშვინვიერი ხშული – **ჟ** (**ფ**), **ი** (**თ**), **ქ** (**ქ**), სონორები – **ა** (**მ**), **ო** (**ნ**), **ი** (**ლ**), **ა** (**რ**), **ი** (**დ**) და გრაფემა **რ** (**ვ**) შეიქმნა შესაბამისი ჟღერადობის ქართული ნიშნების საფუძველზე; სისინა და შიშინა სპირანტები კი, ს. მურავიოვის აზრით, ასე წარმოიქმნა: მჟღერები – ქართული ასომთავრულის **ჟ**-საგან; ყრუ სიბილანტები კი – **ჟ**-საგან. კავკასიის ალბანური ანბანის დანარჩენი ნიშნები კი (“სპეციფიკური” ასო-ბგერები) შეიქმნა უკვე მიღებული “არასპეციფიკური” ალბანური ასო-ბგერების გადამუშავების საფუძველზე [მურავიოვი 1981: 294-320].

ა. აბრამიანმა ეპიგრაფიკის **Ⲅ** გრაფემა სრულიად უყოყმანოდ გააიგივა ანბანის N 2 ასო-ნიშანთან და **Ⲗ** ბგერასთან. მისი აზრით, ამ ნიშნის გრაფიკული პროტოტიპი იყო სომხური **Բ** ინვერსიულ მდგომარეობაში, ხოლო მისი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო “**ბეთ**” [აბრამიანი 1964: 28].

ეს მოსაზრება გაიზიარეს გ. კლიმოვმა [კლიმოვი 1967: 77; კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 496], ვ. გუკასიანმა [გუკასიანი 1969: 64], ი. გიპერტმა⁴² და ვ. შულცემ [შულცე 1982: 288].

ⲟ > **Ⲗ** შესწორებას არ დაეთანხმა მხოლოდ ს. მურავიოვი. მისი აზრით, **Ⲅ** გრაფემა აღნიშნავს ფარინგალიზებულ **ⲟ**-ს, მაგრამ იგი იმდენად ღიაა, რომ ა ბგერას უახლოვდება (მკვლევარი არ აზუსტებს, თუ რომელ ფონემას გულისხმობს აქ) [მურავიოვი 1981: 243].

ალბანურ-ქართული პალიმფსესტების მონაცემებით დადასტურდა, რომ N 2 ასო-ნიშანი **Ⲗ** ბგერას აღნიშნავს, იხ. [ალექსიძე 2003: 88; გიპერტი და სხვ. 2009: II-6].

N 3 “**ზიმ**”. ა. აბრამიანის ვარაუდით, გადამწერებს ერთმანეთში აერიათ მსგავსი მოხაზულობის მქონე სომხური ასო-ბგერები **զ** და **ճ**. შესაბამისად, ამ ასო-ბგერის სახელწოდება უნდა იყოს “**გიმ**”, ხოლო მოხაზულობით ეს გრაფემა (ეპიგრაფიკაში – **Ⲅ**) ა. აბრამიანმა მიაჩნგავსა მარცხნივ მოტრიალებულ ასომთავრულის **ⲟ**-ს [აბრამიანი 1964: 28].

ა. აბრამიანის მოსაზრებას დაეთანხმნენ გ. კლიმოვი [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 496], ვ. გუკასიანი [გუკასიანი 1969: 64], ი. გიპერტი და ვ. შულცე [შულცე 1982: 288].

ⲟ > **Ⲅ** შესწორება კავკასიის ალბანური ანბანის მატენადარანის ნუსხაში არ გაიზიარა ს. მურავიოვმა. მისი აზრით, ანბანის N 3 გრაფემა აღნიშნავდა **Ⲗ** ბგერას, ოღონდ მას სომხური **բ**-საგან განსხვავებული ჟღერადობა ჰქონდა (მკვლევარი არ აზუსტებს როგორი) [მურავიოვი 1981: 257].

---

⁴² ი. გიპერტის ნაშრომი “Alphabet as preserved in Armenian Tradition” – გამოქვეყნებულია ინტერნეტში (<http://armazi.uni-frankfurt.de/sinai/albschr.htm>). ამის გამო, აქ და შემდეგში ამ ნაშრომს ვუთითებთ მხოლოდ ავტორის დასახელებით.

ზ. ალექსიძის ვარაუდით, გადამწერებმა მიაღმგავსეს ეს გრაფემა N 20 **ხ** “ზობ”-ს და, შესაბამისად, მას მცდარი სახელწოდებაც მისცეს [ალექსიძე 2003: 89].

სინურ პალიმფსესტებში N 3 გრაფემა უეჭველად **გ** ბგერას აღნიშნავს, იხ. [ალექსიძე 2003: 89; გიპერტი და სხვ. 2009: II-6].

N 4 **ღ** “გატ”. ა. აბრამიანის აზრით, ამ გრაფემის შემთხვევაშიც გადამწერებს აერიათ სომხური **գ** და **դ** ასო-ბგერები, ანუ N 4 გრაფემის ფონემური მნიშვნელობა უნდა იყოს **დ**. მოხაზულობით, ა. აბრამიანი ამ ასო-ნიშანს გადაბრუნებულ ქართულ **ჯ**-ს ამსგავსებს [აბრამიანი 1964: 28].

ეს მოსაზრება გაიზიარეს გ. კლიმოვმა [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 496-497] და ი. გიპერტმა.

ს. მურავიოვის აზრით, ეს გრაფემა სომხური **դ**-საგან განსხვავებული ჟღერადობის მქონე **გ** ბგერას წარმოადგენდა (მკვლევარი არ აზუსტებს ამ ბგერის ზუსტ ფონემურ ღირებულებას) [მურავიოვი 1981: 257].

ვ. გუკასიანის აზრით, აქ უნდა გვქონდეს **ღ** ფონემა [გუკასიანი 1969: 65].

აღსანიშნავია, რომ მინგეჩაურის წარწერებში **ღ** ნიშნის (N 4 გრაფემის ფორმა მატენადარანის ხელნაწერის მიხედვით) მსგავსი გრაფიკული ფორმის მქონე ასო-ბგერა არ გვხვდება, თუ არ ჩავთვლით დერბენტის წარწერასა და ზემო ლაზკოს ქვის ფილას, რაც აძლიერებს ეჭვს მათ ავთენტურობაში.

ზ. ალექსიძემ პალიმფსესტების ტექსტშიც ვერ დაადასტურა ამ გრაფემის ანალოგი. მისი აზრით, ეს ასო-ნიშანი ან შემთხვევითაა მოხვედრილი მატენადარანის ნუსხაში ქართული ანბანიდან, ანდა ჩნდება ალბანურში მოგვიანებით, გარკვეული რეფორმის შედეგად [ალექსიძე 2003: 90]. ქვემოთ, იმავე ნაშრომში, N 18 გრაფემის კომენტარისას ზ. ალექსიძე გამოთქვამს ვარაუდს, რომ N 18 ასო-ბგერა, რომლის ფონემური ღირებულება, როგორც ზ. ალექსიძეს მიაჩნდა, იყო **დ** ბგერა, თავიდანვე უნდა ყოფილიყო ანბანში მეოთხე ადგილზე [ალექსიძე 2003: 95].

იქიდან გამომდინარე, რომ ალბანური მკაცრად იცავს ბერძნულ ანბანთრიგს, ჩვენ ვივარაუდებთ, რომ მას თავიდანვე უნდა ჰქონოდა ანბანში **დ** ბგერის

აღმნიშვნელი ასო-ნიშანი მეოთხე ადგილზე (N 4 “გატ” ბერძნულ დ “დელტა”-ს შეესატყვისება). ამას თვალნათლივ ადასტურებს N 2 გრაფიტი შანდალზე. იქ გამოსახულია კავკასიის ალბანური ანბანის N 1-10 მონაკვეთი, სადაც N 3-სა და N 5-ს შორის გვაქვს წაშლილი გრაფემა, ანუ ამ შემთხვევაში მატენადარანის ნუსხის გადამწერთა მიერ N 4 ასო-ბგერის მექანიკურ ჩამატებასთან ვერ გვექნებოდა საქმე. ასევე ვერ გავიზიარებთ ზ. ალექსიძის ვარაუდს იმის შესახებ, რომ N 18 გრაფემის ფონემური ღირებულება დადგენილია როგორც “მარტივი” დ ბგერა. ამას გარდა, ჩვენ ვივარაუდებთ, რომ N 4 გრაფემის ანალოგი პალიმფსესტებში უნდა ყოფილიყო **ჟ** ნიშანი და ის **დ**-ს ან მისი მსგავსი ბგერის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო [ლოლუა 2010: 35-37].

მოგვიანებით, ი. გიპერტის, ვ. შულცეს, ზ. ალექსიძისა და ჟ.-პ. მავს “ალბანური პალიმფსესტების” გამოქვეყნების შემდეგ⁴³ დადასტურდა, რომ N 4 ასო-ნიშანი **ჟ** გრაფემას უდრის, მისი რიცხვითი მნიშვნელობა ოთხია და ის **დ** ბგერას აღნიშნავს, იხ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-6].

N 5 **კ** “ჭზ”. ანბანთრიგიდან გამომდინარე ა. აბრამიანი მიიჩნევს, რომ ამ გრაფემის (**კ**-) სახელწოდება უნდა იყოს “ებ” და არა “ჭზ” [აბრამიანი 1964: 28].

ა. აბრამიანის მოსაზრება გაიზიარეს ვ. გუკასიანმა [გუკასიანი 1969: 67], გ. კლიმოვმა [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497] და ი. გიპერტმა.

ს. მურავიოვი ამ გრაფემას შემდეგი ტრანსკრიპციით აღნიშნავს: ე/ე., ე.ი., უპირატესობას პირველ ვარიანტს ანიჭებს (მარტივი ე), თუმცა შესაძლებლად მიიჩნევს, რომ ამ ასო-ნიშნით ფარინგალიზებული ე ბგერა გადმოიცემოდა [მურავიოვი 1981: 257].

პალიმფსესტების მასალით დადასტურდა ა. აბრამიანის მოსაზრება, იხ. [ალექსიძე 2003: 90; გიპერტი და სხვ. 2009: II-6].

N 6 **კ** “ზარლ”. ამ გრაფემის ფონემურ შეფასებას როგორც **ზ** ბგერისა მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა არ გამოუწვევია.

---

⁴³ ჩვენი ნაშრომი სადისერტაციო საბჭოს გადავებით 2009 წლის დასაწყისში, ვიდრე “ალბანური პალიმფსესტები...” ხელმისაწვდომი გახდებოდა.

ეს ასო-ბგერა (ა) ა. აბრამიანმა გადაბრუნებულ ქართულ ზ ნიშანს მიამსგავსა [აბრამიანი 1964: 28].

ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება (ზ) სინური პალიმფსესტების აღმოჩენის შემდეგ უეჭველად დადასტურდა, იხ. [ალექსიძე 2003: 90-91; გიპერტი და სხვ. 2009: II-6].

აღსანიშნავია, რომ ამ გრაფემის სახელწოდებაში გვხვდება “კომტი” რ (n), არადა ასეთ ბგერას კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიური სისტემა არ იცნობდა.

N 30 ჯ გრაფემების შემთხვევაში ასო-ბგერა n ასრულებს ერთგვარი დიაკრიტიული ნიშნის ფუნქციას. სომხურში, ყ ბგერის უქონლობის გამო, სომეხმა გადამწერებმა იგი გამოიყენეს ბგერის მეტი ინტენსივობისა თუ სიმკვეთრის საჩვენებლად: N 21-ს სახელწოდება მატენადარანის ხელნაწერის მიხედვით არის ყար “კარ”, ხოლო N 30-ს – ყან “კარ”, ანუ ამ ორი გრაფემის სახელწოდებაში მხოლოდ რ/რ ენაცვლება ერთმანეთს. დღეს, უეჭველია, რომ ჯ კ-ს წარმოადგენს, ხოლო ჯ, რომლის სახელწოდებაში n არის გამოყენებული, – ყ ფონემას.

ამ შემთხვევაში კი “კომტი” რ ბგერის არსებობა ამ გრაფემის სახელწოდებაში, ჩვენი აზრით, გადამწერთა მიერ დაშვებული შეცდომით (ანუ ამ ასო-ბგერის სახელწოდების დამახინჯებით) უნდა აიხსნას.

N 7 ლ “ენ”. ა. აბრამიანის აზრით, ეს გრაფემა (ლ) სომხური E-ს ბადალ ასო-ბგერას წარმოადგენდა [აბრამიანი 1964: 28-29].

გ. კლიმოვს კი მიაჩნდა, რომ ეს ასო-ნიშანი აღნიშნავდა არა გრძელ ე-ს, რომელსაც არ იცნობს უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემა, არამედ ფარინგალიზებულ ე-ს [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

გ. კლიმოვის მოსაზრება გაიზიარა ვ. გუკასიანმა [გუკასიანი 1969: 67].

ს. მურავიოვი ამ გრაფემას შემდეგი ტრანსკრიპციით აღნიშნავს: ე./ე, ე. ი., მკვლევარი ამ გრაფემას ან ფარინგალიზებულ ე ბგერად მიიჩნევს (სავარაუდოდ), ანდა “მარტივ” ე-დ [მურავიოვი 1981: 257].

ზ. ალექსიძეს **ლ** ასო-ნიშანი გრძელი **ქ** ხმოვნის ადმნიშვნელი ჰგონია და ამის საილუსტაციოდ მოჰყავს ერთადერთი მაგალითი: **ლო-ჩხჩხ მუს(ქ)ს** “მოსე”. მისი აზრით, ეს გრაფემა უნდა გამოიყენებოდეს ნასესხებ სიტყვებში [ალექსიძე 2003: 91].

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ალბანურ პალიმფსესტებში **ლ** ხშირად ძირეულ ლექსიკაშიც გვხვდება. ჩვენ ვივარაუდებთ, რომ ეს გრაფემა **ქ** დიფთონგის ადმნიშვნელი იყო, როგორც **ჭ (ჩ)** ასო-ბგერა ქართულში [ლოლუა 2010: 39-40].

ამ გრაფემის ჩვენ მიერ ნავარაუდევ ფონემურ მნიშვნელობას ადასტურებს დაწერილობის პარალელური ფორმებიც, მაგ., ღმერთის ადმნიშვნელი დაქარაგმებული ნათესაობით ბრუნვაში დასმული სახელის სამი ფორმა, რომელიც, ჩვენი აზრით, სრულიად იდენტური ჟღერადობის სიტყვას გადმოსცემდა: **წ** (ბ[იხაჯ-ულ]ე); **წ-ი** (ბ[იხაჯ-ულ]ე) და **წ** (ბ[იხაჯ-ულ]ე). ბოლო ორი მაგალითიდან, პირველში დიფთონგი **ქ** გადმოცემული იყო გრაფემათა კომბინაციით (N 5 და N 11), მეორეში კი მას აღნიშნავდა N 7 გრაფემა.

უპველეს ქართულ წერილობით ძეგლებშიც იგივე მოვლენა შეინიშნება: დიფთონგი **ქ**, რომელიც **ჩ** გრაფემით აღინიშნებოდა, ხშირად გადმოიცემოდა ორი ასო-ბგერით: **წხ** [ჯავახიშვილი 1926: 198].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრითაც, ამ გრაფემის ძირითადი ფონემური მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო **ქ** [გიპერტი და სხვ. 2009: II-7].

ამასთან ერთად, **ლ** ნიშანი ბერძნულიდან ან ბერძნულის მეშვეობით ნასესხებ სიტყვებში **η-ს** შეესატყვისებოდა, მაგ., **ღიღიღი-ჩიღი** (აღღღღღ) – ἀλλήλοισια „ალილუია“; **ღიღი** (ამენ) – ἄμην „ამინ“... ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, ასეთ შემთხვევაში **ლ** ნიშანი გრძელი **ქ** ხმოვნის ადმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რასაც ვერ გავიზიარებთ. ვფიქრობთ, რომ ამ მაგალითებში **ლ** ასო-ბგერა „მარტივ“ **ე-ს** აღნიშნავდა.

N 8 **ა** “**ჟილ**”. ა. აბრამიანს ამ ასო-ბგერის (**ა**) გრაფიკულ პროტოტიპად სომხური **ღ** მიაჩნდა. შესაბამისად, მისი აზრით, ის **გ** ბგერას აღნიშნავდა [აბრამიანი 1964: 29].

გ. კლიმოვმა გაიზიარა ა. აბრამიანის მოსაზრება [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ს. მურავიოვის აზრით, ეს გრაფემა ინტენსიურ **ჟ**-ს გადმოსცემდა [მურავიოვი 1981: 257].

ვ. გუკასიანი [გუკასიანი 1969: 67] და ი. გიპერტი კი პირიქით მიიჩნევდნენ, რომ ამ გრაფემით მარტივი **ჟ** ბგერა აღინიშნებოდა.

ზ. ალექსიძისათვის ამ ასო-ბგერის ფონემური მნიშვნელობა უცნობია [ალექსიძე 2003: 91], თუმცა იმავე ნაშრომში, დადგენილი ფონემების ჩამოთვლისას, იგი იზიარებს ანბანის სახელწოდებას (**ჟ**), მაგრამ ამის დასადასტურებლად არც ერთი მაგალითი არ მოჰყავს [ალექსიძე 2003: 151].

სინური პალიმფსესტების მასალით დამტკიცდა ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება: ეს არის **ჟ** ბგერა (იხ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-13]).

N 9 **ე** “**თას**”. ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება (**თ**) სპეციალისტთა შორის სადავო არ არის.

ა. აბრამიანის აზრით, N 9 ასო-ნიშანი (**ა**) ჰგავს გადაბრუნებულ ქართულ **ა**-ს [აბრამიანი 1964: 29].

სინური პალიმფსესტების მონაცემები ანბანში მოცემულ ფონემურ მნიშვნელობას (**თ**) უეჭველად ადასტურებს, იხ. [ალექსიძე 2003: 92; გიპერტი და სხვ. 2009: II-7].

N 10 **ბ** “**ჟა**”. ა. აბრამიანისა [აბრამიანი 1964: 29] და გ. კლიმოვის [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497] აზრით, ამ გრაფემის ფონემური მნიშვნელობა უნდა განისაზღვროს როგორც **ჟ** ბგერა.

ს. მურავიოვი ვარაუდობს, რომ აქ გვაქვს ინტენსიური **ჟ** [მურავიოვი 1981: 257].

ვ. გუკასიანისა [გუკასიანი 1969: 67] და ვ. გიპერტის აზრით კი, ეს არის “მარტივი” **ჟ** ბგერა.

ზ. ალექსიძე სინურ პალიმფსესტებში ამ გრაფემას ვერ ადასტურებს [ალექსიძე 2003: 92].

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ასო-ბგერა (ლ) ეპიგრაფიკასა (წარწერა N 2 შანდალზე და წარწერა N 3 შანდალზე) და სინურ პალიმფსესტებში დავიმოწმეთ [ლოლუა 2010: 41-42].

მატენადარანის ნუსხაში ჭ ასო-ბგერით აღმნიშნული სამი გრაფემა გვაქვს (N 10, N 19 და N 27). ჩვენ ვივარაუდეთ, რომ N 10 გრაფემა (ლ) მეორე რიგის (ველარიზებულ) ჭ-ს აღნიშნავდა, ჭ (N 27) – ჭ-ს, ხოლო N 19 ჯ შესწორებას საჭიროებდა წ ბგერად (იხ. N 19 გრაფემის კომენტარი).

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, აქ გვაქვს „პოსტალვეოლარული“ (ტრანსკრიფციის მიხედვით – ალვეო-პალატალური, იხ. სქოლიო N 17) ჭ [გიპერტი და სხვ. 2009: II-15]. უნდა აღინიშნოს, რომ უდიურში ამ გრაფემას მათ მიერ მოყვანილ მაგალითებში მეტწილად შეესატყვისება ველარიზებული ჭ: ჯღღ კა(ჭ)ი “ბრმა”, შდრ. უდ. კაჭი “id”; ჯღღ ბა(ჭ) “ასი”, შდრ. უდ. ბაჩ “id”, რაც ჩვენ მოსაზრებას უჭერს მხარს...

N 11 ႁ “ღუდ”. ა. აბრამიანის აზრით, ეს გრაფემა (ღ) ასომთავრულის ႁ ასო-ბგერის ზუსტი შესატყვისია. მისი ფონემური მნიშვნელობა, შესაბამისად, უნდა იყოს ი. ამის მიუხედავად, ა. აბრამიანი მატენადარანის ნუსხაში მოცემულ ამ გრაფემის სახელწოდებას (“ღუდ”) არ ცვლის (ამის მიზეზი ძნელი ასახსნელია. ალბათ მკვლევარმა მიიჩნია, რომ ი და ღ ერთი კვალიფიკაციის ბგერებია) [აბრამიანი 1964: 29].

ს. მურავიოვი მას შემდეგი ტრანსკრიფციით აღნიშნავს: ႁ/ღ [მურავიოვი 1981: 257]

დანარჩენმა სპეციალისტებმაც გაიზიარეს ანბანში მოცემული ფონემური ღირებულება (ღ) და სინური ხელნაწერი ამას უეჭველად ადასტურებს, იხ. [ალექსიძე 2003: 92; გიპერტი და სხვ. 2009: II-7].

N 12 **T** “ქა”. ა. აბრამიანის აზრით, სომეხ გადამწერებს აერიათ **ქ** და **ძ**. შესაბამისად, ამ გრაფემის სახელწოდება, მკვლევრის აზრით, უნდა ყოფილიყო “**ძა**” და ის **ი** ბგერის ფონეტიკური ვარიანტს წარმოადგენდა [აბრამიანი 1964: 29].

ბ. მურავიოვი არ ცვლის ანბანში მოცემულ ფონემურ მნიშვნელობას (**ქ**) [მურავიოვი 1981: 257].

გ. გუკასიანის აზრით, აქ უნდა გვექონდეს ინტენსიური **ჭ** ბგერა [გუკასიანი 1969: 67].

დ. კლიმოვისა [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497] და ზ. ალექსიძისათვის [ალექსიძე 2003: 92-93]⁴⁴ ამ ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება უცნობია.

პალიმფსესტების ტექსტში გვხვდება ამ გრაფემის ანალოგი – **ჩ** და ის, ჩვენი აზრით, ველარიზებული **ქ** უნდა იყოს.

ი. გიპერტის და ვ. შულცეს აზრით კი, ეს ნიშანი „პოსტალვეოლარულ“ **ჭ** ბგერას აღნიშნავდა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-14], თუმცა, საყურადღებოა, რომ უდიურში ამ გრაფემას მათ მიერ მოყვანილ მაგალითებში შეესატყვისება ველარიზებული **ქ**, მაგ., **ჩა** (**ქ**)ე “ქვა”, შდრ. უდ. **ქ**ე “id”...

უნდა აღინიშნოს, რომ პალიმფსესტების **ჩ** ასო-ბგერა საგრძნობლად განსხვავდება მატენადარანის ხელნაწერში დადასტურებული **T** გრაფემისაგან, თუმცა, მიუხედავად ამისა, ამ ნიშნის რიცხვითი მნიშვნელობის გამო ჩვენ მხარს ვუჭერთ აღნიშნულ იდენტიფიკაციას. **ჩ** ასო-ბგერა 30-ს აღნიშნავს [გიპერტი და სხვ. 2009: II-14], რაც ანბანში მე-12 პოზიციას შეესაბამება. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ალბანურ ანბანში უკვე გვაქვს *crux commisa*-ს ფორმის მქონე გრაფემა – ეს არის N 49 **ჟ**. საფიქრებელია, რომ სომეხმა გადამწერებმა მნიშვნელოვნად დაამახინჯეს N 12 ასო-ბგერის ფორმა.

N 13 **ყ** “ირბ”. ანბანში მოცემული ამ გრაფემის ფონემური მნიშვნელობა (**ი**) მკვლევართა შორის სადავო არ არის.

⁴⁴ ზ. ალექსიძე ამ გრაფემას აიგივებს პალიმფსესტების **ჟ** ნიშანთან.

ა. აბრამიანი ამ ასო-ბგერასაც N 11 გრაფემის ფონეტიკურ სახესხვაობად მიიჩნევს და მარცხნივ გადაბრუნებულ სომხურ **ⵇ** ნიშანს ამსგავსებს [აბრამიანი 1964: 29].

პალიმფსესტების მასალით ხერხდება **ⵇ** გრაფემის ფონემური მნიშვნელობის დადგენა: ის უქველად **ⵇ** ბგერას წარმოადგენს, იხ. [ალექსიძე 2003: 93; გიპერტი და სხვ. 2009: II-7].

N 14 **ⵇ** “შა”. ა. აბრამიანის აზრით, ამ შემთხვევაშიც გადამწერებს აერიათ ერთმანეთში **ⵇ** და **ⵇ** ასო-ნიშნები და ამ გრაფემის სახელწოდება არის “ლა”. გრაფიკულად ამ ასო-ბგერას მკვლევარი ქართულ **ლ**-ს ამსგავსებს ზედა კაუჭის გარეშე [აბრამიანი 1964: 29-30].

გ. კლიმოვისთვის უცნობია N 14 ასო-ნიშნის ფონემური მნიშვნელობა და გრაფიკული ფორმა [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ვ. გუკასიანისა [გუკასიანი 1969: 67] და ი. გიპერტის აზრით, აქ გვაქვს მარტივი **შ** ბგერა.

ს. მურავიოვის ვარაუდით, ეს გრაფემა ინტენსიურ **შ** ბგერას აღნიშნავდა [მურავიოვი 1981: 257].

ზ. ალექსიძე კი მიიჩნევს, რომ აქ “მარტივი” **შ** ბგერა გვაქვს. ამის საილუსტრაციოდ წარმოდგენილია ორი მაგალითი სინური პალიმფსესტებიდან: **ⵇⵇ** (**ხ'აშ**) “ნათელი” (შდრ. უდიური **ხაშ** “მთვარე”) და **ⵇⵇⵇ** (**ბეში**) “ჩვენი” (შდრ. უდიური **ბეში** “id”) [ალექსიძე 2003: 93]. ერთი მაგალითიც მოცემულია 82-ე გვერდზე: **ⵇⵇⵇ** (**შუ**) “ღამე” [ალექსიძე 2003: 82].

ქვემოთ, N 33 გრაფემის კომენტარში, რომელიც ზ. ალექსიძეს მიერ N 14 ასო-ბგერის ფონეტიკურ სახესხვაობად მიიჩნევა (**შ**), მისი ფონემური ღირებულების დასამტკიცებლად მოყვანილია შემდეგი მაგალითები: **ⵇⵇⵇ** (**ხ'აშ**) “ნათელი”; **ⵇⵇⵇⵇ** (**ბეში**) “ჩვენი” და **ⵇⵇⵇ** (**შუ**) “ღამე” [ალექსიძე 2003: 99].

წარმოდგენილი მაგალითები მხოლოდ **ლ/ა** მონაცვლეობით განსხვავდებიან და, ამასთან, მათ ერთნაირი ლექსიკური მნიშვნელობა აქვთ, რაც გაკვირვებას იწვევს. ზ. ალექსიძეს არ უცდია ამ ვითარებისათვის ნათელი მოეფინა.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, **ს** ასო-ნიშანი აღნიშნავს მჟღერ ფარინგალურ სპირანტს [გიპერტი და სხვ. 2009: II-14].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მოსაზრების გაზიარების შემთხვევაში, ვიღებთ უჩვეულო ვითარებას: უნდა დავუშვათ, რომ **ს** გრაფემა კავკასიის ალბანურში სიტყვის აბსოლუტურ ანლაუტში ჰქმნის ლეზგიური და სხვა დადესტნური ენებისათვის როგორც სინქრონიულ, ისე, საფიქრებელია, დიაქრონიულ დონეზე არადამახასიათებელ თანხმოვანთკომპლექსებს. მაგ., **ს.ს.ს.ს.ს.** (კ[შ]აბან) “უდაბნო”, შდრ. უდ. ყ’ავან//ყ’აბან “მინდორი”, “ღია სივრცე”; **ს.ს.ს.ს.** (ბ[შ]ელ) “მზე”, შდრ. უდ. ბელ’ “id”; **ს.ს.ს.** (პ[შ]ა) “ორი”, შდრ. უდ. პა’ “id”. თვით კავკასიის ალბანურისათვისაც არ იყო დამახასიათებელი თანხმოვანთკომპლექსები სიტყვის აბსოლუტურ ანლაუტში – **ს** ნიშნის გარდა, ვერც ერთი სხვა თანხმოვანი ვერ ჰქმნის მათ.

ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითები ცხადყოფს, რომ უდიურ ენაში ანოლოგიურ ლექსემებში ამდაგვარი კომპლექსები არ დასტურდება. კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში დადასტურებული **ს** ნიშნის კომბინაცია მარტივ ხმოვანთან უდიურში ისეთ მარტივ ხმოვანს შეესატყვისება, რომლის მარცვალსაც ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი მოუდის. ეს გვაგვარაუდებინებს, რომ **ს** ნიშანს კავკასიის ალბანურში, უმეტეს შემთხვევაში, არ ჰქონდა სეგმენტური გამოხატულება. **ს** ნიშანი, როგორც წესი, მხოლოდ მომდევნო ხმოვნის ფარინგალიზებულობაზე მიგვითითებდა.

ს ნიშანი პოზიციურად შეზღუდულია – ის ა, ე და ი ხმოვნების წინ გვხვდება, **ო**-სა და **უ**-ს წინ თითქმის არ მოგვეპოვება, ხოლო **ს** და **სუ** ნიშნების წინ საერთოდ არ გვხვდება, რაც ასევე გაუგებარია, თუ ამ ასო-ბგერას თანხმოვნად მივიჩნევთ (ეს ვითარება, ჩვენი აზრით, იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ **ს** და **სუ** ნიშნები **ო** და **უ** ფარინგალიზებულ ბგერებს აღნიშნავდა და არ იყო საჭირო დამატებით **ს** ნიშნის გამოყენება).

ამას გარდა, ინტერვოკალურ პოზიციაში ეს ასო-ნიშანი თითქოსდა შ ბგერას ან მის რომელიმე ფონეტიკურ ვარიანტს გადმოსცემს, მაგ., **ს.ო.ს.ს.ს.** მუ(შ?)აკ „მუშაკი“, შდრ. ქართ. მუშაკ-ი, სომხ. მშაკ “id”; **ს.ო.ს.ს.** ხო(შ?)აკ „სიციხე“,

„ფაფანაკება“, შდრ. ქართ. ხორშაკ-ი, სომხ. ხორშაკ “id”; ~~ჩ-ჯღჟღჟღ~~ ვა(შ?)ამაკ „სუდარი“, შდრ. ქართ. ვარშამაკ-ი, სომხ. ვარშამაკ “id”; ~~ჩსჯ~~ ი(შ?)ა “ახლოს”, შდრ. უდ. იშ-ა “id”. ამ მაგალითთა რიცხვს შეიძლება კიდევ სამი ლექსემა დავუმატოთ, ესენია ხი(შ?)უ „ქალი“, „ცოლი“, ი(შ?)უა „ქვრივი“ და ნაი(შ?)უ „მონა“, „მსახური“. სამივე ლექსემა ნაწარმოებია იშუ „კაცი“, „ქმარი“ სიტყვისაგან, შდრ. უდ. იშუ “id”.

ამრიგად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ლექსემას ი(შ?)ა „ახლოს“, ფონემური ღირებულება $\mathbf{x}$ ასო-ბგერისა წარმოდგენილ მაგალითებში თითქოსდა უნდა განისაზღვროს როგორც „მარტივი“ შ ბგერა, მეორე მხრივ კი, – ის ფაქტი, რომ ამ ასო-ნიშნით ჩვეულებრივ აღინიშნება ფარინგალიზაცია, მხარს უჭერს ვარაუდს ამ ბგერის ფარინგალიზებულობის შესახებ.

გასათვალისწინებელია, რომ კავკასიის ალბანურ ანბანში, თუ ამ საეჭვო შემთხვევას არ მივიღებთ მხედველობაში, არ გვაქვს პრეცედენტი, რომ ერთი და იგივე ფონემა ორი გრაფემით იყოს გადმოცემული. თუ ამ ფაქტით ვიხეიძვანელებთ და გამოვრიცხავთ, რომ აქ შეიძლება იყოს ან „მარტივი“ შ ბგერა ან მისი ფარინგალიზებული ვარიანტი, მაშინ რომელ ბგერას აღნიშნავს $\mathbf{x}$ ასო-ნიშანი ზემოთ წარმოდგენილ ლექსემებში?

ვფიქრობთ, რომ აქ შეიძლება გვექონდეს ინტენსიური შ ბგერა. ჩვენი ვარაუდის სასრებლოდ მეტყველებს ის ფაქტი, რომ დაღესტნურ ენებში ბგერის გაინტენსიურება ინტერვოკალურ პოზიციაში ხშირი მოვლენაა.

ის ფაქტი, რომ ამ ასო-ნიშნით აღნიშნული ბგერა კავკასიის ალბანურში პოზიციურად შეპირობებულია – გვხვდება მხოლოდ ინტერვოკალურ პოზიციაში, გამორიცხავს მის ფონემურობას.

გაკვირვებას იწვევს ის, რომ $\mathbf{x}$ ასო-ნიშანი გამოყენებულია ორი რადიკალურად განსხვავებული ფუნქციით. თუ გავითვალისწინებთ ამ ასო-ბგერის სახელწოდებას ალბანური ანბანის სომხურ ნუსხებში („შა“), ეჭვს არ იწვევს, რომ მისი ერთ-ერთი ფუნქცია შ-ს ან მსგავსი ბგერის გადმოცემაში მდგომარეობდა. ძნელია იმის გარკვევა, თუ რატომ იქნა არჩეული ეს ასო-ბგერა ფარინგალიზაციის გადმოსაცემად ალბანური ანბანის შემქმნელისა ან შემქმნელთა მიერ. ეს შეიძლება ყოფილიყო მისი პოზიციური შეზღუდულობა, ანუ გამოყენება სულ რამდენიმე

სიტყვაში (ფუნქციური აღრევა რომ არ მომხდარიყო), ანდა სხვა რომელიმე ჩვენთვის უცნობი მიზეზი.

N 15 **9** “ლან”. ყველა სპეციალისტისათვის ეს არის ლ ფონემა.

ეს გრაფემა, ა. აბრამიანის აზრით, წარმოადგენს წინა (N 14) ასო-ბგერის ფონეტიკურ ვარიანტს [აბრამიანი 1964: 30].

სინური პალიმფსესტების მონაცემები უეჭველად ადასტურებს ამ გრაფემის (Ბ) ფონემურ მნიშვნელობას ანბანში წარმოდგენილი სახელწოდების მიხედვით (ლ), იხ. [ალექსიძე 2003: 93; გიპერტი და სხვ. 2009: II-7].

N 16 **კ** “ინა”. ა. აბრამიანი მიიჩნევს, რომ ამ შემთხვევაშიც სახელწოდებაში აღრეულია Გ და Გა. ეს ასო-ბგერა, მისი აზრით, ასომთავრულის **ქ** ნიშნის ინვერსიულ ფორმას წარმოადგენს და, აქედან გამომდინარე, **ხ** ბგერას აღნიშნავს [აბრამიანი 1964: 30].

გ. კლიმოვისათვის ამ ასო-ბგერის ფონემური ღირებულება და გრაფიკული ფორმა უცნობია [კლიმოვი 1884: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ი. გიპერტი მას მიიჩნევს ი ბგერის მსგავს სპეციფიკურ ალბანურ ფონემად (მკვლევარი არ აზუსტებს მის ფონემურ ღირებულებას).

ს. მურავიოვისათვის ეს არის ან ფარინგალიზებული ი ბგერა (სავაურადოდ), ანდა ე. წ. ირაციონალური (გ) [მურავიოვი 1981: 258].

ვ. გუკასიანი კი დარწმუნებულია, რომ აქ გვაქვს ფარინგალიზებული ი ბგერა [გუკასიანი 1969: 67].

ზ. ალექსიძე N 16 გრაფემის კომენტარისას აღნიშნავს, რომ სინურ პალიმფსესტებში ეს გრაფემა არ დასტურდება [ალექსიძე 2003: 94], თუმცა მატენადარანის ხელნაწერისა და პალიმფსესტების გრაფემათა შედარებით ტაბულაში მოჰყავს მსგავსი მოხაზულობის ასო-ნიშანი (Ⓐ) [ალექსიძე 2003: 107].

ჩვენი დაკვირვებით, ეს გრაფემა თანხმონებისათვის დამახასიათებელ პოზიციებში გვხვდებოდა [ლოლუა 2010: 46-47].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, აქ უნდა გვექონდეს პალატალიზებული **წ** ბგერა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-13]. ჩვენ, ამ შემთხვევაში, არ გვაქვს

განსხვავებული მოსაზრება, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს ვარაუდს არ მოეპოვება მყარი საფუძველი. ის რამდენიმე მაგალითზეა დაფუძნებული, რომელთაგან, ჩვენი აზრით, არც ერთი მკაფიოდ არ ადასტურებს **1** ასო-ბგერის შემოთავაზებულ ფონემურ ღირებულებას, მაგ., **1212144//1212141 მარმინ//მარმი(ნ)** “ხოცი”, შდრ. სომხ. მარმინ “id”; **114 ე(ნ)** “ახალი”, შდრ. უდ. ინი “id”...

N 17 **4** “**ხმ**” ამ გრაფემის ფონეტიკურ შეფასებას ანბანში მოცემული სახელწოდების მიხედვით (**ხ**) თითქმის ყველა მკვლევარი იზიარებს. ზ. ალექსიძემ პირველმა შეუცვალა ამ ნიშანს ფონემური ღირებულება. მისი აზრით, ეს გრაფემა ფარინგალურ **კ** ბგერას აღნიშნავს. ამის საილუსტრაციოდ ზ. ალექსიძეს მოჰყავს შემდეგი მაგალითები: **146 (კიბ)** “სამი”, **146210-14 (კიბარუნ)** “მესამე” და **121 (კამ)** “ნათელი” [ალექსიძე 2003: 94].⁴⁵

ზ. ალექსიძის მოსაზრება ამ გრაფემის შესახებ არადაამაჯერებელია. თუ მის მიერ წარმოდგენილ მაგალითებს უდიური ენის ანალოგიურ ლექსემებს შევუდარებთ, დავინახავთ, რომ უდიურში **კ** ბგერის ნაცვლად ყველგან გვექნება უფულარული **ხ**: **ხიბ** “სამი”, **ხიბუნ/ხიბუმჯი** “მესამე”, **ხამ** “მთვარე”. ზ. ალექსიძეს არ უცდია აეხსნა, თუ რა მიზეზით ამ მაგალითებში მან შეცვალა **ხ** ფონემა ფარინგალური **კ** ბგერით.

ზ. ალექსიძის აზრით, **1** ნიშანთან ერთად პალიმფსესტებში გვხვდება **1** გრაფემაც, რომელსაც არ მოეპოვება ანალოგი მატენადარანის ნუსხაში და ის **ხ** ბგერას გადმოსცემს [ალექსიძე 2003: 151].

---

⁴⁵ ბოლო მაგალითის ტრანსკრიფცია შდრ. იგივე ლექსემის ტრანსკრიფციას N 14 გრაფემის კომენტარსა (**ხ'ამ**) [ალექსიძე 2003: 93] და N 33 გრაფემის კომენტარში (**ხ'ამ**) [ალექსიძე 2003: 99]. ზ. ალექსიძეს იმავე ნაშრომში ამ სიტყვის მეოთხე ტრანსკრიფციაც მოჰყავს: **ხამ** [ალექსიძე 2003: 154], ამასთან, ორგვარადაა მოცემული მისი ალბანური დაწერილობა – **121** [გვ. 93, 94, 154] და **122** [გვ. 99]. შემდგომ, დადგენილ ფონემათა ჩამოთვლისას, ზ. ალექსიძე ამ ბგერას შემდეგი ტრანსკრიპციით აღნიშნავს – **ხ'** [ალექსიძე 2003: 154], ანუ, საფიქრებელია, რომ მას **ხ** ბგერის რომელიმე ფონეტიკურ ვარიანტად მიიჩნევს და არა **კ** ფონემად; შესაბამისად, ნაშრომში ამ ასო-ნიშნის სამი სახის ტრანსკრიფცია გვხვდება: **ხ**, **ხ'** და **კ**.

უნდა აღინიშნოს, რომ ზ. ალექსიძის მონოგრაფიაში N 32 და N 33 ასო-ბგერების ტრანსკრიფციის ასევე სამ-სამი ვარიანტი მოგვეპოვება: N 32 – **ჭ**, **ჭ'**, **ჯ**; N 33 – **შ**, **შ'**, **შ**.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრითაც, პალიმფსესტებში **ხ** ბგერის აღმნიშვნელი უნდა იყოს **ჟ** ნიშანი (N 24 **ჟ** “ჰაჲ”), რომელიც, ამას გარდა, **ჰ** ბგერასაც გადმოსცემდა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11], ხოლო **ჟ** ასო-ბგერის ფონემური ღირებულება, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, იყო **ხ** [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11].

ამ მოსაზრებას ვერ გავიზიარებთ: კავკასიის ალბანურში, ისევე როგორც უდიურში, ერთმანეთს დაემთხვა საერთოლექსიკური ***ხ**, ***ხა** და კიდევ რამდენიმე ლატერალური ფონემის რეფლექსები. საყურადღებოა, რომ ფონემა, რომელსაც გადმოსცემს **ჟ** ნიშანი, ხშირად მომდინარეობს საერთოლექსიკური ***ხ**-სა და ***ხა**-სგან, მაგ.,

ლჟჟჟ ახი; უდ. **ახ** ილ „მორეული“, შდრ. ლეზგ. **მარღალ**; თაბ. **მარხლა**; ად. **ჭარხა** „მორს“; რუთ. **ხგრგ-დგ** „id“; არჩ. **ახ**; სხვ. დაღ.: ლაკ. **არხა-სა** „მორეული“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1975: 106; ჩკელ: 269 (ს.-ლეზგ. ***ცარხა(ვლ)**].

ჟჟჟ ხელ „მიდგომილი“; უდ. **ჰელ** // **ხელ** „ტვირტი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. **ხწლ**, -გრ- IV; წახ. **ხეჟ**, -ან IV; არჩ. **ხაღ**, მრ. -უმ IV; კრიწ. **ხელ**, **ხიღ** III; ბუდ. **ხელ** IV; სხვ. დაღ.: დარგ. **ხაღა** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლეზგ. ***ხაღ**)].

ჟოჟ ხოდ; უდ. **ხოდ** „ხე“, შდრ. დიუბ. **ღურდ-ინ** ჰარ; რუთ. **ხედ**, -გრ- III; შდრ.: დარგ. **ხურ**, წყუდახ. **ხურ** „ცაცხვი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1079 (ს.-ლეზგ. ***ხორთა** III „ცაცხვი“)].

ხჟჟჟ ბიხესუნ; უდ. **ბიხესუნ** „შობა“, „გაჩენა“ (შდრ. უდ. **ხოდ** „შთამომავლობა“), შდრ. ლეზგ. **ხაზ**, **ხანა**, ბრძ. **ხუხ** // **რუხუხ**; თაბ. **ხუზ**; ად. **უხას**; ბურშ. **რუხას**; რუთ. **ჰუ-ხჟას**; წახ. **უხას**; კრიწ. **ხუდიჯ**, **რუხრი**, ბრძ. **საზგერ**; ბუდ. **ხოსუ**; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 576 (ს.-ლეზგ. ***ციხჟა**)].

ჩვენ ვარაუდს ადასტურებს ისიც, რომ **ჟ** ნიშანი გადმოსცემს **ხ** ბგერას ნასესხებ სიტყვებში, მაგ., **ჟო-ღჟჟ ხორან** „საფარი“, შდრ. სომხ. **ხორან** „id“; **ჟო-ღჟჟ ხოშაკ** „სიციხე“, „ფაფანაქება“, შდრ. ქართ. **ხორშაკ**-ი, სომხ. **ხორშაკ** „id“; **ჟჟ-ჟჟ-ღჟ ხეხერ** „ხერხი“, შდრ. ქართ. **ხერხი**-ი „id“; **ღჟ-ღჟ-ღჟ ხარტაკ** „ნაწილი“, „ნაჭერი“, შდრ.

სომხ. ხორტაკემ „id“; **ԳԶԼԵԶԷ** დახტაკ „ფიცარი“, შდრ. სომხ. ტახტაკ „id“; **ԴԶԻԸ** სახე „სახე“, შდრ. ქართ. სახე (იხ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11]).

თუ კავკასიის ალბანურში უფულარულ **ხ**-ს აღნიშნავდა **ჟ** ნიშანი, მაშინ გაუგებარია, თუ რატომ გადმოსცემს მას ნასესხებ სიტყვებში **ჟ** გრაფემა, რომელიც, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, არის არა უფულარული, არამედ ველარული სპირანტი?

N 18 **ქ** „დან“. ა. აბრამიანი მიიჩნევს, რომ ამ გრაფემის (**ქ**) პროტოტიპია N 17 **ჟ** და, შესაბამისად, ის **ხ** ბგერის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს. ა. აბრამიანის ვარაუდით, გადამწერებს ამ გრაფემის სახელწოდებაში აერიათ **ქ** და **ქ** ნიშნები და N 18-ს სახელწოდება **ქ** დას „ზდან“ უნდა ყოფილიყო (გაუგებარია, თუ რის საფუძველზე აღადგენს მკვლევარი **ღ** ბგერას ამ გრაფემის სახელწოდებაში) [აბრამიანი 1964: 30].

გ. კლიმოვისათვის ამ ნიშნის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 14; კლიმოვი 1990: 497].

ვ. გუკასიანი [გუკასიანი 1969: 67] და ს. მურავიოვი [მურავიოვი 1981: 258] არ ცვლიან ანბანში წარმოდგენილ სახელწოდებას. მათთვის **ქ** გრაფემა **ღ** ბგერა იყო.

ი. გიპერტი მას N 4 გრაფემის ფონეტიკურ ვარიანტად მიიჩნევს.

ზ. ალექსიძემ გაიზიარა ვ. გუკასიანისა და ს. მურავიოვის მოსაზრება. მანაც მიიჩნია, რომ N 18 გრაფემა **ღ** ბგერას გადმოსცემდა. ამის საილუსტრაციოდ ზ. ალექსიძემ ორი მაგალითი მოიყვანა: **Ճ-ՃԾ-Խ** (ჭეროდ) – “ჭეროდე” (ბიბლიური საკუთარი სახელი) და ***ԽԿԽԾ-ԽԿ** (*დიპუნ) “ეპისტოლე” [ალექსიძე 2003: 94]. იქვე ზ. ალექსიძემ გამოთქვა ვარაუდი, რომ ანბანში თავდაპირველად ეს გრაფემა მეოთხე ადგილზე უნდა ყოფილიყო (ამის შესახებ იხ. N 4 გრაფემის კომენტარი).

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება უნდა განისაზღვროს როგორც პალატალიზებული **ღ** [გიპერტი და სხვ. 2009: II-12].

უნდა აღინიშნოს, რომ უდიურში ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ მოყვანილ ყველა მაგალითში ეს გრაფემა შეესატყვევება **ჯ** ან **ქ** (ნიჯურში) ბგერებს, მაგ., **ՃԾ-Խ**

კო(დ) “სახლი”, შდრ. უდ. კოჯ (ვართ.)/ქოჟ (ნიჯ.) “id”... მკვლევრების ვარაუდის დასამტკიცებლად ოდენ ორიოდე მაგალითი თუ გამოდგება, მაგ., ძვ. სპარს. დიპნ “წერა” > კავკ. ალბ. ხუზ (დ)იბ “წიგნი”, “ეპისტოლე”...

ამრიგად, ამ ეტაპზე ამ ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ შემოთავაზებული სახით ვერ ჰპოვებს დადასტურებას.

თავის მხრივ, ჩვენი აზრით, აქ უნდა გვქონდეს მარტივი (არაველარიზებული) ჯ ბგერა.

N 19 **ს** “ჭარ”. ა. აბრამიანის აზრით, ამ გრაფემის (**ჟ**) სახელწოდებაშიც აღრეულია ბ და ო აერიათ და, შესაბამისად, ეს ასო-ნიშანი **წ** ბგერას უნდა აღნიშნავდეს [აბრამიანი 1964: 30].

ეს შეხედულება გაიზიარეს ს. მურავიოვმა [მურავიოვი 1981: 258] და გ. კლიმოვმა [კლიმოვი 1990: 497].

ამ ვარაუდს არ დაეთანხმა ვ. გუკასიანი. მისი აზრით, ეს ასო-ბგერა შიშინა დენტოლაბიალიზებულ პრერუპტივს (**ჩ**) აღნიშნავდა [გუკასიანი 1969: 67].

ი. გიპერტი კი მას **ჩ** ბგერის ფონეტიკურ ვარიანტად მიიჩნევდა.

მოგვიანებით, ი. გიპერტი და ვ. შულცე მხარი დაუჭირეს ა. აბრამიანის მოსაზრებას [გიპერტი და სხვ. 2009: II-14].

ზ. ალექსიძისათვის ამ გრაფემის ფონემური მნიშვნელობა უცნობი იყო, თუმცა, მკვლევრის აზრით, ეს ასო-ბგერა მეტი ინტენსივობით უნდა ხასიათდებოდეს, რადგან მის სახელწოდებაში სომხური **ძ** მოგვეპოვებოდა [ალექსიძე 2003: 95].

ზ. ალექსიძის ვარაუდი წმინდა ლინგვისტური მონაცემებით ვერ დასტურდება: მიუხედავად იმისა, რომ ამ გრაფემას საერთოდარესტნურ და საერთოლენგვიურ დონეზე ზოგჯერ შეესატყვისება **წ** ბგერა (მაგ., კავკ. ალბ. **ჟ** (**წ**)ი “სახელი” – უდ. წი (< წირ, შდრ. მრ. რიცხვის ფორმა წი-რ-ხობ), ხუნძ. წარ, ანდ. წერ, ახვ. წერი, კარატ. წერი, ბოთლ. წერი, ჰოდობ. ცერი, ტინდ. ცერა, ჩამალ. წე, არჩ. წორ, თაბ. ჩ^wურ (//ცურ, წურ), აღ. თურ “id”...), არ ვფიქრობთ, რომ ამ ასო-ნიშნით ფონემური ღირებულება უნდა განისაზღვროს როგორც ინტენსიური **წ** ბგერა.

ჟ ასო-ნიშანი შეიძლება მომდინარეობდეს საერთოლექსიკური (resp. საერთოდალექსიკური) არაინტენსიური სისინა აფრიკატისაგან, მაგ.,

ჩ-ჩჟ ვიწ; უდ. ვიცა „ათი“, შდრ. ლეზგ. წუ-დ; თაბ. მიწუ-ბ; აღ., ბურკ. იწუ-დ; ბურშ. მიწუ-რ; ფიტ. მიწუ-დ; რუთ. მიწგ-დ; გილმ. მიწე-ლლჷ; არჩ. ტიწ; კრიწ. მიწგ-დ; ბუდ. მიწგ-დ; სხვ. დალ.: დარგ. ტეწ-ალ, ხუნდ. ანწ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ჩკელ: 245 (ს.-ლეზგ. *ტიწგ-)].

ჟ.ა წე; უდ. ა-რუხ „ცეცხლი“ (*წა-რუხ – Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. წამ, წუ (ხლუტ. იგწგ); თაბ. წა, წი; აღ. წა, წი; ბურშ., ბურკ. წა; ფიტ. წამ; რუთ. წამ, წგ IV; იხრ. წჷ; ხნოვ. წა; წახ. წა, -იგნ, IV; არჩ. ოწ, ლოვ. წერე-ვ IV; კრიწ. წჷ, წგრ IV; ბუდ. წგ, -ილ- IV; სხვ. დალ.: ხუნდ. წა, ლაკ. წუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 193; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 354 (ს.-ლეზგ. *წამ)].

ინტენსიური წ ბგერა, ჩვენი აზრით, უნდა იყოს N 48 **ჩ**, რომელიც ერთი მაგალითის მიხედვით შესაძლებელია დავუკავშიროთ საერთოდალექსიკურ და საერთოლექსიკურ წ ბგერას: კავკ.-ალბ. **ჩ.ო-ჩ-ჩო-ჩ.ა** მუ(წ)ურ “სუფთა”, “წმინდა” < ს-დალ. *ბა-წ-ად [გიგინეიშვილი 1977: 107]; უდ. აწარ (< *მაწარ); აღ. მარ-ტ-ეჯ; თაბ. მარ-ც-ი, მარ-ძ-ი; დარგ. უმუ-ზ-ი; ლაკ. მარ-ც-სა; ხუნდ. ბა-წ-ად-აბ; ანდ. ბერ-წ-ომ; ახვ. მა-წა-დაბე; ბავგ. ბა-წ-არ-აბ; ტინდ. ბა-ც-ა-ა-აბ, ბეჟ. მა-წ-ოდო “სუფთა”, “წმინდა”, შდრ. აგრეთვე საკ. დიდ. ბო-ც-წ-ისი “გაწმენდილი” და უდ. მაწი “თეთრი”... აქ უნდა აღინიშნოს, რომ უდიურში დასტურდება სიტყვა **მუჭურ** “ნათელი”, “სუფთა”, “მოწმენდილი” (ცაზე ითქმის) [ალექსიძე 2003: 99], რომელიც შეიძლება იყოს კავკასიის ალბანური **მუ(წ)ურ** ფორმის ანალოგი, თუმცა **ჩ** გრაფემის ფონემური ღირებულება როგორც წ ბგერის ფონეტიკური ვარიანტისა ეჭვს არ იწვევს: ის სხვა მაგალითებითაც დასტურდება, მაგ., **ჩ.ო-ჩ-ჩ.ო-ჩ-ჩ** კუკუ(წ) “ქათამი”, შდრ. უდ. კოკოწ “id”...

ჩვენ მოსაზრებას კიდევ ადასტურებს ის, რომ **ჟ** გრაფემა **ჩ** ნიშანთან შედარებით პალიმფსესტებში უფრო მეტჯერ გვხვდება (**ჟ** – 105-ჯერ, ხოლო **ჩ** – 33-ჯერ [გიპერტი და სხვ. 2009: II-18]) და ისიც, რომ სწორედ **ჟ** ასო-ბგერა ნასესხებ

N 22 **ლ** “ლიტ”. ა. აბრამიანის აზრით, ამჯერადაც ჯ და L გრაფემათა აღრევასთან გვაქვს საქმე და, შესაბამისად, ამ გრაფემის სახელწოდება უნდა იყოს “ჰიტ” [აბრამიანი 1964: 31].

ს. მურავიოვის ვარაუდით, აქ გვექონდა სპეციფიკური (ლატერალური) ალბანური ფონემა [მურავიოვი 1981: 258].

ვ. გუკასიანის აზრით კი, აქ პალატალიზებული ლ ბგერა უნდა ყოფილიყო [გუკასიანი 1969: 67].

ი. გიპერტის აზრით, აქ უნდა იყოს ლ ბგერის ფონეტიკური სახესხვაობა (ლ²), თუმცა მკვლევარი არ ასახელებს მის ზუსტ ჟღერადობას.

გ. კლიმოვისთვის ამ ნიშნის მნიშვნელობა უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ზ. ალექსიძე მიიჩნევს, რომ სინურ პალიმფსესტებში ეს გრაფემა არ დასტურდება [ალექსიძე 2003: 96].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, მატენადარანის ხელნაწერის N 22 გრაფემა უნდა გავაიგივოთ პალიმფსესტების **ჩ** ნიშანთან, ხოლო მისი ფონემური ღირებულება უნდა განისაზღვროს როგორც პალატალიზებული ლ ბგერა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-13].

წარმოდგენილი მაგალითების მიუხედავად (**აჟჟჟი მადი(ლ)** “მადლი” < ქართ. მადლი; **ჩჟჟ** (ლ)ამ “ხალენი”, შდრ. ხინ. ჰალამ “id”; **ჩჟჟ** (ლ)აყ “გზა”, შდრ. უდ. აყ “id”; **აჟჟჟ ბი(ლ)**ა “მოკვლა”, შდრ. უდ. ბი(ა)ა “id” და სხვა), ამ გრაფემის ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ შემოთავაზებულ ფონემურ ღირებულებას მხოლოდ ვარაუდად მივიჩნევთ. უდიურში ამ გრაფემის გადმოცემის ერთ-ერთი შესაძლო ვარიანტი **ა** ბგერით (**აყ** „გზა“), ჩვენი აზრით, არ მეტყველებს იმის შესახებ, რომ აქ უეჭველად პალატალიზებული ლ ბგერა გვექონდა (მით უფრო, რომ **აყ** მაგალითში **ა** ბგერა, როგორც ჩანს, საერთოლექსიკური ***რ** ბგერისაგან არის მიღებული, შდრ. ლეზგ. რეკ, რეყი; ნუტ. რაჭ; მრ. რეყერ; ხლუტ. რაყ, -ი; თაბ. რაჭ, -უ; დიუბ. რაჭა; აღ., ბურშ., თფილ. რაჭ, -უ; ბურკ. რეკ; რუთ. რაჭ, რეკგ- III). სხვადასხვა კონსონანტების გადასვლა **ა**-ში ძალზე გავრცელებულია სხვადასხვა ენებში და, მათ შორის – უდიურშიც. ასევე, **ა**-ს გამოჩენა ამ მაგალითებში

შეიძლება იყოს გამოწვეული სულ სხვა ფონეტიკური პროცესებით. შესაძლებელია, რომ **ღ** ჩნდება მაშინ, როდესაც **Თ** გრაფემის შესატყვისი ბგერა უკვე დაკარგული იყო.⁴⁶

აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ამ გრაფემის ფონემური ღირებულების დადგენა სხვა სახის, უეჭველ მაგალითებზე უნდა იყოს დაფუძნებული.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ შემოთავაზებული მოსაზრების გარდა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს გრაფემა ერთ-ერთ ჩქამიერ ლატერალურ თანხმოვანს აღნიშნავდა. ჩვენი აზრით, ამის შესახებ შემდეგი მაგალითები მეტყველებს:

ლ'ამ „ხალენი“, შდრ. ანდ. ანლ^{ნი}; ახვ. ანლ^{ნი}; დიდ. მილ^{ნი}; ტინდ. ანლ^{ნი};

ჰილ „რაიმე“, შდრ. არჩ. ჰელ^{ანა}; სხვ. დად.: დარგ. სა-კალ;

ალ'ეგ „ღრუბელი“, შდრ. ლეზგ. ციფ; თაბ. დიფ; აღ. დიფ; იხ. აგრეთვე: [გიპერტი და სხვ. 2008: IV-5 (ს.-ლეზგ. *თაVლ'ჟ)]. ლაბიალიზებული ლატერალის რეკონსტრუქცია აუსლაუტში ეჭვს არ იწვევს, ხოლო ინტესიურის ბგერის ნაცვლად, საფიქრებელია, რომ ანლაუტში მჟღერი **ღ** გვექონდა.

ბი-ლ'ა- (აწმყოს ფუძე); უდ. ბიდე-სუნ „მოკვდომა“, „მოკვლა“, შდრ. ლეზგ. რეციზ, ყენა, ბრძ. იყ; თაბ. იი-ღ-კუზ; არჩ. კის, კარ; აღ. კას; ბურშ. კის; რუთ. ტი-იყეს, მრ. დგ-ყგრყას; წახ. ჯეკეს; კრიწ. ყა-იიჯ, დურ. რეყარი, ბრძ. სწყ; ბუდ. სარყარ, საყაჯი; სხვ. დად.: ახვ. ილ'უ-რულ'ა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 63; გიგინეიშვილი 1977: 103; ჩველ: 662 (ს.-ლეზგ. *ცილ'ე)]. ამ მაგალითში საერთოლენგიურ დონეზე უეჭველად აღდგება *ლ' ლატერალი.

N 23 **ღ** „ჰმტ“. მკვლევართა შორის ამ ასო-ბგერის შეფასებაში ანზანის მიხედვით (ჰ) არავის ეპარებოდა ეჭვი გარდა გ. კლიმოვისა [კლიმოვი 1984: 13]. მოგვიანებით მან გაიზიარა დანარჩენი მკვლევრების მოსაზრება ამ გრაფემის შესახებ [კლიმოვი 1990: 497].

---

⁴⁶ **ღ**-ს გამოჩენა **აყ** და **ბიბ** ლექსებში შეიძლება უკავშირდებოდეს უდიურში გავრცელებულ დიფთონგიზაციის პროცესს, რომელიც განსაკუთრებით ხელშესახებია სიტყვის აბსოლუტურ ანლაუტსა (შემართვა) და ინტერვოკალურ პოზიციაში (ჰიატუსის თავიდან ასაცილებლად).

ამას გარდა, განსხვავებული მოსაზრება ვ. გუკასიანმა გამოთქვა. მისი აზრით, აქ არა ლარინგალური ჰ ბგერა, არამედ ფარინგალური ჰ ბგერა უნდა გვექონდეს [გუკასიანი 1969: 67].

ა. აბრამიანს რატომღაც ამ ასო-ბგერის სახელწოდებად აღნიშნული აქვს არა ჰსუთ “ჰსტ”, არამედ ჰსუთ “ჰიტ” [აბრამიანი 1964: 31].

სინური პალიმფსესტების მონაცემებით დადასტურდა .1 გრაფემის ფონემური ღირებულება: აქ უეჭველად გვაქვს ლარინგალური სპირანტი ჰ, იხ. [ალექსიძე 2003: 96; გიპერტი და სხვ. 2009: II-7].

N 24 “ჰაჲ”. ა. აბრამიანის ვარაუდით, გადამწერებმა ამჯერადაც დაუშვეს შეცდომა: ერთმანეთში აღრეულია h და ḥ ასო-ნიშნები და, შესაბამისად, ამ გრაფემის სახელწოდება, როგორც ა. აბრამიანს მიაჩნია, უნდა ყოფილიყო “ჰაჲ” [აბრამიანი 1964: 31].

ს. მურავიოვისა [მურავიოვი 1981: 258] და ი. გიპერტის აზრით, ეს ასო-ბგერა წინა გრაფემის (ჰ) ფონეტიკურ ვარიანტს წარმოადგენდა.

ვ. გუკასიანი მიიჩნევს, რომ აქ უნდა იყოს ლარინგალური ჰ ბგერა [გუკასიანი 1969: 67].

გ. კლიმოვისთვის ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ზ. ალექსიძემ ვერ დაიმოწმა ამ გრაფემის ანალოგი პალიმფსესტების ტექსტში [ალექსიძე 2003: 96-97].

ს. მურავიოვის აზრით კი, ეს გრაფემა ეპიგრაფიკაში შემდეგი ფორმითაა დადასტურებული: .1 [მურავიოვი 1981: 315].

ჩვენ ეჭვი გამოვთქვით ს. მურავიოვის მოსაზრებასთან დაკავშირებით: პალიმფსესტებში .1 გრაფემა უეჭველად ქ ბგერას აღნიშნავს და, აქედან გამომდინარე, ანზანის N 52 ასო-ბგერასთან უნდა იყოს იდენტიფიცირებული (იხ. N 52 გრაფემის კომენტარი). ძნელი წარმოსადგენია, ალბანურში “ჯვრის” ერთ-ერთი ფორმის (crux immissa) მქონე ორი ნიშანი ყოფილიყო [ლოლუა 2010: 53].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, პალიმფსესტებში N 24 გრაფემის ანალოგი უნდა იყოს ა ნიშანი, ხოლო მისი ფონემური ღირებულება ორგვარი იყო: **ჭ** და **ხ** [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11].

ზოგჯერ ა ნიშანი თითქოსდა **ხ** ან **ღ** ბგერას შეესატყვისება; მაგალითად, ადდგომის აღმნიშვნელი სიტყვა კავკასიის ალბანურში **ა-ღ-ყ-ნ-ღ**[ღ]//**ა-ჩ-ყ-ნ-ღ**[ღ] **ა(ხ)წიზა**[ღ]//**ა(ხ)სიზა**[ღ], შდრ. უდ. **ახწიმა**//**ახსიზა** < ქართ. **ადვსება**; **ნ-ღ-ღ-ჩ-ღ-ღ-ღ** **ზა(ხ)ესუნ** “პოვნა”, შდრ. უდ. **ზაღ’ესუნ** “id”... ამის მიუხედავად, ჩვენი ვარაუდით, რომელიც ნაწილობრივ წარმოგიდგინეთ N 17 ასო-ბგერის კომენტარისას, ა ნიშანი უნდა იყოს ოდენ **ჭ** ბგერის აღმნიშვნელი.

N 25 **ღ** “არ”. ა. აბრამიანი ამ ასო-ბგერას შემდეგი ტრანსკრიპციით აღნიშნავს: **ა** (მაშასადამე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მას უმლაუტირებულ **ა** ხმოვნად მიიჩნევს) [აბრამიანი 1964: 31].

ვ. გუკასიანის აზრით, აქ უნდა გვექონდეს მარტივი **ა** ბგერა [გუკასიანი 1969: 67].

ს. მურავიოვი კი მიიჩნევს, რომ ეს გრაფემა ფარინგალიზებულ **ა** ბგერას წარმოადგენს [მურავიოვი 1981: 258].

გ. კლიმოვი თავის გვიანდელ ნაშრომში კავკასიის ალბანურის შესახებ მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ეს ასო-ნიშანი **ძ** ბგერას გადმოსცემს [კლიმოვი 1990: 497].

ზ. ალექსიძემ მოიყვანა ამ გრაფემის გამოყენების მაგალითები ორ ბიბლიურ საკუთარ სახელში: **ა-ღ-ღ-ღ-ღ** (აბრა’მ) “აბრაამ” და **ა-ჩ-ღ-ღ** (ისა’კ) “ისააკ”. მისი აზრით, N 25 გრძელ ზ-ს აღნიშნავს, “რომელიც შესაძლოა ახლოს იყოს “ჰა-სთან” [ალექსიძე 2003: 97] (ძნელი სათქმელია, თუ რომელ ბგერას გულისხმობს მკვლევარი).

პალიმფსესტებში ეს სახელები ჩვენ შემდეგი ფორმით დავადასტურეთ: **ა-ღ-ღ-ღ-ღ** (აბრაჰამ) და **ა-ჩ-ღ-ღ** (ისაკ)⁴⁷ [ლოლუა 2010: 53]. ამ მაგალითებში ყველა **ა** ბგერა გადმოსცემულია N 1 **ა** გრაფემით. აქედან გამომდინარე, შეუძლებელია, რომ დავეთანხმოთ ზ. ალექსიძის მოსაზრებას.

⁴⁷ პალიმფსესტებში აბრაამის სახელი გვხვდება მხოლოდ მეორე (ღმერთის მიერ ზომეზული) ფორმით (აბრაჰამ “მამა მრავალთა”), ხოლო ისააკის სახელი – თავდაპირველი ფორმით (ისაკ).

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, კავკასიის ალბანურში გვექონდა ლაბი-ალიზებული ა° ბგერა, რომელიც ზუსტად N 25 ასო-ნიშნით (ს) აღინიშნებოდა, ხოლო ს-ს დიგრაფით უ° ბგერა გადმოიცემოდა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11-12].

ს და ს-ს ნიშნები, ჩვენი შეხედულებით, ფარინგალიზებულ ხმოვნებს⁴⁸ (ო და უ) აღნიშნავდა. ამის შესახებ მეტყველებს ის, რომ უდიურში ამ ასო-ნიშნებს, როგორც წესი, შეესატყვისება ფარინგალიზებული ო და უ ბგერები, მაგ., **ს-ს-ს** (თოხ^რან)⁴⁹ „ლელვის ხე“, შდრ. უდ. თოხ^რან⁵⁰ „id“; **ს-ს** (ტო) „მხარე“, შდრ. უდ. ტოლ^რ „id“; **ს-ს-ი** (უხ^რ) „ექვსი“, შდრ. უდ. უჯ^რ „id“; **ს-ს-ა** (ვუ^ლდ^რ) „შვიდი“, შდრ. უდ. ვუ^ლდ^რ „id“; **ს-ს-ა** (მუ^ლდ^რ) „რვა“, შდრ. უდ. მუ^ლდ^რ „id“...

უნდა აღინიშნოს, რომ ს და ს-ს ასო-ბგერები უდიურში შეიძლება სხვა კორესპონდენციებითაც იყოს წარმოდგენილი: ს ასო-ნიშნის ზოგჯერ არაფარინგალიზებული ო ბგერა შეესატყვისება, მაგ., **ს-ს** (ყ^რო) „ოცი“ – უდ. ყო „id“... ს-ს დიგრაფს კი შეიძლება შეესატყვისებოდეს როგორც არაფარინგალიზებული უ ბგერა, ასევე ფარინგალიზებული ი (ნიჟ. გ), მაგ., **ს-ს-ს** (ჰუ^კ) „გული“ – უდ. უკ „id“; **ს-ს-ს** (ყ^რუ) „შიში“ – უდ. ყ^რი (ვართ.)//ჰ^რგ (ნიჟ.) „id“... მიუხედავად ამისა, არ გვაქვს არავითარი საფუძველი, რომ ეს ასო-ნიშნები ლაბიალიზებულ ა° და პალატალიზებული უ° ბგერებად მივიჩნიოთ.

ს ნიშნის უდიურში, როგორც წესი, ა ბგერა არ შეესატყვისება, ხოლო ს-ს დიგრაფის ერთ-ერთი შესაძლო კოპესპონდენცია ი°/გ – უ ბგერისა და ე. წ. ირაციონალურის ხშირი მონაცვლეობით უნდა აიხსნას და არა პალატალიზებული უ° ბგერის

⁴⁸ შესიტყვებას “ფარინგალიზებული ხმოვნები” პირობითად ვიყენებთ (იხ. ქვეთავი “კავკასიის ალბანური ენის ვოკალიზმი”).

⁴⁹ კვადრატულ ფრჩხილებში ჩასმული ფარინგალიზაციის ნიშნით (°) იმ ბგერებს აღვნიშნავთ, რომლებზეც, ჩვენი აზრით, ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი უნდა მოდიოდეს. ფარინგალიზაციის აღნიშვნისას კავკასიის ალბანურში გრაფიკული პრინციპით ვხელმძღვანელობთ, თუმცა ეჭვი გვეპარება, რომ ალბანურ წერილობით ძეგლებში ფარინგალიზაცია ყოველთვის ადექვატურად იყო გადმოცემული.

⁵⁰ უდიურ ენაში ფარინგალიზაცია მთელ სიტყვაზე ვრცელდება. ჩვენ ტრანსკრიფციაში მხოლოდ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმს აღვნიშნავთ, ხოლო ეს იმთავითვე მთელი სიტყვის ფარინგალიზებულობას გულისხმობს, მაგ., თოხ^რან ფორმის ზუსტი ფონოლოგიური ტრანსკრიფცია იქნება: თ^როხ^რან^რ.

არსებობით კავკასიის ალბანურში. ამასთან ერთად, ლაბიალიზებული და პალატალიზებული ხმოვნები, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, თითო-თითო წევრითაა წარმოდგენილი და ვერ ქმნიან მწყობრ სისტემას.

„ფარინგალიზებული ხმოვნები“ კი, ჩვენი აზრით, პირიქით, ალბანურში მწყობრი სახით გვხვდება – ა, ი და ე ბგერების ფარინგალიზებული ვარიანტები გრაფემათა კომპლექსებითაა გადმოცემული: **სჟ ა'**, **სჟ ე'**, **სჟ ი'** (იხ. N 14 გრაფემის კომენტარი), ხოლო გრაფიკული კომბინაციები **სუ** (**სუ**) და **სუ-** (**სუ**) არ გვხვდება, რაც აგრეთვე **ს** და **სუ-** ასო-ბგერების ფარინგალიზებულობაზე მიუთითებს.

საყურადღებოა **ს** და **სუ-** ხმოვანთა მონაცვლეობის შემთხვევები დიგრაფებით გადმოცემულ სხვა ფარინგალიზებულ ბგერებთან, რითაც ასევე დასტურდება, რომ საქმე გვაქვს არა ლაბიალიზებულ ან პალატალიზებულ ხმოვნებთან, არამედ ფარინგალიზებული რიგის ხმოვნებთან, მაგ., **ჟსჟ** (**ჟსჟ**) „ორი“ (შდრ. უდ. პა' „id“) – **ჟსჟი-ჟსჟი** (**ჟსჟი** < *ჟი'-ომ-ჟი < *ჟა'-ომ-ჟი) „ისევ“, „სხვა“ (ზედმიწ. „მეორეჯერ“ [GEN?])...

ამას გარდა, ვერ დავეთანხმებით ზ. ალექსიძის, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ შემოთავაზებულ **ს** ასო-ბგერის გრაფიკულ იდენტიფიკაციას მატენადარანის ხელნაწერის N 25 ნიშანთან. ეს გრაფემა უნდა იყოს ალბანური ანბანის N 47 (იხ. N 47 ასო-ბგერის კომენტარი).

N 26 **სჟ** „ცოდ“. კავკასიის ალბანური ანბანის სხვა ასო-ბგერათაგან განსხვავებით, რომელთა სახელწოდებების წაკითხვა მატენადარანის ნუსხის მიხედვით არ გამხდარა პოლემიკის მიზეზი, სპეციალისტთა შორის წარმოიშვა ამ გრაფემის სახელწოდების ამოკითხვის რამდენიმე ვარიანტი:

აკ. შანიძემ ამ გრაფემის სახელწოდება წაკითხა როგორც „ცოდ“ [შანიძე 1938: 38].

ა. აბრამიანი სწორად მიიჩნევდა „ჟოდ“ ვარიანტს. მისი აზრით, ამ ასო-ბგერის ფონემური ღირებულება უნდა ყოფილიყო **ჟ**, „რომელიც ჟღერადობით ჟ ბგერის მსგავსია“ [აბრამიანი 1964: 31] (გაუგებარია, თუ რომელ ფონემას გულისხმობს აქ მკვლევარი).

ს. მურავიოვმა ამოიკითხა “აოა”, ხოლო ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება ან ინტენსიურ ა-დ (სავარაუდოდ), ანდა ა ბგერად განსაზღვრა [მურავიოვი 1981: 258].

ვ. გუკასიანმა გაიზიარა აკ. შანიძის მიერ შემოთავაზებული სახელწოდების მართებულობა და მიიჩნია, რომ ეს გრაფემა “მარტივ” ც ბგერას აღნიშნავდა [გუკასიანი 1969: 67].

ი. გიპერტის ვარაუდით, აქ ც ბგერის ფონეტიკური სახესხვაობა გვექონდა (ც²).

გ. კლიმოვისთვის ამ ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ზ. ალექსიძეც მართებულად აკ. შანიძეს სახელწოდებას მიიჩნევს, თუმცა ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება მისთვის უცნობია [ალექსიძე 2003: 97].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, აქ „პოსტალვეოლარული“ რიგის ჩ ბგერა გვექონდა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-15].

ჩვენც მხარს ვუჭერთ აკ. შანიძის ვარიანტს (იგი ა. ქურდიანის ხელნაწერშიც წარმოდგენილია ამდაგვარი ფორმით [ლოლუა 2010: 55]), ხოლო ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება, ჩვენი აზრით, უნდა განისაზღვროს როგორც ველარიზებული ჩ ბგერა. ეს იმით დასტურდება, რომ **ა** ასო-ნიშანს უდიურში შეესატყვისება ჩ ბგერა, მაგ., **აა** (ჩ-ა) „სახე“, შდრ. უდ. ჩ-ო „id“...

N 27 **მ** “ჭი”. ყველა მკვლევარისთვის მისაღებია სომხურ ხელნაწერთა ჩვენება (ჭ).

ოდნავ განსხვავებული მოსაზრება მხოლოდ ვ. გუკასიანსა და ი. გიპერტს ჰქონდათ. ვ. გუკასიანის ვარაუდით, აქ უნდა ყოფილიყო ლაბიალიზებული ჭ⁰ [გუკასიანი 1969: 67], ხოლო ი. გიპერტი ამ ნიშანს ჭ ბგერის ფონეტიკურ ვარიანტად მიიჩნევდა (ჭ³).

სინური პალიმფსესტების მონაცემებით დადასტურდა, რომ **ა** გრაფემა “მარტივ” ჭ ბგერას აღნიშნავდა, იხ. [ალექსიძე 2003: 97; გიპერტი და სხვ. 2009: II-14].

N 28 **ზ** “ჩაა”. ა. აბრამიანს აზრით, ეს გრაფემა სომხური ე-ს ბადალ ფონემას აღნიშნავდა [აბრამიანი 1964: 31] (თუმცა მკვლევარი არ აზუსტებს ალბანური

ანბანის N 28 გრაფემას რომელი პერიოდის სომხური ბგერის ჟღერადობა ჰქონდა. ადრინდელი გრაბარში დადასტურებული ლ ბგერისა, თუ მოგვიანო გრაბარისა და აშხარაბარის ლ ბგერის).

ვ. გუკასიანმა გაიზიარა ანბანში მოცემული სახელწოდება. მკვლევრის აზრით, აქ “მარტივი” ჩ ბგერა გვქონდა [გუკასიანი 1969: 67].

ს. მურავიოვი კი მიიჩნევს, რომ ეს ასო-ნიშანი ინტენსიურ ჩ ბგერას აღნიშნავდა [მურავიოვი 1981: 258].

გ. კლიმოვისთვის ამ ასო-ბგერის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ზ. ალექსიძემ N 28 გრაფემის კომენტარში აღნიშნა, რომ ეს ასო-ბგერა სინურ პალიმფსესტებში არ დასტურდება [ალექსიძე 2003: 97-98].

ი. გიპერტმა და ვ. შულცემ ასევე ვერ დაადასტურეს N 28 გრაფემა სინურ პალიმფსესტებში. ამის მიუხედავად, ეს გრაფემა, მათი ვარაუდით, პალატალიზებული ც ბგერის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო [გიპერტი და სხვ. 2009: II-15].

ჩვენი აზრით, ძნელი წარმოსადგენია, რომ სინური პალიმფსესტების ტექსტში, რომელიც, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს დათვლით, 59842 ნიშანსა და დაახლოებით 16 ათასს სიტყვაფორმას შეიცავს [გიპერტი და სხვ. 2009: II-18], ერთხელ მაინც არ ყოფილიყო გამოყენებული N 28 ასო-ბგერა. Ⴀ ასო-ბგერა, რომელიც კავკასიის ალბანურ ტექსტებში ყველაზე მცირე რაოდენობით არის წარმოდგენილი, ათჯერ მაინც გვხვდება. შემდეგ მოდიან Ⴁ და Ⴂ ნიშნები, რომელიც 33-33-ჯერ არიან გამოყენებულნი [გიპერტი და სხვ. 2009: II-18].

ჩვენი აზრით, N 28 და კიდევ რამდენიმე გრაფემა (N 25, N 32 და N 34), რომელიც პალიმფსესტებში არ დასტურდება, მატენადარანის ხელნაწერში არ არის შემთხვევით მოხვედრილი. ამ პრობლემის გადაწყვეტის რამდენიმე გზა გვესახება: შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ეს ასო-ბგერები კავკასიის ალბანურში ე. წ. ეპისემონებს წარმოადგენდნენ როგორც ბერძნულში (ანუ მათ ოდენ რიცხვის გადმოცემის ფუნქცია ჰქონდათ). შესაძლებელია, რომ ამ ნიშნებს თავდაპირველად ბგერის გადმოცემის ფუნქცია ჰქონდათ, რომელიც შემდეგში მათ დაკარგეს. არ

არის გამორიცხული, რომ ეს მოვლენა კავკასიის ალბანური ენის საყრდენი დიალექტის შეცვლასთან იყო დაკავშირებული.⁵¹

N 29 **ა** “მაკ”. ყველა მკვლევარი მიიჩნევს, რომ კავკასიის ალბანური ანბანის მატენადარანის ნუსხაში ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება გადმოცემულია სწორად.

სინური პალიმფსესტების მონაცემებით დადასტურდა, რომ **ა** ნიშანი **მ** ფონემას აღნიშნავს, იხ. [ალექსიძე 2003: 98; გიპერტი და სხვ. 2009: II-8].

N 30 **ა** “კარ”. ა. აბრამიანის აზრით, სომხური ანბანთრიგის მიხედვით ამ ადგილას უნდა ყოფილიყო **მ** ბგერა, ანუ გადამწერებს ამჯერადაც, როგორც ამას მკვლევარი მიიჩნევს, აერიათ **ქ** და **ქ** [აბრამიანი 1964: 31-32].

ს. მურავიოვი მიიჩნევს, რომ აქ ან ლაბიალიზებული **კ** ბგერა უნდა იყოს (სავარაუდოდ), ანდა **ყ** [მურავიოვი 1981: 258].

გ. კლიმოვისთვის ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

აკ. შანიძემ პირველმა განსაზღვრა ამ ასო-ბგერის სავარაუდო ფონემური მნიშვნელობა როგორც **ყ** ბგერისა [შანიძე 1938: 33]; ამ მოსაზრებას ვ. გუკასიანიც დაეთანხმა [გუკასიანი 1969: 63].

ალბანურ პალიმფსესტებზე დაყრდნობით ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება (**ყ**) დადგენილად უნდა ჩაითვალოს, იხ. [ალექსიძე 2003: 98; ლოლუა 2010: 56-57; გიპერტი და სხვ. 2009: II-8].

N 31 **ა** “ნუც”. ანბანში მოცემული სახელწოდება მისაღებია ყველა სპეციალისტისათვის. ა. აბრამიანი ამ ასო-ბგერის (**ა**) გრაფიკულ პროტოტიპად სომხურ **ა**-ს მიიჩნევს [აბრამიანი 1964: 32].

სინური პალიმფსესტების მონაცემებით დადასტურდა, რომ ეს გრაფემა **ა** ბგერას აღნიშნავდა, იხ. [ალექსიძე 2003: 98-99; გიპერტი და სხვ. 2009: II-8].

N 32 **ა** “ჯაჲ”. ა. აბრამიანი შემდეგ სამ გრაფემას (N 32-34) **ა** ბგერის ფონეტიკურ ვარიანტებად მიიჩნევდა [აბრამიანი 1964: 32].

---

⁵¹ V ს-ში შეიცვალა კავკასიის ალბანეთის დედაქალაქი: ქ. კაბალას (დღ. სოფ. ჩუხურ-გაბალა) ნაცვლად გახდა ქ. პარტავი (დღ. ქ. ბარდა).

ს. მურავიოვის აზრით, N 32 და N 34 ასო-ნიშნები ჯ-ს და მის ინტენსიურ ვარიანტს აღნიშნავდა, თუმცა მკვლევარი არ აზუსტებს, თუ რომელი მათგანი იყო „მარტივი“ და რომელი ინტენსიური ბგერა [მურავიოვი 1981: 258].

ვ. გუკასიანი [გუკასიანი 1969: 67] და ი. გიპერტი კი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ აქ “მარტივი” ჯ ბგერა გვქონდა.

გ. კლიმოვისათვის ამ ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

სინურ პალიმფსესტებში ეს გრაფემა არ გვხვდება [გიპერტი და სხვ. 2009: II-15].

ზ. ალექსიძე კი მიიჩნევს, რომ ამ გრაფემის ანალოგი პალიმფსესტებში მოიპოვება, ხოლო მისი ფონემური ღირებულება უნდა იყოს ჭ ბგერა. ამის დასამტკიცებლად მან მოიყვანა ერთადერთი მაგალითი – **ჟო-ჩ-ჟო-ჩ-ღ** (მუჭურ) “სუფთა”, “წმინდა”, რომელიც შედარებულია უდიური მუჭურ “ნათელი”, “სუფთა”, “მოწმენდილი” (ცაზე ითქმის) ლექსემასთან [ალექსიძე 2003: 99].

ამ გრაფემის გარდა, ზ. ალექსიძის აზრით, კავკასიის ალბანურ ანბანში კიდევ ერთი ჭ ბგერის აღმნიშვნელი ნიშანი გვაქვს: ეს არის N 27 „ჭი“ [ალექსიძე 2003: 97]. უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლევარმა არ დააზუსტა თუ რომელი გრაფემა (N 27 ან N 32) უდრიდა ჟღერადობით ქართულ და სომხურ ჭ ბგერას და რომელი მათგანი სპეციფიკურ ალბანურ ფონემას წარმოადგენდა.

ქვემოთ, იმავე ნაშრომში, მკვლევარმა განსაზღვრა ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება როგორც ჯ ბგერისა [ალექსიძე 2003: 151]. ამის შემდეგ კი, ზ. ალექსიძემ **ჟ** გრაფემა სხვა ტრანსკრიფციით წარმოგვიდგინა – მუჭ¹ურ (ჭ¹ – უნდა ვივარაუდოთ, რომ აქ ჭ ბგერის რომელიმე ფონეტიკური ვარიანტი იგულისხმება) [ალექსიძე 2003: 155].

ჩვენი აზრით, ზ. ალექსიძის მიერ პალიმფსესტების **ჟ** გრაფემის იდენტიფიკაცია მატენედარანის ხელნაწერის N 32 ასო-ბგერასთან არამართებულია. გრაფემა, რომელიც ანბანის N 32-ს ანალოგი უნდა იყოს, სავარაუდოდ დადასტურებულია ეპიგრაფიკაში, კერძოდ – წარწერაში N 2 კრამიტის ნატეხზე.

ჩვენ ვივარაუდეთ, რომ ზ. ალექსიძის მიერ მოყვანილი გრაფემა (ა) უნდა იყოს ანბანის N 48 **ა** [ლოლუა 2010: 58]; იგივე აზრი ი. გიპერტმა და ვ. შულცემ გამოთქვეს [გიპერტი და სხვ. 2009: II-15].

ზ. ალექსიძის მიერ შემოთავაზებული მაგალითის (მუჭურ) მიუხედავად, ა გრაფემის ფონემური ღირებულება როგორც **წ** ბგერისა ან მისი ფონეტიკური ვარიანტისა სხვა მაგალითებით დასტურდება, მაგ., **ა.ო.ჩ.ა.ო.ჩ.ა** კუკუ(წ) “ქათამი”, შდრ. უდ. კოკოწ “id”... ეს, თავის მხრივ, ამყარებს ა გრაფემის იდენტიფიკაციას მატენედარანის ნუსხის N 48 “წავ” ასო-ბგერასთან.

N 33 **ა** “აქ”. ამ გრაფემის (ა) ფონეტიკური ღირებულება (შ) მკვლევართა შორის სადავო არ არის. მხოლოდ ზ. ალექსიძე და ვ. გუკასიანი მას შ ბგერის განსხვავებული ჟღერადობის მქონე ვარიანტად მიიჩნევენ: შ₂ [ალექსიძე 2003: 99] და შ₃ [გუკასიანი 1969: 67].

სინური პალიმფსესტების მონაცემები ადასტურებს, რომ აქ გვექონდა “მარტივი” შ ბგერა, იხ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-8].

N 34 **ა** “ჯამნ”. ვ. გუკასიანი აქ დენტოლაბიალიზებულ **ჯ** ბგერას ვარაუდობს [გუკასიანი 1969: 67].

გ. კლიმოვისათვის ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497] (ა. აბრამიანისა და ს. მურავიოვის მოსაზრებათა შესახებ იხ. N 32 გრაფემის კომენტარი).

ი. გიპერტის აზრით, აქ **ჯ** ბგერის ფონეტიკურად განსხვავებული ვარიანტი უნდა გვექონდეს (ჯ²).

ზ. ალექსიძემ ამ ასო-ბგერის კომენტარში აღნიშნა, რომ ის არ გვხვდება ალბანური ლექციონარის ტექსტში [ალექსიძე 2003: 99-100], თუმცა მატენედარანის ხელნაწერისა და პალიმფსესტების გრაფემათა შედარებით ტაბულაში მკვლევარმა მოიყვანა მსგავსი მოხაზულობის ნიშანი ალბანური პალიმფსესტებიდან: **ა** [ალექსიძე 2003: 108].

ზ. ალექსიძის მასაზრება დაზუსტებას საჭიროებს: **ა** ნიშანი **დ** ბგერას წარმოადგენს და N 4 ასო-ბგერასთან უნდა გაიგივდეს, ხოლო N 34 გრაფემის

ანალოგი პალიმფსესტებში არ დასტურდება [გიპერტი და სხვ. 2009: II-15]. აქედან გამომდინარე, თავს შევიკავებთ ამ გრაფემის ფონემური ღირებულების შესახებ ყოველგვარი მსჯელობისაგან.

N 35 **ო** “უნ”. ამ გრაფემის (**ო**) უ ბგერის აღმნიშვნელ დიაკრიტიკაში (**ო-ი**) გამოყენების გამო ყველა სპეციალისტისათვის ცხადი იყო, რომ ანბანში გვექონდა შეცდომა და ეს **ო** ასო-ბგერა უნდა ყოფილიყო.

ეს შეცდომა პირველმა აკ. შანიძემ შეამჩნია და აღნიშნა: “Трудно судить, почему буква О названа ОI” [შანიძე 1938: 16].

სინური პალიმფსესტების აღმოჩენის შემდეგ ეს ვარაუდი საბოლოოდ დადასტურდა, იხ. [ალექსიძე 2003: 100; გიპერტი და სხვ. 2009: II-8-9].

N 36 **ა** “ტაღ”. ამ და მომდევნო სამ გრაფემასაც (N 36-39) ა. აბრამიანი **ჩ** ბგერის სხვადასხვა ვარიანტებად მიიჩნევს. მკვლევრის აზრით, ერთ-ერთ გადამწერს უცნაურად მოეჩვენა, რომ გვერდიგვერდ ჩამოწერილი იყო ოთხი “ჩ” და ისინი შეასწორა ისე, როგორც შემოგვინახა მატენადარანის ხელნაწერმა [აბრამიანი 1964: 32].

ვ. გუკასიანის აზრით, აქ დენტალური რიგის პრერუპტივი (**თ**) უნდა გვექონდეს [გუკასიანი 1969: 67].

გ. კლიმოვისთვის ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ს. მურავიოვის აზრით, ეს ასო-ნიშანი **ტ** ფონემის ინტენსიური ვარიანტი უნდა იყოს (**ტ**) [მურავიოვი 1981: 258].

ი. გიპერტი კი პირიქით მიიჩნევს, რომ აქ მარტივი **ტ** ბგერა გვექონდა.

ზ. ალექსიძემ N 36 გრაფემის კომენტარისას აღნიშნა, რომ სინურ პალიმფსესტებში ამ ნიშანთან მიახლოებულად ასო-ბგერა არ მოიპოვება [ალექსიძე 2003: 100], თუმცა შემდგომ, იმავე ნაშრომში, მკვლევარმა **ლ** ასო-ნიშანი მოიყვანა [ალექსიძე 2003: 109], რომლის იდენტიფიკაცია ანბანის N 36 გრაფემასთან, ჩვენი აზრით, შესაძლებელია.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს ვარაუდით, ეს გრაფემა პალატალიზებულ **ტ** ბგერას აღნიშნავდა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-12-13].

ვფიქრობთ, რომ არ მოგვეპოვება ხელშესახები საბუთები ამდაგვარი დასკვნის გასაკეთებლად. აღსანიშნავია, რომ უდიურში ამ ასო-ბგერას ჭ შეესატყვისება, რაც ამ ბგერის პალატალიზებულობის არგუმენტად ვერ გამოდგება. ამასთან, მონათესავე ენებში ეს ასო-ბგერა არ შეესატყვისება ტ ბგერას. ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ შემოთავაზებული ამ ბგერის კვალიფიკაცია არამონათესავე ენათა ჩვენებითაც ვერ დასტურდება. ჩვენი აზრით, ამ გრაფემის ფონემური ღირებულების განსაზღვრა ამ ეტაპზე ვარაუდის ფარგლებს ვერ გასცდება, თუმცა მივიჩნევთ, რომ აქ, სავარაუდოდ, უნდა გვქონდეს ინტენსიური ჭ ბგერა.

N 37 **Ɑ** “ზამ”. ა. აბრამიანი ამ გრაფემას გადაბრუნებულ სომხურ ჯ-ს ამსგავსებს და, შესაბამისად, მას ჩ ფონემად მიიჩნევს [აბრამიანი 1964: 32].

თავის გვიანდელ ნაშრომში ალბანურის შესახებ ეს შეხედულება გ. კლიმოვმაც გაიზიარა [კლიმოვი 1990: 497].

ვ. გუკასიანის აზრით კი, აქ ფარინგალური ჯ ბგერა უნდა გვქონდეს [გუკასიანი 1969: 67].

ს. მურავიოვის ვარაუდით, ეს გრაფემა ან ინტენსიურ ხ-სა, ანდა ღ ბგერას აღნიშნავდა [მურავიოვი 1981: 258].

ზ. ალექსიძე, ჩვენი აზრით, უმართებულოდ აიგივებს სომხურ ხელნაწერთა ანბანის N 37 ასო-ნიშანს პალიმფსესტების ღ ბგერის აღმნიშვნელ ჯ გრაფემასთან [ალექსიძე 2003: 100-101].

ჩვენი დაკვირვებით, ალბანური პალიმფსესტების ტექსტში გვხვდება სხვა გრაფემა – Ɑ, რომელიც თითქმის იდენტურია ანბანის N 37 ასო-ნიშნისა, ხოლო ზ. ალექსიძის მიერ შემოთავაზებული გრაფემა (ჯ) უნდა იდენტიფიცირებული იყოს მატენადარანის ნუსხის N 41 ასო-ბგერასთან [ლოლუა 2010: 60].

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, N 37 გრაფემა, რომელიც მათ მიერ ასევე Ɑ ნიშანთან არის გაიგივებული, ჭ ბგერას უნდა აღნიშნავდეს [გიპერტი და სხვ. 2009: II-9]. მათი მოსაზრება იმ ფაქტს ემყარება, რომ უდიურში ამ გრაფემას ჭ ბგერა შეესატყვისება, მაგ., **ⱭⱭⱭⱭ** ბეჭი “თქვენი”, შდრ. უდ. ეჭი “id”; **ⱭⱭⱭⱭ** ეჭესუნ “შენახვა”, შდრ. უდ. ეჭესუნ “id”...

საყურადღებოა, რომ ბიბლიურ საკუთარ სახელებში ბერძნული **φ** ბგერა ალბანურში გადმოცემულია **ψ** (ფ) ნიშნით, მაგ. ბერძ. Ἰωσήφ – კავკ.-ალბ. **Ψ**-**ჩ**-**ჟ**-**ჟ**//**Ψ**-**ჩ**-**ლ** იოსეფ⁵² “იოსები”; ბერძ. Στέφανος – კავკ.-ალბ. **Ψ**-**ჩ**-**ჟ**-**ჟ**-**ჟ**-**ჩ** ისტეფანოს “სტეფანოზი” და სხვ. ჩვენი აზრით, ეს იმით უნდა აიხსნას, რომ წმინდა წერილის მთარგმნელი კავკასიის ალბანურ ენაზე სომხური ან ქართული დედნით სარგებლობდა. როგორც სომხურსა, ისე ქართულ ენაში **ϕ** ასო-ბგერა არ მოიპოვებოდა, ხოლო უცხო ენებიდან შესული **ϕ** ბგერა გადმოიცემოდა **ფ** ბგერის აღმნიშვნელი ასო-ნიშნით.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ზ. ალექსიძე **ა** ნიშანს აიგივებდა მეტენადარანის ხელნაწერის N 37 ასო-ბგერასთან. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ არ ვიზიარებთ აღნიშნულ მოსაზრებას, ვფიქრობთ, რომ მატენადარანის ხელნაწერში უნდა გვექონდეს შეცდომა: **ა** ასო-ბგერის სახელწოდებაა **խამ** (ხამ). ამ გრაფემის ანალოგი პალიმფსესტებში, როგორც აღინიშნა, უნდა იყოს **ა** ნიშანი. ამ ასო-ბგერას გამოსახავს მატენადარანის ხელნაწერის 142v და ის განლაგებულია ზუსტად **ა** ნიშნის თავზე, რომლის სახელწოდებაა **ფხა** (ფეს). ვფიქრობთ, რომ გადამწერებს აერიათ ამ ნიშნების სახელწოდებები, ანდა მათი გრაფიკული ფორმა, თანაც ამ ნიშნებს ისე შეუცვალეს ადგილი, რომ მათვის მიწერილი სახელწოდებები ძველ ადგილას დარჩა. ამის შესახებ მეტყველებს ის, რომ **ა** ნიშნის ფონემური ღირებულებაა **ჟ** ბგერა, ხოლო **ა** ნიშნისა – **ღ**. აღსანიშნავია, რომ მაშინდელი სომხური გრაფიკით ეს ბგერები ზუსტად ასე იქნებოდნენ გადმოცემულნი – **ფ** (Φ) და **ხ** (Χ) ბგერებით. თუ ჩვენი მოსაზრება კორექტულია, მაშინ მატენადარანის ხელნაწერში წარმოდგენილი ალბანური ანბანის დედანი შესრულდა XI ს-მდე, ვიდრე სომხურში გაჩნდებოდა **ღ** ბგერა.

N 38 **ა** “მაჟ”. ვ. გუკასიანისათვის [გუკასიანი 1969: 67], ს. მურავიოვისა [მურავიოვი 1981: 259] და ი. გიპერტისათვის მისაღები იყო მატენადარანის ნუსხის სახელწოდება (ძ).

⁵² ორივე ფორმას (**Ψ**-**ჩ**-**ჟ**-**ჟ**//**Ψ**-**ჩ**-**ლ**), ჩვენი აზრით, იდენტური ჟღერადობა აქვს.

ვ. გუკასიანის აზრით კი, აქ შიშინა აფრიკატთა რიგის პრერუპტივი (ჩ) უნდა გვექონდეს [გუკასიანი 1969: 67].

გ. კლიმოვისთვის ამ ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

სინური პალიმფსესტების მონაცემებით დასაბუთდა, რომ ამ გრაფემით (ა) ჩ ფონემა აღინიშნებოდა, იხ. [ალექსიძე 2003: 101; გიპერტი და სხვ. 2009: II-14].

N 40. **ჟ** “ჟენ”. ამ გრაფემის (ჩ) ფონემურ ღირებულებას მატენადარანის ნუსხის მიხედვით (ჰ) მკვლევართაგან ეჭვქვეშ არავინ აყენებს და ამასვე ადასტურებს სინური პალიმფსესტების მონაცემები, იხ. [ალექსიძე 2003: 101-102; გიპერტი და სხვ. 2009: II-9]. მხოლოდ ვ. გუკასიანი მიიჩნევს, რომ აქ ბილაბიალური რიგის პრერუპტივი (ფ) უნდა გვექონდეს [გუკასიანი 1969: 67].

N 41 **ჟ** “ფეს”. ა. აბრამიანი სომხურის ანბანთრიგიდან გამომდინარე ვარაუდობს, რომ ეს გრაფემა (ა) ჯ-ს უნდა აღნიშნავდეს. მისი გრაფიკული პროტოტიპი კი, როგორც მკვლევარს მიაჩნია, არის სომხური **ღ** ინვერსიულ მდგომარეობაში [აბრამიანი 1964: 32-33].

ა. აბრამიანის მოსაზრება ამ გრაფემის ფონემური მნიშვნელობის შესახებ გ. კლიმოვმაც გაიზიარა [კლიმოვი 1990: 497].

ვ. გუკასიანის აზრით, აქ ბაგისმიერთა რიგის აბრუპტივი (ჰ) უნდა გვექონდეს [გუკასიანი 1969: 67].

ს. მურავიოვი ნაწილობრივ დაეთანხმა ამ მოსაზრებას. მისი ვარაუდით, ეს გრაფემა ინტენსიურ **ჰ**-ს აღნიშნავდა [მურავიოვი 1981: 259].

ზ. ალექსიძის აზრით, ეს გრაფემა პალიმფსესტებში არ გვხვდება [ალექსიძე 2003: 101] (ამ ასო-ბგერის შესახებ იხ. N 37 გრაფემის კომენტარი).

სინური პალიმფსესტების მონაცემებით დასაბუთდა, რომ ამ გრაფემით (ა) ღ ფონემა აღინიშნებოდა, იხ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-9].

N 42 **ღ** “კატ”. ა. აბრამიანის აზრით, ეს გრაფემა (ა) სომხური **ღ**-ს (რ) ბადალ ბგერას აღნიშნავდა [აბრამიანი 1964: 33].

გ. კლიმოვისა [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497] და ი. გიპერტის ვარაუდით კი, აქ გვექონდა სომხური **ღ**-ს (რ) და არა **ღ**-ს ჟღერადობის მქონე ბგერა.

ვ. გუკასიანმა არ შეცვალა ანბანში წარმოდგენილი სახელწოდება. მისი აზრით, ეს გრაფემა უკანაენისმიერთა რიგის აბრუპტივი იყო (კ) [გუკასიანი 1969: 67].

ს. მურავიოვის ვარაუდით, ეს გრაფემა ლაბიალიზებულ ყ⁰-ს (სავარაუდოდ) ან კ⁰-ს აღნიშნავდა [მურავიოვი 1981: 259].

სინური პალიმფსესტების მონაცემებით დამტკიცდა, რომ აქ რ ფონემა გვექონდა, იხ. [ალექსიძე 2003: 102; გიპერტი და სხვ. 2009: II-9].

N 43 ლ “სჭკ”. ყველა სპეციალისტმა გაიზიარა ანბანში მოცემული მნიშვნელობა (ს). მხოლოდ ვ. გუკასიანის აზრით, აქ ინტენსიური ს გვექონდა [გუკასიანი 1969: 67].

ამ გრაფემის (ჩ) ფონემური ღირებულება “მარტივი” ს ბგერის სახით დადასტურდა ალბანური პალიმფსესტების მონაცემებით, იხ. [ალექსიძე 2003: 102-103; გიპერტი და სხვ. 2009: II-9].

N 44 ლ “ვჭზ”. ა. აბრამიანი ამ გრაფემის (ჩ) ფონემურ ღირებულებას წარმოგვიდგენს ჟ ბგერის სახით [აბრამიანი 1964: 33].

თავის გვიანდელ ნაშრომში ალბანურის შესახებ ეს მოსაზრება გ. კლიმოვმაც გაიზიარა [კლიმოვი 1990: 497].

ვ. გუკასიანი [გუკასიანი 1969: 67], ს. მურავიოვი [მურავიოვი 1981: 259] და ი. გიპერტი დაეთანხმნენ ანბანში მოცემულ ფონემურ ღირებულებას (ვ), რაც სინური პალიმფსესტების მონაცემებით დადასტურდა, იხ. [ალექსიძე 2003: 103; გიპერტი და სხვ. 2009: II-9].

N 45 ლ “ტიჯრ”. გ. კლიმოვის გარდა, რომელმაც ეჭვქვეშ დააყენა ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება [კლიმოვი 1984: 13], ყველა დანარჩენი სპეციალისტისათვის ეს არის ტ ბგერა. თავის გვიანდელ ნაშრომში ალბანურის შესახებ ეს მოსაზრება გ. კლიმოვმაც გაიზიარა [კლიმოვი 1990: 497].

უნდა აღინიშნოს, რომ მატენადარანის ხელნაწერში N 45 ასო-ბგერა ძალზე დამახინჯებული ფორმით გვხვდება, მაგრამ, მასთან მაინც შესაძლებელია

პალიმფსესტების ერთ-ერთი გრაფემის (ა) დაკავშირება და ის, უეჭველად, ტ ფონემას აღნიშნავს, იხ. [ალექსიძე 2003: 103; გიპერტი და სხვ. 2009: II-9-10].

N 46 **8** “სოჲ”. ა. აბრამიანის აზრით, ეს გრაფემა წინა ასო-ბგერის (ტ) ფონეტიკურად განსხვავებულ ვარიანტს წარმოადგენდა [აბრამიანი 1964: 33].

ვ. გუკასიანის ვარაუდით, აქ “მარტივი” ს ბგერა გვექონდა [გუკასიანი 1969: 67].

ს. მურავიოვის აზრით კი, აქ ინტენსიური ს ბგერა უნდა ყოფილიყო [მურავიოვი 1981: 259].

გ. კლიმოვისა [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497] და ზ. ალექსიძესათვის [ალექსიძე 2003: 103-104] ამ ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, აქ გვექონდა „პოსტალვეოლარული“ შ [გიპერტი და სხვ. 2009: II-10], თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ უდიურში ეს გრაფემა შეესატყვისება ველარიზებულ შ-ს: **აო-ჩ-ჲ (შ)-უმ** “პური”, შდრ. უდ. შ-უმ “id”; **ა-ჲჲ ე(შ)-ა** “შემდეგ”, შდრ. უდ. **ოშ-ა** “id”... აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ეს ასო-ნიშანი სწორედ ამ ბგერას გადმოსცემდა.

N 47 **ზ** “იონ”. ა. აბრამიანის აზრით, ეს გრაფემა მარტივ რ ბგერას აღნიშნავდა, როგორც სომხურში r [აბრამიანი 1964: 33].

ამ მოსაზრებას ვ. გუკასიანიც დაეთანხმა [გუკასიანი 1969: 67].

ს. მურავიოვის ვარაუდით, აქ ან ე. წ. ირაციონალური გ უნდა ყოფილიყო, ანდა ფარინგალიზებული ი^ʰ [მურავიოვი 1981: 259].

გ. კლიმოვის აზრით, ეს გრაფემა ფარინგალიზებულ **რ^ʰ** ბგერას აღნიშნავდა [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ზ. ალექსიძემ ვერ დაადასტურა N 47-ს შესატყვისი ნიშანი პალიმფსესტებში [ალექსიძე 2003: 104].

მატენადარანის ხელნაწერის ანბანში N 25 **ჴ** და N 47 **ზ** გრაფემების მოხაზულობა თითქმის იდენტურია. ჩვენი აზრით, რომელიც ნაწილობრივ წარმოგიდგინეთ N 25 ასო-ბგერის კომენტარისას, ზ. ალექსიძე, ი. გიპერტი და ვ. შულცე **ს** გრაფემას უმართებულოდ აიგივებენ N 25-თან. ნიშანი, რომელიც, ზ. ალექსიძის აზრით, **ჴ** ბგერაა, ხოლო ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით – **ა^ʰ**

ფონემა, **ქ** (ჟ) დიაკრიტიკასთან თავისი ხშირი გამოყენების გამო პარალელიზმს ავლენს **ო** ბგერის აღმნიშვნელ **ო**-გრაფემასთან. თავის მხრივ, **სა**-დიგრაფს, რომელიც ალბანურ ხელნაწერ და ეპიგრაფიკულ მასალაში თავისი გამოყენების სიხშირით ზოგიერთ “მარტივ” ხმოვანს აღემატებოდა, ზ. ალექსიძე **ჟ** დიფთონგად მიიჩნევდა [ალექსიძე 2003: 151], ხოლო ი. გიპერტი და ვ. შულცე – **ჟ** ბგერად [გიპერტი და სხვ. 2009: II-11-12].

როგორც N 25 გრაფემის კომენტარში აღინიშნა, **ს** გრაფემა, ჩვენი აზრით, **ო** ბგერას აღნიშნავდა, ხოლო **სა**-დიგრაფი – ფარინგალიზებულ უ-ს. თავის მხრივ, **ს** ნიშანი უნდა იყოს იდენტიფიცირებული მატენადარანის ნუსხის N 47 გრაფემასთან.

N 48 **ს** “წავ”. ამ და მომდევნო გრაფემასაც (N 48-49) ა. აბრამიანი **ც** ფონემის ვარიანტებად მიიჩნევს [აბრამიანი 1964: 33].

ვ. გუკასიანმა [გუკასიანი 1969: 67] და ი. გიპერტმა გაიზიარეს ანბანში წარმოდგენილი სახელწოდება. მათი აზრით, ეს გრაფემა სისინა აფრიკატა რიგის აბრუპტივს (**წ**) აღნიშნავდა.

ს. მურავიოვი აქ ვარაუდობს **რ** ფონემას [მურავიოვი 1981: 259].

გ. კლიმოვისთვის ამ გრაფემის ფონემური ღირებულება უცნობი იყო [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

ზ. ალექსიძის აზრით, სინურ პალიმფსესტებში არ მოგვეპოვება ანბანის N 48-ს ანალოგი [ალექსიძე 2003: 104].

ი. გიპერტი და ვ. შულცე კი, როგორც აღინიშნა, მიიჩნევენ, რომ პალიმფსესტებში ამ გრაფემის ანალოგია **ჟ** ნიშანი, ხოლო მისი ფონემური ღირებულება უნდა იყოს პალატალიზებული **წ** ბგერა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-15], თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლევრებმა არ წარმოადგინეს დამადასტურებელი მასალა, რომელიც ამ ბგერის პალატალიზებულობას წარმოაჩენდა.

ჩვენ აზრით, N 48 ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება უნდა იყოს **წ** (იხ. N 19 და N 32 გრაფემების კომენტარები).

N 49 **7** “**ცან**”. ვ. გუკასიანის გარდა, რომლის აზრით, აქ სისინა აფრიკატთა რიგის პრერუპტივი (**ც**) უნდა გვექონდეს [გუკასიანი 1969: 67], ყველა დანარჩენი სპეციალისტისათვის ეს არის **ც** ბგერა და სინური პალიმფსესტების მონაცემები ამ მოსაზრებას უეჭველად ადასტურებს, იხ. [ალექსიძე 2003: 104; გიპერტი და სხვ. 2009: II-14].

N 50 **7** “**აად**”. ამ გრაფემის (**ა**) უ და უ ბგერების აღნიშვნულ დიგრაფებში (**ა-ა**; **აა**) მონაწილეობის გამო ყველა მკვლევრისათვის თავიდანვე ცხადი იყო, რომ ანბანში გვექონდა შეცდომა და ეს ნიშანი უ-ს აღნიშნავდა.

სინურ პალიმფსესტებში ეს გრაფემა, როგორც წესი, **ა** (**ა**)/**ა** (**ა**) ასობგერებთან კომბინაციაში გვხვდება. როგორც ზემოთ აღინიშნა, **ა-ა** დიგრაფი უ ბგერას გადმოსცემდა, ხოლო **აა** – მის ფარინგალიზებულ ვარიანტს (**ა**). იმ იშვიათ შემთხვევებში, როდესაც ეს ნიშანი ცალკე გვხვდება, მისი ფონემური ღირებულება უნდა იყოს ბილაბიალური უ ბგერა, რის შესახებაც პალიმფსესტების მონაცემები მეტყველებს, იხ. [ალექსიძე 2003: 105; გიპერტი და სხვ. 2009: II-10].

N 51 **9** “**ფივ**”. ა. აბრამიანმა [აბრამიანი 1964: 33], ვ. გუკასიანმა [გუკასიანი 1969: 67] და ს. მურავიოვმა [მურავიოვი 1981: 259] გაიზიარეს ანბანში მოცემული სახელწოდება.

გ. კლიმოვის აზრით კი, ეს გრაფემა **ფ** ბგერას აღნიშნავდა [კლიმოვი 1984: 13; კლიმოვი 1990: 497].

სინური პალიმფსესტების მონაცემები ადასტურებს, რომ ამ ნიშნით (**ა**) ფშვინვიერი ლაბიალური ხშულ-მსკდომი (**ა**) გადმოიცემა, იხ. [ალექსიძე 2003: 105; გიპერტი და სხვ. 2009: II-10].

N 52 **ბ** “**ქივ**”. ყველა მკვლევარმა გაიზიარა ანბანში წარმოდგენილი ფონემური ღირებულება (**ქ**), ხოლო სინური პალიმფსესტების მონაცემებით აღნიშნული მოსაზრება დადასტურდა, იხ. [ალექსიძე 2003: 105; გიპერტი და სხვ. 2009: II-10].

გაკვირვებას იწვევს ის ფაქტი, რომ თითქმის ყველა სპეციალისტმა ყოველგვარი ეჭვის გარეშე გააიგივა მინგეჩაურის წარწერებსა და პალიმფსესტებში

დადასტურებული ჯვრის ერთ-ერთი ფორმის (crux immissa) მქონე .I გრაფემა მატენადარანის ნუსხის N 52 **Ⓢ** გრაფემასთან. უდავოა, რომ პალიმფსესტების .I ასო-ბგერა .ქ ფონემას აღნიშნავს, მაგრამ შესაძლებელია კი მისი იდენტიფიკაცია ანბანის N 52-თან?

ამ პრობლემის გადასაწყვეტად რამდენიმე შესაძლებლობის განხილვა გვესახება მიზანშეწონილად:

1. გადამწერებს აერიათ კავკასიის ალბანური ანბანის N 51 და N 52 გრაფემები ისე, რომ მათი სახელწოდებები ძველ ადგილას დარჩა (N 51 მოხაზულობით სომხურ Բ-ს წაგავს. საფიქრებელია, რომ მანამდე ერთ-ერთმა გადამწერმა მცდარად გადმოსახა N 52 ფორმა, ანუ იდენტური ჟღერადობის მქონე სომხურ ასო-ნიშანს მიამსგავსა, რისი მაგალითებიც მატენადარანის ხელნაწერის ნუსხაში მრავლად მოგვეპოვება).

2. კავკასიის ალბანურ ანბანს **Ⓢ** ასო-ბგერის მსგავსი მოხაზულობის მქონე გრაფემა ჰქონდა, რომელსაც შეცდომით .ქ გრაფემის სახელწოდება მიეწერა უკანასკნელი გრაფემის (.ქ – .I) ანბანის ნუსხიდან ამოვარდნის შემდეგ.

3. ეს ასო-ბგერა უნდა იყოს იდენტიფიცირებული ანბანის N 24 გრაფემასთან⁵³.

ჩვენ პირველი ვარაუდი მიგვაჩნია მართებულად.

---

⁵³ ეს ვარაუდი ს. მურავიოვს ეკუთვნის. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლევარი N 24 ასო-ნიშანს არ უცვლის ფონემურ ღირებულებას – მისთვის ის ჰ ფონემას წარმოადგენს. თავის მხრივ, N 52 ასო-ბგერის ანალოგი, მკვლევრის აზრით, მინგეჩაურის წარწერებში არ დასტურდება, თუ არ ჩავთვლით ერთ შემთხვევას, როდესაც მკვლევარმა ჯვრის პოსტამენტის “დიდ” ლაპიდარულ წარწერაში მცდარად ივარაუდა ერთ-ერთი დაზიანებული ნიშნის ადგილას **Ⓢ** ასო-ბგერის ფორმის მქონე გრაფემის არსებობა [მურავიოვი 1981: 288-290].

კავკასიის ალბანური ანბანის ნიშანთა ფონემური ღირებულება

N 7117 ბელნაწერი	სახელწოდება	პალიფსესტები	ფონემური ღირებულება	ა. აბრამიანი	ბ. კლიძივი	ს. მურავიოვი	მ. გუკასიანი	ზ. ალექსიძე	ი. გიპერტი, ვ. შულცი
დ	ალთ	ⱦ	ა	ა	ა	ა	ა'	ა	ა
ნ	ოდეთ	Ɱ	ბ	ბ	ბ	ბ'	ბ	ბ	ბ
ლ	ზიმ	ⱬ	გ	გ	გ	გ	გ	გ	გ
დ	გატ	ⱦ	დ	დ	დ	გ	დ	?	დ
ქ	ზბ	ⱪ	ე	ე	ე	ე ე'	ე	ე	ე
შ	ზარლ	Ɽ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ
ჯ	ენ	ⱬ	ეა (/ე)	მ	ე'	ე ე	ე'	მ	ეა (/ე)
ჩ	ჟილ	ⱦ	ჟ	გ	გ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ
ყ	თას	Ɽ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ
ს	ჭა	Ɱ	ჭ	ჟ	ჟ	ჭ	ჭ	?	ჭ
რ	ძუდ	ⱦ	ძ	ო	ძ	ძ ძ	ძ	ძ	ძ
ტ	ჟა	Ɽ	ჟ	ო	?	ჟ	ჟ	ჟ?	ჟ
ყ	ირბ	ⱦ	ო	ო	ო	ო	ო	ო	ო
ხ	შა	Ɱ	['] (/შა)	ლ	?	შ	შ	შ	შ
ვ	ლან	ⱦ	ლ	ლ	ლ	ლ	ლ	ლ	ლ
კ	ინა	Ɽ	ნ	ხ	?	ი გ	ი'	?	ნ
ძ	ხმნ	ⱦ	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ	ჟ/ხ'	ნ
ჩ	დან	Ɱ	ჯ	ხ	?	დ	დ	დ	დ'
წ	ჭარ	Ɽ	წ	წ	წ	წ	ჩ°	ჭ?	წ
ც	ზობ	Ɱ	ჯ	წ	?	ზ	ზ	ზ?	ჯ
ძ	კარ	Ɽ	კ	კ	კ	კ	ქ	კ	კ
რ	ლიტ	ⱦ	ლ	ჰ	?	ლ'	ლ'	?	ლ
კ	ჰსტ	Ɽ	ჰ	ჰ	ჰ	ჰ	ჰ	ჰ	ჰ
ქ	ჰად	ⱦ	კ	ძ	?	ჰ	ჰ	?	ხ/კ
ზ	არ			ა	ძ	ა'	ა	ა	ა°
ს	ცოდ	Ɽ	ჩ	რ	?	ძ ძ	ც	ც?	ჩ
მ	ჭი	Ɽ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ°	ჭ	ჭ
წ	ჩად		?	დ	?	ჩ	ჩ	?	*ც

N 7117 ხელნაწერი	სახელწოდება	პალიმფესტები	ფონემური ლირებულვა	ა. აბრამიანი	ბ. კლიძივი	ს. მურავიოვი	ვ. გუკასიანი	ზ. ალექსიძე	ი. გიპერტი, ვ. შულცი
ქ	მაკ	ჟ	მ	მ	მ	მ	მ	მ	მ
ღ	კარ	ჯ	ყ	ღ	?	კ ყ	ყ	ყ	ყ
ღ	ნუც	ყ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ
ს	ჯად		?	შ	?	ჯ ჯ	ჯ	ჩ ¹ //ჯ	*შ
შ	შაქ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ
ღ	ჯადნ		?	შ	?	ჯ ჯ	ჯ	?	*ჯ
ი	უნ	ო	ო	ო	ო	ო	ო	ო	ო
ტ	ტად	ჯ	ჭ	ჩ	?	ტ	თ	?	ტ
ქ	ხამ	ქ	ჭ	ჩ	ჩ	ხ ღ	ჯ	ღ	ჭ
შ	ძად	ღ	ძ	ჩ	?	ძ	ძ	ძ?	ძ
ვ	ჩატ	ა	ჩ	ჩ	?	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ
გ	პენ	ჩ	პ	პ	პ	პ	ფ	პ	პ
ე	ფეს	ა	ღ	ჯ	ჯ	ა	პ	ფ?	ღ
ბ	კატ	ბ	რ	რ	რ	ყ ვ	კ	რ	რ
ს	სჭკ	ჩ	ს	ს	ს	ს	ს	ს	ს
ბ	ვჭზ	ჩ	ვ	წ	წ	ვ	ვ	ვ	ვ
ბ	ტივრ	ბ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ
გ	სოდ	ზ	შ	ტ	?	ს	ს	ს?	შ
ნ	იონ	ს	ო	რ	ო	ო გ	რ	?	(წ)
ტ	წავ	ჩ	წ	ც	?	რ	წ	?	წ
ტ	ცადნ	ტ	ც	ც	ც	ც	ც	ც	ც
გ	დად	ტ	წ	წ	წ	წ	წ	წ	(წ)
ყ	ფივრ	ყ	ფ	ფ	ჭ	ფ	ფ	ფ	ფ
ფ	ქივ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ
		ო-ბ	უ	უ	უ	უ	უ	უ	უ
		ს-ბ	უ		უ			ს ¹ წ	წ
		ს-ჯ	ა						ჭ
		ს-კ	ე						ჭე
		ს-ყ	ო						ჭი

შენიშვნა: ა. აბრამიანის მოსაზრებები მოგვყავს მისი ნაშრომის მიხედვით –
Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964;

ვ. გუკასიანისა – Гукасян В. Л., Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, № 2, Баку, 1969;

გ. კლიმოვისა – Климов Г. А., О составе агванского (кавказско-албанского) алфавита, Известия АН СССР. Серия литературы и языка, т. 49, № 6, 1990;

ს. მურავიოვისა – Муравьев С. Н., Три этюда по кавказско-албанской письменности, იკე-ს წელიწდეული, № 8, 1981;

ზ. ალექსიძისა – ზ. ალექსიძე, კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა, თბილისი, 2003.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მოსაზრებები და პალიმფსესტების გრაფემათა მოხაზულობა – J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mae, The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai, Brepols, 2009.

მატენადარანის N 7117 ხელნაწერის ნუსხის გრაფემათა მოხაზულობა – Шанидзе А. Г., Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Известия Института языка, истории и материальной культуры им. Акад. Н. Я. Марра, № 4, р. 1. Тбилиси, 1938.

1.6. ძირითადი ფონეტიკური პროცესები.

კავკასიის ალბანური ენის შესწავლის დღევანდელი დონე არ გვაძლევს საშუალებას, რომ მასში მომხდარი ფონეტიკური პროცესები დამაკმაყოფილებლად აღვწეროთ. თუმცა, ამის მიუხედავად, შეინიშნება რამდენიმე გავრცელებული პროცესი:

1.6.1. ხმოვანთა რედუქცია (შეკუმშვა)

რედუქცია გავრცელებული მოვლენაა კავკასიის ალბანურში. რედუქცია ხშირად ხდება მრავლობითი რიცხვის წარმოებისას, ირიბ ბრუნვათა ფორმებში, მაგ.:

ტურ-ღ-ოხოც “მდინარეთაგან < ტურ-ულ-ოხოც; დე-რ-ღ-ოხ “მამებს” < დე-რ-ულ-ოხ; ღი-რ-ღ-ოღ “დღეების” < ღი-რ-ულ-ოღ...

1.6.2. ხმოვანთა შეკვეცა

ხმოვანთა შეკვეცა კავკასიის ალბანურში ძირითადად დაკავშირებულია მორფოლოგიურ მოვლენებთან. როდესაც ერთმანეთს ხვდება ორი ერთნაირი ხმოვანი – ფუძისეული და ფორმანტისეული, როგორც წესი, ერთ-ერთი ამოიღება, ანუ მორფემათა გასაყარზე მიღებული გრძელი ხმოვნის გამარტივება ხდება, მაგ.:

დე “მამამ”, “მამას” (< დე-ე); ნე “დედამ”, “დედას” (< ნე-ე); წე “ცეცხლს” (წე-ე); ელი(ღ)ა “ელიას” (< ელი(ღ)ა-ა); წა “ზღვას”, “ტბას” (< წა-ა; დასრურდება წა-ღ-ა); იშუ “კაცს” (< იშუ-უ), ხიშუ “ქალს” (< ხიშუ-უ), ნაიშუ “მსახურს” (< ნაიშუ-უ)...

იშვიათად კი – ხდება ფუძის ბოლოკიდური (განსხვავებული) ხმოვნის ამოღება, მაგ.:

ღე “დღეს” (< ღი-ე; აბს. ღი; დასტურდება ასევე ღი-ღ-ა).

1.6.3. ხმოვანთა ასიმილაცია

კავკასიის ალბანურში შეინიშნება ხმოვანთა სრული ან ნაწილობრივი ასიმილაცია. დასტურდება როგორც რეგრესული, ისე პროგრესული ასიმილაცია. სრული ასიმილაცია, როგორც წესი, კონტაქტურია, ხოლო ნაწილობრივი – დისტანციური.

ხშირია ბაგისმიერი ხმოვნების (ო, უ) მიერ ა და ე ხმოვნების რეგრესული ასიმილირება. როგორც წესი, ამას მოსდევს მიღებული გრძელი ხმოვნის გამარტივება, მაგ.: სომ < სო-ომ < სა-ომ “ერთხელ”; პო‘მუნ < პო‘-ომ-უნ < პა‘-ომ-უნ „ისევ“, „სხვა“ (ზედმიწ. „მეორეჯერ“);

პროგრესული ასიმილაცია კავკასიის ალბანურში მრავლობითი რიცხვის წარმოებისას სისტემატურად დასტურდება ირიბ ბრუნვათა ფორმანტებში (უ...ა//უ...ე > უ...ო). ხშირია შემთხვევები, როდესაც ასიმილაციის გამომწვევი უ ბგერა რედუცირებულია, მაგ.:

ანგელოს-ულ-ონ “ანგელოზებმა” < *ანგელოს-ულ-ენ, ფარისა-ულ-ონ “ფარისეველებმა” < *ფარისა-ულ-ენ, ზადოკა-ულ-ონ “სადუკეველებმა” < * ზადოკა-ულ-ენ, ვაჩარ-ულ-ოდ “იუდეველების” < *ვაჩარ-ულ-ად, სამარა-ულ-ოდ “სამარიტელების” < *ვაჩარ-ულ-ად, მარღვენ-ულ-ოდ “მოციქულების” < *მარღვენ-ულ-ად, ანგელოს-ულ-ო “ანგელოზებს” < *ანგელოს-ულ-ა, აშარკეტ-ულ-ო “მოწაფეებს” < *აშარკეტ-ულ-ა, ტურ-ღ-ოხოც “მდინარეთაგან < *ტურ-ულ-ახოც; დე-რ-ღ-ოხ “მამებს” < *დე-რ-ულ-ახ; ღი-რ-ღ-ოდ “დღეების” < *ღი-რ-ულ-ად...

ასევე დასტურდება ი/მ გავლენით ა > ე როგორც პროგრესული, ისე რეგრესული ასიმილაცია, მაგ.: ვიჩი-მ-ე “ძმას” < ვიჩი-მ-ა (ორივე ფორმა დასტურდება); იჩ-ემ “თავისი” < იჩ-ამ (ორივე ფორმა დასტურდება)...

1.6.4. დიფთონგიზაცია

დიფთონგიზაცია კავკასიის ალბანურში გავრცელებული პროცესია. ის ასევე ძირითადად დაკავშირებულია მორფოლოგიურ მოვლენებთან – იგი, როგორც წესი, ვითარდება ინლაუტში (ეპენთეზა), ინტერვოკალურ პოზიციაში მორფემათა გასაყარზე, მაგ.:

ვიჩი-მ-ე “ძმამ”, “ძმას”, ვიჩი-მ-ემ “ძმის”, ვიჩი-მ-ა “ძმას” (აბს. ვიჩი); წა-მ-ა “ზღვას”, “ტბას” (აბს. წა); შა-მ-ე “ქალიშვილმა” (აბს. შა); ღი-მ-ა “დღეს” (აბს. ღი); ეკლესი-(მ)-ა “ეკლესიას” (აბს. ეკლესი)...

1.7. ზოგადი დასკვნები.

შეგვიძლია დადგენილად მივიჩნიოთ კავკასიის ალბანური ანბანის 33 გრაფემის ფონემური ღირებულება:⁵⁴ N 1 **ა** (ა); N 2 **ბ** (ბ); N 3 **გ** (გ); N 4 **დ** (დ); N 5 **ე**

⁵⁴ „ალბანური პალიმფსესტების“ ავტორები თვლიან, რომ დადგენილია კავკასიის ალბანური ანბანის 29 ასო-ნიშნის ფონემური ღირებულება. ჩამონათვალისთვის (N 1-7, 9, 11, 13, 15, 21, 23, 29-31, 33, 35, 37, 40-46, 50-52) იხ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-6-10]. შდრ., აგრეთვე, ტ. მაისაკის მოსაზრებას: «Из 52 кавказско-албанских букв бесспорно могут быть идентифицированы фонетические значения 29 букв ... Для остальных 23 символов определение значений менее очевидно, поскольку они отсутствуют в заимствованиях и словах с удинскими эквивалентами, не имеют соответствий в армянском и грузинском алфавитах, редко встречаются (три буквы не отмечены в палимпсестах ни разу), а, кроме того, некоторые из «проблематичных» букв слишком похожи и не всегда различимы в рукописи» [მაისაკი 2010: 97].

(ე); N 6 ა (ზ); N 8 ბ (ყ); N 9 ვ (თ); N 11 გ (დ); N 13 ე (ო); N 15 ე (ლ); N 17 ი (ბ); N 21 კ (კ); N 23 კ (ჰ); N 27 ზ (ჭ); N 29 ზ (ძ); N 30 ზ (ყ); N 31 ი (ნ); N 33 კ (შ); N 35 ო (ო); N 37 კ (ჭ); N 39 ა (ჩ); N 40 ბ (პ); N 41 ა (ლ); N 42 კ (რ); N 43 ხ (ს); N 44 ბ (ვ); N 45 კ (ტ); N 47 ს (ო); N 49 რ (ც); N 50 ბ (უ); N 51 ე (ფ); N 52 ქ (ქ).

უ ბგერა და მისი ფარინგალიზებული ვარიანტი (უ) დიგრამებით გადმოიცემოდა: ო-ბ (N 35+N 50); ს-ბ (N 47+N 50).

დამაჯერებელია, რომ N 18 ხ ჯ ბგერას აღნიშნავს, ხოლო N 38 ჯ – ძ-ს.

უეჭველია, რომ N 19 ჯ და N 48 ი ნიშნები წ ბგერას გადმოსცემს, თუმცა დასაზუსტებელია მათი ფონემური ღირებულება. ჩვენი აზრით, ჯ წ ბგერაა, ხოლო ი – წ.

ამ ჩამონათვალს უნდა დავუმატოთ ველარიზებულ (ფარინგალიზებულ) შიშინათა რიგი, რომელიც, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, „პოსტალვეოლარულ“ (ტრანსკრიფციის მიხედვით – ალვეო-პალატალური, იხ. სქოლიო N 17) რიგს წარმოადგენს [გიპერტი და სხვ. 2009: II-17]: N 10 ლ (ჭ); N 12 ႁ (ქ); N 20 ხ (ჯ); N 26 ბ (ჩ); N 46 ზ (შ).

კავკასიის ალბანური ანბანის ზოგიერთი ასო-ბგერა პოლიფუნქციურობით გამოირჩეოდა:

N 7 ლ, როგორც აღინიშნა, ედ დიფთონგს გადმოსცემდა; ამასთან ერთად, ეს ნიშანი ბერძნულიდან ან ბერძნულის მეშვეობით ნასესხებ სიტყვებში ე გრაფემას შეესატყვისებოდა და ამ შემთხვევაში მისი ფონემური ღირებულება ე ბგერით უნდა განისაზღვროს.

N 14 ასო-ბგერა (ს) ოდენ ფარინგალიზაციაზე მიგვითითებდა. ეს ნიშანი ა (ჟ), ე (ქ) და ი (ყ) ხმოვნებთან (იშვიათად – ო (ო) და უ (ო-ბ) ასო-ბგერებთანაც) ჰქმნიდა გრაფიკულ კომპლექსებს და მას, ამ შემთხვევაში ფონემის სტატუსი არ უნდა ჰქონდეს, თუმცა რამდენიმე ლექსემის ინტერვოკალურ პოზიციაში ეს ნიშანი შ ბგერას (ან შ ბგერის სხვა რომელიმე ვარიანტს) აღნიშნავდა.

დამატებით არგუმენტაციას მოითხოვს და ამ ეტაპზე დადგენილად ვერ ჩაითვლება ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ შემოთავაზებული შემდეგი ასო-

ნიშნების ფონემური ღირებულება: N 16 **ა**, N 22 **ა** (ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიხედვით **ნ** და **ლ** ბგერებია). ამას გარდა, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ ნავარაუდები ფონემური კვალიფიკაციებიდან ვერ გავიზიარებთ შემდეგ მნიშვნელობებს: N 10 **ა** (ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით – **ჟ**; ჩვენი აზრით კი – **ჟ**); N 12 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **ჟ**; ჩვენი აზრით – **ჟ**); N 17 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **ხ**; ჩვენი აზრით – **ხ**); N 18 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **დ**; ჩვენი აზრით – **ჯ**); N 19 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **წ**; ჩვენი აზრით – **წ**); N 20 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **ჯ**; ჩვენი აზრით – **ჯ**); **ა**⁵⁵ (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **ა**; ჩვენი აზრით – **ა**); **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **ჟ**; ჩვენი აზრით – **ჟ**); N 26 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **ჩ**; ჩვენი აზრით – **ჩ**); N 36 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **ტ**; ჩვენი აზრით – **ჟ**); N 46 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **შ**; ჩვენი აზრით – **შ**); N 48 **ა** (ი. გიპერტი, ვ. შულცე – **წ**; ჩვენი აზრით – **წ**). ასევე ვერ გავიზიარებთ ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მოსაზრებას **ა** გრაფემის შესახებ; პატივცემული მკვლევრების აზრით, ეს გრაფემა მჟღერ ფარინგალურ თანხმოვანს (**ჟ**) აღნიშნავს, რომელიც ფარინგალიზაციის მიზეზი იყო, ჩვენი აზრით კი, ფარინგალიზაცია კავკასიის ალბანურში არ წარმოადგენდა სეგმენტურ თვისებას და, ამდენად, **ა** ნიშანს არ მოეპოვებოდა ფონემის სტატუსი. ამას გარდა, ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, **ა** ნიშანი ძირითად ფონემურ მნიშვნელობასთან (**ეა**) ერთად **ე** ხმოვნის აღსანიშნავადაც გამოიყენებოდა, რასაც ვერ გავიზიარებთ. ასევე, ვერ დავეთანხმებით, რომ N 24 **ა** ნიშანს ჰქონდა ორგვარი ფუნქცია: **ა** და **ხ** ბგერების გადმოცემა. ვფიქრობთ, რომ ის მხოლოდ **ა** ბგერას აღნიშნავდა.

ამ ეტაპზე ხერხდება პალიმფსესტების 48 გრაფემის იდენტიფიკაცია მატენადარანის ხელნაწერის ნიშნებთან. N 7117 ხელნაწერის ოთხი გრაფემა არ არის დადასტურებული პალიმფსესტებში, ესენია: N 25, N 28, N 32 და N 34. აქედან

---

⁵⁵ ჩვენ არ ვიზიარებთ ამ გრაფემის ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ შემოთავაზებულ გრაფიკულ იდენტიფიკაციას როგორც კავკასიის ალბანური ანბანის N 25 ასო-ბგერისა. ჩვენი აზრით, **ა** ნიშანი უნდა იყოს გაიგივებული მატენადარანის ნუსხის N 47 ნიშანთან.

ერთი ნიშანი (N 32), სავარაუდოდ, დასტურდება კავკასიის ალბანურ ეპიგრაფიკაში.

კავკასიის ალბანური ტექსტების ამოკითხვის დღევანდელი მდგომარეობიდან გამომდინარე უეჭველია, რომ მატენადარანის ხელნაწერში მოცემულ ასო-ბგერათა ფონემური ღირებულება უნდა დაზუსტდეს თოთხმეტ შემთხვევაში (მაშინდელი სომხური გრაფიკის შესაძლებლობათა გათვალისწინებით): N 2 **ნ** (n > p); N 3 **ჲ** (q > q); N 4 **ჳ** (q > ო); N 5 **ჴ** (k > k); N 7 **ღ** (k > k); N 19 **ჶ** (d > d); N 20 **ჷ** (q > ო); N 35 **ო** (m > n); N 37 **ჸ** (x > x); N 41 **ჹ** (x > x); N 42 **ჺ** (k > p); N 46 **჻** (u > ო); N 47 **ჼ** (h > n); N 50 **ჽ** (j > l). სავარაუდოდ, ფონემური ღირებულება უნდა დაზუსტდეს კიდევ ოთხ შემთხვევაში: N 16 **ა** (i > *ნ); N 18 **ბ** (q > ო); N 24 **ჱ** (h > x); N 36 **ჲ** (u > d).

კავკასიის ალბანური ენისათვის შემდეგ ფონოლოგიურ სისტემას ვვარაუდობთ:

ვოკალიზმი. ხმოვანთა სისტემა 5 “მარტივი” ხმოვნისა (ა, ე, ი, ო, უ) და მათი ფარინგალიზებული ვარიანტებისაგან (ა’, ე’, ი’, ო’, უ’) შედგება. ფარინგალიზაცია როგორც უდიურში, ისე კავკასიის ალბანურშიც პროსოდის თვისებაა.

ვოკალიზმის სისტემა უდიურში, კავკასიის ალბანურთან შედარებით, გართულდა (წარმოიქმნა პალატალიზებული ხმოვნები, ე. წ. ირაციონალურმა ნიჯურ დიალექტში შეიძინა დისტინქციური ფუნქცია).

კონსონანტიზმი. კავკასიის ალბანური ენისათვის დამახასიათებელი იყო ხშულ-მსკდომთა სამეულბრივი სისტემა (მჟღერი, ფშვინვიერი, აბრუპტივი), აფრიკატთა ოთხეულბრივი სისტემა (მჟღერი, ფშვინვიერი, აბრუპტივი, ინტენსიური აბრუპტივი) და სპირანტთა წყვილეულბრივი სისტემა (მჟღერი, ყრუ). დორსალურ და ლარინგალურ თანხმოვანთა სისტემა ღარიბი იყო სხვა ლეზგიურ და დაღესტნურ ენებთან შედარებით, რაც აახლოვებს კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემას უდიურთან.

კონსონანტიზმის სისტემა უდიურში გამარტივდა (დაიკარგა ინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატები (წ, ჭ), პალატალიზებული სონორები (წ, ლ), ბილაბიალური ჟ).

მიუხედავად მცირე განსხვავებისა, არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი უდიურისა და კავკასიის ალბანურის საერთო წარმომავლობის შესახებ. თუ გავითვალისწინებთ დაახლოებით 15 საუკუნოვან შუალედს თანამედროვე უდიურსა და კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებს შორის, დამწერლობისა და სამწერლო ტრადიციის დაკარგვასა და უდიების ძლიერი ასიმილაციის პროცესს, შეიძლება დავასკნათ, რომ ზემოჩამოთვლილი ფონეტიკური ცვლილებები უმნიშვნელოა.

თავი II

მორფოლოგია

2.1. ზოგადი.

მორფოლოგია კავკასიის ალბანური ენის ერთ-ერთი ყველაზე ნაკლებად შესწავლილ უბანთაგანია: თუ არ ჩავთვლით კავკასიის ალბანური ენის მორფოლოგიის აღწერის რამდენიმე ცდას [ალექსიძე 2003: 152-154; ლოლუა 2009: 144-163; ლოლუა 2010: 115-128] პირველი მეტ-ნაკლებად ვრცელი მიმოხილვა “კავკასიის ალბანურ პალიმფსესტებში” არის წარმოდგენილი (გიპერტი და სხვ. 2009: II-21-II-57).

კავკასიის ალბანური ენობრივი იერარქიის ყველა დონეზე დიდ სიახლოვეს ავლენს უდიურ ენასთან და, მათ შორის, უდიურ-კავკასიის ალბანური პარალელები მორფოლოგიაშიც საგრძნობია – კავკასიის ალბანურის მორფოლოგიური სტრუქტურა ძალიან ახლოსაა უდიურთან. უდიური ენის მორფოლოგიაში დადასტურებული ბევრი მოვლენა მხოლოდ კავკასიის ალბანური ენის მონაცემთა მოხმობით ჰპოვებს თავის ახსნას. შდრ. ალბანურისა და უდიურის ძირითადი მორფოლოგიური ინვენტარი:

	კავკასიის ალბანური	უდიური
ერგატივ-ინსტრ.	-ე, -ენ, -ინ, -ონ, -ან	-ენ, -ინ, -ონ, -ენ
გენიტივი	-ი, -ი, -ამ, -ემ, -ამ, -უნ, -ინ	-ი, -ამ, -ემ, -ომ, -უნ, -ინ...
დატივი I	-ა, -ო, -ე, -ო, -უ	-ა, -ო, -ე, -ო, -უ...
დატივი II	დატივი I + -ხ	დატივი I + -ხ
აბლატივი	დატივი II + -ოც	დატივი II + -ო
სუპერესივი	დატივი I + -ლ	დატივი I + -ლ
მრ. რიცხვი	-უხ... (ახს.);	-უხ, -ულ...

-ულ... (ირ. ბრ.)

დერივაციული

აფიქსები	-უნ, -ალ, -ნუთ	-უნ, -ალ, -ნუთ
“მასუბსტანტ.” სუფიქსი	-ო	-ო
რაოდ. რიცხ. სახელთა		
მაწარმოებელი	-უნ	-უნ (> -უნ-ჯი//უმ-ჯი)
აწმყო	-ა	-ა
ნამყო	-მ/ -ი	-მ/ -ი
მყოფადი	-ალ	-ალ
იმპერატივი	-ა	-ა
ოპტატივი	ყა-	ყა- (იუსივი)
მასდარი I	-ეს	-ეს
მასდარი II	-ეს-უნ	-ეს-უნ
სრული სახის მიმღობა	-მ/ -ი	-მ/ -ი
უსრული სახის ...	-ალ/ -ალა	-ალ/ -ალა
პრევერბი	თა-, ჰე-, უყ(ა)-	თა-, ე-, ოყა (“ქვეშ”)
უარყოფა ზმნაში	მა-, თე-, ნუ-, ნუთ-	მა-, თე-, ნუ-, ნუთ-
პირის ნიშნები		
I მხ.	-ზუ	-ზუ- ...
II მხ.	-ნუნ	-ნუ- -ნ- ...
III მხ.	-ნ(ე) // ∅	-ნე- ...
I მრ.	-ჟან	-ძან-
II მრ.	-ნან	-ნან- ...
III მრ.	-ნ(ე) // ∅	-ყუნ-

2.2. არსებითი სახელი.

კავკასიის ალბანურ ენაში არსებით სახელს მოეპოვებოდა ბრუნვისა და რიცხვის კატეგორიები. მისთვის დამახასიათებელია, აგრეთვე, გრამატიკული კლას-კატეგორიაც.

2.2.1. არსებითი სახელი აგებულების მიხედვით. სიტყვაწარმოება.

კავკასიის ალბანურ ენაში არსებითი სახელი ფუძის აგებულების მიხედვით შეიძლება დავყოთ სამ ჯგუფად: მარტივფუძიან, ნაწარმოებფუძიან და რთულფუძიან (თხზულფუძიან) სახელებად:

მარტივი ფუძე. კავკასიის ალბანურში არსებითი სახელისათვის იყო დამახასიათებელი VC, CV და CVC (ძირითადად – CVS ან SVC) სტრუქტურის ერთმარცვლიანი მარტივი ფუძე:

CV: წი „სახელი“; წე „ცეცხლი“; ჩ-ა „სახე“; შუ „ღამე“; ღი „დღე“; პი „სისხლი“; ხე „წყალი“; ბუ „მთა“; მუ „ქერი“; დე „მამა“; ნე „დედა“; შა „და“...

VC: უღ „სახურავი“; ულ „მგელი“; ელ „მარილი“; ილ „სიტყვა“; ილ „წყურვილი“; ეხ „მკა“...

CVS: ქულ „ხელი“; ბულ „თავი“; ფულ „თვალი“; თურ „ფეხი“; ჰელ „სული“, „სამშვინველი“; ჰოლ „თიხა“; ღარ „ვაჟი“; „შვილი“; შ-უმ „პური“...

SVC: ნეპ „სიზმარი“, „ძილი“; ლუჭ „მტრედი“; ლწყ „გზა“; მუზ „ენა“; მუშ „ქარი“, „ჰაერი“...

CVC: ბეღ „მზე“; ბუს „შიმშილი“; კუბ „ვენახი“; ხოდ „ხე“; ჰუკ „გული“...

არაიშვიათად ორმარცვლიანი, ხოლო, ზოგჯერ, მეტმარცვლიანი (როგორც წესი – ნასესხებ სიტყვებში) მარტივი ფუძეებიც დასტურდება, მაგ., უსენ „წელიწადი“; ჩ-უდუ „ცა“; ხალუმ „ვარსკვლავი“; ბუზე „მთვარე“; ქაენ „განთიადი“; ალნეგ „ღრუბელი“; აშ-ალ „ნიადაგი“, „დედამიწის ზედაპირი“; ხიშ-უ „ქალი“, „დედალი“; იშუ „კაცი“, „ქმარი“; უსბო „ქმარი“; ვიჩი „ძმა“; იშებ „id“; ეჭალ „წვივი“; დურუდ „ჯვარი“, „ხე (ძელი)“...

ზოგიერთ მარტივფუძიან არსებით სახელს უნდა გამოეყოს დეტერმინაციული ელემენტები, მაგ., -ულ – ბ-ულ „თავი“, მაგრამ: ბ-ინ „თავმა“, „თავის“, ბ-ეხ „თავს“; ფ-ულ „თვალი“, მაგრამ: ფ-ინ „თვალმა“, „თვალის“, ფ-ეხ „თვალს“; ქ-ულ „ხელი“, მაგრამ: ქ-ინ „ხელმა“, „ხელის“, ქ-ეხ „ხელს“...

ნაწარმოები ფუძე. დერივაციული სუფიქსები.

-უნ – დაერთვის ზმნისართებს, ზედსართავ სახელებსა და ზმნურ ფუძეებს (მიმღეობას) და აწარმოებს აბსტრაქტულ არსებით სახელებს, მაგ., ბუყანა-უნ // ბუყა-უნ „სიყვარული“ (ბუყ-ესუნ „ყვარება“, „ნდომა“); აანა-უნ „ცოდნა“, ნ-აანა-უნ „უცოდინარობა“ (აა „ცოდნა“, ნ- ნეგატორი); ჰიმიყანა-უნ „საჭიროება“, „უკმარობა“ (ჰიმიყ-ესუნ „უკმარობა“); ქეჭე-უნ „სიცუდე“ (ქეჭე „ცუდი“); ეა-უნ „სიკარგე“ (ეა „კარგი“); აველ-უნ „სიმრავლე“ (აველ „ბევრი“, „მრავალი“); ნაიშ-უ-უნ „მონობა“ (ნაიშ-უ „მონა“, „მსახური“); ასამ-უნ „მშვიდობა“ (ასამ „მშვიდი“); ტე'გენ-უნ „ჭეშმარიტება“ (ტე'გენ „ჭეშმარიტი“); ბო'ნი-უნ „დიდება“ (ბო'ნი „დიდი“); კიდე-უნ „სიმდიდრე“ (კიდე „მდიდარი“); გო-ქარხეა-უნ „უწმინდურობა“ (გო-ქარხესუნ „ცოდვის ჩადენა“); ბიხეა-უნ „დაბადება“ (დღე) (ბიხესუნ „მონა“)... ეს სუფიქსი, საფიქრებელია, მხოლოდ ფორმოზრივად დაემთხვა გენეტივის -უნ მაწარმოებელს.

-ალ – წარმოშობით აწმყო-მყოფადის მიმღეობის ფორმანტია (უდიურშიც იდენტური სუფიქსი გვხვდება). დასტურდება მრავლობითის მაწარმოებლით გართულებული -ალ-იხ ვარიანტიც: მაგ., ბიხ-ალ-იხ „მშობლები“ (< ბიხ-ესუნ „შობა“, „ქმნა“); ილ'-უკ-ალ „მთქმელი“, „მოლაპარაკე“ (< ილ'(უ) „სიტყვა“ + უფ-ესუნ „თქმა“ [აწმყოს ფუძეა უკ-]); ილ'-უკ-ჰეჰ-ალ „შიკრიკი“ (< ილ'(უ) „სიტყვა“ + ჰეჰ-ესუნ „წაღება“, „მიტანა“); ჯიპნ'-ა-ბა-ალ „გადამწერი“, „მწიგნობარი“ (ჯიპ „წიგნი“ + ბიდე-ესუნ „კეთება“ [აწმყოს ფუძეა ბა-]); ჯ-უ-ლულ-ალ „მახარებელი“ (ჯ-უ „ახალი ამბები“ + დად-ესუნ „მიცემა“ [აწმყოს ფუძეა ლულ-])...

-წა – რელაციური სუფიქსია, მაგ., გელ-წა „დამნაშავე“, „ბრალეული“ (გელ „მოვალე“); ჯიპ-წა „მწიგნობარი“, „წიგნიერი“, „წიგნთან დაკავშირებული“ (ჯიპ „წიგნი“)...

-**ხუნ** – სუფიქსი, რომელიც ადგილმდებარეობაზე მიუთითებს, მაგ., ბა'კე-**ხუნ** „სასამართლო“ (ზედმიწ. მოსამართლის ადგილი“); ილა-**ხუნ** „გამომშრალი ნიადაგი“ (< ილ „წყურვილი“); დაი-**ხუნ** „ჭაობიანი ადგილი“ (ზედმიწ. სველი ადგილი)...

-**ოყე** – სუფიქსი, რომელიც თავისი მნიშვნელობით ქართულში თანა-ელემენტს უდრის, მაგ., აშარკეტუნ-**ოყე** „თანამოაზრე“; ბეტალინ-**ოყე** „თანამფლობელი“; ბუკუსუნ-**ოყე** „თანატოლი“... ეს მაწარმოებელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას დაერთვის.

რთული (თხზული) ფუძე.

ორი არსებითი სახელისაგან შემდგარი: ბე'ლუნ-ფულ „მზის ნათება“, „სიცხე“ (ზედმიწ. მზის თვალი, შდრ. ქართ. მზის თვალი, სომხ. არეგ-აქნ); ააზი-ჯიპ „მიწის გადასახადი“ (ზედმიწ. „მიწის წიგნი“, შდრ. სომხ. აშხარ(პ)ა-გირ „მიწის წერა“); ბა'კე-ჯ-(უ)ლ „მოსამართლე“ (ზედმიწ. „სასამართლოს უფალი“); კოჯინ-ჯ-ულ „პატრონი“, „ოჯახის უფროსი“ (ზედმიწ. „სახლის უფალი“); იმებურ-ბუყაუნ „ძმობა“, „ძმური სიყვარული“ (ზედმიწ. „ძმები-სიყვარული“)...

არსებითი სახელი + ზედსართავი სახელი: ილ'უ-კორ „პასუხი“ (ზედმიწ. „უკანა სიტყვა“); ქაჰანაულო-ბონ'ი „მღვდელთმთავარი“ (ზედმიწ. „მღვდლების დიდი“)...

ზედსართავი სახელი + არსებითი სახელი: ბო'ღალა-ჰუკ „ბრძენი“ (ზედმიწ. „ღრმა გული“)...

რიცხვითი სახელი + არსებითი სახელი: პა'-ჰუკ „მერყევი“ (ზედმიწ. „ორგული“, შდრ. სომხ. ერკ-მით); სა-ჰუკ „უხიფათო“, „მიამიტი“ (ზედმიწ. „ერთგული“, შდრ. სომხ. მია-მით)...

რიცხვითი სახელი + ზედსართავი სახელი: კოყო'არა-ბონ'ი „ასისთავი“ (ზედმიწ. „ასის დიდი“)...

არსებითი სახელი + მიმღეობა: ჯიპ'ა-ბაალ „გადამწერი“, „მწიგნობარი“ (ზედმიწ. „წიგნის მკეთებელი“); ილ'-უკალ „მთქმელი“, „მოლაპარაკე“ (ზედმიწ.

„სიტყვის მთქმელი“); ილ უკ-ჰეჰალ „მიკრივი“ (ზედმიწ. „სიტყვის მიმტანი“); ჯ-უ-ლულალ „მახარებელი“ (ზედმიწ. „ახალი ამბის მიმცემი“)...

2.2.2. არსებითი სახელის ბრუნება.

კავკასიის ალბანური ენის ბრუნების სისტემის საფუძვლად უნდა მივიჩნიოთ შემდეგი ძირითადი პრინციპები:

ბრუნვები და მრავლობითი რიცხვი იწარმოება აგლუტინაციურად. ბრუნვის ნიშნები დაერთვის გაუფორმებელ ფუძეს (აბსოლუტივი) ან მრავლობითი რიცხვის ფორმანტით გართულებულ ფუძეს. ბრუნებისას, სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მსგავსად, მრავლობითის სუფიქსი ყოველთვის წინ უსწრებს ბრუნვის ნიშანს.

სხვა ლეზგიური ენების მსგავსად, კავკასიის ალბანურშიც გამოიყოფა ძირითადი (უთანდებულო) და მეორეული (თანდებულიანი) ბრუნვები. მეორეული (თანდებულიანი) ბრუნვებში მაწარმოებელი თანდებულები იმგვარადაა შერწყმული ბრუნვის ფორმასთან, რომ მათი გამოყოფა ზოგჯერ ძნელად თუ ხერხდება.

ბრუნების სისტემა კავკასიის ალბანურ ენაში რთულია – შეინიშნება ბრუნვის ნიშანთა მრავალფეროვნება, რომელიც ვერ აიხსნება ოდენ ფონეტიკური ცვლილებებით. განსხვავდება სახელთა ბრუნება მხოლოობითში და მრავლობითში, არსებით სახელთა და ნაცვალსახელთა ბრუნება. ამას გარდა, ხშირია ფუძესა და ბრუნვის ნიშანს შორის თანხმოვნური ჩანართების გაჩენა (ძირითადად, -ნ-, -ჲ-, -რ- ელემენტების), განსაკუთრებით – ერთმარცვლიან არსებით სახელებთან.

2.2.2.1. ბრუნვის კატეგორია

კავკასიის ალბანურში დასტურდება 21 ბრუნვის ფორმა, მათგან 7 ფორმა ძირითად ბრუნვებად უნდა მივიჩნიოთ (სახელობითი, ერგატივი, დატივის სამი ფორმა, გენიტივი და ვოკატივი), ხოლო 14 – ლოკატიურ ბრუნვებად (გვაქვს აბლატივის, ადესივის და ანტეაბლატივის ორ-ორი ფორმა და სუპერესივის სამი

ფორმა. თითო-თითო ფორმით წარმოდგენილია სუბესივი, ექვატივი, სუპერაბლატივი, დირექტივი, კომიტატივი).

მოკლედ მიმოვიხილოთ ბრუნვათა წარმოება და ფუნქციები:

სახელობითი ბრუნვა – უნიშნოა (აბსოლუტივი). გვევლინება სუბიექტად გარდაუვალ ზმნასთან და პირდაპირ ობიექტად გარდამავალ ზმნასთან.

ერგატივი. ერგატივში დასმული ფორმა რეალურ სუბიექტად გვევლინება გარდამავალ ზმნასთან; ალბანური ერგატივი ინსტრუმენტალისის ფუნქციითაც არის აღჭურვილი. ფორმანტებია -ე, -ენ, -ინ, -ან, -ი (მრავლობითში: -ონ).

ამათგან ყველაზე პროდუქტიულია -ენ სუფიქსი, მაგ., ანგელოს-ენ “ანგელოზმა”, უხ-ენ “მეფემ”, წი-ე-ენ “სახელმა”, ჟე-ნ-ენ “ქვამ”. ნაკლებად პროდუქტიულია -ინ მაწარმოებელი. -ენ და -ინ მაწარმოებელთა განაწილების პრინციპი არ არის გარკვეული. დადასტურებულია ლექსემა, რომელიც ორივე აფიქსს დაირთავს – ეს არის კალ “ზმა” (ერგ. კალ-ენ და კალ-ინ).

-ე მაწარმოებელი, როგორც წესი, ნათესაობის აღმნიშვნელ სახელებთან გამოიყენება, მაგ., ვიჩი-ე-ე “ძმამ”; შა-ე-ე “ქალიშვილმა”; ბ[იხაჯ-ულ]-ე “ღმერთმა” (აბს. ბ[იხაჯ-ულ]).

მრავლობითში ერგატივის მაწარმოებლად დასტურდება მხოლოდ -ონ სუფიქსი, მაგ., ანგელოს-ულ-ონ “ანგელოზებმა”, ფარისა-ულ-ონ “ფარისეველებმა”, ზადოკა-ულ-ონ “სადუკეველებმა”...

უდიურშიც, კავკასიის ალბანურის მსგავსად, ყველაზე პროდუქტიული აფიქსებია -ენ მხოლოდობითში და -ონ მრავლობითში. -ე და -ან ერგატივის მაწარმოებლებად უდიურში არ დასტურდება, ხოლო -ინ ფორმანტი შეზღუდულად გამოიყენება, მაგ., ფ-ინ “თვალმა” (აბს. ფულ), ბ-ინ “თავმა” (აბს. ბულ) (ეს ფორმები ამ სახით კავკასიის ალბანურშიც დასტურდება).

ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტებია: -ი, -ი, -აი, -ეი, -აი; -ინ, -უნ (მრავლობითში: -ონ). გენტივის ერთ-ერთი ფორმანტი -უნ, ისევე როგორც უდიურში, დერივაციულ აფიქსადაა გამოყენებული, მაგ., გოზ-უნ “დიდებული”, ჰუ-აბ-უნ “სარწმუნო”; -უნ სუფიქსი სადაურობისა და კრებითობის აღმნიშვნელ სახელებს აწარმოებს, მაგ., ნაზორა-უნ “ნაზარეთელი”, სამარ(ი)-უნ “სამარიტელი”;

რიგობით რიცხვით სახელებს: პომ-უნ “მეორე”, ხიზარ-უნ “მესამე” (ამ ფუნქციით ეს მაწარმოებელი უდიურშიც გვხვდება)...

გენიტის მწარმოებელთაგან ყველაზე პროდუქტიულია -უნ ფორმანტი, მაგ., ავაზან-უნ “ავაზანის”, გოზუნ-უნ “დიდებულის”, ღარ-უნ “ძის”, ღი-(ა)-უნ “ღლის”...

-ინ მწარმოებლიანი გენიტივი, როგორც წესი, -ინ ფორმანტიან ერგატივს ემთხვევა, მაგ., ბ-ინ “თავის” (აბს. ბულ), კოჯ-ინ “სახლის”, აფ-ინ “სამყაროს(ი)”...

-ა ან -Vა (აა, -ეა) ფორმანტიანი გენიტივი ძირითადად გამოიყენება იმ სახელებთან, რომელთა ერგატივის ფორმაც -ე სუფიქსის მეშვეობით იწარმოება, მაგ., ვიჩი-ა-ეა “ძმის”; ბ[იხაჯ-ულ]-ეა “ღმერთის”; იჩ-ეა “თავისი” (აბს. იჩ, ერგ. იჩ-ენ); იშუ-ა “კაცის”, ელი(ა)-ა “ელიასი”. აქაც გვხვდება ერთი სახელი, რომლის გენიტის ფორმა ერგატივისას ემთხვევა: ლამ-ე “ცხვის”.

-ი ფორმანტიანი გენიტივი, როგორც წესი, საკუთარ არსებით სახელებთან გვხვდება, მაგ., აბრაჰამ-ი “აბრაამის”, ისა-ი “ესაიასი”, პეტროს-ი “პეტრესი”, პაულოს-ი “პავლესი”. ერთადერთი სიტყვა, რომელიც -ი სუფიქსს დაირთავს და საკუთარ არსებით სახელებს არ განეკუთვნება – არის ფ[ოლოვურ]დ-ი “ხალხის”, თუმცა ეს ფორმა პალიმფსესტებში მხოლოდ ერთხელ გვხვდება – უმეტესწილად გვაქვს ფ[ოლოვურ]დ-უნ ან ფ[ოლოვურ]დ-ინ ფორმები

-აა ფორმანტიანი გენიტივი ძირითადად ნაცვალსახელებთან გამოიყენება, თუმცა რამდენიმე არსებით სახელთანაც გვხვდება: დე-აა “მამის”, ნე-აა “დედის”, შა-აა “ქალიშვილის”, დაიჟდე-აა “ოქროსი”.

მრავლობითში გენიტის მწარმოებლად დასტურდება მხოლოდ -ოა სუფიქსი, მაგ., ვაჩარ-ულ-ოა “იუდეველების”, თურ-მ-ოა “ფეხების”, მუზ-რ-ოა “ენების”, სამარა-ულ-ოა “სამარიტელების”, მარღავენ-ულ-ოა “მოციქულების”...

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება გენიტის ორი ფორმის არსებობის შესახებ კავკასიის ალბანურში – ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, I გენიტის ფორმანტებია -ი, -ა, -აა, -ოა, -ეა, -აა, ხოლო II გენიტისა – -ინ და -უნ [გიპერტი და სხვ. 2009: II-24].

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს მოსაზრება არ არის დასაბუთებული. როგორც ი.

გიპერტი და ვ. შულცე აღნიშნავენ, კავკასიის ალბანურში, სულ მცირე, გენტივის ოთხი მაწარმოებელი მოიპოვება. მათი განაწილება, ძირითადად, ლექსიკურ პრინციპებს ეფუძნება, თუმცა -უნ ფორმანტი, სხვათაგან განსხვავებით, აწარმოებს ზედსართავს სახელებს [გიპერტი და სხვ. 2009: II-24]. მხოლოდ ეს, ჩვენი აზრით, არ შეიძლება იყოს ბრუნვის გამოყოფის საფუძველი – ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მიერ არ არის წარმოდგენილი არც ლექსიკური ერთეულები, რომლებთანაც ორივე ტიპის ფორმანტი დასტურდება, და არც -უნ//-ინ ფორმანტიანი ნათესაობითის განსხვავებული სინტაქსური ფუნქციებია ნაჩვენები. ისტორიულად *(V)მ (> -ი, -ამ, -ომ, -ემ, -ამ) და *(V)ნ (> -უნ, -ინ) ფორმანტიანი გენტივი, ჩვენი აზრითაც, სხვადასხვა წარმოშობისა უნდა იყოს. *(V)ნ ფორმანტი საერთოლექსიკური გენტივის *-ნ მაწარმოებელს უკავშირდება, ხოლო *(V)მ – ლოკატიური წარმოშობისა ჩანს (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ). ამის მიუხედავად, კავკასიის ალბანურის იმ სინქრონიულ ჭრილში, რომელიც პალიმფსესტებშია წარმოდგენილი, ორი გენტივის გამოყოფის საფუძველი არ გვაქვს. ამ მოსაზრებას ისიც ადასტურებს, რომ -უნ//-ინ ფორმანტიანი ნათესაობითი არ გვხვდება არც მრავლობითში და არც ნაცვალსახელო ბრუნებისას.

I მიცემითი ბრუნვის ფორმანტებია: -ა, -ე, -ი, -უ (მრავლობითში: -ო). I დატივის ფორმა, ირიბი ობიექტის გადმოცემის გარდა, მიცემით-სუბიექტიან ზმნებთან (Verba sentiendi) სუბიექტად გვევლინება; მიცემითი I ხშირად გამოყენებულია ლოკატივის (ინესივის) ფუნქციით თანდებულის დაურთველად. მიცემითი I-ის ფორმას ეყრდნობა როგორც დატივი II და დატივი III, ისე ყველა თანდებულიანი ბრუნვა (აბლატივი I-ის გარდა).

-ა ფორმანტი I დატივის მაწარმოებლებს შორის ყველაზე პროდუქტიულია, მაგ., წი-მ-ა “სახელს”, ხე-ნ-ა “წყალს”, ვულ-რ-ა “შვიდს”, ქალაქ-ა “ქალაქს”, კოჯ-ა “სახლს”...

-ე ფორმანტიანი I დატივი შეზღუდულად გამოიყენება, მაგ., ტო-ე “მხარეს”, ბი-მ-ე “თავს” (აბს. ბულ; უდ. ბ-ე), ფი-მ-ე “თვალს” (აბს. ფულ; უდ. ფ-ე), ბ[იხაჯ-ულ]-ე “ღმერთს”... ზოგიერთი ლექსემა I დატივში ორგვარი ფორმითაა

წარმოდგენილი, მაგ., ვიჩი-მ-ე “ძმას” და ვიჩი-მ-ა (იშვიათად); აფზ-ე “სამყაროს” და აფზ-ა (იშვიათად).

-ი ფორმანტიც იშვიათად დასტურდება – იგი მხოლოდ რამდენიმე სიტყვაში გვხვდება: გალ-ი “მცველს”, ცამ-ი “წერილს”, ხამ-ი “ნათელს”, მუშ-ი “ქარს”.

-უ ფორმანტი ნაცვალსახელებისთვისაა დამახასიათებელი. ამას გარდა, იგი არსებით სახელებთანაც დასტურდება, მაგ., ჭი-ნ-უ “ტომს”, ჟი-ნ-უ “მამაკაცს”, ყარ-უ “ტომს”, ჩ-ა-უ “სახეს”, ბითანი-უ “ბეთანიას”... უ ბგერაზე დაბოლოებულ რამდენიმე სახელთან (იშუ “კაცს”, ხიშ-უ “ქალს”, ნაიშ-უ “მსახურს”, ჰაშ-უ “ვინ?”) “დატივი I გაუფორმებელია, სავარაუდოდ, -უ მაწარმოებელი ამ მაგალითებში დაკარგულია რედუქციის შედეგად (უ + უ = (უ >) უ).

მრავლობითში დატივის მაწარმოებლად გვევლინება მხოლოდ -ო სუფიქსი, მაგ., ღარ-მ-ო “ძეებს”, ანგელოს-ულ-ო “ანგელოზებს”, აშარკეტ-ულ-ო “მოწაფეებს”...

II მიცემითი ბრუნვის ფორმანტებია: -ახ, -ეხ, -იხ, -უხ (მრავლობითში: -ოხ). II მიცემითით, სახელობითთან ერთად, პირდაპირი ობიექტი აღინიშნება; ამას გარდა, მას არ დაუკარგავს ლოკატიური ფუნქციები. იწარმოება დატივი I-ის ფორმის მიხედვით, რომელსაც -ხ სუფიქსი დაერთვის, მაგ., ხე-ნ-ა-ხ “წყალს”, კოჯ-ა-ხ “სახლს”, ტო-ე-ხ “მხარეს”, ბი-მ-ე-ხ “თავს” (აბს. ბულ), ბ[იხაჯ-ულ]-ე-ხ “ღმერთს”, ვიჩი-მ-ე-ხ // ვიჩი-მ-ა-ხ “ძმას”; აფზ-ე-ხ // აფზ-ა-ხ “სამყაროს”, გალ-ი-ხ “მცველს”, ბითანი-უ-ხ “ბეთანიას”, ბუ-რ-ულ-ო-ხ “მთებს”, დე-რ-ლ-ო-ხ “მამებს”...

გრაფიკულად -ხ სუფიქსი ორგვარად აღინიშნება: **⚭** და **⚭**, რაც, ვფიქრობთ, გამოწვეულია ჯ აფრიკატის (რომელსაც **⚭** გრაფემა აღნიშნავს) სპირანტიზაციით.

III მიცემითი ბრუნვის ფორმანტებია: -ას, -ეს, -ის, -უს (მრავლობითში: -ოს). III დატივით, I მიცემითთან ერთად, ირიბი ობიექტი აღინიშნება; იგი ლოკატიური მნიშვნელობების გადმოსაცემადაც გამოიყენება. იწარმოება დატივი I-ის ფორმაზე დაყრდნობით -ს სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., წი-მ-ა-ს “სახელს”, ქალაქ-ა-ს “ქალაქს”, ბი-მ-ე-ს “თავს” (აბს. ბულ), ფი-მ-ე-ს “თვალს” (აბს. ფულ), ბ[იხაჯ-ულ]-ე-ს “ღმერთს”, ვიჩი-მ-ე-ს “ძმას”; ჩ-ა-ჩ-ა-უ-ს “სახეს”, იშუ-ს “კაცს”, ხიშ-უ-ს “ქალს”, ნაიშ-უ-ს “მსახურს”, ვაჩარ-ულ-ო-ს “იუდეველებს”...

III დატივის მაწარმოებელი -ს სუფიქსი წარმოშობით საერთოლექსიკური დატივის *-ს ფორმანტს უკავშირდება. ამდენად, გამართლებულიც კი იქნებოდა, რომ ამ ფორმისათვის დატივი II გვეწოდებინა, ხოლო -ხ ფორმანტიან დატივს, რომლის მაწარმოებელი უეჭველად ლოკატიური წარმოშობისაა – დატივი III, როგორც ეს არის ი. გიპერტსა და ვ. შულცესთან [გიპერტი და სხვ. 2009: II-25]. თუმცა, გასათვალისწინებელია, რომ უდიურს -ს ფორმანტიანი დატივი არ მოეპოვება, -ხ ფორმანტიანი დატივი კი – დასტურდება და სამეცნიერო ლიტერატურაში “II მიცემითის” სახელითაა ცნობილი. ამდენად, რომ არ წარმოქმნილიყო ორაზროვნება ამ ტერმინთა გამოყენებისას, ვამჯობინებთ სახელწოდებას “დატივი III” -ს ფორმანტიანი მიცემითის აღსანიშნავად.

კავკასიის ალბანურს ვოკატივიც მოეპოვება, რომლის ფორმანტებია -ე და -ო (მრავლობითში – მხოლოდ -ო). ამ მაწარმოებელთა განაწილების პრინციპი ნათელი არ არის, მაგ., დე-ა-ო “მამაო!”, ზამარა-ო “უწმინდურო სულელო!”, ღარ-ე “ძეო!”, “შვილო!”, ღარ-მუხ-ო “ძეებო!”, “შვილებო!”, სიმონ-ე “სიმონ!”, ჟი-ნ-ე “ხალხნო!”...

აღსანიშნავია, რომ ვოკატივი არ დასტურდება არც უდიურში და არც საერთოლექსიკურ (აგრეთვე – საერთოდადესტნურ და საერთო-ნახურ-დადესტნურ) დონეზე აღდგება. აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ეს ფორმა ალბანურში სხვა ენათა გავლენით არის წარმოქმნილი. შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ -ე ფორმანტი ბერძნულიდან იყოს ნასესხები, ხოლო -ო სუფიქსი – ქართულიდან.

ყველა თანდებულიანი ბრუნვის ფორმა კავკასიის ალბანურში გარემოების ფუნქციით არის გამოყენებული. თუ არ ჩავთვლით აბლატივი I-ის ფორმას, რომელიც უშუალოდ სახელის ფუძეზე დაყრდნობით იწარმოება, ყველა დანარჩენი ბრუნვა, დატივი II-სა და დატივი III-ს მსგავსად, მიცემითი I-ის მიხედვით იცვლება.

საწარმოებელი ფუძის მიხედვით თანდებულიანი ბრუნვები კავკასიის ალბანურში შეიძლება ოთხ ჯგუფად დავყოთ:

პირველი ჯგუფი (ადესივის ორივე ფორმა, ექვატივი, სუბესივი) უშუალოდ I დატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება;

მეორე ჯგუფი (აბლატივი II, ანტეაბლატივი II, სუპერესივი III, კომიტატივი, დირექტივი) II დატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება;

ანტეაბლატივი I დატივი III-საგან იწარმოება;

სუპერესივი II და სუპერაბლატივი სუპერესივის I-ის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება.

თავის მხრივ, როგორც მეორე და მესამე დატივის ფორმები, ისე I სუპერასივის ფორმა, დატივი I-ის ფორმას ეყრდნობა. შესაბამისად, ამ ბრუნვათა მაწარმოებლები (-ხ – II დატივი; -ს – III დატივი; -ლ – I სუპერასივი) ლოკალიზაციის ფორმანტებად შეიძლება მივიჩნიოთ, თუმცა III დატივის მაწარმოებელი -ს, თუ მას სხვა ლეზიური ენების მონაცემებს შევუდარებთ, წარმოშობით “მველი” მიცემითის ფორმანტი უნდა იყოს.

მოკლედ მიმოვიხილოთ თანდებულიან ბრუნვათა წარმოება და ფუნქციები:

აბლატივი I: ეს, როგორც აღინიშნა, ერთადერთი ფორმაა, რომელიც I მიცემითზე დაყრდნობით არ იწარმოება. ის პალიმფსესტებში იშვიათად გვხვდება, წარმოადგენს ჩვეულებრივ დაშორებით ბრუნვას (ქართულში -გან თანდებულს უდრის). იწარმოება -ოც სუფიქსის მეშვეობით, რომელიც უშუალოდ სახელის ფუძეს დაერთვის, მაგ., ქუდ-ოც “ხელისაგან” (< *ქულ-ოც; აბს. ქულ); ხუნ-ხუნ-ოც “მხარესაგან”, პური-ემ-ოც “მკვდართაგან”, უ’ღ-მ-ოც “სახურავთაგან”...

აბლატივი II: ეს ფორმაც, I აბლატივის მსგავსად, დაშორებით ბრუნვას წარმოადგენს. აღსანიშნავია, რომ I აბლატივი სხვა თანდებულიან ბრუნვებთან შედარებით ყველაზე ხშირად გვხვდება ალბანურ პალიმფსესტებში (დაახლ. 200 მაგალითი). აბლატივი II-ც -ოც სუფიქსის მეშვეობით იწარმოება, თუმცა, წინა ფორმისაგან განსხვავებით, ეს მაწარმოებელი დატივი II-ს ფორმას დაერთვის, მაგ., კოჯ-ა-ხ-ოც “სახლისაგან”, ბი-ე-ე-ხ-ოც “თავისაგან” (აბს. ბულ), ბ[იხაჯ-ულ]-ე-ხ-ოც “ღმერთისაგან”, ქალაქ-ა-ხ-ოც “ქალაქისაგან”, აბრაჰამ-ა-ხ-ოც “აბრაამისაგან”, იშუ-ხ-ოც “კაცისაგან”, აბაზაკ-ულ-ო-ხ-ოც “ავაზაკთაგან”, ღარ-მ-ო-ხ-ოც “მეთაგან”, ქულ-მ-ო-ხ-ოც “ხელთაგან”...

ანტეაბლატივი I: აბლატივთაგან განსხვავებით, რომლებიც ძირითადად მოძრავი ობიექტის ორიენტირიდან//ორიენტორისაგან დაშორების აღსანიშნავად გამოიყენება, ანტეაბლატივს ლატივის ფუნქციებიც მოეპოვება და იგი აღნიშნავს ისეთ მოძრაობას, რომელიც ორიენტორის წინა ნაწილისაგან ან წინა ნაწილისაკენ მიემართება. ეს ბრუნვა III დატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება -**თახოც** სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., ბუცალ-**ა-ს-თახოც** “სამსხვერპლოსთან (წინ)”, ჩ-**ა-უ-ს-თახოც** “სახისაგან”, უ^ხ-**რ-ო-ს-თახოც** “მეფეებთან (წინ)”...

ანტეაბლატივი II: ანტეაბლატივი II ხშირად აღნიშნავს მაღლა განლაგებული ორიენტორისაგან მოძრაობას, თუმცა ზოგადად დაშორებითის ფუნქციითაც გამოიყენება. ეს ბრუნვა იწარმოება II დატივის ფორმაზე დაყრდნობით -**ოსტად** სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., ბ[იხაჯ-ულ]-**ე-ხ-ოსტად** “ღმერთისაგან”, ბი-**ე-ე-ხ-ოსტად** “თავიდან” (“დასაბამიდან”), ჩ-**უდუ-ა-ხ-ოსტად** (ჩ-**უდუ-ა-ხ-[ო]სტად**) “ციდან”, ჯ-[ულ]-**ე-ხ-ოსტად** “უფლისაგან” (აბს. ჯ-[ულ])... II ანტეაბლატივის მრავლობითი რიცხვის ფორმა დადასტურებული არ არის.

სუპერაბლატივი: იწარმოება I სუპერესივის ფორმაზე დაყრდნობით “აბლატივის” -**ოც** სუფიქსის მეშვეობით. ამ ფორმით, საერთოდ, ორიენტორის ზემოდან მოძრავი ობიექტი აღინიშნება, თუმცა კავკასიის ალბანურში სუპერაბლატივს სხვა სემანტიკაც მოეპოვება, მაგ., ეკლესი-**ე-ა-ლ-ოც** “ეკლესიიდან”, ნე-ქახ-**ე-ლ-ოც** “მუცლიდან”, დე-**ლ-ოც** “მამის შესახებ”, ჰელ-**ი-ლ-ოც** “სულის შესახებ”, უსენ-**ა-ლ-ოც** “წელიწადის შემდეგ”, ლუმუ-**ე-ლარ-ა-ლ-ოც** “კაცობრიობისათვის”, უ^ხ-**რ-ო-ლ-ოც** “მეფეებისთვის”...

ადესივი I: ადესივი რამდენიმე მთავარი ფუნქციით გამოიყენება: ხშირად ადესივის ფორმა გვხვდება ლექსემასთან ქ**უდ-ოც** “ხელიდან” (< *ქ**ულ-ოც**) წყვილში. ასეთ შემთხვევაში, იგი მოქმედების წყაროს აღნიშნავს. ამას გარდა, ადესივი საკუთარი და ალატივის მნიშვნელობითაც გამოიყენება. იწარმოება უშუალოდ I დატივის ფორმაზე დაყრდნობით -ქ სუფიქსის დართვით, მაგ., ქ[რისტო]ს-**ა-ქ ქუდ-ოც** “ქრისტეს ხელიდან”, ჯ-[ულ]-**ე-ქ** “უფალთან”, ჰი^ბუ^ნ-ჟინ-**უ-ქ** “ჯარისკაცთან”...

ადესივი II: ეს ფორმა იშვიათია. იგი, როგორც ჩანს, სიახლოვისა თუ უშუალო შეხების აღსანიშნავად გამოიყენება. ადესივი II-ც, აგრეთვე, I დატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება -ჭ სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., რულ-ე-ჭ “მოდგმასთან (ახლოს)”, ანგელოს-ულ-ო-ჭ “ანგელოზებთან (ახლოს)”.

კომიტატივი: წარმოადგენს ჩვეულებრივ თანაობით ბრუნვას, თუმცა ცხოველებისა და არასულიერებთან ზოგჯერ ინსტრუმენტალისს უახლოვდება. ეს ფორმა ხშირად ჰყვალა “ერთად” ლექსემასთან გამოიყენება. იგი ერთ-ერთი ლოკატივთაგანია, რომელიც პალიმფსესტებში ხშირად გვხვდება. ქართულში ეს ფორმა, როგორც წესი, -თან თანდებულს უდრის. კომიტატივი II დატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება, რომელსაც -ომ სუფიქსი დაერთვის, მაგ., ბ[იხაჯ-ულ]-ე-ბ-[ომ] “ღმერთთან”, ქ[რისტოს]-ა-ბ-ომ “ქრისტესთან”, ჯ-[ულ]-ე-ბ-ომ “უფალთან”, მარღავენ-ა-ბ-ომ “წინასწარმეტყველთან”, გო-რ-ღ-ო-ბ-ომ “ცოდვებთან”...

დირექტივი: ამ ბრუნვით მოძრავი ობიექტის ორიენტირთან მოახლოება აღინიშნება. ქართულში ეს ფორმა, როგორც წესი, -კენ თანდებულს უდრის. დირექტივი II დატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება -უ სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., დე-ბ-უ “მამისაკენ”, ნე-ბ-უ “დედისაკენ”, იშე-ბ-ა-ბ-უ “ძმებისაკენ”, ფარისა-ულ-ო-ბ-უ “ფარისეველებისაკენ”...

ექვატივი: ექვატივით მსგავსებისა ან მიმსგავსების სემანტიკა გადმოიცემა. ქართულში ეს ფორმა, როგორც წესი, -ვით თანდებულს უდრის. ექვატივი უშუალოდ დატივი I-ის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება -ლა სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., ჯ-[ულ]-ე-ლა “უფალივით”, ვარტაპეტ-ა-ლა “მასწავლებელივით”. ექვატივის მრავლობითი რიცხვის ფორმა დადასტურებული არ არის.

სუბესივი: ამ ფორმით აღინიშნება რაიმე საგნის (ან პირის) მყოფობა ორიენტირის ქვეშ. სუბესივი უშუალოდ I დატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება -ყ სუფიქსის საშუალებით, მაგ., ბაჩხუნ-ა-ყ “საიდუმლო” (ზედმიწ. “მალვის ქვეშ”), ბა-ენ-ა-ყ “სიბნელეში” (ზედმიწ. “სიბნელის ქვეშ”), ხაშ-ი-ყ “ნათელში” (ზედმიწ. “ნათლის ქვეშ”)... სუბესივის მრავლობითი რიცხვის ფორმა პალიმფსესტებში არ გვხვდება.

სუპერესივი I: ეს ფორმა რაიმე საგნის (ან პირის) ორიენტირზე მყოფობას აღნიშნავს. ქართულში ამ ფორმის სემანტიკა **-ზე** თანდებულისას შეესაბამება. სუპერესივი I უშუალოდ დატივი I-ის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება **-ლ** სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., ხუ-**ნ-უ-ლ** “ქვაზე”, ლ-**ყ-ა-ლ** “გზაზე”, აშ-**ალ-ა-ლ** “დედამიწის ზედაპირზე”, სა-**ურზელ-ა-ლ** “ტახტზე”, ვარტაპეტუნ-**ა-ლ** “სწავლებაზე”, ვიჩი-**ე-ე-ლ** “ძმაზე”, მარმინ-**ო-ლ-ო-ლ** “სხეულზე”, ფულ-**მ-ო-ლ** “თვალებზე”...

სუპერასივი II: ამ ფორმის თავდაპირველი მნიშვნელობა ორიენტირთან სხვა საგნის ზედაპირიდან მოძრავი ობიექტის მოახლოება უნდა ყოფილიყო, თუმცა ეს ფორმა პალიმფსესტებში სულ ოთხჯერ გვხვდება და მისი ფუნქციების ზუსტი განსაზღვრა ჭირს, რადგან ოთხივე მაგალითში ეს ფორმა სხვადასხვა მნიშვნელობით გამოიყენება. სუპერასივი II სუპერასივ I-ის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება **-ომ** სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., ილ-**ა-ლ-ომ** “სიტყვასთან”, ეთ-**ა-ლ-ომ** “ამისთვის”, “ამაზე”, ღი-**რ-ლ-ო-ლ-ომ** “დღეებში”...

სუპერასივი III: ამ ფორმით აღინიშნება რაიმე საგნის (ან პირის) ორიენტირზე მყოფობა ან მისი მოძრაობა ორიენტირის ზემოთ. სუპერასივი III დატივი II-ს ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება **-ოლ** სუფიქსის მეშვეობით, მაგ., ვიჩი-**ე-ე-ბ-ოლ** “ძმაზე”, მაეკალ-**უ-ლ-ო-ბ-ოლ** “მსხვერპლებზე”...

ბრუნვის ნიშნები კავკასიის ალბანურში

	ბრუნვები	მხოლოდობითში	მრავლობითში
ძირითადი	აბსოლუტივი	∅	∅
	ვოკატივი	-ე, -ო	-ო
	ერგატივი	-ე, -ენ, -ინ, -ონ, -ან	-ონ
	ნათესაობითი	-ი, -ი, -ად, -ედ, -და, -უნ, -ინ	-ოფ
	დატივი I	-ა, -ე, -ი, -ო, -უ	-ო
	დატივი II	-V-ბ	-ო-ბ
	დატივი III	-V-ს	-ო-ს
თანდებულებანი	აბლატივი I	-ოც (< *-V-ოც)	-ოც (< *-ო-ოც)
	ადესივი I	-V-ქ(ა)	-ო-ქ(ა)
	ადესივი II	-V-ჭ	-ო-ჭ
	ექვატივი	-V-და	*-ო-და
	სუბესივი	-V-ყ	*-ო-ყ
	აბლატივი II	-V-ბ-ოც	-ო-ბ-ოც
	სუპერესივი III	-V-ბ-ოლ	-ო-ბ-ოლ
	ანტეაბლატივი II	-V-ბ-ოსტად	*-ო-ბ-ოსტად
	კომიტატივი	-V-ბ-ომ	-ო-ბ-ომ
	დირექტივი	-V-ბ-უ	-ო-ბ-უ
	ანტეაბლატივი I	-V-ს-თახ-ოც, -V-ს-ახ-ოც	-ო-ს-თახ-ოც
	სუპერესივი I	-V-ლ	-ო-ლ
	სუპერაბლატივი	-V-ლ-ოც	-ო-ლ-ოც
	სუპერესივი II	-V-ლ-ომ	-ო-ლ-ომ

ბრუნვის ნიშნები უდიურში

	ბრუნვები	ვართაშნული (ს. ზინობიანი)		ნიჯური	
		მხ.	მრ.	მხ.	მრ.
ძირითადი	სახელობითი	∅	∅	∅	∅
	ერგატივი	-ენ, -ინ, -ონ	-ონ	-ენ, -ინ, -ონ, -გნ	-ონ
	ნათესაობითი	-ი, -ინ, -ნ-ინ, -უნ, -ნ-უნ, -ა[ღ], -ნ-ა[ღ], -ე[ღ], -ნ-ე[ღ], -ო[ღ], -ნ-უ[ღ]	-ო[ღ]	იგივე, რაც ვართაშნულში და -გნ, -ნ-გნ	-ო[ღ]
	მიცემითი I	-ა, -ე, -უ, -ო, -ი, -ნ- ა, -ნ-ე, -ნ-უ	-ო	იგივე, რაც ვართაშნულში	-ო
	მიცემითი II	-ახ, -ეხ, -უხ, -ოხ, -იხ, -ნ-ახ, -ნ-ეხ, -ნ- უხ	-ოხ	თითქმის არ იხმარება	
თანდებულებიანი	აბლატივი	-Vხ-ო	-ოხ-ო	-Vხ-უნ	-ახ-უნ
	კომიტატივი	-Vხ-ოლ[ან]	-ოხ- ოლ[ან]	-Vხ-უნ[ან]	-ახ- უნ[ან]
	ადესივი	-V-სტა	-ო-სტა	-V-სთა	-ო-სთა
	ალატივი	-V-ჭ	-ო-ჭ	-V-ჩ	-ო-ჩ
	სუპერისივი	-V-ლ	-ო-ლ	-V-ლ	-ო-ლ
	ბენეფაქტივი	-ენ-კ[ენა]	-ონ-კ[ენა]	-აენაქ, -ენაქ	-ონაქ

შენიშვნა: ორივე ენაში თანდებულებიანი ბრუნვათა პირველი ხმოვანი (V) მიცემითი I-ის მიხედვით იცვლება.

შდრ. კავკასიის ალბანურისა და უდიური ენების ბრუნვის ძირითადი ინვენტარი:

	კავკასიის ალბანური	უდიური
ერგატივ-ინსტრ.	-ე, -ენ, -ინ, -ონ, -ან	-ენ, -ინ, -ონ, -ენ
გენიტივი	-ი, -ი, -ად, -ეი, -და, -უნ, -ინ	-ი, -ად, -ეი, -ოი, -უნ, -ინ...
დატივი I	-ა, -ო, -ე, -ო, -უ	-ა, -ო, -ე, -ო, -უ
დატივი II	დატივი I + -ხ	დატივი I + -ხ
აბლატივი	დატივი II + -ოც	დატივი II + -ო
სუპერესივი	დატივი I + -ლ	დატივი I + -ლ

ამას გარდა, კავკასიის ალბანურ ენაში დადასტურებული II ადესივი შეიძლება დავუკავშიროთ უდიურ ალატივს (ორივე ფორმა დატივი I-ის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება -ჭ სუფიქსის დართვით). თავის მხრივ, უდიური ადესივი (V-სტა ფორმანტის დართვით იწარმოება) უახლოვდება კავკასიის ალბანური ანტეაბლატივის V-ს-თახ-ოც და V-ხ-ოს-ტა-ი სუფიქსთა მეშვეობით ნაწარმოებ ფორმებს. უდიური კომიტატივი, როგორც ჩანს, კავკასიის ალბანური III სუპერესივისაგან არის მიღებული. ეს ფორმები იდენტურად იწარმოება (V-ხ-ოლ სუფიქსის მეშვეობით). ერთადერთი ლოკატიური ბრუნვა უდიურში, რომლის პარალელიც კავკასიის ალბანურში არ შეინიშნება, – არის ბენეფაქტივი.

ამრიგად, კავკასიის ალბანური ენა ბრუნვათა სიმრავლით იყო გამორჩეული, რაც საერთოლექსიკური მდგომარეობისათვის ამოსავალი უნდა ყოფილიყო, შდრ. უდიური, რომელშიც სულ 11 ბრუნვა გვაქვს. ამასთან, კავკასიის ალბანურში უდიურთან შედარებით უკეთ შეინიშნება თანდებულის ბრუნვათა სერიულობა. თუ უდიურში სერიულობის კვალი თითქმის წაშლილია (ერთადერთ შემორჩენილ სერიის ნაშთად შეიძლება მივიჩნიოთ დატივი II-სი (-Vb), აბლატივისა (-Vb-ო) და კომიტატივის (-Vb-ოლ) წარმოება), კავკასიის ალბანურში კი – მიუხედავად იმისა, რომ სერიათა სისტემა უკვე მოშლილია, იკვეთება დაშორებისა და მოახლოების აღმნიშვნელი სუფიქსები: ესენია, ჩვენი ვარაუდით, *-ოც – დაშორების აღმნიშვნელი, რომელიც დასტურდება აბლატივი I-ის (-ოც < *-V-ოც), აბლატივი II-სი (-V-ხ-ოც), ანტეაბლატივი I-ისა (V-ს-თ-ახ-ოც; V-ს-ახ-ოც) და

სუპერაბლატივის ფორმებში (V-ლ-ოც; V-ლ-ახ-ოც); და *-ომ – მოახლოების აღმნიშვნელი, რომელიც კომიტატივისა (-V-ხ-ომ) და სუპერესივ II-ში (-V-ლ-ომ) დასტურდება. ვფიქრობთ, რომ უდიური აბლატივის -ო სუფიქსი გენეტიკურად უკავშირდება კავკასიის ალბანურში დადასტურებულ -ოც მაწარმოებელს, ხოლო -ომ სუფიქსი უდიურ ენაში, შესაძლებელია, იშა “ახლოს”, “სიახლოვეს” ლექსემაში იყოს შემონახული.

ნათესაობის დადგენის თვალსაზრისით რეგულარულ და კანონზომიერ ბგერათმესატყვისობათა პარალელურად უმნიშვნელო არ არის მორფოლოგიის ჩვენებაც როგორც ინვენტარის, ისე მორფოლოგიურ კატეგორიათა ფუნქციების მხრივაც. როგორც აღინიშნა, უდიურში დადასტურებული ბევრი მოვლენა მხოლოდ კავკასიის ალბანური ენის მონაცემთა მოხმობით ჰპოვებს თავის ახსნას, ანუ ალბანურში შემონახულია საერთოლექსიური ერთობისათვის დამახასიათებელი ბევრი მოვლენა, რომელიც უდიურს დაუკარგავს. ასე, მაგალითად, კავკასიის ალბანურში III მიცემითის ფორმანტი (-ს) საერთოლექსიური დატივისაგან (*-სა) უნდა იყოს მიღებული, რომელიც შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება: ლეზგ. -ზ: თაბ. -ზ: აღ. -ს: რუთ. -ს: წახ. -ს/-სა: კრიწ. -ს: ბუდ. -ზ: არჩ. -სა [ალექსევი 1985: 45]. უდიურში საერთოლექსიური დატივის შესატყვისი არ მოგვეპოვება, თუმცა მას უნდა უკავშირდებოდეს ადესივის რთული ფორმანტის (-ას-ტა) თავკიდური ელემენტი [ბოკარევი 1960: 45].

ამას გარდა, შეინიშნება შემდეგი პარალელები:

წრფელობითი: კავკ.-ალბ. -ჲ – ს.-ლეზგ. *-ჲ > ლეზგ. -ჲ: თაბ. -ჲ: აღ. -ჲ: რუთ. -ჲ: წახ. -ჲ: კრიწ. -ჲ: ბუდ. -ჲ: არჩ. -ჲ: ხინ. ჲ. აქედან გამომდინარე, საერთოლექსიური ქრონოლოგიური დონისათვის აბსოლუტივის არსებობა უნდა ვივარაუდოთ [ბოკარევი 1960: 45], თუცმა არჩიბულში ნომინატივის შესაძლო კვალზე (*-ა) მიუთითებენ [კიბრიკი და სხვ. 1977: II-10].

ალბანური ნათესაობითის ერთ-ერთი ფორმანტი -Vნ კანონზომიერად უკავშირდება საერთოლექსიური გენიტივის ფორმანტს (*-ნ), რომელიც ლეზგიურ

ენებში შემდეგი რეფლექსებითაა წარმოდგენილი: ლეზგ. -ნ: თაბ. -ნ: ად. -ნ: წახ. -ნ: უდ. -ნ: არჩ. -ნ [ბოკარევი 1960: 45].

საერთოლენგიური ერთობისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი თანდებულიან ბრუნვათა წარმოების შემდეგი მოდელი: ირიბი ფუძე + ლოკალიზაციის (სერიის) მაჩვენებელი + მიმართულების მაჩვენებელი [ალექსეევი 1985: 46]. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ირიბ ბრუნვათა ფუძე საერთოლენგიურში, საფიქრებელია, ერგატივის ფორმას ეთხვეოდა. ეს ვითარება შენარჩუნებულია ლენგიურ, თაბასარანულ, აღულურსა და არჩიზულ ენებში. საერთოლენგიურისათვის ირიბი ფუძის მაწარმოებლად სამეცნიერო ლიტერატურაში ნავარაუდევია როგორც ვოკალური (*-ე-, *-გ-, *-ა-, *-წ- [სტაროსტინი 1981: 75-76]) და კონსონანტური სუფიქსები (*-რა-, *წე-, *-ნი-, *-ლი-, *-თი-), ისე ხმოვანთა მონაცვლეობაც ფუძეში: *ა : *ო; *წ : *ი [ალექსეევი 1985: 28]. ამ მხრივ, კავკასიის ალბანურსა და უდიურშიც ირიბი ფუძე ან პირდაპირ ფუძეს ემთხვევა, ანდა მას -ნ- სუფიქსი აწარმოებს (კავკასიის ალბანურში -ღ- და -რ- სუფიქსებიც). ამას გარდა, I დატივი უდიურსა და კავკასიის ალბანურში შეიძლება წარმოშობით საერთოლენგიური ირიბი ფუძის ერთ-ერთ მოდელს უკავშირდებოდეს, სახელდობრ – ვოკალური აფიქსებით ნაწარმოებ ირიბ ფუძეს. ამის შესახებ მეტყველებს ის, რომ, ერთი მხრივ, საერთოლენგიური დატივი, როგორც იყო ნაჩვენები, კავკასიის ალბანურში უკავშირდება არა I დატივის, არამედ III მიცემითს, ხოლო, მეორე მხრივ, I დატივის ფორმაზე დაყრდნობით ყველა თანდებულიანი ბრუნვა იწარმოება (I აბლატივის გარდა, თუმცა ამ შემთხვევაშიც, საქმე I დატივის მაწარმოებლის რედუქციასთან უნდა გვქონდეს).

რაც შეეხება ლოკალიზაციის მაჩვენებლებს, საერთოლენგიურისათვის შემდეგი მაწარმოებლები ივარაუდება [ბოკარევი 1960: 49-50; ალექსეევი 1985: 49]:

- *-ლ- “ორიენტირზე”;
- *-ც- “ორიენტირში”;
- *-ლ^წ- “ორიენტირთან”;
- *-ქ- “ორიენტირთან უშუალო შეხება”;

- *-ჟ- “ორიენტირის უკან”;
- *-ყ- “ორიენტირთა შორის”;
- *-ჰ- “ორიენტირის წინ”;
- *-ლ- “ორიენტირის ქვეშ”

“ორიენტირზე” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი *-ლ- შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:⁵⁶ ლეზგ. -ალ: თაბ. -ლ: აღ. -ლ: რუთ. -ლ: წახ. -ლ: ბუდ. -ლ: უდ. -ლ: არჩ. -თ // თ [ბოკარევი 1960: 49].

უნდა აღინიშნოს, რომ -ლ მაჩვენებლის თავდაპირველი სემანტიკა კავკასიის ალბანურში შენარჩუნებულია – ამ სუფიქსის მეშვეობით ოთხი ბრუნვის ფორმა იწარმოება, ესენია: სუპერესივი I, სუპერესივი II, სუპერაბლატივი და სუპერესივი III. აღსანიშნავია, რომ უკანასკნელ ფორმაში -ლ მაჩვენებელი მესამე ადგილზე გვაქვს, იგი II მიცემითის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება და, შესაბამისად, გვევლინება მიმართულების მაჩვენებლად. თუმცა, ამის მიუხედავად, -ლ სუფიქსის კავშირი სუპერესივის ორ დანარჩენ ფორმაში დადასტურებულ ლოკალიზაციის -ლ- მაჩვენებელთან, ჩვენი აზრით, ცხადია.

“ორიენტირში” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი საერთოლექსიურში *-ჟ- შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:⁵⁷ ლეზგ. -ჟ: თაბ. -ჟ: აღ. -ჟ: რუთ. -ჟ: წახ. -ჟ: კრიწ. -ჟ // -ჟ: ბუდ. -ჟ // -ჟ: უდ. -ჟ: არჩ. -ჟ [ხანმაგომედოვი 1958: 20; თოფურია 1967: 207]. ე. ბოკარევი კი აქ *-ა // -ა ვარაუდობს [ბოკარევი 1960: 49].

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა მოზაზრება იმის შესახებ, რომ უდიურში -ჟ ფორმატიანი გენიტივი უნდა იყოს ლოკატიური წარმოშობისა და მისი მაწარმოებელი საერთოლექსიურ *-ჟ- აფიქსს უნდა უკავშირდებოდეს

⁵⁶ უნდა აღინიშნოს, რომ *ლ ბგერის რეკონსტრუქცია საერთოლექსიურ ფუძე-ენაში (ს. სტაროსტინის მიხედვით – ლეზგ. ლ: თაბ. ლ: აღ. ლ: რუთ. ლ: წახ. ლ // ლ // ლ: კრიწ. ლ: ბუდ. ლ: უდ. ლ: არჩ. თ // თ [სტაროსტინი 1975] ეჭვს იწვევს. ორიენტირზე ლოკალიზაციის მაჩვენებლად ჩვენ გვესახება *-ლ მაწარმოებელი.

⁵⁷ ამ რეკონსტრუქციის შემთხვევაშიც უნდა აღინიშნოს, რომ *ჟ ბგერის პოსტულირება საერთოლექსიური ფუძე-ენისათვის, რომელიც, ს. სტაროსტინის აზრით, შემდეგ ფორმულას ემაყარება ლეზგ. ჟ // ჟ: თაბ. ჟ // ჟ: აღ. ჟ // ჟ: რუთ. ჟ // ჟ: წახ. ჟ // ჟ: კრიწ. ჟ // ჟ: ბუდ. ჟ // ჟ: უდ. ჟ // ჟ: არჩ. ჟ // ჟ [სტაროსტინი 1975], გარკვეულ ეჭვს აღძრავს.

[ალექსევი 1985: 50]. კავკასიის ალბანურშიც თანდებულიან ბრუნვათა შორის არ ჩანს ამ მაჩვენებლის შესატყვისი. ამდენად, მზად ვართ გავიზიაროთ მ. ალექსევის მოსაზრება -**ფ** ფორმატიანი გენტივის ლოკატიური წარმოშობის შესახებ.

“ორიენტირთან” ლოკალიზაციის საერთოლექსიური მაჩვენებელი *-**ლ^ჴჴ**⁵⁸ ლექსიურ ენებში შემდეგი რეფლექსებითა წარმოდგენილი: ლეზგ. -**ჴ**: თაბ. -**ხ** (ჴ): ად. -**ჴ**: რუთ. -**ხ^ჴ**: კრიჭ. -**ჴ**: ბუდ. -**ჴ**: უდ. -**ხ**: არჩ. -**ლ^ჴჴ** [ალექსევი 1985: 51-52].

ვფიქრობთ, რომ კავკასიის ალბანურშიც უდიურის მსგავსად ამ სერიულ მაჩვენებელს შეესატყვისება II დატივის აფიქსი -**ხ**. ეს ბრუნვა ლოკატიური წარმოშობისა ჩანს, მით უფრო, რომ ლოკატიური ფუნქციები მას დღემდე არ ჩამოსშორებია. II დატივს უდიურსა და კავკასიის ალბანურში სერიულობის ნიშნები აქვს შენარჩუნებული, რაც აგრეთვე მისი ლოკატიური წარმოშობის შესახებ მეტყველებს: უდიურში იგი ერთადერთი შემორჩენილი სერიის ნაშტად უნდა მივიჩნიოთ დატივი II-ს (-**Vხ**), აბლატივისა (-**Vხ-ო**) და კომიტატივის (-**Vხ-ოლ**) წარმოება, ხოლო კავკასიის ალბანურში II დატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება ხუთი ბრუნვა, ესენია: აბლატივი II (-**Vხ-ოც**), სუპერესივი III (-**Vხ-ოლ**), ანტეაბლატივი II (-**Vხ-ოსტაჴ**), კომიტატივი (-**Vხ-ომ**) და დირექტივი (-**Vხ-უ**).

ამ ბრუნვით ჯერ პირდაპირი ობიექტის მარკირება დაიწყო (აბსოლუტივის პარალელურად), რაც კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში აისახა (ანუ მივიღეთ აკუზატივის ტიპის ბრუნვა), უდიურში კი მოგვიანებით მოხდა ამ ბრუნვისა და დატივის სინტაქსური ფუნქციების აღრევა. უფრო შორს წავიდა ეს პროცესი ნიჯურ კილოში, რომელშიც დატივი ფაქტობრივად უნიფიცირებულია, ანუ -**ხ** ფორმატიანი დატივი (დატივი II) თითქმის არ იხმარება.

“ორიენტირთან უშუალო შეხება” ლოკალიზაციის საერთოლექსიური მაჩვენებელი *-**ქ**- ლექსიურ ენებში იდენტური კორესპონდენციებითაა წარმოდგენილი: ლეზგ. -**ქ**: თაბ. -**ქ**: ად. -**ქ**: რუთ. -**ქ**: წახ. -**ქ**: კრიჭ. -**ქ**: ბუდ. -**ქ**: არჩ. -**ქ** [ალექსევი 1985: 52].

⁵⁸ ჩვენი აზრით, საერთოლექსიურში აღდგება არა ლაბიალიზებული თანხმოვნები, არამედ – ლაბიალური კომპლექსები (Cw).

კავკასიის ალბანურში, უდიურისაგან განსხვავებით, გვექონდა ამ სერიის მაჩვენებლის შესატყვისი, თუმცა მას სერიულობა დაკარგული აქვს და მხოლოდ ერთი ბრუნვის – I ადესივის – ფორმაში დასტურდება: -ქ(ა).

“ორიენტირის უკან” ლოკალიზაციის საერთოლექზიური მაჩვენებელი *-ჭ-ლექზიურ ენებში შემდეგი კორესპონდენციებითაა წარმოდგენილი: ლეზგ. -ჭ: თაბ. -ჭ: ად. -ჭ: რუთ. -ხ // ჭ: წახ. -ჭა: კრიწ. -ხ: ბუდ. -ხ: არჩ. -ხ (?): ხინ. ხ: უდ. ხ [ბოკარევი 1960: 47]. აღსანიშნავია, რომ *-ჭ- მაწარმოებელი (ან -ჭა “ორიენტირის უკან”, “ორიენტირთან” [ალექსეევი 2003: 163]) საერთოდადესტნურ დონეზე აღდგება [გიგინეიშვილი 1976: 36].

ექვი გვეპარება, რომ -ხ სუფიქსი უდიურ ენაში, რომელიც დატივი II-სა და, შესაბამისად, მისგან მიღებული თანდებულიანი ფორმების მაწარმოებელია, საერთოდადესტნური *-ჭ-საგან მომდინარეობდეს. უდიურის მსგავსად საერთოლექზიური *-ჭ- მაჩვენებლის შესატყვისი კავკასიის ალბანურშიც არ ჩანს.

ერთი მხრივ, ხ უდიურსა და კავკასიის ალბანურში საერთოდადესტნური *ჭ ბგერის შესატყვისად არ დასტურდება⁵⁹ და, მეორე მხრივ, II დატივის მაწარმოებელი უდიურსა და კავკასიის ალბანურში, როგორც იქნა ნაჩვენები, საერთოლექზიურ “ორიენტირთან” ლოკალიზაციის მაჩვენებელს (*-ლ^ფ- ან, ჩვენი აზრით – *-ლ^ფ*) უნდა უკავშირდებოდეს. თუმცა მ. ალექსეევს შესაძლებლად მიაჩნია, რომ უდიურში -ხ ფორმანტში მოხდა საერთოლექზიურ *-ლ^ფ- და *-ჭ- მაწარმოებლების ნეიტრალიზაცია (ალექსეევი 1985: 54). ამ მოსაზრების ბოლომდე უგულვებელყოფა, ჩვენი აზრით, არ შეიძლება, მით უფრო, თუ გავითვალისწინებთ, რომ -ხ მაწარმოებელიანი დატივის ფორმაზე დაყრდნობით კავკასიის ალბანურში ხუთი ლოკატიური ბრუნვა იწარმოება.

“ორიენტირთა შორის” ლოკალიზაციის საერთოლექზიური მაჩვენებელი *-ყ^ფ-ლექზიურ ენებში შემდეგი აფიქსებითაა წარმოდგენილი: თაბ. -ყ^ფ // -ლ^ფ: ად. -ლ^ფ: არჩ. -ჭ^ფ [კახაძე 1973: 42]. შესაძლებელია, რომ კავკასიის ალბანურში ამ მაწარმოებელს ექვატივის -ღა ფორმანტი უკავშირდებოდეს.

⁵⁹ აღსანიშნავია, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში საპირისპირო მოსაზრება გამოითქვა [თალიბოვი 1980: 305-306], თუმცა აუსლაუტში საერთოლექზიური *ჭ ბგერის შესატყვისად უდიურში ხ უეჭველად არ დასტურდება.

“ორიენტირის ქვეშ” ლოკალიზაციის საერთოლექსიური მაჩვენებელი *-ლჷ-ლექსიურ ენებში შემდეგი რეფლექსებითაა წარმოდგენილი: ლეზგ. -ქ: თაბ. -ქ: ალ. -ქ: რუთ. -ქ: წახ. -ქ: კრიწ. -ქ: ბუდ. -ქ: არჩ. -ლჷ: ხინ. -კ [ალექსეევი 1985: 55]. იმის მიუხედავად, რომ უდიურს ამ მაწარმოებლის ანალოგი არ მოეპოვება, კავკასიის ალბანურში მას შეესატყვისება სუბესივის ფორმანტი -ყ,⁶⁰ რომელსაც სერიულობა უკვე დაკარგული ჰქონდა. აღსანიშნავია, რომ *-ლჷ- ფორმანტი საერთოდარესტნურ დონეზეც აღდგება [დუმეზილი 1933: 84-85; ბოკარევი 1960: 48; გიგინეიშვილი 1976: 35], შდრ. ანდ. -ლჷი: ახვ. -ლჷი: დიდ. -ლჷ: დარგ. -ჟუ- (ურახ.) // -გუ (კუზაჩ.)...

ამას გარდა, სამეცნიერო ლიტერატურაში საერთოლექსიურისათვის ნავარაუდევია შემგეგი ლოკალიზაციის მაჩვენებლები:

-ჰ- – ივარაუდება “ორიენტირის წინ” ლოკალიზაციის მაჩვენებლად [ალექსეევი 1985: 54], თუმცა პოსტულირებულია მხოლოდ თაბასარანული და ალულური ენების ჩვენების მიხედვით, რაც საექვოდ ხდის მის არსებობას არათუ საერთოლექსიურ ქრონოლოგიურ დონეზე, არამედ საერთოსამურულ და, შესაძლოა, საერთო-აღმოსავლურ-სამურულ ქრონოლოგიურ დონეზეც კი.

-რ- – ივარაუდება ლოკალიზაციის მაჩვენებლად, რომლის ზუსტი სემანტიკა უცნობია. შესაძლებელია, იგი აბლატივის საერთოლექსიურ ნიშანს უკავშირდებოდეს [ალექსეევი 1985: 55]. აღდგება არჩიბულისა და შაჰდალის ენების (მათ შორის, ხინალულურის) მანაცემთა მიხედვით. აღსანიშნავია, რომ ამ მაწარმოებლის აღდგენა ხერხდება საერთოანდიურ (*-რუ) და საერთოდიდოურ (*-რ) ქრონოლოგიურ დონეებზე [დუმეზილი 1933: 82]. ამ ფორმანტის შესატყვისი კავკასიის ალბანურში არ დასტურდება.

⁶⁰ როგორც უდიურში, ისე კავკასიის ალბანურში საერთოლექსიურ *ლჷ-ს რეგულარულად შეესატყვისება ყ ბგერა – საერთოლექსიური *ტჷ შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება: არჩ. ლჷ: ლეზგ. ქ/კ: თაბ. ქ: ალ. ქ: რუთ. გ/> ჯ: წახ. გ/ქ: კრიწ. ქ: ბუდ. ქ: უდ. ყ: კავკ.-ალბ. ყ: ხინ. კ/ქ: მაგ.:

არჩ. ლჷალ: ლეზგ. კელ || ქელ (ახტ.): თაბ. ჩილ < *ქილ: ალ. ქელ || კელ: რუთ. გალ: წახ. გეუ < *გელ: კრიწ. ქელ: ბუდ. ქელ: უდ. ყალ: ხინ. კუ < *კულ „ბატკანი“;
არჩ. ბოლჷ: ლეზგ. დაქ: თაბ. დაქ: ალ. დაქ: რუთ. დაქ: ბუდ. დექ: უდ. ეყ: ხინ. ლექჷა „ხორცი“...

რაც შეეხება მიმართულების მაჩვენებლებს: როგორც აღინიშნა, კავკასიის ალბანურში იკვეთება დაშორებისა და მოახლოების აღმნიშვნელი სუფიქსები: ჩვენი ვარაუდით, ესენია:

*-ოც – დაშორებითი (აბლატივი), რომელიც დასტურდება აბლატივი I-ის (-ოც < *-V-ოც), აბლატივი II-ს (-V-ხ-ოც), ანტეაბლატივი I-ისა (V-ს-თ-ახ-ოც; V-ს-ახ-ოც) და სუპერაბლატივის ფორმებში (V-ლ-ოც);

*-ომ – ჩვენი აზრით – ისტორიული ლატივის ნიშანია, რომელიც კომიტატივისა (-V-ხ-ომ) და სუპერესივ II-ში (-V-ლ-ომ) დასტურდება.

საწყისი (უძრაობის) მაჩვენებელი კი (ლოკატივი), როგორც საერთოლექსიკონისათვის ივარაუდება, კავკასიის ალბანურშიც არამარკირებული უნდა ყოფილიყო.

კავკასიის ალბანური აბლატივის ფორმანტი -ოც, ჩვენი აზრით, უკავშირდება შემდეგ მაწარმოებლებს: ხუნძ. -სა:⁶¹ დიდ. -ზა: ბეჟ. -ს / -სო / -შ: ხვარშ. -ჟო || -ზ(ი) (ინხ.); ამას გარდა, -ოც ფორმანტი არჩიბულსა და ხინალულურში დადასტურებულ აბლატივის -შ სუფიქსს უნდა უკავშირდებოდეს. იმის მიუხედავად, რომ ც თანხმოვანი რეგულარულად არ შეესატყვისება წარმოდგენილ აფიქსებში დადასტურებულ შ კონსონანტს,⁶² არც რაიმე დაუძლეველი ფონეტიკური დაბრკოლება გვაქვს.

-ომ მაწარმოებელი, თავის მხრივ, უნდა უკავშირდებოდეს არჩიბულ -ში და დარგულ -შუ || -შუ || -ჩუ (*-შუ [მუსაევი 1984: 65]) ლატივის აფიქსებს.

ამრიგად, კავკასიის ალბანური ენის მორფოლოგიური სტრუქტურა და, სახელდობრ – ბრუნვათა სისტემა, ძალიან ახლოსაა უდიურისა და სხვა ლექსიკონური ენების ანალოგიურ სისტემებთან როგორც ინვენტარის, ისე ფუნქციების მხრივ. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ კავკასიის ალბანური განსაკუთრებულ მსგავსებას უდიურთან ავლენს.

⁶¹ შესაძლებელია, კავკასიის ალბანური აბლატივის ფორმანტი (-ოც) უკავშირდებოდეს ხუნძურ ერგატივის ნიშანს -ცა (ხუნძურში აბლატივებისა და ერგატივის ფუნქციური და ფორმოლოგიური მსგავსების შესახებ იხ.: [კლიმოვი, ალექსევი 1980: 224-226].

⁶² ამ სქემის მიხედვით (ხუნძ. ც (იხ. წინა სქოლიო): დიდ. ს: არჩ. შ...) ამოსავალში, საერთოდადესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე შეგვიძლია ვივარაუდოთ *-ც ბგერა (შდრ.: [გიგინეიშვილი 1977: 95]), თუმცა ხინალულური შ ვერ ჯდება ამ სქემაში.

მნიშვნელოვანია, რომ კავკასიის ალბანურსა და სხვა ლეზგიურ ენათა შორის შეინიშნება არამართო ბრუნების ინვენტარის ფორმოზრივი და ფუნქციური მსგავსება, არამედ ბრუნვის ნიშნებში გვაქვს რეგულარულ და კანონზომიერ ბგერათმესატყვისობათა მაგალითები. გვხვდება იდენტური (ბგერათიგივეობანი) და არაიდენტური ბგერათმესატყვისობები:

სახელობითი: კავკ.-ალბ. - $\emptyset$ – ს.-ლეზგ. * $\emptyset$ > ლეზგ. - $\emptyset$: თაბ. - $\emptyset$: აღ. - $\emptyset$: რუთ. - $\emptyset$: წახ. - $\emptyset$: კრიწ. - $\emptyset$: ბუდ. - $\emptyset$: არჩ. - $\emptyset$: ხინ. $\emptyset$;

გენიტиви: კავკ.-ალბ. -Vნ – ს.-ლეზგ. * -ნ > ლეზგ. -ნ: თაბ. -ნ: აღ. -ნ: წახ. -ნ: უდ. -ნ: არჩ. -ნ;

დატივი: კავკ.-ალბ. -Vს (დატივი III) – ს.-ლეზგ. * -ს > ლეზგ. -ზ: თაბ. -ზ: აღ. -ს: რუთ. -ს: წახ. -ს/-ს: კრიწ. -ს: ბუდ. -ზ: არჩ. -ს;

*“ორიენტირზე” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ლ (სუპერესივი) – ს.-ლეზგ. * -ლ > ლეზგ. -ალ: თაბ. -ლ: აღ. -ლ: რუთ. -ლ: წახ. -ლ: ბუდ. -ლ: უდ. -ლ: არჩ. -თ // თ (?);

*“ორიენტირთან” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ხ (დატივი II) – ს.-ლეზგ. * -ლ^w > ლეზგ. -ჟ: თაბ. -ხ (ჟ): აღ. -ჟ: რუთ. -ხ^w: კრიწ. -ჟ: ბუდ. -ჟ: უდ. -ხ: არჩ. -ლ^ჟ;

*“ორიენტირთან უშუალო შეხება” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ქ(ა) (ადესივი I) – ს.-ლეზგ. * -ქ > ლეზგ. -ქ: თაბ. -ქ: აღ. -ქ: რუთ. -ქ: წახ. -ქ: კრიწ. -ქ: ბუდ. -ქ: არჩ. -ქ;

*“ორიენტირის ქვეშ” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ყ (სუპერესივი) – ს.-ლეზგ. * -ლ^y > : ლეზგ. -ქ: თაბ. -ქ: აღ. -ქ: რუთ. -ქ: წახ. -ქ: კრიწ. -ქ: ბუდ. -ქ: არჩ. -ლ^ყ: ხინ. -კ...

აღსანიშნავია, რომ ოთხივე ლოკალიზაციის მაჩვენებელთა შემთხვევაში, კავკასიის ალბანურ შესატყვისს დაცული აქვს საერთოლეზგიური მაჩვენებლის თავდაპირველი ლექსიკური მნიშვნელობა (-ხ სუფიქსის გარდა, თუმცა, მის შემთხვევაშიც კი, თუ გავიზიარებთ მის კავშირს საერთოლეზგიურ “ორიენტირთან” ლოკალიზაციის მაჩვენებელთან, გასაგები ხდება მისი მეშვეობით

ნაწარმოები დატივი II-ს ევოლუცია ერთ-ერთი ლოკატივიდან პირდაპირი ობიექტის ბრუნვამდე). ამას გარდა, ოთხივე ფორმანტი კავკასიის ალბანურში (-ლ, -ხ, -ქ(ა), -ყ) არსებითად ლოკალიზაციის მაჩვენებლად წარმოგვიდგება, ანუ ეს ელემენტები იკავებენ ადგილს დატივი I-ის მაწარმოებელსა (რომელიც, როგორც აღინიშნა, ისტორიულად ირიბი ფუძის ფორმანტი უნდა იყოს) და მიმართულების მაჩვენებლებს შორის. ორი მაწარმოებელი (-ლ, -ხ) სამივე ფორმას აწარმოებს (ლოკატივი, ლატივი, აბლატივი. -ხ მაწარმოებელი კი, ამას გარდა, კიდევ სამ ფორმას), ორი კი (-ქ(ა), -ყ) – მხოლოდ ლოკატივებს.

2.2.2.2. რიცხვის კატეგორია

კავკასიის ალბანურში, ისევე როგორც სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ორი რიცხვი დასტურდება – მხოლოობითი და მრავლობითი. მხოლოობითისა და მრავლობითი რიცხვის დაპირისპირება შეიძლება იყოს გამოხატული როგორც მორფოლოგიურად, სპეციალური მაწარმოებლის მეშვეობით (არსებითი სახელებში, ზედსართავი სახელებში, ზოგიერთ რიცხვით სახელსა და ზმნაში), ისე ლექსიკურად (ნაცვალსახელთა, რიცხვით სახელთა და ზოგიერთი ზმნისართის მეშვეობით). სპეციალურ მაწარმოებელს ითხოვს მრავლობითი რიცხვის ფორმა, ხოლო მხოლოობითი ყოველთვის არამარკირებულია. ირიბ ბრუნვათა ფორმებში მრავლობითის აღმნიშვნელი აფიქსი ყოველთვის წინ უსწრებს ბრუნვის ნიშანს.

კავკასიის ალბანურ ენაში მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელ აფიქსთა შორის ყველაზე პროდუქტიულია -უხ სუფიქსი (სახელობითში) და -ულ- სუფიქსი (ირიბ ბრუნვათა ფორმებში). გვხვდება ამ მაწარმოებლების ფონეტიკური ვარიანტებიც: -ლ-, -იხ-, -ილ-, -ახ. ამას გარდა, დასტურდება შემდეგი მაწარმოებლები: -რ-, -რ-ლ-, -ურ-, -რუხ-, -ურუხ-, -ბურ-, -მ-, -მუხ.

კავკასიის ალბანურის მსგავსად უდიურსაც ახასიათებს მრავლობითი რიცხვის ნიშანთა მრავალფეროვნება:

	ბრუნვები	ვართაშნული	ნიჯური
1	სახელობითი	-უხ, -ურ, -ურ-უხ, -მ-უხ, -ურ-მ-უხ, -ორ	-უხ//-ხო, -ურ, -ურ-უხ// -ურ-ხო, -მ-უხ, -ურ-მ-უხ
2	ირიბი ბრ.	-ლ//-ოლ, -მ-ულ, -ურ-მ-ულ, -ურ-ულ//-ურ-ლ	-ლ//-ხ, -ოხ, -ურ-უხ//-ურ-ხ, -მ-უხ, -ურ-მ-უხ

ამათგან, სახელობითში ყველაზე პროდუქტიულია **-უხ** (ვართაშნულში) და **-უხ//-ხო** (ნიჯურში) სუფიქსები, ხოლო ირიბ ბრუნვებში – **-ლ//-ოლ** (ვართაშნულში) და **-ლ//-ხ** (ნიჯურში).

ლეზგიურ ენებში მრავლობითი რიცხვის ფორმანტთა სიმრავლე არ გვადლევს საშუალებას ისინი ერთ არქეტიპამდე დავიყვანოთ. საერთოლეზგიურ ქრონოლოგიურ დონეზე არა ერთი, არამედ რამდენიმე მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებლის რეკონსტრუქცია მიგვაჩნია მიზანშეწონილად (წარმოგიდგენთ მხოლოდ იმ ფორმულებს, რომლებშიც კავკასიის ალბანური მასალაცაა მოხმობილი):

*ურ – არჩ. -ორ/-ურ: უდ. -ურ: კავკ.-ალბ. -ურ;

*ბ-ურ – ლეზგ. -ბურ: აღ. -ბურ, -ვურ: რუთ. -ბგრ: წახ. -ბგ: ხინ. -(ა)ბგრ: არჩ. -ბურ: კავკ.-ალბ. -ბურ. ეს ფორმანტი უნდა იყოს ნივთთა (III) კლასის მაწარმოებლით (**-ბ**) გაფორმებული წინა (***-ურ**) სუფიქსი.

შესაძლებელია, რომ ***-ურ** და ***ბ-ურ** მაწარმოებლები საერთოლეზგიურ ***-არ** მაწარმოებელს დავუკავშიროთ, თუმცა, ასეთ შემთხვევაში, ხმოვანთა შორის არ გვექნება კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობა.

*(V)მ – რუთ. -მ- (-მ-არ სუფიქსში), იხრ. -გმ: კრიწ. -იმ: ბუდ. -იმ: ხინ. -ამ(ზგრ): არჩ. -ომ/-უმ: უდ. -მ- (-მ-უხ სუფიქსში): კავკ.-ალბ. -მ (ირიბ ბრუნვათა ფორმებში).

ამას გარდა, შესაძლებლად გვესახება, რომ ერთმანეთს დავუკავშიროთ:

არჩ. -ღ- (ქულ „ხელი“ – ქურ-ღ-ულ „ხელები“) ~ უდ. -უხ, -ხ, -ხო, -ოხ,/-ულ, -ღ, -ოდ: კავკ.-ალბ. -უხ, -ხ, -იხ, -ახ,/-ულ, -ღ, -იდ.

2.2.2.3. გრამატიკული კლასის კატეგორია

კავკასიის ალბანურში გრამატიკული კლას-კატეგორია მოშლის პირას იყო. გენდერულ სხვაობათა აღნიშვნა იყო ნიშანდობლივი ძირითადად სახელებისათვის (სუბსტანტივებისა და გასუბსტანტივებული ატრიბუტივებისთვის), ხოლო ზმნაში – ოდენ III პირის ფორმებისათვის, რაც უჩვეულოა იმ იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის, რომლებიც გრამატიკულ კლას-კატეგორიას განარჩევენ.

კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება ნაცვალსახელოვანი წარმოშობის კლასიფიკატორთა სერია, რომელიც სუფიქსის სახით დაერთვის ზედსართავ სახელებს, მიმღობასა და ზმნისართებს და ე. წ. მასუბსტანტივებელი აფიქსის (*Referentialiser*, შდრ. უდ. -ო) ფუნქციას ითავსებს (დამოკიდებული ატრიბუტივი არ განარჩევს მასთან შეწყობილი არსებითი სახელის კლასს):

ბრუნვები	მამაკაცი (I კლ.)		ქალი (II კლ.)		არაგონიერი (III კლ.)	
	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.
სახელობითი	-ო	-ო'-რ	-ალ	-ალურ	-ო	-ებურ
ირიბი ბრ.	-ო-	-ო'--	-ალ-	-ალრ-	-(ე)ტ-	-ედლ-

ეს სერია წარმოშობით ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან მომდინარეობს. ჩვენებითი ნაცვალსახელები, რომლებიც III პირის ნაცვალსახელთა მაგვირობასაც გვიწევს, კავკასიის ალბანურში ნეიტრალურია (resp. არ გვაქვს დისტანციური კონტრასტი) და კლასების მიხედვით იცვლება:

ბრუნვები	მამაკაცი (I კლ.)		ქალი (II კლ.)		არაგონიერი (III კლ.)	
	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.
სახელობითი	ო(ო)	ო'-რ	ალ	ალურ	და // ეე	ებურ
ირიბი ბრ.	ო-	ო'--	ალ-	ალრ-	ედ/ტ- // ო-	ედლ-

ამ ნაცვალსახელებისაგან წარმოიშვა ზმნური კლასის ნიშნებიც, რომელიც III პირის ფორმებს დაერთვის. ზმნური ფორმების კლასის ნიშნებით მარკირება სუბიექტისა ან ობიექტის განსაზღვრულობა-განუსაზღვრელობის გამოხატვასთან უნდა იყოს დაკავშირებული, შდრ.:

*იმუ აცე-მ-ნე „კაცი წავიდა“,

*იმუ აცე-მ-ნა-ვა „ის კაცი წავიდა“;

*იმუ ილ-ა-მ „კაცი მიდის“,

*იმუ ილ-ა-მ-ვა „ის კაცი მიდის“...

	მხ. რიცხვი				მრ. რიცხვი			
	III პ.	I კლ.	II კლ.	III კლ.	III პ.	I კლ.	II კლ.	III კლ.
აბსოლუტივი	-ნ(ე/ა) ~ -მ +	-ვა	-ალ	-მა	-ნ(ე/ა) ~ -მ +	-ა'-რ	-ალ-ურ	-ებურ
ერგატივი		-ო-ენ	-ალ-ენ	-ტ-ენ ?		-ა'-ნ	-ალ-რ-ონ	-(ე)დ-დ-ონ
I დატივი		-ო-უ	-ალ-უ	-(ე)ტ-უ		-ა'-ა	*-ალ-რ-ო	*-ედ-დ-ო
II დატივი		-ო-უხ	-ალ-უხ	-ტ-უხ		-ა'-ახ	*-ალ-რ-ოხ	-ედ-უხ
III დატივი		-ო-უს	*-ალ-უს	*-(ე)ტ-უს		-ა'-ას	*-ალ-რ-ოს	*-ედ-დ-ოს

ამას გარდა, კავკასიის ალბანურში დასტურდება არსებით სახელთა სპეციალური არტიკლი:

მამაკაცი (I კლ.)		ქალი (II კლ.)		არაგონიერი (III კლ.)	
მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.
ო	ე	ა	ე	ე	ე

არტიკლის დისტრიბუცია კავკასიის ალბანურში ბოლომდე ნათელი არ არის. როგორც ჩანს, არტიკლიც, ზმნური კლასის ნიშნების მსგავსად, განსაზღვრულობის გადმოცემასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. აღსანიშნავია,

რომ მრავლობითი უნიფიცირებულია (III კლასის არტიკლით აღინიშნება), რაც უპირისპირდება ნაცვალსახელოვანი წარმოშობის კლასიფიკატორებში დადასტურებულ ვითარებას.

აღსანიშნავია, რომ გენდერის აღნიშვნის ეს სისტემა, რომელიც უჩვეულოა იბერიულ-კავკასიური ენებისთვის, ჰპოვებს საინტერესო პარალელებს ხინალულურ ენაში. ხინალულურში დასტურდება კლასის ნიშანთა ორი სერია. საყურადღებოა, რომ მეორე სერიაში გაერთიანებულია ნაცვალსახელოვანი წარმოშობის კლასიფიკატორები: I კლ. – დუ; II-III კლ. – დჷ; IV კლ. – ჯი; მრავლობითში – დურ (I-II კლ.); ჯით (III-IV). ეს სერია თავისი წარმოშობით ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან და ფუნქციათა თვალსაზრისით კავკასიის ალბანურში დადასტურებულ კლასიფიკატორთა მსგავსია.

კავკასიის ალბანურში გრამატიკული კლას-კატეგორიის ისტორია ასე წარმოგვიდგება:

ოთხკლასიანი სისტემა მხოლოდობითში, რომელშიც I-II კლასების მრავლობითობა III კლასის ნიშნებით აღინიშნება, ხოლო III-IV კლასებისა – IV კლასის ნიშნებით (როგორც ეს იყო საერთოლექსიურში) > არაგონიერთა კლასებისა (III და IV) და, შესაბამისად, მრავლობითობის აღნიშვნის უნიფიკაცია > ნაცვალსახელოვანი წარმოშობის კლასიფიკატორთა სერიის ჩამოყალიბება და კლასიფიკატორთა ორი სერიის თანაარსებობა, როგორც ეს არის ხინალულურში > კლასიფიკატორთა „პირველი“ (თავდაპირველი) სერიის მოშლა, რის შედეგადაც ჩვენ ვიღებთ კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში დადასტურებულ ვითარებას.

რაც შეეხება არტიკლს, რომელიც უცხოა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის როგორც გენდერის აღნიშვნის საშუალება, ვფიქრობთ, რომ მისი გაჩენა კავკასიის ალბანურში უცხო ენათა გავლენით მოხდა (სავარაუდოდ – ირანული ენების გავლენით). თუმცა არ არის გამორიცხული კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში არტიკლი ხელოვნური ხასიათისა იყოს. მაგალითისთვის გამოდგება მეზობელ სომხეთში არსებული ელინოფილური სკოლის წარმომადგენელთა მოღვაწეობა. მათ იმისთვის, რომ მეტად დაეცვათ თარგმანის სიზუსტე, სომხური

ენის გრამატიკულ წყობაში შეიტანეს მთელი რიგი ცვლილებები, მაგ., ბერძნულის მსგავსად შემოიღეს გრამატიკული სქესის კატეგორია, მრჩობლობითი რიცხვი, პრევერბები და სხვ.

2.3. ზედსართავი სახელი.

2.3.1. ზოგადი.

კავკასიის ალბანურ ენაში ზედსართავი სახელის ცალკე მეტყველების ნაწილად გამოყოფის საფუძველი არც გვექნებოდა, მისთვის დამახასიათებელი რომ არ იყოს თავისებური, არსებითი სახელისაგან განსხვავებული ბრუნება, რომელიც მას აახლოვებს რიცხვით სახელებსა და ზოგიერთ ნაცვალსახელებთან. ატრიბუტივად გამოყენებული ზედსართავი სახელი არ იბრუნვის, ხოლო სუბსტანტივის მნიშვნელობით გამოყენებული ზედსართავი სახელი დაირთავს „მასუბსტანტივებელს“ (სავარაუდოდ, ენკლიტიკაა) და მასთან ერთად იბრუნვის.

სხვა მხრივ არსებით და ზედსართავ სახელებს შორის ზღვარის დადება ძნელდება: ზედსართავ სახელს არ მოეპოვება რაიმე მაწარმოებელი აფიქსი; არსებითი და ზედსართავი სახელების სიტყვაწარმოება მსგავსია – ზოგჯერ გამოიყენება ერთი და იგივე სიტყვაწარმოებითი აფიქსები (-უნ, -ენ, -ოყე); ერთი და იგივე სახელი, როგორც წესი, გამოიყენება ატრიბუტივის და სუბსტანტივის მნიშვნელობით.

ატრიბუტივად გამოყენებული ზედსართავი სახელი არ განარჩევს მასთან შეწყობილი არსებითი სახელის კლასს, თუმცა სუბსტანტივად გამოყენებული I და III კლასში დაირთავს -ო-, ხოლო II კლასში -ად- მაწარმოებლებს. ეს ე. წ. მასუბსტანტივებელია (მდრ. უდ. -ო), წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელია. იგი დაერთვის ზედსართავ სახელებს, მიმღობას, ზმნისართებს; იხ. ამ ფორმანტის ბრუნება:

ბრუნვები	მამაკაცი		ქალი		არაგონიერი	
	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.
აბსოლუტივი	-ო	-ო'-რ	-ად	-ად-ურ	-ო	-ებურ
ვოკატივი	?	?	?	?	?	?
ერგატივი	-ო-ენ	-ო'-ნ	-ად-ენ	-ად-რ-ო-ნ	-(ე)ტ-ენ	-ედ-დ-ო-ნ
ნათესაობითი	-ო-მა	-ო'-მ	-ად-მა	-ად-რ-ო-მ	-(ე)ტ-ა	-ედ-დ-ო-მ
დატივი I	-ო-უ	-ო'-ა	-ად-უ	-ად-რ-ო	-(ე)ტ-უ	-ედ-დ-ო
დატივი II	-ო-უ-ბ	-ო'-აბ	-ად-უ-ბ	-ად-რ-ო-ბ	-(ე)ტ-უ-ბ	-ედ-დ-ო-ბ
დატივი III	-ო-უ-ს	-ო'-ს	-ად-უ-ს	-ად-რ-ო-ს	-(ე)ტ-უ-ს	-ედ-დ-ო-ს
აბლატივი I	-ო-უ-ც	-ო'-ც	-ად-უ-ც	-ად-რ-ო-ც	-(ე)ტ-უ-ც	-ედ-დ-ო-ც
ადესივი I	-ო-უ-ქ(ა)	-ო'-ქ(ა)	-ად-უ-ქ(ა)	-ად-რ-ო-ქ(ა)	-(ე)ტ-უ-ქ(ა)	-ედ-დ-ო-ქ(ა)
ადესივი II	-ო-უ-ჭ	-ო'-ჭ	-ად-უ-ჭ	-ად-რ-ო-ჭ	-(ე)ტ-უ-ჭ	-ედ-დ-ო-ჭ
ექვატივი	-ო-უ-და	-ო'-და	-ად-უ-და	-ად-რ-ო-და	-(ე)ტ-უ-და	-ედ-დ-ო-და
სუბესივი	-ო-უ-ყ	-ო'-ყ	-ად-უ-ყ	-ად-რ-ო-ყ	-(ე)ტ-უ-ყ	-ედ-დ-ო-ყ
აბლატივი II	-ო-უ-ბ-ოც	-ო'-ბ-ოც	-ად-უ-ბ-ოც	-ად-რ-ო-ბ-ოც	-(ე)ტ-ბ-ოც	-ედ-დ-ო-ბ-ოც
სუპერესივი III	-ო-უ-ბ-ოლ	-ო'-ბ-ოლ	-ად-უ-ბ-ოლ	-ად-რ-ო-ბ-ოლ	-(ე)ტ-უ-ბ-ოლ	-ედ-დ-ო-ბ-ოლ
ანტეაბლატივი II	-ო-უ-ბ-ოსტად	-ო'-ბ-ოსტად	-ად-უ-ბ-ოსტად	-ად-რ-ო-ბ-ოსტად	-(ე)ტ-უ-ბ-ოსტად	-ედ-დ-ო-ბ-ოსტად
კომიტატივი	-ო-უ-ბ-ომ	-ო'-ბ-ომ	-ად-უ-ბ-ომ	-ად-რ-ო-ბ-ომ	-(ე)ტ-უ-ბ-ომ	-ედ-დ-ო-ბ-ომ
დირექტივი	-ო-უ-ბ-უ	-ო'-ს-თახ-	-ად-უ-ბ-უ	-ად-რ-ო-ბ-უ	-(ე)ტ-უ-ბ-უ	-ედ-დ-ო-ბ-უ
ანტეაბლატივი I	-ო-უ-ს-თახ-ოც	-ო'-ს-თახ-ოც	-ად-უ-ს-თახ-ოც	-ად-რ-ო-ს-თახ-ოც	-(ე)ტ-უ-ს-თახ-ოც	-ედ-დ-ო-ს-თახ-ოც
სუპერესივი I	-ო-უ-ლ	-ო'-ლ-ოც	-ად-უ-ლ	-ად-რ-ო-ლ	-(ე)ტ-უ-ლ	-ედ-დ-ო-ლ
სუპერაბლატივი	-ო-უ-ლ-ოც	-ო'-ლ-ომ	-ად-უ-ლ-ოც	-ად-რ-ო-ლ-ოც	-(ე)ტ-უ-ლ-ოც	-ედ-დ-ო-ლ-ოც
სუპერესივი II	-ო-უ-ლ-ომ	-ო'-ლ-ომ	-ად-უ-ლ-ომ	-ად-რ-ო-ლ-ომ	-(ე)ტ-უ-ლ-ომ	-ედ-დ-ო-ლ-ომ

2.3.2. ზედსართავი სახელის შედარებითი ხარისხები.

ზედსართავი სახელის შედარებითი ხარისხები აღწერილია იწარმოება. ამ ფუნქციით კავკასიის ალბანურში გამოიყენება კონსტრუქცია, რომელიც შედგება იხომ „მეტი“ ზმნისართისა და აბლატივის ფორმისაგან (შდრ. უდ.: მე ხოდ ტე ხოდ-ახო (აბლ.) ქალა-ნე „ეს ხე იმ ხეზე (ზედმიწ. ხისაგან) დიდა“...), მაგ.,

ბონი ედლოხოც იხომ ბუყანაუნ-ნე „ხოლო ამათში (ზედმიწ. ამათგან) უმეტესი სიყვარულია“ („ხოლო უფროდს ამათსა სიყვარული არს“) – 1 კორ. 13, 13;

ჩა-ჯ-ატად-ზუ-ჰედ ე ვაჭარუნახ აველ ბუკუსუნოყეო'-ახოც იხომ ბეზი ჩინუბ-ჰანადო'-რ-კე-ჰედ „ასე რომ, აღვემატებოდი იუდეველობაში ყველა ტოლსწორს (ზედმიწ. ტოლსწორთაგან) ჩემი მოდემისას“ („და წარვემატებოდე ჰურიებასა

შინა უფროდს მრავალთა ჰასაკისა სწორთა ჩემთა ნათესავთა შინა ჩემთა“) – გალ. 1, 14;

ჰატენკე იხოდ ნ-აჰა-ნ-ენე სერუნუნ ბეჭი ჯიპნა-ბაალნილოდ უნ ფარისაულოდთხოც იხოდ „თუკი თქვენი სიმართლე არ აღემატა მწიგნობართა და ფარისეველთა (ზედმიწ. ფარისეველთაგან) სიმართლეს...“ („უკუეთუ არა აღემატოს სიმართლე თქუენი უფროდს მწიგნობართა და ფარისეველთა“) – მთ. 5, 20.

2.3.3. ზედსართავი სახელი აგებულების მიხედვით.

აგებულების მიხედვით უდიურში მარტივი, ნაწარმოები და რთულფუძიანი ზედსართავი სახელები გვხვდება:

მარტივფუძიანი ზედსართავი სახელების რიცხვი კავკასიის ალბანურში არ არის დიდი. წარმოგიდგენთ რამდენიმე მათგანს:

ერთმარცვლიანი: ემ „კეთილი“, „კარგი“; მალ „პატარა“, „მცირე“; ყაჭ „ვიწრო“; სერ „ჭემმარიტი“, „ნამდვილი“; ღუდ „ცოცხალი“...

ერთზე მეტმარცვლიანი: მუწურ „სუფთა“, „წმინდა“; ენი „ახალი“; აზი „შორეული“; მიი „ცივი“, „გრილი“; ბონი „დიდი“; ჰიოშა „ყრუ“; აყაჭი „შიშველი“; იქიდა „ბრძენი“; აღე „მოხუცი“; ბუი „მძიმე“, ბაი „სავსე“, აცი „დაბალი“, კიდე „მდიდარი“, ბუხი „ძლიერი“...

ნაწარმოებ-ფუძიანი ზედსართავი სახელი. -ენ მაწარმოებლიანი (წარმოშობით ერგატივ-ინსტრუმენტალისის ფორმანტი): ტეგ-ენ „ჭემმარიტი“ (ტეგ „ნიშანი“ (ღვთიური); ტეგ-უნ „ჭემმარიტება“)...

-უნ მაწარმოებლიანი (წარმოშობით გენტივისის ნიშანი): ღარეუ-უნ „საბავშვო“ (ღარ „ბავშვი“, „ძე“); მარღვენ-უნ „წინასწარმეტყველური“ (მარღვენ „წინასწარმეტყველი“)...

-და მაწარმოებლიანი (წარმოშობით გენტივისის ნიშანი): დაიზდე-და „ოქროსი“, „ოქროსფერი“ (დაიზდე „ოქრო“)...

-**ინ** მაწარმოებლიანი (წარმოშობით გენიტივის ან ერგატივ-ინსტრუმენტალისის ფორმანტი): კოჯ-**ინ** „სახლისა“, „ოჯახური“ (კოჯ „სახლი“); ჰელ-**ინ** „სულიერი“ (ჰელ „სული“)...

-**ნუთ** – წარმოშობით უარყოფის ბოლოსართოვანი ნაწილაკია, მნიშვნელობით უდრის ქართულ უ- ... -ო ცირკუმფიქსს. -**ნუთ** ძირითადად სუფიქსია, იშვიათად კი – პრეფიქსად გვევლინება, მაგ., ღარ-**ნუთ** „უძეო“, „უშვილო“; კი-**ნუთ** „ღარიბი“; გო-**ნუთ** „უცოდველი“; ო-**ბიდად-ნუთ** „მოუმზადებელი“...

-**ნა** – რელაციური სუფიქსია, მაგ., გელ-**ნა** „დამნაშავე“, „ბრალეული“ (გელ „მოვალე“); ჯიპ-**ნა** „წიგნიერი“, „წიგნთან დაკავშირებული“ (ჯიპ „წიგნი“)...

-**ოყე** – სუფიქსი, რომელიც თავისი მნიშვნელობით ქართულში თანა-ელემენტს უდრის, მაგ., აშარკეტუნ-**ოყე** „თანამოაზრე“; ბეტალინ-**ოყე** „თანამფლობელი“; ბუკუსუნ-**ოყე** „თანატოლი“... ეს მაწარმოებელი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას დაერთვის.

რთულფუძიანი ზედსართავი სახელი: მალ-**პი-უნ** „დროებითი“; „წარმავალი“ (მალ „რამდენიმე“, **პი** „დრო“)...

2.4. ნაცვალსახელი

2.4.1. პირის ნაცვალსახელი

კავკასიის ალბანურში დასტურდება მხოლოდ I და II პირის ნაცვალსახელები: ზუ „მე“; ვუნ „მენ“; ჟან „ჩვენ“; ვაწ „თქვენ“:

	I პირის		II პირის	
	მხოლოობითი	მრავლობითი	მხოლოობითი	მრავლობითი
სახელობითი/ ერგატივი	ზუ	ჟან	ვუნ	ვაწ
ნათესაობითი	ბეზი	ბეში	ვეფ	ბეჭი
მიცემითი I	ზა	ჟა	ვა	ვაჭ
მიცემითი II	ზახ	ჟახ	ვახ	ვახ
მიცემითი III	ზას	ჟას	ვას	ვას

უდიურის მსგავსად კავკასიის ალბანურს არ მოეპოვება III პირის ნაცვალსახელები: ამ ფუნქციით კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში ჩვენებითი ნაცვალსახელები გამოიყენება.

კავკასიის ალბანური და უდიური ენების პირის ნაცვალსახელები თითქმის არ განსხვავდება, შდრ. პირის ნაცვალსახელები უდიურ ენაში:

	I პირის		II პირის	
	მხოლოობითი	მრავლობითი	მხოლოობითი	მრავლობითი
სახელობითი	ზუ	დან	უნ*//ჰუნ**	ვაწ//ეჭან
ერგატივი	–	–	–	ვაწ
ნათესაობითი	ბეზი	ბეში	ვი	ეჭი**//ეჭი**
მიცემითი I	ზა	და	ვა	ვაჭ
მიცემითი II	ზახ*	დახ	ვახ*	ვახ

შენიშვნა:

* წარმოდგენილი ფორმები მხოლოდ ვართაშნულ კილოში გვხვდება;

** აღნიშნული ფორმები მხოლოდ ნიჯურ კილოში გვხვდება.

კავკასიის ალბანური ენის პირის ნაცვალსახელები წარმოშობით სხვა ლეზგიურ და დაღესტნურ ენებში დადასტურებულ ფორმებს უკავშირდება:

ზუ, მიც. **ზა-**, ნათ. **ბეზი** „მე“; უდ. **ზუ**, მიც. **ზა-**, ნათ. **ბეზი** „მე“, შდრ. ლეზგ. **ზუნ**, **ზა**, ნათ. **ზი(ნ)**; თაბ. **უზუ**, ნათ. **იზ**; ბურშ. **ზუნ**, **ზა-**, ნათ. **აზ**; რუთ. **ზგ**, **ზა**, ნათ. **იზ-დგ**; წახ. **ზგ**, **ზა-**, ნათ. **იზ-გნ**; არჩ. **ზონ**, **ზა-**, ნათ. **-ისა**, **ჟ-ისა**, **დ-ისა**, **ბ-ისა**, მიც. **-ეზ**, **ჟ-ეზ**, **დ-ეზ**, **ბ-ეზ**; კრიწ. **ზგნ**, **ზა-**; ბუდ. **ზგნ**, **ზგ**; ხინ. **ზა** ~ ხუნძ. **დუ-ნ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 228; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩკელ: 1084 (ს.-ლეზგ. *ზო-ნ, *ზა-, ნათ. *-იზ)].

ვუნ, ვა- (მიც.) **ვემ** (ნათ.); უდ. ვართ.-ზინ. **უნ**, მიც. ვა-, ნათ. ვი „შენ“, შდრ. ლეზგ. **ჟუნ**, ირ. ფუძე **ჟა-**, ნათ. **ჟი(ნ)**; თაბ. **უჟუ**, ნათ. **აჟ**; ბურშ. **ჟუნ**, ირ. ფუძე **ჟა-**, ნათ. **აჟ**; რუთ. **ჟგ**, **ჟა**; წახ. **ჟუ**, ირ. ფუძე **ჟა-**; არჩ. **უნ**, ირ. ფუძე **ჟა-**; კრიწ. **ჟგნ**, **ჟა-**; ბუდ. **ჟგნ**, **ჟგ**; სხვ. დაღ.: ხუნძ. **მუ-ნ** < ***ჟუ-ნ**, ლაკ. **ჟი-ლ** (ნათ.) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩკელ: 1014 (ს.-ლეზგ. *ჟო-ნ, *ჟა, ნათ. *-იჟ)]. შდრ. აგრეთვე: უდ. ნიჯ. **ჰუნ** „შენ“ (II პირის მხოლოდობითი რიცხვის ნაცვალსახელის მეორე ფუძე, რომელიც, შესაძლებელია, პარადიგმატულად უპირისპირდებოდა პირველს, მაგ.: ხინ. მიც. **ობ** „შენ“ **ჟგ** „შენ“ (სახ.); შდრ. ას „მე“ (მიც.), **ზგ** „მე“), შდრ. შინ. **ლუ**; წახ. **ლუ**, ნათ. **იგდ-ნა**; შდრ. აგრეთვე: ჩეჩნ., ინგ., ბაცბ. **ჰო**, დარგ. **ჰუ** „შენ“. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 483 ***ლუ**].

ჟან „ჩვენ“, მიც. **ჟა-**, ნათ. **ბეში**, უდ. **ბეში** „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. **ჩუნ**, ირ. ფუძე **ჩა**, ნათ. **ჩი(ნ)**; თაბ. **უჩუ**, ნათ. **იჩ**; აღ. **ჩინ**, ნათ. **იჩ**; შინ. **ჟი**, ნათ. **იშ-დგ**; წახ. **ში**, ნათ. **იშ-**; კრიწ. **ჟინ**, ირ. ფუძე **ჟა-**; ბუდ. **ჟინ** „ჩვენ“ (ექსკლ.); სხვ. დაღ.: ხუნძ. **ნიჟ**, ლაკ. **ჟუ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლეზგ. *ჯი-ნ, *ჯა, ნათ. *იჯ)]. უდ. **იან**, მიც.

აა- „ჩვენ“, შდრ. თაბ. უხ^ნუ, ნათ. იხ^ნ; ბურშ. შინ, ნათ. იშ; რუთ. აა, ნათ. იხ^ნ-დგ; არჩ. ნათ. ოლო, ულუ, დ-ოლო, ბ-ოლო, მიც. -ელ, ჭ-ელ, დ-ელ, ბ-ელ; ირ. ფუძე ლა-; კრიწ. იინ, ირ. ფუძე აა-; ბუდ. იინ, ირ. ფუძე აა- „ჩვენ“ (ინკლ.); სხვ. დად.: ანდ. ილ^ი-ლ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ: 786 (ს.-ლუზგ. *დლ^ა-ნ, *დლა, ნათ. *-იდლ)].

ვან, მიც. *ვა^ა-, ნათ. ბე^აი; უდ. ვან, ნათ. ე^აი „თქვენ“, შდრ. ლუზგ. ქ^ან, ირ. ფუძე ქ^აე-; თაბ. ურ^აუ, ნათ. ირ^ა; ბურშ. რ^აუნ, ნათ. ირ^ა; რუთ.(III) ჭ^აე, ნათ. უშ-დგ; წახ. შუ, ნათ. ჭ^აუშ-; არჩ. ყ^აენ, ნათ. ჭ^აიშ; კრიწ. ჭ^აინ, ირ. ფუძე ჭ^აე; ბუდ. ჭ^აინ; სხვ. დად.: ხუნდ. ნუჟ, ლაკ. ზუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1087 (ს.-ლუზგ. *ჯ^ა[ე]-ნ, *ჯ^აა, ნათ. *-ი^აჯ)].

2.4.2. ჩვენებითი ნაცვალსახელი

კავკასიის ალბანურში ჩვენებითი ნაცვალსახელები III პირის ნაცვალსახელთა მაგივრობასაც გვიწევს. ჩვენებით ნაცვალსახელი ალბანურში ნეიტრალურია (resp. არ გვაქვს დისტანციური კონტრასტი), თუმცა კლას-კატეგორიას განარჩევს:

ბრუნვები	მამაკაცი		ქალი		არაგონიერი	
	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.
სახელობითი	ო(ო)	ო ^რ	ად	-აღურ	აა ~ ეე	ებურ
ირიბი ბრ.	ო-	ო ^რ -	ად-	აღრ-	ედ/ტ- ~ ო-	ედლ-

2.4.3. უკუცვევითი ნაცვალსახელი

კავკასიის ალბანურში ამგვარი ფუნქციით დასტურდება ნაცვალსახელი იჩ „თვით“, „თვითონ“. იჩ ნაცვალსახელი სუბსტანტივის მნიშვნელობით გამოიყენება და არსებითი სახელების მსგავსად იბრუნვის. დასტურდება შემდეგი ფორმები:

	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
სახ.	იჩ „თვითონ“	—
ერგ.	იჩ-ენ//იჩ-ინ	—
ნათ.	იჩ-ედ	იჩ-ად
მიც.	იჩ-უ	—
აბლ. II	იჩ-უხოც	—

აღსანიშნავია, რომ უდიურისაგან განსხვავებით, ამ ნაცვალსახელს არა აქვს მრავლობითი რიცხვის ფორმა, გარდა გენიტივისა (იჩ-ად), მაგ.:

ჟღუღოხ-ალ იჩად ილ`გალ-ანკე ვა`ხ „...თავიანთ სინაგოგებში მათრახით გცემენ თქვენ“ („შესაკრებელთა მათთა გტანჯვიდენ თქუნ“) – მთ. 10, 17.

2.4.4. საურთიერთო ნაცვალსახელი

ამ ფუნქციით კავკასიის ალბანურში გვევლინება *სუნსუნ, შდრ. უდ. სუნ-სუნ//სუნ-სუნ-ო „ერთმანეთი“. ეს რთული შედგენილობის ფუძეა, რომელიც რედუპლიკაციის შედეგად მიღებულ -უნ სუფიქსით გართულებულ სა „ერთი“ რიცხვით სახელს წარმოადგენს (*სუნ-სუნ < *სა-უნ-სა-უნ). ბრუნებისას, ეს ნაცვალსახელი სუნს- ფუძეს ეყრდნობა. დასტურდება მხოლოდ გენიტივის, მიცემითი II-ს, მიცემითი III-ს, აბლატივი II-სა და კომიტატივის ფორმები. ამ ნაცვალსახელის მრავლობითი რიცხვის ფორმა არ დასტურდება:

ნათ.	სუნს-ად
მიც. II	სუნს-ახ
მიც. III	სუნს-ას
აბლ.	სუნს-ახოც
კომ.	სუნს-ახომ

უჰუ-ო`ომ ჟან ე აველო`რ-ალ სა მარმინ-ჟან ქ-სახ სა იშუიჩედ სუნსად შ-უ-ჟან „ასევე ჩვენც, მრავალნი, ერთი სხეული ვართ ქრისტეში, ხოლო ცალ-ცალკე

ერთმანეთის ასოები ვართ“ („ეგრეთცა ჩუენ ყოველნი ერთ გუამ ვართ ქრისტეს მიერ, ხოლო თითოეული ურთიერთას ასოებ ვართ“) – რომ. 12, 5.

2.4.5. კითხვითი ნაცვალსახელი

კავკასიის ალბანურში დასტურდება შემდეგი კითხვითი ნაცვალსახელები: **ჰამუ** „ვინ?“ (შდრ. უდ. შუ „id“), **და** „რა?“, **ჰამად** „სად?“, **ჰამოსტად** „საიდან?“, **ჰამოჩ** „როდის?“, **ჰამატუნ** „რამდენი?“, **ჰანად** „რომელი?“... უკანასკნელი ფორმა იშვიათად გამოიყენება. მას, როგორც წესი, -**კე** კლიტიკა დაერთვის და აწარმოებს მიმართებით ნაცვალსახელს **ჰანად-კე** „რომელიც“.

თვალში საცემია, რომ კითხვით ნაცვალსახელთა უმეტესობას შეიძლება გამოეყოს **ჰა-** ელემენტი, ხოლო ძირის სახით გვრჩება **-მV-**, რომელსაც სხვადასხვა დაბოლოება დაერთვის.

2.4.6. მიმართებითი ნაცვალსახელი

მიმართებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით გამოყენებულია კითხვითი ნაცვალსახელი **ჰანად** „რომელი?“, რომელთაც -**კე** კლიტიკა დაერთვის (მნიშვნელობით უდრის ქართულ -**ც** ნაწილაკს) – **ჰანად-კე** „რომელიც“.

წინადადებაში ეს ნაცვალსახელი, როგორც წესი, შემასმენელს მოსდევს. იგი იბრუნვის, რიცხვისა და კლასის მიხედვითაც იცვლება:

ბრუნვ.	მამაკაცი		ქალი		არაგონიერი	
	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.	მხოლ.	მრავლ.
სახ.	ჰანად-ო-]კე	ჰანად-ო'-რ-კე	ჰანად-ალ-კე	ჰანად-ალ-ურ-კე	ჰანად-ო-]კე	ჰანად-ებურ-კე
ერგ.	ჰანად-ო-ენ-კე	ჰანად-ო'-ნ-კე	ჰანად-ალ-ენ-კე	ჰანად-ალ-რ-ო-ნ-კე	ჰანად-ტ-ენ-კე	ჰანად-(ე)დ-ლ-ო-ნ-კე
ნათ.	ჰანად-ო-და-კე	ჰანად-ო'-და-კე	*ჰანად-ალ-და-კე	*ჰანად-ალ-რ-ო-და-კე	ჰანად-ტ-ა-კე	*ჰანად-(ე)დ-ლ-ო-და-კე
დატ. I	ჰანად-ო-უ-კე	ჰანად-ო'-ა-კე	*ჰანად-ალ-უ-კე	*ჰანად-ალ-რ-ო-უ-კე	ჰანად-ტ-უ-კე	*ჰანად-(ე)დ-ლ-ო-უ-კე
დატ. II	ჰანად-ო-უ-ხ-კე	ჰანად-ო'-ახ-კე	*ჰანად-ალ-უ-ხ-კე	ჰანად-ალ-რ-ო-ხ-კე	ჰანად-ტ-უ-ხ-კე	*ჰანად-(ე)დ-ლ-ო-ხ-კე
დატ. III	*ჰანად-ო-უ-ს-კე	ჰანად-ო'-ს-კე	*ჰანად-ალ-უ-ს-კე	*ჰანად-ალ-რ-ო-ს-კე	*ჰანად-ტ-უ-ს-კე	*ჰანად-(ე)დ-ლ-ო-ს-კე

დასტურდება ამ ნაცვალსახელის ზოგიერთი ლოკატიური ბრუნვის ფორმაც.

2.4.7. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელებია კავკასიის ალბანურში ცეხ „ყველა“, „ყოველი“; ლუშ-უ „ყველა“, „მთელი“; ქანაჲ „ყველა“, „მთელი“; ენ`ელ „სხვა“; ჯუ`-ო`რ „ზოგი“, „ზოგიერთი“ (ჯუ` „ნაწილი“, შდრ. უდ. ყ`ი „id“). საყურადღებოა, რომ ნაცვალსახელი ცეხ სხვაგვარად აწარმოებს მრავლობითს (ცეხ-არ „ყველანი“, „ყოველნი“, ერგ. ცეხ-არ-ან, გენ. ცეხ-არ-აჲ, I დატ. ცეხ-არ-ა და ა. შ.). სხვა განსაზღვრებითი ნაცვალსახელების რიცხვის ცვლა ხდება ე. წ. მასუბსტანტივებელი ფორმანტის მეშვეობით, რომელიც კლასისა და რიცხვის მიხედვით იცვლება.

2.4.8. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელის ფუნქციით ძირითადად გამოყენებულია არსებითი სახელები იშუ „კაცი“ > „ვიღაცა“, „ვინმე“ და ჰილ` „საგანი“ > „რაღაცა“, „რამე“. ამას გარდა, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები იწარმოება კითხვით ნაცვალსახელთაგან -კე მაწარმოებლის დართვით: ჰაშ-კე (< *ჰაშუ-კე) „ვიღაცა“, ააკე „რაღაცა“, „რომელიღაცა“.

2.5. რიცხვითი სახელი.

2.5.1. ზოგადი.

კავკასიის ალბანურში, სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მსგავსად, თვლის სისტემა ოცობითია. როდესაც რიცხვითი სახელი მსაზღვრელ სიტყვადაა გამოყენებული, იგი, წესისამებრ, არ იცვლება, ხოლო სუბსტანტივს გატოლებული რიცხვითი სახელი ზედსართავი სახელისა და ნაცვალსახელის მსგავსად იბრუნვის.

2.5.2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი

კავკასიის-ალბანურში დასტურდება როგორც მარტივი, ისე რთული (თხზული) რაოდენობითი რიცხვითი სახელი. მარტივ რიცხვით სახელებს მიეკუთვნება: **სა** „ერთი“; **პა** „ორი“; **ხიბ** „სამი“; **ბიპ** „ოთხი“; **ჯო** „ხუთი“; **უჯ** „ექვსი“; **ვუღ** „შვიდი“; ***მულ** „რვა“; **ვუფ** „ცხრა“; **ვიწ** „ათი“; **ბაჭ** „ასი“. დანარჩენი რაოდენობითი რიცხვითი სახელები ორი ან სამი მარტივი ფუძისაგან შემდგარ სიტყვებს წარმოადგენენ:

	კავკასიის ალბანური	უდიური
1	სა	სა
2	პა	ფა
3	ხიბ	ხიბ
4	ბიპ	ბიფ
5	ჯო	ჯო
6	უჯ	უჯ (ნ.)//უჯ
7	ვუღ	ვულ
8	*მულ	მულ
9	ვუფ	ვუფ

10	ვიწ	ვიც
11	*სა-წ-არ	საცციე
12	პა-წ-არ	ფა'ცციე
20	ყო'	ყა//იიირმი (წ.)
30	*სა-ყო'-ვიწ	საჯოვიწ(ვ.)//ოთუზ //ხიბვიც (წ.)
40	პა'-ყო'	ფაჯო (ვ.)//ყერხ//ზიფვიც //ფაჯა (წ.)
100	ჯო-ყო'//ზაჭ-	საზაჩ-//ზაჩ-//ვიცაოვიც (წ.)

თვლის სისტემა, როგორც აღინიშნა, ოცობითია. ერთეულების, ათის, ოცისა და ასის აღმნიშვნელი რაოდენობითი რიცხვითი სახელები შესაბამისი საერთოლექსიური რიცხვითი სახელებისაგან მომდინარეობს (ზოგჯერ მათი პარალელები მონათესავე ენების სხვა ქვეჯგუფებისა და ჯგუფებში მოიძებნება):

სა; უდ. სა „ერთი“, შდრ. ლეზგ. (ყველა დიალექტში) სა; თაბ. სა-ბ, დიუბ. სა-უ; აღ., ფიტ., ბურკ. სა-დ; ბურშ. სა-რ; ფიტ. სა; წახ., გილმ. სა; არჩ. ოს, სეი-ტუ; კრიწ. სწ-დ; ბუდ. სა-დ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ცო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 69; გიგინეიშვილი 1977: 89; ჩკელ: 323 (ს.-ლეზგ. *სა)].

პა; უდ. ფა' (< *ყ'ა) „ორი“, შდრ. ლეზგ. ჯ'ა-დ; თაბ. ყ'უ-ბ; დიუბ. ყ'უ-უ; აღ., ფიტ. ყ'უ-დ; ბურშ. ყ'უ-რ; ბურკ. ცად; თფილ. ცუ-დ; რუთ. ჯ'ა-დ; გილმ. ყ'ო-ლლზ; არჩ. ჯ'ა-ე; კრიწ. ჯ'ა-დ; ბუდ. ყა-ბ; სხვ. დალ.: ხუნდ. კი-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 137; ჩკელ: 924 (ს.-ლეზგ. *ჯ'ა)].

ხიბ; უდ. ხიბ „სამი“, ლეზგ. ფუ-დ; თაბ. შუბუ-ბ; დიუბ. შიბბუ-ბ; აღ. ხ'იბუ-დ; ბურშ. შიბუ-რ; რუთ. ხ'იბგ-დ; გილმ. ხ'ებგ-ლლზ; არჩ. ლ'ებ; კრიწ. შიბი-დ; ბუდ. შუბუ-დ; სხვ. დალ.: ხუნდ. ლ'აბ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 191; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 76; ჩკელ: 768 (ს.-ლეზგ. *ლ'ეფუ)].

ბიბ; უდ. ბიფ (< *ბიყ) „ოთხი“, შდრ. ლეზგ. ყუ-დ; თაბ. დუყუ-ბ; აღ. მაყუ-დ; რუთ. დუყუ-დ; გილმ. დოყუ-ლლზ; არჩ. ებყ; კრიწ. დუყუ-დ; ბუდ. დუყუ-ბ; სხვ. დალ.:

ლავ. მუყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩველ: 489 (ს.-ლეზგ. *მეჭყე)].

ჯო; უდ. ჯო „ხუთი“, შდრ. ლეზგ. ჟა-დ; თაბ. ხუ-ბ; დიუბ. ხუ-ჟ; აღ. ჟა-ჟუ-დ; რუთ. ხუ-დ; წახ. ხო-ლლზ; არჩ. ლო, ლჟე-ტუ; კრიწ. ჟგ-დ; ბუდ. ჟგ-დ; სხვ. დად.: დიდ. ლე-ნო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 193; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩველ: 426 (ს.-ლეზგ. *ლჟე)].

ჟჟ; უდ. ჟჟ „ექვსი“, შდრ. ლეზგ. რუგუ-დ; ნუტ. რუგუ-დ; თაბ. მირხუ-ბ; აღ., ფიტ., ბურკ. მერხი-დ; ბურშ. მერში-რ; რუთ. რიხგ-დ; წახ. მიხგ-ლლზ; არჩ. დილ, დილიდტუ; კრიწ. რგხგ-დ; ბუდ. რგხგ-დ; სხვ. დად.: ლავ. რახ-, ხუნძ. ანლჟ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192–193; ჩველ: 219 (ს.-ლეზგ. *რილგ)].

ვულ; უდ. ვულ „შვიდი“, შდრ. ლეზგ. ირი-დ; ყანდ. ურდუ-ბ; დიუბ. ურგუ-ჟ; აღ., ფიტ., ბურკ. მერი-დ; ბურშ. მერი-რ; რუთ. მიჟგ-დ; გილმ. მიგგ-ლლზ; არჩ. ჟილ; კრიწ. მგგგ-დ; ბუდ. მიმი-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. ანლჟ-, ლავ. არულ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ჩველ: 247 (ს.-ლეზგ. *ჟირლგ-)].

*მულ; უდ. მულ „რვა“, შდრ. ლეზგ. მჟჟუ-დ; თაბ. მირჟი-ბ; დიუბ. მიჟუ-ჟ; აღ., ბურკ. მუდა-დ; ბურშ. მუდა-რ; ფიტ. მუმი-დ; რუთ. მგმე-დ; წახ. მოლი-ლლზ; არჩ. მელჟ; კრიწ. მიგი-დ; ბუდ. მგმგ-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. მილჟ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ლექსიკა 1971: 236; გიგინეიშვილი 1977: 86; ჩველ: 315 (ს.-ლეზგ. *მენლზ)].

ვუმ; უდ. ვუმ „ცხრა“, შდრ. ლეზგ. კჟ-დ; ყურად. ჟჟ-დ; თაბ. ურჟუ-ბ; დიუბ. ჰურჟუ-ჟ; აღ. მარჟუ-დ; ბურშ. მერჟურ; ფიტ. მერკუ-დ; ბურკ. მერჟუ-დ; რუთ. ჰურჟუ-დ; წახ. მიჟუ-ლლზ; არჩ. უჟ; კრიწ. მიჟი-დ; ბუდ. ჟიჟი-ბ; სხვ. დად.: ხუნძ. იჟ-, ლავ. ურჟ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩველ: 208 (ს.-ლეზგ. *ჟ[ი]ლჟგ-)].

ვიწ; უდ. ვიწ „ათი“, შდრ. ლეზგ. წუ-დ; თაბ. მიწუ-ბ; აღ., ბურკ. იწუ-დ; ბურშ. მიწურ; ფიტ. მიწუ-დ; რუთ. მიწგ-დ; გილმ. მიწე-ლლზ; არჩ. ჟიწ; კრიწ. მიწგ-დ; ბუდ. მიწგ-დ; სხვ. დად.: დარგ. ჟეწ-ალ, ხუნძ. ანწ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ჩველ: 245 (ს.-ლეზგ. *ჟიწგ-)].

ყო; უდ. ჯა „ოცი“, შდრ. ლეზგ. ჯა-დ; თაბ. ჯა-ბ; ალ. ჯა-დ; რუთ. ჯა-დ, გილმ. ჯა-ლლჷ; არჩ. ყა; კრიწ. ჯა-დ; ბუდ. ჯა-დ (ჯა-დ?); სხვ. დად.: ხუნდ. ყო- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 238; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 456 (ს.-ლეზგ. *ყა)].

ბაჟ; უდ. ბაჩ- „ასი“, შდრ. ლეზგ. ჟიშ; თაბ. ჟარჟ; დიუბ. ჟარჟა; ალ. ბა'რშ; ბურშ. ჟარშ; რუთ. ჟაშ; გილმ. ჟაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; სხვ. დად.: ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 588 (ს.-ლეზგ. *ჟა'ლშ-)].

2.5.3. რიგობითი რიცხვითი სახელი

რიგობითი რიცხვითი სახელები კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში წარმოდგენილია ფრაგმენტულად. თუ არ ჩავთვლით „პირველი“-სა და „მეორე“-ს აღმნიშვნელ ლექსემებს, რიგობითი რიცხვითი სახელები ნაწარმოებია შესაბამის რაოდენობით რიცხვით სახელთაგან -არ-უნ რთული სუფიქსის დართვით, რომლის მეორე კომპონენტი წარმოშობით გენიტის ნიშანი უნდა იყოს. აღსანიშნავია, რომ -უნ სუფიქსი უდიურშიც აწარმოებს რიგობით რიცხვით სახელებს.

თავის მხრივ, „პირველი“-სა და „მეორე“-ს შემთხვევაში, რომელთაც იგივე -არ-უნ დაერთვის, როგორც ფუძეში, ისე აღნიშნულ მაწარმოებელში გარკვეულ ფონეტიკური ცვლილებები შეინიშნება (სერბ-ა-უნ „პირველი“; კუ-რ-ან-უნ „მეორე“). ვფიქრობთ, ამ ფორმებში გაქვავებული სახით გვხვდება III (ლესემაში „პირველი“) და IV კლასის (ლექსემაში „მეორე“) ნიშნები – *ბ და *რ, რაც არ არის უჩვეულო თუ მონათესავე ლეზგიური ენების მონაცემებს გავითვალისწინებთ:

თაბ. სა-ბ „ერთი“, დიუბ. სა-ჟ; სა-ბ-ფი „პირველი“;

ლეზგ. ჯა^ჟ-დ; ალ., ფიტ. ყა^ჟ-დ; ბურშ. ყა^ჟ-რ; ბურკ. ყა^ჟ; თფილ. ყა^ჟ-დ; რუთ. ჯა^ჟ-დ; კრიწ. ჯა^ჟ-დ; ბუდ. ყა-ბ „ორი“.

აქედან გამომდინარე, ვვარაუდობთ შემდეგ რეკონსტრუქციას:

სერბ-ა-უნ „პირველი“ < *სა-ბ-არ-უნ

კუ-რ-ან-უნ „მეორე“ < *კა'-რ-არ-უნ

„პირველი“-ს აღსანიშნავად დასურდება ალტერნატიული ფორმა **ბუა**, რომლის წარმომავლობის დადგენა ძნელია, ხოლო **პურან** ფორმა ზოგჯერ როადენობითი რიცხვითი სახელის ფუნქციით გამოიყენება (შდრ. უდ. **პურან** „ისევ“), მაგ.:

ბუ-ნე-ჰედ პეტროს ნეპახ **პურან** ჰი'ბუ'ნ-ჟინუკ ბუ'ლა „პეტრეს **ორ** ჯარისკაცს შორის ეძინა“ („მას ღამესა ეძინა პეტრეს შორის **ორთა** ერისაგანთა“) – სქმ. 12, 6.

რაც შეეხება სხვა რიგობით რიცხვით სახელებს – კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება:

ხიბ-არ-უნ „მესამე“;

ვუ'დ-არ-უნ „მეშვიდე“;

მუ'დ-არ-უნ „მერვე“.

2.5.4. ჯერობის რიცხვითი სახელი

ჯერობის რიცხვითი სახელები იწარმოება როადენობითი რიცხვითი სახელის გაუფორმებელ ფუძეზე **-ომ** სუფიქსის დართვით. ამასთან, ჯერობის რიცხვითი სახელის შემდგომ ხშირად გამოიყენება ლექსემა **ჩარ** „დრო“, „დრონი“: **სომ (ჩარ)** (< ***სა-ომ**) „ერთხელ“, „ერთგზის“; **ხიბ-ომ (ჩარ)** „სამგჯერ“, „სამგზის“; **ჯო-ომ (ჩარ)** „ხუთჯერ“, „ხუთგზის“; **ჯო-ყო'-ომ (ჩარ)** „ასჯერ“, „ასგზის“. სხვაგვარას იწარმოება ჯერობის რიცხვითი სახელი „ორჯერ“, „ორგზის“, რომელიც არ დაირთავს **-ომ** სუფიქსს: **პა'-ჩარ**. მოსალოდნელი ფორმა კი (**პა'-ომ**) დასტურდება ზმნისართში **პა'ომ-უნ** „ისევ“.

-ომ სუფიქსი ზოგიერთ სხვა ლექსემაშიც დასტურდება (ზოგჯერ სხვა ფუნქციით): **აველ-ომ ჩარ** „ბევრჯერ“ (აველ „ბევრი“); **ო'-ომ** „იგივე“, „ზუსტად ის“...

2.5.5. განუსაზღვრელობითი რიცხვითი სახელი

კავკასიის ალბანურში ასეთ რიცხვით სახელთაგან დასტურდება **აველ** „ბევრი“ და **მალ** „რამდენიმე“.

2.6. ზმნა.

2.6.1. ზოგადი.

კავკასიის ალბანურ ზმნას ახასიათებს მორფოლოგიურ კატეგორიათა მრავალფეროვნება. კავკასიის ალბანურში ზმნისთვის სისტემებზე ნიშანდობლივია პირის [და რიცხვის], დროის, კილოს, ასპექტის, ტრანზიტულობის, კაუზატივისა და ლოკალიზაციის (პრევერბის) კატეგორიები. მრავლობითი რიცხვი ზმნაში სპეციალური აფიქსით არ გამოიხატება და პირისა და კლასის საშუალებით გადმოიცემა. პირისა და კლასის ფორმანტებად, სავარაუდოდ, კლიტიკები გვევლინება, ხოლო მათი განაწილება ფრიად საინტერესო სურათს გვიჩვენებს. კლასისიფიკატორებად ზმნაში ნაცვალსახელური წარმოშობის კლასის ნიშანთა „ახალი“ სერია გვევლინება, „ძველი“ კლასიფიკატორები კი მოიშალა, თუმცა თვალში საცემია მათი ნაშთი გაქვავებული პრეფიქსების სახით.

2.6.2. ზმნური სიტყვაფორმის სტრუქტურა.

2.6.2.1. მარტივი აგებულების ზმნები.

კავკასიის ალბანურში გვხვდება როგორც მარტივი აგებულების (არანაწარმოები), ისე რთული აგებულების (ნაწარმოები) ზმნები. მარტივი აგებულების ზმნების რიცხვი კავკასიის ალბანურ ენაში არ არის დიდი. მათი დიდი ნაწილი ერთმარცვლიანია და C, VC, CV, CVC სტრუქტურისაა:

C: ყ-ესუნ „დაკავება“, „შეპყრობა“; (უ)ფ-ესუნ „თქმა“.

V: ა'-ე'ესუნ „ცდუნება“, „ცდა“.

VC: აკ-ესუნ „ნახვა“, „დანახვა“; აპ-ესუნ „დგომა“, „მოსვლა“, „მოღწევა“, „ხლება“; ატ-ესუნ „დაკარგვა“; აზ-ესუნ „განტევება“, „გაშვება“; ეფ-ესუნ „მეტყველება“; ეჭ-ესუნ „შენახვა“, „ქონა“, „ყოლა“; იგ-ესუნ „ცემა“, „გვემა“; იდ-ესუნ „სვლა“; იპ-ესუნ „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“; ოტ-ესუნ „შერცხვენა“; (უ)ფ-ესუნ „თქმა“; უქ-ესუნ „ჭამა“; *უ'ღ-ესუნ „დაღევა“...

VCC: ოც-ესუნ „რეცხვა“.

CV: ბო(3)-ესუნ „სვლა“, „ფიქრი“, „ზრახვა“...

CVC: ბაჯ-ესუნ „პოვნა“; ბეს-ესუნ „ძიება“, „თხოვნა“; ბელ-ესუნ „ვალის ქონა“, „ხედვა“, „ხილვა“; ბით-ესუნ „წაქცევა“; ბიდ-ესუნ „კეთება“; ბიტ-ესუნ „თესვა“; ბიყ-ესუნ „შეპყრობა“, „მიღება“; ბიხ-ესუნ „შექმნა“, „შობა“; ბოკ-ესუნ „წაყვანა“; ბო(3)-ესუნ „სვლა“, „ფიქრი“, „ზრახვა“; ბურ-ესუნ „დგომა“; ბუყ-ესუნ „ყვარება“, „ნდომა“; დალ-ესუნ „მიცემა“; ზეტ-ესუნ „გაკოჭვა“, „შეკვრა“; კეს-ესუნ „ჩაცმა“ (?); ყოყ-ესუნ „ყლაპვა“; ძებ-ესუნ „დადება“, „შეყენება“, „შესმა“, „შეკეთება“, „გასწორება“; ჰელ-ესუნ „მოსვლა“; ჰეყ-ესუნ „მიღება“, „ადება“...

CVCC: ბიგხ-ესუნ „ჩვენება“, „უწყება“; ქარხ-ესუნ „ხსნა“, „გამოხსნა“, ბაჩხ-ესუნ „მალვა“, ჩალხ-ესუნ „ცოდნა“, „გაცნობიერება“, ბასკ-ესუნ „ძილი“, ბიწკ-ესუნ „გაწმენდა“, ბათქ-ესუნ „შებრუნება“, „დაბრუნება“, „გასვლა“, ბართ-ესუნ „დატოვება“, „მიტოვება“, „გაშვება“...

იშვიათად გვხვდება ორმარცვლიანი მარტივი აგებულების ფუძეები, მაგ., ბოკოკ-ესუნ „წვა“, „ხრუკვა“, ბოხოხ-ესუნ „შენება“...

2.6.2.2. რთული აგებულების ზმნები.

კავკასიის ალბანურ ენაში ზმნური ლექსემების დიდი ნაწილი რთული აგებულების ფორმებს წარმოადგენს. ზმნური კომპოზიტების პირველი ინგრედიენტი მარტივი არაუღვლესადი ფუძეა (როგორც წესი, წარმოშობით სახელია ან ადვერბიალური სიტყვა. იშვიათად პირველ ინგრედიენტად შეიძლება შეგვხვდეს ზმნური ფუძე), ხოლო მეორე შემადგენელი ნაწილი – ზმნა. არანაწარმოებ ზმნათაგან პროდუქტიულია (ანუ აწარმოებს რთული აგებულების ზმნებს) შემდეგი ლექსემები:

იჰესუნ „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“ (81), ბიდესუნ „კეთება“ (79), (უ)ფესუნ „თქმა“ (44), ბოკესუნ „მიყვანა“ (13), ილესუნ „სვლა“ (9), ეფესუნ „მეტყველება“ (9), დალესუნ „მიცემა“ (8), ძებესუნ „დადება“, „შეყენება“, „შესმა“, „შეკეთება“, „გასწორება“ (6), ბო(3)ესუნ „ფიქრი“, „ზრახვა“, „სვლა“ (6), ეტესუნ „შენახვა“ (6), ბიყესუნ „მიღება“ (4), ჰეყესუნ „მიღება“ (4), აკესუნ „ნახვა“, „დანახვა“ (3), ბიტესუნ

„თესვა“ (3), **ბურესუნ** „დგომა“ (3), **ჰელესუნ** „მოსვლა“ (3), **ბათქესუნ** „შებრუნება“, „დაბრუნება“, „გასვლა“ (2), **აპესუნ** „დგომა“, „მოსვლა“, „მოღწევა“, „ხლება“ (1), **აზესუნ** „განტეკება“, „გაშვება“ (1), **ბელესუნ** „ვალის ქონა“, „ხედვა“, „ხილვა“ (1), **ბიცხესუნ** „ჩვენება“, „თხრობა“ (1); **იგესუნ** „ცემა“, „გვემა“ (1); **ქარხესუნ** „ხსნა“, „გამოხსნა“, „გადარჩენა“ (1); **უქესუნ** „ჭამა“ (1) (ფრჩხილებში მოცემულია კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში დამოწმებული რთული აგებულების ზმნების რაოდენობა, რომლებსაც აწარმოებს აღნიშნული ფორმა).

ამრიგად, ამ ზმნათაგან ყველაზე პროდუქტიულია სამი: **იპესუნ** „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“, **ბიდეესუნ** „კეთება“, (**უფესუნ** „თქმა“. აღსანიშნავია, რომ უდიურშიც რთული აგებულების ზმნების მეორე კომპონენტს, როგორც წესი, **ბაქ-ეს** „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“, **ბ-ეს** „კეთება“ და **ფ-ეს** „თქმა“, „ქმნა“ ლექსემები წარმოადგენს.

გვხდება რთული აგებულების ზმნები, რომელთა უღვლებად კომპონენტს დამოუკიდებელი ლექსიკური მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონდეს, ესენია: **კ-ესუნ** (**კიბო-კესუნ** „შემღება“, **კიბო** „შემძლე“; **კ-ესუნ** ელემენტი შეიძლება სხვა ზმნებსაც გამოეყოს: **ბასკესუნ** „ძილი“, **ბიწკესუნ** „გაწმენდა“, **ოცკესუნ** „რეცხვა“); **ტ-ესუნ** (**აცი-ტესუნ** „დაწოლა“, **აცი** „ქვევით“; **ჰალ-ტესუნ** „ასვლა“, „ამაღლება“, **ჰალ** „ზევით“).

კავკასიის ალბანურში რთული აგებულების ზმნებში გამოიყოფა ასევე სხვა ელემენტები: **ყ-**, **ღ-**, **ზ-**, **ხ-**. ამ ელემენტების გამოყოფა ხერხდება მხოლოდ სიტყვაწარმოებითი ანალიზის ან ეტიმოლოგიური ძიების საშუალებით: **ყ-ესუნ** (**ქანა-ყესუნ** „აუცილებელია“, „მნიშვნელოვანია“), **ღ-ესუნ** (**ბა'ი-ღესუნ** „განთავისუფლება“, „უარყოფა“), **ღ-ესუნ** (**და-ღესუნ** „მიცემა“, შდრ. აწმყ. ფუბე **ლუ-ღა**), **ზ-ესუნ** (**ჰაღ-ზესუნ** „ასვლა“), **ხ-ესუნ** (**ბოხოხესუნ** „შენება“, **ქარხესუნ** „ხსნა“, „გამოხსნა“, „გადარჩენა“, **ბიცხესუნ** „ჩვენება“, „თხრობა“, **ბაჩხესუნ** „მალვა“, **ჩალხესუნ** „შესრულება“ – ყურადღებას იქცევს **ხ** ბგერაზე დაბოლოებული ორმარცვლიანი ან CVCC სტრუქტურის ერთმაცვლიანი ზმნური ფუძეების სიმრავლე კავკასიის ალბანურში)

დასტურდება ისეთი რთული აგებულების ზმნებიც, რომელთა მეორე კომპონენტი ცალკე აღებული კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში არ დასტურდება, თუმცა მას დამოუკიდებელი ლექსიკური მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს, მაგ., **ბიშ-ესუნ** (მნიშვნელობა დაუდგენელი, გვხვდება **იხ-ბიშესუნ** „მოშურნეობა“, **იხ-ბიშალა-იჰესუნ** „ყოფნა მოშურნისა“, ***იხ** „მოშურნეობა“ (?); **ყუ-ბიშესუნ** „შეშინება“, **ყუ** „შიში“), ***ბიჩხ-ესუნ** „ხრჩობა“, „ჩადირვა“ (?) (**აცი-ბიჩხესუნ** „დახრჩობა“, „ჩადირვა“, **აცი** „ქვევით“), ***ეფეტ-ესუნ** „გამოთქმა“ (**ყუ‘მან-ეფეტესუნ** „ნუგეშისცემა“, **ყუ‘მან** „ნუგეში“), **ჯ-ათ-ესუნ** (მნიშვნელობა დაუდგენელია; **ჩ-ა-ჯ-ათესუნ** „გაგრძელება“, **ჩ-ა** „სახე“ (> „წინ“).

2.6.2.3. მეშველი ზმნები.

მეშველი ზმნის ფუნქციით კავკასიის ალბანურში შეიძლება მოგვევლინოს:

დეფექტური ზმნა **ბუ** „არის“, რომელიც მხოლოდ აწმყოსა და იმპერფექტის (**ბუ-ჰედ**) ფორმებს აწარმოებს, მაგ.,

ბუ-ჟახომ-ჰედ ვუ‘ღ იშე-ბურ

ყოფნა-ჩვენ:COM-ყოფა:PAST-PAST შვიდი ძმა-PL

ჩვენ შორის იყო შვიდი ძმა (მთ. 22, 25)...

ზმნა **ბუ**-ს პარადიგმას **იჰ**-ესუნ „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“ ნამყოს ფორმები (**ჰედ** და **იჰედ**) ავსებენ. აღსანიშნავია, რომ უდიურშიც **ბუ** ზმნას მხოლოდ აწმყოსა და იმპერფექტის ფორმები მოეპოვება და დანარჩენ პარადიგმას **ბაქ**-სუნ „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“, „შეძლება“ ზმნის ფორმები ავსებენ.

ისევე, როგორც უდიურში (მაგ., ტე ხოდ ქალა-ნე „ის ხე დიდია“; ტე ხოდ ქალა-ნე-ი „ის ხე დიდი იყო“), კავკასიის ალბანურშიც მეშველი ზმნის ფუნქციით ხშირად ოდენ პირის ნიშანი გვევლინება (ნამყოს გარდა), მაგ.,

ზუ-ზუ ე შ-უმ გუდუნ

მე-1 SG ART პური სიცოცხლე-GEN

„მე ვარ პური სიცოცხლისა“ (ინ. 6, 35)...

2.6.2.4. პრევერბი.

პრევერბს კავკასიის ალბანურში შეუძლია გამოხატოს ლოკალიზაცია და მიმართულება. მიმართულების აღმნიშვნელია თა- და ჰე- პრევერბები, შდრ. უდ. თა- და ე-:

თა-იღესუნ „წასვლა“ ~ ჰე-ღესუნ „წამოსვლა“;

თა-ბოკესუნ „წაყვანა“ ~ ჰე-ბოკესუნ „მოტანა“ < * „მოყვანა“...

ლოკალიზაციის აღმნიშვნელ პრევერბებს განეკუთვნება:

ა- „ახლოს“;

აცი- „ქვევით“;

ბაჰა- „-ში“, „შიგნით“;

ეშ-(ა)- „უკან“, „შემდეგ“;

უყ(ა)- „ქვეშ“;

ჰე- „გან“, „გარეთ“, „გვერდით“;

ჰალა- „ზედ“;

ჰაჲ- „ზევით“;

ჰორო- „ირგვლივ“.

მაგალითები:

აცი-ბოჰესუნ „ჩასვლა“ – ბაჰა-ბოჰესუნ „შესვლა“, „შემოყვანა“ – ჰე-ბოჰესუნ „გამოსვლა“ – ჰაჲ-ბოჰესუნ „ასვლა“;

აცი-ჰეყესუნ „ჩამოტანა“ – ჰაჲ-ჰეყესუნ „ატანა“ – აცი-ჰაჲ-ჰეყესუნ „ზემოდან ჩამოტანა“;

ჰე-ბოკესუნ „ჭიმვა“ – ეშ-ბოკესუნ „ძიება“, „კვლევა“ – ჰაჲ-ბოკესუნ „აყვანა“;

ეშ-ა-იღესუნ „უკან მიდევნება“, „უკან გაყოლა“ – ჰაჲ-იღესუნ „ასვლა“ – ჰორო-იღესუნ „ირგვლივ სიარული“, „გზის აზნევა“;

აცი-ფესუნ „დახრა“ – ჰალა-ფესუნ „ჩაცმა“ – ჰაჲ-ფესუნ „ხმამაღლა საუბარი“ – უყ-უფესუნ „ხმადაბლა საუბარი“;

აცი-საჰ-ფესუნ „ჩამოგდება“ – ჰე-საჰ-ფესუნ „გადადება“;

აცი-ტესუნ „დაწოლა“ – ჰალ-ტესუნ „ადგომა“, „ასვლა“...

ამ პრევერბთაგან ჰალა- „ზედ“ და უყ(ა) „ქვეშ“ უკავშირდება საერთოლექსიკონური პრევერბებს *ალ- და *ლჷ:

*ალ- („ორიენტირზე“ მყოფობას გადმოსცემს): ლეზგ. ალ-/ილ-/ელ-: თაბ. ალ-/ილ-: ად. ალ-: რუთ. ლ-: წახ. ალ-/ილ-/ულ-: უდ. ლ-.

ეს პრევერბები განსაკუთრებით პროდუქტიულია ლეზგიურ, თაბასარანულ, ადულურ, რუთულურ და წახურ ენებში, უდიურში ლ- პრევერბი სულ რამდენიმე ზმნაში გვხვდება, ხოლო შაჰდაღის ენებში ამ მაწარმოებელს ცვლის ყ- პრეფიქსი.

ამ პრევერბს შეიძლება დავუკავშიროთ ლ(ა)- ელემენტი ხინალულურში, რომელიც ორიენტირთან მოახლოების სემანტიკის გამომხატველ პრევერბთა შემადგენლობაში დასტურდება.

*ლჷ- („ორიენტირის ქვემოთ“ ლოკალიზაციას გადმოსცემს): ლეზგ. კ^(w)-: თაბ. ქა-: ად. ქა-: რუთ. გ-: წახ. გ-: კრიწ. ქ-: ბუდ. ჩ-.

უდიურსა და არჩიბულში საერთოლექსიკონური *ლჷ პრევერბის შესატყვისი, როგორც ჩანს, მოგვეძვეება ზმნისართებში: უდ. ოყა „ქვემოთ“; არჩ. ლორ „id“. ამას გარდა, საერთოლექსიკონური *ლჷ-ს კანონზომიერი რეფლექსი შემონახულია ბუდუხურშიც იგივე ლექსიკური მნიშვნელობის მატარებელ ზმნისართში: ქორგნ „ქვემოთ“.

2.6.3. პირისა [რიცხვის] და კლასის კატეგორიები.

კავკასიის ალბანური ენისათვის დამახასიათებელია ზმნის ცვლა პირის მიხედვით. როგორც გარდაუვალი, ისე გარდამავალი ზმნასთან აღინიშნება სუბიექტის პირი, იშვიათად კი – ობიექტის პირიც. ზოგჯერ ერთ ზმნურ ფორმაში აღნიშნულია ორივეს პირი, მაგ., ქარხეს-ყა-ნ-ო-ენ-ჟახ-ბიჟაჟ (ეს. 35, 4) „ის ჩვენ გვაცხოვნებს“; აჰ-უნ-ზა (ლკ. 4, 34) „მე (მიც.) გიცნობ შენ“. ამ მხრივ კავკასიის ალბანურში დასტურდება მონათესავე ენათაგან განსხვავებული ვითარება, მათ შორის, უდიური ენის მიმართაც: ერთი მხრივ, უდიური ენაში ობიექტის პირი საერთოდ არ აღინიშნება, ხოლო, მეორე მხრივ, იბერიულ-კავკასიურ ენებში კლას-

კატეგორიისა და პირის კატეგორიის თვალსაზრისითაც, გარდამავალი ზმნის ფორმისათვის პირველადი უნდა იყოს ობიექტის ასახვა. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში, რომლებშიც განვითარდა პიროვანი უღვლილება (თაბასარანული ენა (სამხრული კილო), ქართველური ენები, ჩერქეზული ენები და უბიხური), გარდამავალ ზმნაში აღინიშნება როგორც სუბიექტის, ისე რეალური ობიექტის პირი, ხოლო იმ ენებში, რომლებშიც კლასოვანი ან კლასოვან-პიროვანი უღვლილება გვაქვს (თაბასარანული ენა [ჩრდილოური კილო], ლაკური და დარგუული ენები, ბაცბური ენა) გარდამავალ ზმნაში პირდაპირი ობიექტის კლასი აღინიშნება.

პირის ნიშნები კავკასიის ალბანურში, სავარაუდოდ, კლიტიკებია (როგორც წესი – ენკლიტიკები). უდიურისაგან განსხვავებით, პირის ნიშნები ძირითადად გვხვდება ზმნურ ფორმებთან. თითქმის არ დასტურდება ე. წ. ენდოკლიზისი (კლიტიკის მოხვედრა ზმნური ფუძისა ან ძირის შიგნით, რაც დამახასიათებელია უდიურისათვის). ზოგჯერ კლიტიკა (არამხოლოდ პირის ნიშანი) შეიძლება შეგვხვდეს რთული აგებულების ზმნების ინტერფიქსურ პოზიციაზე, მაგ., ქარხეს-ყა-ნ-ო-ენ-ჟახ-ბიდაა (ეს. 35, 4) „ის ჩვენ გვაცხოვნებს“...⁶³ ან პროკლიტიკის სახით მოგვევლინოს (ოღონდ სხვა პროკლიტიკას უნდა მისდევდეს), მაგ., მა-ყა-ნუნ-ბიდაა „არ გააკეთებთ“...

ძირითადი პირის ნიშნებია კავკასიის ალბანურში (აბსოლუტივსა და ერგატივში):

-**ზუ** (I მხ.), -**ნუნ** (II მხ.), -**ნ(ე)** ~ -**თ** (III მხ.); -**ჟან** (I მრ.), -**ნან** (II მრ.), -**ნ(ე)** ~ -**თ** (III მრ.)

III პირის ნიშნი -**ნ(ე)** დასტურდება მხოლოდ ნამყოსთან, პლუსკვამპერფექტთან, ჰორტატივსა და II პროჰიბიტივთან. სხვა დრო-კილოებთან (აწმყო, იმპერფექტი, მყოფადი-კონიუნკტივი, კონდიციონალი) III პირის ნიშანი ნულოვანი მორფემითაა წარმოდგენილი. სხვა პირის ნიშანთაგან განსხვავებით III პირის ნიშანი მხოლოდობისა და მრავლობითში უნიფიცირებულია.

---

⁶³ ამ შემთხვევაში, საეჭვოა აღნიშნულ სიტყვას მხოლოდ ერთი მახვილი ჰქონდეს. ვფიქრობთ, ეს ლექსემა, სულ მცირე, ორმახვილიანი უნდა იყოს.

III პირის ნიშანი ხშირად დაირთავს კლასის ნიშნებს, რომლებიც წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელებია. ეს ნიშნები კლას-კატეგორიის გარდა რიცხვსაც განარჩევს.

III პირის ნიშანი მხოლოდითი რიცხვის სახელობით ბრუნვაში დაირთავს არა ო-ს, რომელიც I კლასის ჩვენებითი ნაცვალსახელია, არამედ ვა-ს. ეს უკანასკნელი, ჩვენი აზრით, ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელის თავდაპირველი ფორმა უნდა იყოს და მამაკაცის კლასის *-ვ ნიშანს უკავშირდებოდეს. ამ კლასის ნიშნის დართვისას პირის ნიშანში ხდება ფონეტიკური ცვლილება – -ნე > -ნა. აღსანიშნავია, რომ კლასის ნიშნებს, პირის ნიშანთაგან განსხვავებით, სახელობითსა და ერგატივში საზიარო ფორმები არ მოეპოვებათ:

მხ.

აბსოლუტივი: -ნ(ე) + ვა > -ნა-ვა

ერგატივი: -ნ(ე) + -ო-ენ > -ნ-ო-ენ

მრ.

აბსოლუტივი: -ნ(ე) + -ო¹-რ > -ნ-ო¹-რ

ერგატივი: -ნ(ე) + -ო¹-რ > -ნ-ო¹-რ

III პირის ნიშნის მიერ ჩვენებითი ნაცვალსახელის დართვა სუბიექტისა ან ობიექტის განსაზღვრულობა-განუსაზღვრელობის გამოხატვასთან უნდა იყოს დაკავშირებული, შდრ.:

*იმუ აცე-მ-ნე „კაცი წავიდა“,

*იმუ აცე-მ-ნა-ვა „ის კაცი წავიდა“;

*იმუ ილ-ა-თ „კაცი მიდის“,

*იმუ ილ-ა-თ-ვა „ის კაცი მიდის“ ...

ჯამში ჩვენ ვიღებთ პირის ნიშანთა შემდეგ სისტემას:

	მხ. რიცხვი		მრ. რიცხვი	
	I პ.	II პ.	I პ.	II პ.
აბსოლუტივი	-ზუ	-უნ	-ჟან	-ნან
ერგატივი	-ზუ	-უნ	-ჟან	-ნან
I დატივი	-ზა	-ვა	-ჟა	-ვა'
II დატივი	-ზახ	-ვახ	-ჟახ	-ვა'ხ
III დატივი	*-ზას	*-ვას	-ჟას	-ვა'ს

განსაკუთრებით მრავალფეროვანია III პირის (და კლასის) ნიშანთა სისტემა:

	მხ. რიცხვი				მრ. რიცხვი					
	III პ.	I კლ.	II კლ.	III კლ.	III პ.	I კლ.	II კლ.	III კლ.		
აბსოლუტივი	-ნ(ე/ა)	-ვა	-ალ	-მა	-ნ(ე/ა)	-ა'რ	-ალ-ურ	-ებურ		
ერგატივი		-ო-ენ	-ალ-ენ	-ტ-ენ ?		-ა'ნ	-ალ-რ-ონ	-(ე)დ-ღ-ონ		
I დატივი		~ -თ +	-ო-უ	-ალ-უ		-(ე)ტ-უ	~ -თ +	-ა'ა	*-ალ-რ-ო	*-ედ-ღ-ო
II დატივი		-ო-უხ	-ალ-უხ	-ტ-უხ		-ა'ახ	*-ალ-რ-ოხ	-ედ-უხ		
III დატივი		-ო-უს	*-ალ-უს	*-(ე)ტ-უს		-ა'ას	*-ალ-რ-ოს	*-ედ-ღ-ოს		

ამას გარდა, სხვა ბრუნვათა ფორმებიც დასტურდება: I მხ. -ზა-ხოც (აბლ. II); I მრ. -ჟა-ხოშ (კომ.); II მრ. -ვა'-ხუ (დირ.), -ვა'-ხოლ (სუბ. III); III მხ. (I კლ.) -ო-მა (გენ.), -ო-უქ (ად. I), -ო-ულ (სუბ. I), -ო-უხუ (დირ.), -ო-უხოც (აბლ. II), -ო-უხოსტად (ანტ. II); III მხ. (III კლ.) -ჰ-ა (?), -ტ-უნ (გენ. ?), -ტ-ალ (სუბ. I), -თ-ხოც (აბლ. II); III მრ. (I კლ.) -ო'-ღ (გენ.), ო'-ლ (სუბ. I), ო'-ახოშ (კომ.); III მრ. (III კლ.) -დ-ღ-ოლოც (სუბ.).

პირის ნიშნები კავკასიის ალბანურში გენეტიურად ამა თუ იმ ბრუნვაში დასმული პირის ნაცვალსახელება. ეს თვალსაჩინო გახდება, თუ პირის

მაწარმოებლებს შესაძარებლად სათანადო პირის ნაცვალსახელთა ბრუნვის ფორმებს მუვუყენებთ, შდრ.:

	I პირის		II პირის	
	მხოლოობითი	მრავლობითი	მხოლოობითი	მრავლობითი
სახელობითი/ ერგატივი	ზუ	ჟან	ვუნ	ვაწ
მიცემითი I	ზა	ჟა	ვა	ვა'
მიცემითი II	ზახ	ჟახ	ვახ	ვაზ
მიცემითი III	ზას	ჟას	ვას	ვას

III პირის ნიშანი წარმოშობით ფოკუსის მარკერი უნდა იყოს, როგორც -ნი მაწარმოებელი წახურში [გიპერტი და სხვ. 2009: II-54]. ალბათ II პირის ნიშნების ჩამოყალიბება მოხდა ამ მაწარმოებლის დახმარებით: *-ნე-ვუნ > -ნუნ (მხოლოობითში), *-ნე-ვაწ > -ნან (მრავლობითში) [გიპერტი და სხვ. 2009: II-54]. ამ მოსაზრებას თითქოს უპირისპირდება ის, რომ ზოგჯერ II ნიშნის ფუნქციით მხოლოობითში დასტურდება -უნ ფორმა, მაგ., აჰ-უნ-ზა (ლკ. 4, 34) „მე (მიც.) გიცნობ შენ“. ვფიქრობთ, რომ ეს მომდევნო ტრანსფორმაციის შედეგი უნდა იყოს.

2.6.4. დრო-კილოთა წარმოება

2.6.4.1. ზოგადი.

დრო-კილოთა რიცხვი კავკასიის ალბანურში საკმაოდ შეზღუდულია. დროთაგან კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში მხოლოდ ოთხია დადასტურებული, რომელთაგან ორი მათგანი ანალიტიკურად იწარმოება. ყველა დრო-კილოს წარმოება (იმპერატივს თუ არ ჩავთვლით) ხდება აწმყოსა და ნამყოს ფუძეებზე დაყრდნობით. კავკასიის ალბანურში არ დასტურდება მყოფადი, მის ნაცვლად გამოიყენება სხვადასხვა მოდალური კონსტრუქციები.

2.6.4.2. საწარმოებელი ფუძე

ამოსავალს დრო-კილოთა წარმოებისათვის კავკასიის ალბანურში წარმოადგენს მარტივი (პირველადი, ნეიტრალური) ფუძე. მასზე დაყრდნობით -ა და -ე თემატური ხმოვნების მეშვეობით იწარმოება ოთხი საწარმოებელი (საყრდენი) ფუძე, რომლებიც, თავის მხრივ, საფუძველს წარმოადგენენ ფინიტურ და ინფინიტურ ფორმათა უმეტესობისათვის, ესენია:

აწმყოს ფუძე: (აწარმოებს -ა)

ნამყოს ფუძე (-ა/-ე)

მასდარის ფუძე (-ე)

იმპერატივის ფუძე (-ა)

	აწმყ. ფუძე	ნამყ. ფუძე	მასდარის ფუძე	იმპერატივის ფუძე
„ხედვა“, „ხილვა“	ბელ-ა	ბელ-ე	ბელ-ე	ბელ-ა
„მიღება“, „აღება“	ჰეყ-ა	ჰეყ-ა	ჰეყ-ე	ჰეყ-ა

თითქოსდა არ არსებობს საფუძველი აწმყოსა და იმპერატივის ფუძეების განცალკევებისა, თუმცა თუ გავითვალისწინებთ არარეგულარული ზმნების ჩვენებას, იმპერატივის ფუძის გამოყოფა ცალკე მიზანშეწონილია, შდრ.:

(უ)კა- (აწმყ.) – (უ)ფა- (იმპ.) „თქმა“;

ილა- (აწმყ.) – უქალ-/ექე- (იმპ.) „სვლა“;

ჰელა- (აწმყ.) – ჰექალ- (იმპ.) „მოსვლა“;

ლულა- (აწმყ.) – დალა- (იმპ.) „მიცემა“, „მოცემა“...

ნამყოს ფუძე წარმოდგენილია ორი თემატური ხმოვნით – -ე და -ა. -ე-ს მეშვეობით იწარმოება:

ა'-ესუნ „ცდუნება“, „ცდა“ > ა'-ე; აკ-ესუნ „ნახვა“, „დანახვა“ > აკ-ე; აპ-ესუნ „მოსვლა“, „მოღწევა“, „ხლება“ > აპ-ე; ბაჩხ-ესუნ „მალვა“ > ბაჩხ-ე; ბასკ-ესუნ „ძილი“ > ბასკ-ე; ბათქ-ესუნ „შებრუნება“, „დაბრუნება“, „გასვლა“ > ბათქ-ე; ბაჯ-ესუნ „პოვნა“ > ბაჯ-ე; ბო'(ჰ)-ესუნ „ფიქრი“, „ზრახვა“, „სვლა“ > ბო'-ე; ბეს-ესუნ „ძიება“,

„თხოვნა“ > ბეს-ე; ბელ-ესუნ „ხედვა“, „ხილვა“ > ბელ-ე; ბიცხ-ესუნ „ჩვენება“, „უწყება“ > ბიცხ-ე; ბით-ესუნ „წაქცევა“ > ბით-ე; ბიხ-ესუნ „შექმნა“, „შობა“ > ბიხ-ე; ბოკ-ესუნ „წაყვანა“ > ბოკ-ე; ბუყ-ესუნ „ყვარება“, „ნდომა“ > ბუყ-ე; დალ-ესუნ „მიცემა“ > დალ-ე; ეფ-ესუნ „მეტყველება“ > ეფ-ე; ეჭ-ესუნ „შენახვა“, „ქონა“, „ყოლა“ > ეჭ-ე; იჰ-ესუნ „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“ > (ი)ჰ-ე; *იჰ-ესუნ „სმენა“ > იჰ-ე; (უ)ფ-ესუნ „თქმა“ > ფ-ე; ქარხ-ესუნ „ხსნა“, „გამოხსნა“ > ქარხ-ე; ჩალხ-ესუნ „ცოდნა“, „გაცნობიერება“ > ჩალხ-ე...

-ა აწარმოებს ნამყოს ფუძეს შემდეგ ზმნურ ლექსემებში:

ბართ-ესუნ „დატოვება“, „მიტოვება“, „გაშვება“ > ბართ-ა; *ბილ-ესუნ „მოკვდომა“, „მოკვდინება“ > ბილ-ა; ბიდ-ესუნ „კეთება“ > ბიდ-ა; ბიყ-ესუნ „მიღება“ > ბიყ-ა; ბიწკ-ესუნ „გაწმენდა“ > ბიწკ-ა; ბუტ-ესუნ „შეხვევა“, „ჩაკეტვა“ > ბუტ-ა; ზეტ-ესუნ „შეკვრა“ > ზეტ-ა; იგ-ესუნ „ცემა“, „გვემა“ > იგ-ა; ყოყ-ესუნ „ყლაპვა“ > ყოყ-ა; ძეხ-ესუნ „დადება“, „შეყენება“, „შესმა“, „შეკეთება“, „გასწორება“ > ძეხ-ა; ჰეყ-ესუნ „მიღება“, „აღება“ > ჰეყ-ა...

სუფიქსაციის გარდა, საყრდენი (საწარმოებელი) ფუძე იწარმოება აგრეთვე ინფიქსაციითა და აბლაუტით.

ინფიქსაცია არ არის ხშირი მოვლენა და სულ რამდენიმე ზმნაში (აწმყოს ფუძეში) დასტურდება. ინფიქსად დაერთვის -ლ(ე)- (-ლ(ე)- – წინა რიგის ი ხმოვნების შემდეგ) მაწარმოებელი. აღსანიშნავია, რომ ინფიქსთან ერთად შენარჩუნებულია თემატური ხმოვანიც, მაგ., იგ-ესუნ „ცემა“, „გვემა“ > ი-ლ(ე)-გ-ა, ზეტ-ესუნ „გაკოჭვა“, „შეკვრა“ > ზე-ლ-ტ-ა, ძეხ-ესუნ „დადება“, „შეყენება“, „შესმა“, „შეკეთება“, „გასწორება“ > ძე-ლე-ხ-ა, ბო(ჰ)-ესუნ „სვლა“, „ფიქრი“, „ზრახვა“ > ბო-ლ-ა.

ზოგიერთ შემთხვევაში, თანხმოვანი დაკარგულია და ინფიქსად გამოყენებულია ოდენ -ე ხმოვანი, მაგ., *(რ)ც-ესუნ „ჯდომა“, „დაჯდომა“ > არ-ე-ც-ა (აწმყ.), ბათქ-ესუნ „შებრუნება“, „დაბრუნება“, „გასვლა“ > ბათ-ე-ქ-ა, ბიწ-ესუნ/ბილწ-ესუნ „ლპობა“, „წყალში გახსნა“ > ბილწ-ე-წ-ა, ბიცხ-ესუნ „ჩვენება“, „უწყება“ > ბიც-ე-ხ-ა, ჩალხ-ესუნ „ცოდნა“, „გაცნობიერება“ > ჩალ-ე-ხ-ა.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, ამ ფუნქციით კავკასიის ალბანურში -რ- ინფიქსიც გამოიყენება [გიპერტი და სხვ. 2009: II-44], რასაც ვერ გავიზიარებთ. ეს ვარაუდი, თუ არ ჩავთვლით ჰაფ-ესუნ / ჰარფ-ესუნ ზმნას, რომლის მეორე ვარიანტში დადასტურებული -რ- ელემენტი, მკვლევართა დაშვებით, ისტორიულად ამ ფუნქციის მატარებელი უნდა ყოფილიყო, მხოლოდ ერთი, ჩვენი აზრით, – საექვო მაგალითით არის ილუსტრირებული: *ა(რ)ც-ესუნ „ჯდომა“, „დაჯდომა“ > ა-რე-ც-ა (აწმყ.). ამ ზმნის მასდარის ფორმა კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში არ არის დადასტურებული, მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ მასში რ თანხმოვანი უნდა ყოფილიყო (შდრ. უდ. არც-ესუნ „ჯდომა“, „დაჯდომა“). აქედან გამომდინარე, რ თანხმოვანი არეცა ფორმაში ფუძისეულია (ისევე, როგორც ჰარფ-ესუნ ფორმაშიც) და არა ინფიქსია. ინფიქსად ამ მაგალითში გვევლინება ოდენ -ე- ხმოვანი, რომელიც სხვა ზმნურ ფორმებშიც დასტურდება (იხ. წინა აბზაცი).

აწმყოს ფუძის წარმოებისას ზოგიერთ ზმნურ ძირში დასტურდება აბლაუტი (ი > ა), მაგ., ბიფ-ესუნ „კეთება“ > ბა-(ა) (აწმყ.), შდრ. ბიფ-ა (ნამყ.); იჰ-ესუნ „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“ > აჰ-ა (აწმყ.), შდრ. (ი)ჰ-ე (ნამყ.). ამ ფორმათა რიცხვს შესაძლებელია დავუმატოთ ბიყ-ესუნ/ბაყ-ესუნ „შეპყრობა“, „მიღება“ > ბაყ-ა (აწმყ.).

ამას გარდა, გვაქვს ზმნები, რომლებიც ატიპიურად, არარეგულარულად, სუპლეტურად იწარმოება, მაგ.:

	აწმყო	ნამყო	მასდარი	იმპერატივი
„თქმა“	(უ)კა-	(უ)ფე-	(უ)ფეს-	(უ)ფა-
„სვლა“	ილა-	(ა)ცე-	ილეს-	უქალ-/ექე-
„მოსვლა“	ჰელა-	არ-	ჰელეს-	ჰექალ-
„მოკვლა“, „მოკვდომა“	ბილ ^ა -	პურ-/ბილ ^ა -	უპეს-/- *ბილ ^{ეს} -	ბილ ^ა -
„მი(მო)ცემა“	ლულა-	დალე-	დალეს-	დალა-

2.6.4.3. დრო.

კავკასიის ალბანურში მხოლოდ აწმყოსა და ნამყო დროის ფორმები დასტურდება. აწმყოს ფორმა აწმყოს ფუძეს იმეორებს, ნამყოს ფორმა ნამყოს ფუძეზე დაყრდნობით იწარმოება -**მ/-ი** მაწარმოებლის დართვით. ორი ფორმა კი, როგორც უკვე აღინიშნა, ანალიტიკურად იწარმოება, ესენია იმპერფექტი და პლუსკვამპერფექტი. ამ ფორმებს **ჰეი** (< იჰ-ესუნ „ყოფნა“, „გახდომა“) მეშველი ზმნის ნამყოს ფორმა აწარმოებს, რომელიც იმპერფექტის წარმოებისას ერთვის აწმყოს ფორმას, ხოლო პლუსკვამპერფექტის წარმოებისას – ნამყოს ფორმას. რომ შევაჯამოთ, დროების წარმოება შეიძლება წარმოვადგინოთ ამ სქემის სახით:

	აბლაუტი /ინფიქსი	თემატური ხმოვანი	სუფიქსი	მეშვ. ზმნა
აწმყო	-ა-, -(ლ/ლ [~])ე	-ა-	∅	
იმპერფექტი	-ა-, -(ლ/ლ [~])ე	-ა-	∅	-ჰეი
ნამყო	-ი-	-ა-/-ე-	-მ/-ი	
პლუსკვამპერფექტი	-ი-	-ა-/-ე-	-მ/-ი	-ჰეი

2.6.4.3.1. აწმყო.

აწმყოს დრო აწმყოს ფუძეს ემთხვევა, ანუ -ა თემატური ხმოვანი, რომელიც აწმყოს ფუძეს აწარმოებს, შეიძლება აწმყოს დროის მაწარმოებელ სუფიქსად მივიჩნიოთ, მაგ.,

უკ-ა-ზ ვა^ს

თქმა: PRES-PRES-1SG თქვენ: DAT III

(მე) გეუბნებით თქვენ (ინ. 6, 47 და სხვ.);

ჟან-ალ ბიცეხ-ა-ჟან ვა^ს

ჩვენ-FOC უწყება: PRES-PRES-1 PL თქვენ: DAT I

ჩვენ გაუწყეთ თქვენ (1 ინ. 1, 5)...

აწმყოს -ა მაწარმოებელი, რომელიც ამ ფუნქციით უდიურშიც დასტურდება, საინტერესო პარალელებს ავლენს ანდიურ და ნახურ ენებში დადასტურებულ ანალოგიურ ფორმანტებთან.

2.6.4.3.2. იმპერფექტი (ნამყო-უწყვეტელი).

ანალიტიკური ფორმაა. იწარმოება აწმყოს ფორმაზე ჰეი მეშველი ზმნის დართვით, მაგ.,

ნუ-ბეს-ა-ჟან-ჰე-ი გოზუნ-უნ

NEG-ძებნა-PRES-1 PL-ყოფნა:PAST-PAST დიდება-GEN

არ ვეძებთ (ჩვენ) დიდებას (1 თეს. 2, 6);

ბოგალ-ბა-ა-ზ-და-ჰე-ი

ნადავლი-კეთება:PRES-PRES-1 SG-ის:III-ყოფნა:PAST-PAST

(მე) ვარბევდი (მას) (გალ. 1, 13)...

2.6.4.3.3. ნამყო.

ნამყო დროს აწარმოებს -ი/-ო სუფიქსი, რომელიც ნამყოს ფუმეს ერთვის. ამ სუფიქსის მეორე ვარიანტი -ო მხოლოდ რამდენიმე ფორმაში დასტურდება: პურ-ო (< ბიი-ესუნ „მოკვდომა“), ბურ-ო (< ბურ-ესუნ „დგომა“), არ-ო (< ჰელ-ესუნ „მოსვლა“). ამ სუფიქსს შევხვდებით კიდევ ერთ ზმნაში, რომლის მეორე კომპონენტად ჰელ-ესუნ > არ-ო ზმნა გვაქვს: აც-არ-ო „იჯდა“, „დაჯდა“:

ილ-უ-კორ-ბიდა-ნ-ო-ენ ო-ა

სიტყვა-უკან-კეთება-3 SG-ის-I-ERG ისინი:I-DAT I

მიუგო (ის) მათ (ინ. 9, 27);

ჰე-ბიდა-ი-ნ-ო-ენ ალ-ე-ო-რ ვაჰარ-ულ-ოი

გაგზავნა:PAST-PAST-3 PL-I-ERG უხუცესი-I PL ებრაელი-PL-GEN

მიუგზავნა ებრაელი უხუცესები (ლკ. 7, 3)...

2.6.4.3.4. პლუსკვამპერფექტი.

პლუსკვამპერფექტი იწარმოება ნამყოს ფორმაზე ჰემ მეშველი ზმნის დართვით, მაგ.,

ნა'-ჟ-იჟ'-აცე-მ-ჰე-მ-ზუ

ნავი-დამსხრევა:PAST-PAST-ყოფნა:PAST-PAST-1 SG

ნავი დამემსხვრა (2 კორ. 11, 25);

ცამ-ფე-მ ჰამამ-კე-ჰე-მ

წერა-თქმა:PAST-PAST რომელიც-REL-ყოფნა:PAST-PAST

რომელშიც ეწერა (ლკ. 4, 17)...

2.6.4.4. კილო.

კავკასიის ალბანურში დასტურდება შემდეგი კილოები: კავშირებითი, კონდიციონალი, ბრძანებითი, ჰორტატივ-ოპტატივი, პროჰიბიტივი. ამას გარდა, აუცილებლობისა და შეუძლობლობის გამასახატად გამოიყენება სპეციალური შაბლონები.

2.6.4.4.1. კავშირებითი კილო (კონიუნქტივი/სუბიუნქტივი).

ეს კილო რეგულარულად გამოიყენება მყოფადის აღსანიშნავად. მას აწარმოებს -ალ მაწარმოებელი, რომელსაც, როგორც წესი, მოსდევს -ანკე კავშირი, მაგ.,

ქარხ-ეს-ბა-ალ-ანკე-ო-ენ ჟახ

გადარჩენა-MASD-კეთება-PRES-PART:PRES-CONJ-ის:I-ERG ჩვენ:DAT II

რათა გამოვეხსენით ჩვენ (ტიტ. 2, 14);

ახამ-ბოკ-ალ-ანკე ედუხ

ღია-წყვანა-PART-PRES-CONJ ის:III-DAT II

რათა განაქარვოს (გაანადგუროს) იგი (ებრ. 2, 14)...

ზოგჯერ -ანკე კლიტიკას ენაცვლება მიმართებითი ნაცვალსახელი ჰანაჲ-კე, მაგ.,

ჰაშუ-ნე გელ-ნ-ა-ბა-ალ ჰანაჲ-ო-ენ-კე

ვინ:ABS-3 PS ბრალი-STA-GEN-კეთება:PRES-PART:PRES რომელი-REF:I-ERG-REL

ვინ არის დამსჯელი (მსჯავრმდები)? (რომ. 8, 34).

გვხვდება შემთხვევები, როდესაც კავშირებითი კილო ჩვეულებრივი მყოფადის აღსანიშნავად გამოიყენება, მაგ.,

ბილ-ა ჰანაჲ-ო-ენ-კე ბა'ხ-ე-გელ

მოკვლა:PRES-PRES რომელი-REF:I-ERG-REL სასამართლო-GEN-ბრალი

აჰ-ალ-ანკე-ვა ბა'ხ-ახ

ყოფნა:PRES-PART:PRES-CONJ-ის:ABS:I სასამართლო-DAT II

რომელიც მოკლავს, დამნაშავე იქნება სასამართლოში [სასამართლოს წინაშე] (მთ. 5, 21).

2.6.4.4.2. პირობითი კილო (კონდიციონალი).

აწმყო ფორმის კონდიციონალი იწარმოება აწმყოს ფუძის ფორმაზე დაყრდნობით -ენ^წ ფორმანტის დართვით (შდრ. უდ. -იი). წარსულის დროის კონდიციონალი კი იყენებს იმპერფექტის ფორმას, რომელსაც -ენ^წ მაწარმოებელი დაერთვის, ანუ, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ეს ფორმა აწმყო დროის კონდიციონალისაგან იმით განსხვავდება, რომ მას იმპერფექტის (და პლუსკვამპერფექტის) მაწარმოებელი -ჰეჲ მეშველი ზმნა დაერთვის.

კონდიციონალი, როგორც წესი, ჰატენკე „თუ“ კავშირთან გამოიყენება. კონდიციონალი კავკასიის ალბანურში შეიძლება შეგვხვდეს რთული ქვეწყობილი წინადადების როგორც დამოკიდებულ, ისე მთავარ წინადადებაში, მაგ.,

ჰატენკე ზახ აა-ენ-ე-ვა' ექ-ნ დებ ბეზი-ალ

თუ მე:DAT II ცოდნა-COND-2 PL:DAT I მაშინ მამა-DAT II ჩემი-FOC

აა-ენ-ე-ვა'-ჰე-მ

ცოდნა-COND-2 PL:DAT I-ყოფნა:PAST-PAST

თქვენ რომ მე მიცნობდეთ, მაშინ მამაჩემსაც იცნობდით (ინ. 8, 19);

ჰატენკე ზუ ფულადგან-აჰა-ენ-ე-ზუ

თუ მე მოწმე-ყოფნა-COND-1 SG

მე რომ ვმოწმობდე (ინ. 5, 31)...

უნდა აღინიშნოს, რომ კონდიციონალის ფორმა ვერ იგუებს III პირის ნიშანს - ნ(ე)-ს.

2.6.4.4.3. ბრძანებითი კილო (იმპერატივი).

იმპერატივის ფუძე, როგორც უკვე აღინიშნა, იწარმოება უშუალოდ ზმნის ფუძეზე დაყრდნობით -ა სუფიქსის დართვით (შდრ. უდ. -ა). -ა სუფიქსი აწმყოს ფუძესაც აწარმოებს და იმპერატივის ფუძის გამოყოფის საფუძველი არც გვექნებოდა, რომ არ მიგველო მხედველობაში ინფიქსაციითა და აბლაუტის მეშვეობით ნაწარმოები და არარეგულარული ზმნების ჩვენება, შდრ.:

	აწმყო	იმპერატივი
„თქმა“	(უ)კა-	(უ)ფა-
„სვლა“	ილა-	უქალ-/ექე-
„მოსვლა“	ჰელა-	ჰექალ-
„მი(მო)ცემა“	ლულა-	დალა-
„ყოფნა“	აჰა-	იჰა-
„აღება“	ბაყა-	ბიყა-
„კეთება“	ბა(ა)-	ბიდა-
„დადება“...	მე-ლე-ხა-	მეხა-

იმპერატივის ფორმას, როგორც წესი, მოსდევს პირის ნიშანი, მაგ., ჰეყა-**ნუნ** „აილე!“, დალა-**ნ[უნ]** „მომეცი!“, ბიდა-**ნუნ** „გააკეთე!“, ბუყანა-ბიდა-**ნან** „შეიყვარეთ!“, უფა-**ნან** „უთხარით!“... კლიტიკა არ გამოიყენება, როდესაც იმპერატივის ფორმას მოსდევს სხვა იმპერატივი ან ვოკატივი, მაგ.,

ჰუკ-ელ-ბ-ა იშე-ბურ-ო ე ბორზუნ ბეში

გული-SUPERESS I-კეთება-IMP ძმა-PL-VOC ART შრომა ჩვენი

გახსოვთ, ძმანო, ჩვენი შრომა (1 თეს. 2, 9)...

კავკასიის ალბანურსა და უდიურში დადასტურებულ იმპერატივის -ა სუფიქსს მოეპოვება პარალელები სხვა ლეზგიურ ენებში: ლეზგ. -ა (ქილიგ-ა „უყურე!“, ალუკ-ა „ჩაიცვი!“), არჩ. -ა (აკ-ა „გარეკე!“).

2.6.4.4.4. ჰორტატივ-ოპტატივი.

ამ კილოს კავკასიის ალბანურში აწარმოებს პროკლიტიკა -ყა (შდრ. უდ. იუსივის მაწარმოებელს -ყა). ეს მაწარმოებელი, უმეტეს შეთხვევაში, ნამყოფორმებს ერთვის და იკავებს ადგილს ნამყოს ფორმანტის -ჲ-ს შემდეგ, მაგ.,

ბო'ე-ჲ-ყა-ნან

ფიქრი:PAST-PAST-HORT-2 PL

(თქვენ) განიხილეთ (იაკ. 1, 2);

ჰებიდა-ჲ-ყა-ზ-და ვაჯუ

გაგზავნა:PAST-PAST-HORT-1 SG-ის III თქვენ:DIR

(მე) მოგივლენთ თქვენ (ინ. 16, 7)...

ზოგიერთ შემთხვევაში ჰორტატივ-ოპტატივის ნიშანი არანამყოფორმებს ერთვის, მაგ.,

ნ-უკ-ა-ყა-ჟან

NEG-თქმა:PRES-PRES-HORT-1 PL

არ გეუბნებით (თქვენ) (2 კორ. 9, 4)...

2.6.4.4.5. პროზიბიტივი.

კავკასიის ალბანურში პროზიბიტივის ორი ფორმა დასტურდება და ოროვეს აწარმოებს პროკლიტიკა **მა-**. ერთ-ერთი იმპერატივის ფორმაზე დაყრდნობით იწარმოება. ეს ფორმა კატეგორიულ აკრძალვას გამოხატავს, მაგ., **მა-ბო'ა-ნან** „ნუ გგონიათ!“, **მა-ბიდა-ნუნ** „ნუ გააკეთებ!“, **მა-ბიდა-ნან** „ნუ გააკეთებთ!“, **მა-იჰა-ნუნ** „ნუ იქნები!“, **მა-ცამ-ფა-ნუნ** „ნუ დაწერ!“...

პირველი ფორმისაგან განსხვავებით პროზიბიტივის მეორე ფორმა ნაკლებად კატეგორიულია. ეს ფორმა ჰორტატივ-ოპტატივს ეფუძნება, ოღონდ ჰორტატივ-ოპტატივის მაწარმოებელი კლიტიკა **-ყა-** უშუალოდ **მა-** უარყოფას მოსდევს და იკავებს ადგილს ზმნური ფუძის წინ, შდრ., **ბიდა-ყა-ნუნ** „უნდა გააკეთო!“ – **მა-ყა-ბიდა-ნუნ** „არ უნდა გააკეთო!“...

მა-ყა კლასტერს შეიძლება სხვა კლიტიკებიც დაემატოს. ეს, როგორც წესი, პირის ნიშნებია. აღსანიშნავია, რომ პროზიბიტივის პირველი ფორმისაგან განსხვავებით, რომელსაც მხოლოდ II პირის ნიშნები ერთვის, მეორე პროზიბიტივში სხვა პირის კლიტიკებიც გვხვდება, მაგ., **მა-ყა-ზუ-ჰე-ბიდა** „[მე] არ გავაძევებ“; **მა-ყა-ნ-ბითე** „[ის] არ დავარდება“ და ა. შ.

დასტურდება რამდენიმე მაგალითი, როდესაც ეს ფორმა **-ყა-** კლიტიკის გარეშე იწარმოება: **მა-ნა-ვა-პა'ჰუ'კ-ჰე** „[ის] არ უნდა დაეჭვდეს“ (ზედმიწ. შეორგულდეს) (იაკ. 1, 6); **მა-ნან-ბაჰა-ბო'ჰე** „[თქვენ] ვერ შეხვალთ“ (მთ. 5, 20). გვაქვს მაგალითი, სადაც **მა-** კლიტიკა ზმნური ფუძის შემდეგ დასტურდება, რაც უჩვეულოა: **ჰელა-მა-კე** „არ მოიწიოს“ (საქმ. 13, 40). ამას გარდა, ყურადღებას იქცევს **მაყუნდალე** „არ მისცემ“ (საქმ. 13, 35), რომელიც, სავარაუდოდ, **მა-ყა-ნუნ-დალე** ფორმის რედუქციით უნდა იყოს მიღებული.

პროზიბიტივის **მა-** ფორმანტი საერთოლექსიკონურ ***მ-** მაწარმოებელს უკავშირდება, შდრ.: თაბ. **მ-აპ-ან** „არ გააკეთო“; აღ. **მა-ლა** „არ წაიღო“, **მ-უხა** „არ დალიო“; რუთ. **მედახ** „არ ირბინო“, **მიდეთ** „არ სცემო“; წახ. **მეხ'ე** „ნუ ხარ“, **მაწახ'ე** „ნუ იცნობ“; კრიწ. **მა-ჯუ** „ნუ წვავ“; **მ-უგუ** „ნუ დაწვავ“... უდიურში **მა** პრეფიქსი,

კავკასიის ალბანურის მსგავსად, ფუნქციონირებს დამოუკიდებელი ნაწილაკის სახით: მა ბა „არ გააკეთო“, მა ექე „არ მოხვიდე“...

2.6.4.4.6. სხვა კილოები.

წარმოდგენილი კილოების გარდა, უნდა აღინიშნოს რამდენიმე მყარი კონსტრუქცია, რომელიც აუცილებლობის, შესაძლებლობის თუ შეუძლებლობის გამოსახატად გამოიყენება. აუცილებლობის გადმოსაცემად იხმარება ლექსემა ბელა „უნდა“ და მასდარის I მიცემითში მდგარი ფორმა, მაგ.,

ბელა ანაკე-ოუ პური-ემ-ოც ჰარზ-ეს-ა

უნდა რომ-ის:I-DAT I მკვდარი-PL-ABL II ადგომა-MASD I-DAT I

რომ მკვდრეთით უნდა აღდგეს (ინ. 20, 9);

ბელა ო უს-ბ-ოს ბუყანა-ბიე-ეს-ა იჩაე ჩიბუხ

უნდა ART კაცი-PL-DAT III საყვარელი-კეთება-MASD I-DAT I REF:GEN:PL ცოლი-PL

ქმრებს უნდა უყვარდეთ თავისი ცოლები (ეფ. 5, 28)...

შეძლებისა და შეუძლებლობის აღსანიშნავად კავკასიის ალბანურში გამოიყენება კონსტრუქციები, რომელიც შედგება ლექსემებისა კიბო-კა „შემძლე“ (ერთ მაგალითში მხოლოდ კიბო – კიბო-ჟან-ჰეე „ჩვენ შეგვეძლო“ – 1 თეს. 2, 7) ან ნიკბოკა- „არ შემძლე“ (< *ნუ-კიბო-კა < კიბო-კესუნ „შეძლება“, „გამარჯვება“, ნუ- – უარყოფითი ნაწილაკია) და მასდარის I დატივის ფორმებისაგან, მაგ.,

კიბო-კა ჰანად-ო-ენ-კე ჰელ უნ მარმინ

შემძლე-LV:PRES რომელი-REF:I-ERG-REL სული და ხორცი

ატ-ეს-ბიე-ეს-ა გეჰენ-ა

წარწყმედა-MASD I-კეთება-MASD I-DAT I ჯოჯოხეთი-DAT I

რომლებსაც შეუძლია წარწყმოდოს სული და ხორცი ჯოჯოხეთში (მთ. 10, 28);

ნი-კბო-კა ქალაქ ბაჩხ-ეს-ა ბუ-ალ ჰალა

NEG-შემძლე-LV:PRES ქალაქი დამალვა-MASD I-DAT I მთა-SUPERESS I ზედ
ბურა-ჰ-კე

დგომა-PRES-რომელი:ABS:REL

ვერ დაიმალება ქალაქი, რომელიც დგას ზედ მთაზე (მთ. 5, 14)...

2.6.5. უარყოფა ზმნაში.

კავკასიის ალბანურში უარყოფა ზმნაში ოთხი კლიტიკის საშუალებით აღინიშნება, ესენია: **თე-**, **ნუ-**, **ნუთ-** // **-ნუთ**. ამათგან **თე-** საერთოლევზგიური წარმოშობისა,⁶⁴ ხოლო **ნუ-** (და **ნუთ-** // **-ნუთ**) შეიძლება ქართულ **ნუ** ნაწილაკს უკავშირდებოდეს [გიპერტი და სხვ. 2009: II-54].

თე კავკასიის ალბანურში გამოიყენება ცალკე, როგორც პასუხი კითხვებზე (მაგ., ინ. 1, 21, ინ. 9, 9), გვხვდება უარყოფით ზმნისართებისა და კავშირების სტრუქტურაში, მაგ., **თე-ხამოჩკე** „არასოდეს“ (ებრ. 2, 16), **თე-დანკე** „არც ის, რომ“ (ინ. 6, 46). თუმცა ყველაზე ხშირად **თე-** ზმნაში გვხვდება, მაგ., **თე-ნ-აა-ვა** „არ იცით [თქვენ]“, **თე-ნე-ბიჰაჰ** „არ გაუკეთებია“, **თე-ნ-ოუ-აკეჰ** „არ უხილავს“, **თე-ზუ-არი** „არ მოვედი“, **თე-ზუ-ვა’ს-ფეჰ** „არ მითქვამს“ და ა. შ.

ნუ- და **ნუთ** (< ***ნუ-თე** ?) **თე-**სთან შედარებით უფრო აქტიურად გამოიყენება დერივაციული ფუნქციით, განსაკუთრებით **ნუთ**, რომელიც alpha privativum ტერმინებს აწარმოებს (მნიშვნელობით ქართულ **უ-** **-ო** კონფიქსს უდრის). ზმნაშიც ხშირად გვხვდება ეს მაწარმოებლები, მაგ., **ნა-აკალ-ანკე-ვა** „ვეღარ მიხილავთ“, **ნ-ანა-ენ-ე-ნან** „რომ არ იცოდეთ“, **ნ-აა-ნ-ანაკე-ჟა** „არ ვიცით“, **ნ-აა-ოუ-ჰეჰ** „არ იცოდა“, **ნ-აა-ვა** „არ იცი“, **ნა-აა-ზა** „არ ვიცი“, **ნ-აა-ჟა** „არ ვიცით“, **ნუ-აა-ანაკე** „რადგან არ იცის“, **ნ-უკა-ზ** „არ გითხარი“ და ა. შ. როგორც წარმოდგენილი

⁶⁴ შესატყვისება საერთოლევზგიურ ***-დ** მორფემას. ეს მორფემა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით რეკონსტრუირდება:

***დ-**: ლეზგ. **თ-**: თაბ. **დ-**: ალ. **დ-**: რუთ. **ჯ-**: წახ. **დ-**: კრიწ. **დ-**: ბუდ. **დ-**: არჩ. **-ტ-**: უდ. **თ-**: კავკ.-ალბ. **თ-**.

ამ ფორმულაში არ არის კანონზომიერი რუთულური და არჩიბული რეფლექსები (მოსალოდნელი იყო რუთ. **დ** და არჩ. **თ**). ალბათ აქ საქმე გვაქვს რაიმე მორფონოლოგიურ პროცესებთან, რომლის დადგენა ამ ეტაპზე ჭირს.

მაგალითებიდან ჩანს, უ ხმოვანი ნუ- კლიტიკაში ხშირად განიცდის ასიმილაციას ან საერთოდ იკარგება (ნუ- > ნა-, ნი-, ნ-).

ნუ- კლიტიკა ზმნურ ფორმაში ყოველთვის საწყის პოზიციაზე იმყოფება, გარდა ერთი მაგალითისა ყა'-ნუ-კა-ნ ანაკე-ოენ „არ აყვედრის“ (იაკ. 1, 5).

ნუთ კლიტიკა, როგორც წესი, გამოიყენება კონდიციონალთან, -ალ მაწარმოებლიან მიმღეობებთან და დამხმარე ზმნებთან. იგი ხშირად გვხვდება - ანკე- და -ანაკე- კავშირებთან, მაგ., ნუთ-ანაკე-ნან ჰეყად „რადგან არ მიგიღიათ“, ნუთ-ანაკე-ზუ ჰეყად „რადგან არ მიმიღია“, ნუთ-ანაკე ოდა ჰედ „რადგან მას არ ჰყავდა“, ნუთ-ანაკე-და „რომ არ არის“, ნუთ-ანაკე-ზუ „რადგან არ ვარ“; ნუთ-ანკე-ტენ ეჭალ „რომ არ ჰქონდეს“, ნუთ-ანკე-ვა აჰალ „რომ არ უნდა იყოს“; ნუთ-ბახედ „ვერ უპოვეს“...

2.7. სახელწმინდური ფორმები

2.7.1. ზოგადი.

კავკასიის ალბანურში სახელწმინდური ფორმებიდან დასტურდება მასდარის ორი და მიმღეობის ოთხი ფორმა.

ყველა სახელწმინდურ ფორმას ახასიათებს როგორც წმინდური, ისე სახელური თვისებები; წმინდური თვისებებაა – მოქმედებისა ან მდგომარეობის გამოხატვა, ხოლო უმთავრესი სახელური თვისება, რომელიც ნაწმინდარ სახელს ახასიათებს, არის ბრუნვისა და რიცხვის კატეგორიათა ქონა.

2.7.2. მასდარი

კავკასიის ალბანურში გვხვდება ორი თითქმის ერთგვარი ფუნქციის მქონე ფორმა. პირველი იწარმოება წმინდის ფუძეზე დაყრდნობით **-ეს** სუფიქსის⁶⁵ დართვით, ხოლო მეორე – პირველ ფორმაზე დაყრდნობით **-უნ** სუფიქსის⁶⁶ დართვით.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით, **-ეს** სუფიქსიანი ფორმა ინფინიტივია, ხოლო მეორე (**-ეს-უნ** ფორმანტიანი) – მასდარი [გიპერტი და სხვ. 2009: II-46-47].

ამ მოსაზრებას თითქოსდა მხარს უჭერს სხვა ლეზგიური ენების მონაცემები. საერთოლეზგიურ ქრონოლოგიურ დონეზე უეჭველად აღდგება ინფინიტივის ფორმა. ინფინიტივის მაწარმოებლად ***-ს** გვევლინება:

ლეზგ. **-ზ**: თაბ. **-ზ**: აღ. **-ს**: რუთ. **-ს**: წახ. **-ს**: კრიწ. **-ს**: არჩ. **-ს**: უდ. **-ს**: კავკ.-ალბ. **-ს**.

ლეზგ. ყაჩუ-**ზ** „აღება“, რეყი-**ზ** „მოკვდომა“; თაბ. აპუ-**ზ** „კეთება“, აგუ-**ზ** „ძებნა“; აღ. აგუა-**ს** „ნახვა“, დიუა-**ს** „გაქაჩვა“; რუთ. ლეშუა-**ს** „აღება“, ლუზუა-**ს** „დგომა“; წახ. **-ს**: კრიწ. ჯიკა-**ს** „მოკვდომა“, ყალიჯა-**ს** „წოლა“; არჩ. ატი-**ს** „გაშვება“,

---

⁶⁵ **-ეს**, როგორც ჩანს, საერთო ლეზგიურის მიცემითი ბრუნვის ნიშანს (***-ს**) უკავშირდება [ალექსევი 1985: 45, 100].

⁶⁶ ეს ნიშანი წარმოშობით ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტია.

აკა-ს „გარეკვა“; კრიფ. ჭუმი-ს „მიცემა“, ზემგ-ს „რეცხვა“; უდ. ბ-ეს „კეთება“, ბაქ-ეს „ყოფნა“, „არსებობა“, გახდომა“, უღ-ეს „დაღევა“; კავკ.-ალბ. ბიძ-ეს „კეთება“ და ა.შ.

ინფინიტივისაგან განსხვავებით, მასდარის ფორმები ლეზგიურ ენებში წარმოების ჰეტეროგენურობით გამოირჩევა. ამის მიუხედავად, შესაძლებლად გვესახება მასდარის საერთო ნიშნის რეკონსტრუქცია (*-ნ), რომელიც წარმოშობით, შესაძლოა, გენიტივის ფორმანტს უკავშირდებოდეს, ისევე, როგორც ინფინიტივის მაწარმოებელი (*-ს) დატივისას.

მასდარის საერთოლეზგიური ფორმანტი (*-ნ) აღდგება შემდეგი ფორმულის მიხედვით:

ლეზგ. -ნ: რუთ. -ნ: ბუდ. -ნ: უდ. -უნ: კავკ. ალბ. -უნ. ამავე რიგისა შეიძლება იყოს არჩიზული მასდარის მაწარმოებელი -მ-ულ.

დანარჩენ ენებში სხვადასხვა ცვლილებები განვითარდა.

მასდარის ამ მაწარმოებლის პარალელები სხვა ნახურ-დაღესტნურ ენებშიც მოგვეპოვება. ნახურ-დაღესტნური ენები მასდარის ნიშანთა სიმრავლით გამოირჩევა, თუმცა მათგან ყველაზე გავრცელებულია -(V)ნ(V) ნიშანი, რომელიც ყველა ჯგუფსა და ქვეჯგუფში დასტურდება:

ხუნძურში II უღვლილების ზმნები მასდარს აწარმოებენ -ინ, -ენ სუფიქსებით, (რეტ-ინ „ჩაცმა“, კოჩ-ენ „დავიწყება“...); ანდიურში II უღვლილების ზმნათა მასდარული ფორმები მთლიანად ემთხვევა ნამყო ძირითადის ფორმებს, რომელიც -Vნ სტრუქტურის სუფიქსთა მეშვეობით იწარმოება, მაგ.: ბიჟ-უნ „შექმნა“ (ნამყო. ძირ. „id.“), ბახ-ონ „შეკერვა“ (ნამყო ძირ. „id.“), ბოს-ან „მოყოლა“, თხრობა“ (ნამყო. ძირ. „id.“) და ა.შ. ამას გარდა, აღსანიშნავია, რომ II უღვლილების ზმნათა მასდარის დერივატად ზოგ ენაში (ჭამალური, ახვახური) ნაზალიზებული ხმოვანი გამოიყენება, მაგ.: ახვ. ბაც-ენ (<*ბაც-ენ) „თხრობა“, რაწ-ენ (<*რაწ-ენ) „შეკითხვა“...

გენეზისურად ხუნძურ-ანდიურ ენებში დადასტურებული -Vნ ტიპის მაწარმოებლები დიდიურ ენათა მასდარის ნიშნებს უნდა უკავშირდებოდეს: საკ. დიდ. -ნი: ხვარშ. -ნუ: ბეჟ. -ნი. ამ უკანასკნელს კი უკავშირდება დარგ. -ნი, ლაკ. -ნ და ზემოთ წარმოდგენილი ლეზგიური ენების კორესპონდენციები.

ნახურ ენებში საერთო-ნახურ-დადესტნური მასდარის მაწარმოებელის შეიძლება უკავშირდებოდეს ინფინიტივის სუფიქსი -ნ, ანდა მ- ფორმანტი, რომელიც, როგორც აღინიშნა, ნაზმნარი სახელის კიდევ ერთ ფორმას აწარმოებს.

საბოლოო ჯამში ფორმულა ასეთ სახეს იღებს:

ხუნძ. -ინ: ანდ. -ნ: ჭამ -ნ: ახვ. -ნ: საკ. დიდ. -ნი: ხვარშ. -ნუ: ბეჟ. -ნი: დარგ. -ნი, ლაკ. -ნ (ინფ.): ლეზგ. -ნ: რუთ. -ნ: ბუდ. -ნ: უდ. -უნ: კავკ. ალბ. -უნ: ჩეჩნ. -მ/-ნ (ინფ.): ინგ. -მ/-ნ (ინფ.): ბაცბ. -მ/-ნ (ინფ.):

ეს მასალა გვაძლევს უტყუარ საფუძველს, რომ საერთო-ნახურ-დადესტნურისათვის აღვადგინოთ მასდარის მაწარმოებლად *-ნ სუფიქსი.

ამის მიუხედავად, ვერ გავიზიარებთ ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს მოსაზრებას. ზემოაღნიშნული ორივე სახელზმნური ფორმა იბრუნვის, რაც მათ აახლოვებს მასდართან. გამომდინარე იქიდან, რომ ამ ფორმებს ინფინიტივის ნიშნები არ ახასიათებს (ეს ფორმები არ განარჩევენ დროსა და გვარს; განსაზღვრებად მასთან გამოყენებულია ზედსართავი სახელი, ისევე, როგორც ჩვეულებრივ სახელთან), ორივე მათგანს ვუწოდებთ მასდარს – მარტივმაწარმოებლიანი მასდარი, მასდარი I და რთულმაწარმოებლიანი მასდარი, მასდარი II.

2.7.2.1. მარტივმაწარმოებლიანი მასდარი

როგორც ზემოთ აღინიშნა, მასდარის ეს ფორმა -ეს სუფიქსის მეშვეობით იწარმოება: ბიდ-ეს „კეთება“, „ქმნა“; (უ)ფ-ეს „თქმა“; იჰ-ეს „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“; უქ-ეს „ჭამა“; ბიხ-ეს „შობა“, „შექმნა“...

მარტივმაწარმოებლიანი მასდარი იბრუნვის, მაგ.:

სახ.	ბიდ-ეს „კეთება“
ერგ. (ინსტრ.)	ბიდ-ეს-ენ „კეთებით“
ნათ.	ბიდ-ეს-უნ „კეთება“ (< *კეთებით)
მიც. I	ბიდ-ეს-ა „კეთება“, „საკეთებელად“
მიც. II	ბიდ-ეს-ახ „კეთებისას“

წარმოდგენილი ფორმების გარდა, კავკასიის ალბანურში დასტურდება კომიტატივის ფორმებიც, მაგ., ა'-ეს-ახომ „ცდუნებისას“ (ზედმიწ. „ცდუნებასთან“), ბაიჰ-ეს-ახომ „დასრულებასთან“, ჰარზ-ეს-ახომ „აღდგომასთან“, ჰელ-ეს-ახომ „მოსვლასთან“...

მარტივმაწარმოებლიანი მასდარის სახელობითი ბრუნვის ფორმა არ განსხვავდება რთულ-მაწარმოებლიანი მასდარის (resp. გენტივის ფორმის) მნიშვნელობას. იგი წინადადებაში შეიძლება, აგრეთვე, გამოხატავდეს მოქმედების მიზან-მიზეზს, მისწრაფებასა და მიზან-დასახულობას. მსგავს მნიშვნელობას ატარებს მარტივმაწარმოებლიანი მასდარის I მიცემითის ფორმაც, რომელიც კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში განსაკუთრებით ხშირად გამოიყენება. ევროპულ ენებზე თარგმნისას მიცემითის ფორმა ინფინიტივის გაგებას გვამძლევს, მაშინ როდესაც სხვა ფორმები – სახელით (ნაზმნარი სახელით) გადმოიცემა, მაგ.,

ბისა-ე-ალ ჰანა-ჰა გო'ენ-კე ზახ

ცხება:PAST-PAST-FOC რომელი-REF:III:GEN იმიტომ-REL მე:DAT III

ო-ენ ჯ-უ-დალ-ეს-ა

ის-I-ERG ახალი ამბავი-მიცემა-MASD I-DAT I

კინუთო'-ა ჰე-ბიდა-ე-ნ ოენ

სიმდიდრე-NEG-REF:PL:I:DAT I გაგზავნა:PAST-PAST-3PS ის:I-ERG

ზახ თაბიტ-ეს-ა ბო'გალ-ინ

მე:DAT II ქადაგება-MASD I-DAT I ალაფი-GEN

ბოკე-ე-ო'-ა ბართ-ესუნ კაჭ-ი-ო'-ა-ალ

წყევანა:PAST-PAST-REF:PL:I:DAT I გაშვება-MASD II ბრმა-REF:PL:I:DAT I

აკ-ესუნ ფარფ-ეს-ა

ნახვა-MASD II განთავისუფლება-MASD I-DAT I

ფარფე-ე-ო'-რ ბართ-ესუნ-ენ

განთავისუფლება:PAST-PAST-REL:PL:I გაშვება-MASD II-ERG

რომლისთვისაც მცხო გლახაკთა მახარებლად (გამოტოვებულია: და გულით შემუსვრილთა მკურნალად) და მომავლინა მე ქადაგებად ტყვეთა (ზედმიწ. ალაფით წყევანილთა) განთავისუფლებისა, ბრმათა თვალის ახილვისა (ზედმიწ.

ნახვისა), განთავისუფლებულთა (უნდა იყოს: დაჭრილთა ან ტანჯულთა) განთავისუფლებისა გაშვებით (გაშვების გზით) (ლკ. 4, 18-19).

2.7.2.2. რთულმაწარმოებლიანი მასდარი

მეორე ტიპის მასდარი (რთულმაწარმოებლიანი მასდარი; მასდარი II) იწარმოება მარტივმაწარმოებლიანი მასდარის ფორმაზე -უნ სუფიქსის დართვით: ბიდ-ეს-უნ „კეთება“, „ქმნა“; (უ)ფ-ეს-უნ „თქმა“, „ლაპარაკი“; იკ-ეს-უნ „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“; უქ-ეს-უნ „ჭამა“; ბიხ-ეს-უნ „შობა“, „შექმნა“...

რთულმაწარმოებლიანი მასდარიც იბრუნვის; მასდარს მრავლობითი არ ეწარმოება:

სახ.	ბიდ-ეს-უნ „კეთება“
ერგ. (ინსტრ.)	ბიდ-ეს-უნ-ენ „კეთებით“
ნათ.	ბიდ-ეს-უნ-უნ „კეთების“
მიც. I	ბიდ-ეს-უნ-ა „საკეთებელად“
მიც. II	ბიდ-ეს-უნ-ახ „კეთებისას“

რთულმაწარმოებლიანი მასდარის ფორმის მნიშვნელობა ემთხვევა პირველი ტიპის მასდარის მნიშვნელობას. მარტივმაწარმოებლიან მასდართან შედარებით, რთულმაწარმოებლიან მასდარს მკაფიოდ აქვს გამოხატული ზმნის (მოქმედების) სახელის (რუს. „Имя глагола“) შინაარსი.

2.7.3. მიმღეობა

კავკასიის ალბანურ ენაში დასტურდება მიმღეობის ორი ძირითადი ფორმა; ესენია: სრული სახის მიმღეობა და უსრული სახის მიმღეობა, რომელიც, შესაბამისად, დასრულებული (სრული სახის) ან დაუსრულებელი (უსრული სახის) მოქმედებისა ან მდგომარეობისათვის გამოიყენება (მათ შეგვიძლია ვუწოდოთ, აგრეთვე, ნამყოს მიმღეობა და აწმყო-მყოფადის მიმღეობა). კავკასიის

ალბანურში მიმღეობას გააჩნია სხვადასხვაგვარი ფუნქციები, რომელიც უფრო ვრცელია, ვიდრე, მაგალითად, ქართული ენის მიმღეობისა.

სრული სახის მიმღეობა ზმნის ნამყოს ფუძეზე დაყრდნობით იწარმოება -მ/-ი სუფიქსის მეშვეობით, ხოლო უსრული სახის მიმღეობა ემთხვევა ზმნის აწმყოს ფუძეს. უკანასკნელი ფორმა იშვიათად იხმარება, ძირითადად, – ატრიბუტივის ფუნქციით გვხვდება. მას, როგორც წესი, ცვლის -ალ (აწმყოს ფუძე + -ლ) ფორმანტიანი მიმღეობა. ეს მაწარმოებელი (-ალ) აგრეთვე ხშირად მონაწილეობს დერივაციაში და აწარმოებს კავშირებით კილოს (-ანკე-სთან ერთად).

-ლ ფორმანტი, სავარაუდოდ, უკავშირდება სხვა დადესტნურ ენებში დადასტურებულ მაწარმოებლებს: ხუნძ. -ლა (აწმყო.-მყოფ.) დარგ. -ლი (აბს.), არჩ. -ლი, უდ. -ლ (მყოფ.). -ლ ან -ალ უდიურშიც უსრული სახის მიმღეობას აწარმოებს.

ამას გარდა, დასტურდება კიდევ ორი მიმღეობური ფორმა: -ალა მაწარმოებლიანი უსრული სახის მიმღეობა (როგორც ჩანს, ისტორიულად -ალ ფორმანტიანი მიმღეობის დატივის ფორმაა) და -ანა მაწარმოებლიანი სრული (?) სახის მიმღეობა. ეს უკანასკნელი ფორმანტი უშუალოდ ზმნის „სუფთა“ ფუძეს დაერთვის, ანუ მას ნამყოს თემატური ხმოვანი არ გადაჰყვება. მისი გამოყენება საკმაოდ შეზღუდულია. პალიმფსესტებში იგი დასტურდება მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევაში: ბუყ-ანა „საყვარელი“, „შეყვარებული“, ა-ანა „ცნობილი“, ჰიმიყ-ანა „არასაკმარისი“, ი'-ბიყ-ანა „დამჯერი“, „მორჩილი“ (მხოლოდ 2 კორ. 9, 13-ში), ტე'გენუნ-აჰ-ანა „ჭეშმარიტების მცოდნე“ (1 თიმ. 2, 4).

-ანა მაწარმოებელი, როგორც ჩანს, უკავშირდება ნახურ-დადესტნურ ენებში დადასტურებულ ნამყოს აბსოლუტივის ან ნამყო განუსაზღვრელის ნიშნებს: ნახურ ენებში ნამყოს აბსოლუტივის ნიშნად რეკონსტრუირდება *-ნა. ამავე რიგშია ხუნძ. -ნა (ნამყ.), დიდ. -ნო, ხვარშ., ბეჟ. -ნა, ლეზგ. -ნა, აღ. -ნა, თაბ. -ნუ, ლაკ. -უნ-.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, კავკასიის ალბანურ ენაში სრული ან უსრული მიმღეობის ფორმა ემთხვევა ნამყოსა და აწმყოს ფორმებს. სრული სახის მიმღეობას ემთხვევა ნამყოს ფორმა (-ამ/-ემ ფორმანტიანი სრული სახის მიმღეობის ფორმა + პირის ნიშანი); უსრული სახის მიმღეობის ფორმას ემთხვევა აწმყოს ფორმა (-ა მაწარმოებლიანი უსრული სახის მიმღეობის ფორმა + პირის ნიშანი).

ყველა მიმღეობა ლაბილურია. მიმღეობურ ფორმებს, ისევე როგორც სხვა ატრიბუტივებს, შეუძლიათ მოგვევლინონ სუბსტანტივის ფუნქციით, როდესაც მათ ერთვის ნაცვალსახელოვანი წარმოშობის ე. წ. მასუბსტანტივებელი ფორმანტი, მაგ., **ბა-ალ-ო** „მკეთებელი“, **ქარხეს-ბა-ალ-ო** „მხსნელი“, „მაცხოვარი“, **ეფ-ე-ო** „სათქმელი“, **ჰე-ბი-ა-ო-ა** „გაგზავნილი“, „მოციქული“, **გო-ქარხ-ე-ო-ა** „ცოდვილების“, **ბუყ-ანა-ო** „საყვარელი“, „შეყვარებული“, „მეგობარი“, **ა-ანა-ედლო** „ცნობილების“ (III კლ.), **ბელ-ა-ეთვოც** „საჭიროდან“... მიმღეობის ფორმანტსა (ბოლოკიდური ა-ს შემდეგ) და მასუბსტანტიველს შორის ხშირად თავს იჩენს ჩანართი -**ი**, მაგ., **ბელ-ა-ი-ო** „საჭირო“ (შდრ. **ბელ-ა-ეთვოც**), **ბუყ-ა-ი-ო**, **ბუყ-ანა-ი-ო** „საყვარელი“, „შეყვარებული“, „მეგობარი“ (შდრ. **ბუყ-ანა-ო**), **ბილ-ა-ი-ო** „მომკვდავი“...

2.8. ფორმაუცვლელი სიტყვები

2.8.1. ზმნისართი

კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება შემდეგი სახის ზმნისართები:

ადგილის: ემე „აქ“, ეტე/ეტიმ „იქ“, ეშე „აქ“, „იქ“, ჭოჰოც „გარედან“, ბაჰოც „შიგნიდან“, აზი „შორს“, იშ-ა „ახლოს“, აცი „დაბლა“, ჰალა „მაღლა“, იშ-ა „ახლოს“...

დროის: სომა „ჯერ“, სანამ, პურან / პო'მუნ „ისევ“, ეტუაჯა „შემდეგ“, „შემდგომ“, პონ'ე „ახლა“, „ამის შემდეგ“, დე „დღეს“...

მოდალური: მანკე „ასე“, იხო „მეტად“...

კავკასიის ალბანურში ხშირად ემთხვევა მარტივი ზედსართავი სახელისა და ზმნისართის ფორმა, მაგ.: ედ „კეთილი“, „კარგი“ / „კეთილად“, „კარგად“; მალ „პატარა“, „მცირე“ / „მცირედ“; ყაჰ „ვიწრო“ / „ვიწროდ“; სერ „ჭეშმარიტი“, „ნამდვილი“ / „ჭეშმარიტად“, „ნამდვილად“; ღუფ „ცოცხალი“ / „ცოცხლად“; მუწურ „სუფთა“, „წმინდა“ / „სუფთად“, „წმინდად“; მიი „ცივი“, „გრილი“ / „ცივად“, „გრილად“; ბო'ნი „დიდი“ / „დიდად“; ჰიოშ-ა „ყრუ“ / „ყრუდ“; აყაჰი „შიშველი“ / „შიშვლად“; ბუ'ი „მძიმე“ / „მძიმედ“; ბაი „სავსე“ / „სავსედ“; ბუხი „ძლიერი“ / „ძლიერად“...

ზოგიერთი ზმნისართი კავკასიის ალბანურში საერთოლექსიკური ფორმებიდან მომდინარეობს, მაგ.,

იშ-ა; უდ. ნიჯ. ი'შ-ა // გ'შ-ა „ახლოს“, „ახლოს მყოფი“, „ახლობელი“, შდრ. თაბ. იშ, -ი (-ა-) „ადგილი“; დიუბ., ულძ. იშ; ბურშ. ისჟ „ადგილი“; ფიტ. უს; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 119; ჩკელ: 683 (ს.-ლუზგ. *მისჟ, -ა „ადგილი“)].

ჰალა; უდ. ლახო „მაღლა“, შდრ. ლუზგ. მარდი; თაბ. მარხი; აღ. მარხ'ე-ც, რუთ. ხულაზ-დი; წახ. ხელი-ნ; არჩ. ლახა; ბუდ. ლახა „მაღლა“; სხვ. დად.: დარგ. ხალა-ლ „დიდი“, ლაკ. ჰალხა- „მაღალი“, „გაზრდილი“, ხუნძ. ხალა-თ-აბ „გრძელი“ და სხვ. შდრ. [ლექსიკა 1971: 219; გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 551 (ს.-ლუზგ. *[ჰ]ალხა „გრძელი“)].

ღე; უდ. ღე „დღეს“, შდრ. ლეზგ. ჳე; თაზ. ღი; დიუზ. ჳი; რუთ. ღი-ღა; წახ. ღი-ნა; წახ. კილ. ჳგ-ნა; არჩ. ჳი „დღისით“; კრიწ. ჳე; ბუდ. ჳე; *ჳი // ჳა. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 97; ჩკელ: 622 (ს.-ლეზგ. *ღიჳ „დღე“)].

2.8.2. თანდებული

თანდებულები კავკასიის ალბანურში შეიძლება ორ ჯგუფად დავყოთ:

1. შერწყმული (სუფიქსური მნიშვნელობის) თანდებულები, რომელიც დაერთვიან სახელს (თანდებულიანი ბრუნვების ფორმანტები); მათ ამჟამად დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არ აქვთ და ეს თანდებულები იმგვარადაა შერწყმული ბრუნვის ფორმასთან, რომ მათი გამოყოფა საძნელო ხდება;

ცალკე ხმარებული თანდებულები. ასეთი თანდებულების მნიშვნელობით გამოყენებულია, როგორც წესი, წარმოშობით ადგილის ან სხვა ზმნისართები, რომლებიც კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში მხოლოდ თანდებულის ფუნქციით გამოიყენება. ადვერბიალური (ზმნისართული) წარმოშობის ეს თანდებულები, მოსდევენ-რა სახელს და მართავენ მას ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმაში. ყველაზე ხშირად თანდებული მართავს სახელს ნათესაობით ბრუნვაში, შემდეგ დატივსა და სუპერესივში, ხოლო თითო-თითო შემთხვევაში – III დატივში, კომიტატივსა და სუბესივში. კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში დასტურდება შემდეგი თანდებულები:

თანდებული	მნიშვნელობა	ბრუნვა	წარმოშობა	უდიურში
ბუ'ა	„წინ“	დატივი	*ბუ' + დატ. -ა	ბე-შ-
ბუ'ღა	„-ში“, „შუაში“	გენიტივი	*ბუ'ღ „შუა“ + დატ. -ა	ბიდ'/ბგდ'
ჩ-აჩ-აუს	„პირისპირ“	დატივი	ჩ-ა „პირი“ + დატ. III -უს	ჩ-ო-ბა-ჩ-ო
ემ-ა	„უკან“	გენიტივი	*ემ- „დასასრული“ +	ომ-ა

			დატ. -ა	
გო'ენ	„-თვის“	გენიტივი	გო „ვალი“ + ერგ. -ენ ?	–
ჰალა	„-ზე“, „ზედ“	სუპერესივი	*ლა-ჰა (მეთათეზა) *ა > ჰა (დატ.) ?	ლა-ხო
ჰეყალა	„ერთად“	კომიტატივი	„მოსული“ (მიმდ.)	–
იშ-ა	„ახლოს“	დატივი III	*იშ- + დატ. -ა ?	იშ-ა
ლამენ	„-ვით“, „მსგავსად“	გენიტივი	*ლამ „სურათი“ + ერგ. -ენ ?	–
უყა	„ქვეშ“	სუბესივი	*უყ + დატ. -ა ?	ოყა
-ტუნ(-კე)	„-მდე“	სუპერესივი	*ტ + გენ. -უნ ?	–

2.8.3. ნაწილაკი

კავკასიის ალბანურში დადასტურებულ ნაწილაკთაგან ზოგი მხოლოდ სახელთან იხმარება, ზოგი – ზმნასთან, ზოგი კი – სახელთან, ზმნასთან და მეტყველების სხვა ნაწილებთანაც. ზოგიერთი ნაწილაკი სხვა სიტყვასთან შერწყმულია, ხოლო ზოგიერთი – შეურწყმელად, ცალკე იხმარება. გვხვდება ერთმარცვლიანი, ღია ან დახურული მარცვლისაგან შემდგარი ნაწილაკები და ორ ან ორზე მეტ მარცვლისაგან შემდგარი ნაწილაკები. კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში გვხვდება:

უარყოფის გამომხატველი ნაწილაკები: თე- „არ“, ნუ-„არ“, მა- „ნუ“, „არ“, ნუთ-//ნუთ „არ“. გამომხატავს უარყოფას ზმნაში. გაქვეავებული სახით გვხვდება სახელშიც.

მოდალობის გამომხატველი ნაწილაკი -ყა-. აწარმოებს კავშირებით კილოს ზმნაში.

ნაწილაკი -**ალ**. მნიშვნელობით უდრის ქართულ -**ც**, -**ცა** ნაწილაკებს. გამოიყენება არსებით, რიცხვით სახელებთან, ნაცვალსახელთან, გასუბსტანტივებულ სიტყვებთან, ზმნისართებთან, ზმნაშიც.

სხვა ნაწილაკებიდან აღსანიშნავია: -**კა** – ფრაზის დასასრულის აღმნიშვნელი ნაწილაკი, მნიშვნელობით უდრის ქართ. -**მეთქი**, -**თქო** და -**ო** ნაწილაკებს. წარმოშობით უკავშირდება ზმნა (უ)ფ-ესუნ „თქმა“ აწმყო ფორმას (უკა-); აჰა „აი“, „აგერ“, „აჰა“ (ქართ., სომხ. აჰა „id“); უჰუ „მხოლოდ“; სომა „ჯერ“; ჰიმი „-ღა“, **მეწიყად** (ნაწილაკი, რომელიც გამოიყენება რიტორიკული კითხვების დასასმელად).

2.8.4. კავშირი

კავკასიის ალბანურში დასტურდება როგორც მაერთებელი, ისე მაქვემდებარებელი კავშირები:

მაერთებელი (ზოგიერთი მათგანი ზმნისართადაც გამოიყენება). **უნ**, **უჰა** (ორივე ქართული „და“ კავშირის მნიშვნელობის); **ემოჩენ** „შემდეგ“; **ემინ** „მაშინ“; **ექა[აგო]ენ** „ამიტომ“; **დანკე** „ამრიგად“; **ბუნე** „ან“, „ანდა“; **სა** „მაგრამ“.

მაქვემდებარებელი. კავკასიის ალბანურში შეინიშნება მაქვემდებარებელ კავშირთა სიმრავლე და ისინი ხშირად გამოიყენება. უდიურ ენაშიც გვაქვს მსგავსი ვითარება ამ მხრივ. ეს უჩვეულოა სხვა ნახურ-დადესტნური ენებისათვის და შეიძლება აიხსნას მხოლოდ უდიური ენის წარმომავლობით უძველესი წერილობითი ტრადიციის მქონე კავკასიის ალბანურისაგან.

მაქვემდებარებელ კავშირთა უმეტესობა კავკასიის ალბანურში ნაცვალსახელური წარმოშობისაა. მაწარმოებლად, ასეთ შემთხვევაში, გამოიყენება **კე** „რომ“: **ანკე** „ასე რომ“; **ანაკე** „იმიტომ რომ“; **ჰამატუნკე** „სანამ“, „ვიდრე“; **ჰამოჩკე** „როცა“, „როდესაც“; **ჰატენკე** „თუ“; **ჰაჰინკე** „როგორც“. მათგან, ყველაზე ხშირად გამოიყენება **ანკე** და **ანაკე** ფორმები.

თავი III

სინტაქსი

3.1. ატრიბუტული სინტაგმის ანალიზი

ატრიბუტული სინტაგმა სახელურ შესიტყვებას წარმოადგენს. ეს შესიტყვება საზღვრულისა და მსაზღვრელისაგან შედგება. მსაზღვრელი საზღვრულის რაიმე ნიშანზე, თვისებაზე მიუთითებს, განსაზღვრავს მას. საზღვრული ყოველთვის არსებითი სახელია, ან მასთან გათანაბრებული, გასუბსტანტივებული სახელი, ხოლო მსაზღვრელად შეიძლება გვექონდეს ზედსართავი სახელი, რიცხვითი სახელი, მიმღეობა, ნაცვალსახელი ან ნათესაობით ბრუნვაში დასმული არსებითი სახელი.

კავკასიის ალბანურისათვის დამახასიათებელია ფორმაუცვლელი მსაზღვრელი, ანუ მსაზღვრული არ იბრუნვის და, მაშასადამე, არ ეთანხმება საზღვრულს ბრუნვასა და რიცხვში, მაგ.:

ე ბა ხუნ^ნ-ებ

ART ბნელი ადგილი-DAT II

ამ ბნელ ადგილას (2 პეტრ. 1, 19);

იჩ ღი-ღ-ა

REFL/EMFH დღე-O-DAT

იმ დღეს (მთ. 22, 23)...

მსაზღვრელი კავკასიის ალბანურში, როგორც წესი, დაისმის საზღვრულის წინ. თუ მსაზღვრელი არსებითი სახელის გენტივის ფორმაა, ასეთ შემთხვევაში პოსტპოზიციური წყობაც შეიძლება გვექონდეს, მაგ.:

ვოცარ-უღ-ოდ წა-ღ

ტალლა-PL-GEN ზღვა-GEN

ტალღების ზღვისა (იაკ. 1, 6);

აშ-ურ ედუნ-(უ)ნ

საქმე-PL სიკეთე-GEN

საქმენი სიკეთესი (2 კორ. 9, 8);

უნდა აღინიშნოს, რომ რიცხვითი სახელი ჩვეულებრივ არ ითანხმებს საზღვრულს მრავლობით რიცხვში, მაგ.:

ხიბ უსენ უნ უ'ჯ ბუზე

სამი წელი და ხუთი თვე (ლკ. 4, 25);

პურან ჰი'ბუ'ნ-ჟი-ნ-უხ ბუ'და

ორი ჯარი-კაცი-STA-DAT II შორის

ორ ჯარისკაცს შორის (სქმ. 12, 6)...

ზოგჯერ მსაზღვრელ რიცხვით სახელთან საზღვრული არსებითი სახელი იხმარება მრავლობით რიცხვში, მაგ.:

პა' ჩობალ-უხ

ორი ბელერა-PL

ორი ბელურა (ზედმიწ. ბელურები) (მთ. 10, 29);

3.2. პრედიკატული სინტაგმის ანალიზი

პრედიკატული სინტაგმა შედგება პრედიკატისაგან (შემასმენელი) და სუბიექტისაგან (ქვემდებარე): შემასმენელი და ქვემდებარე პრედიკატული სინტაგმის მთავარი წევრებია; მათ გარდა შეიძლება სხვა წევრებიც გვქონდეს,

ესენია: დამატება (პირდაპირი და ირიბი), განსაზღვრება და გარემოება (ადგილისა, დროისა, ვითარებისა, მიზნისა და მიზეზისა).

3.2.1. პრედიკატული სინტაგმის კონსტრუქციები

კავკასიის ალბანურ ენაში პრედიკატული სინტაგმის სამი ტიპის კონსტრუქცია გამოიყოფა; ესენია: ნომინატიური, ერგატიული, დატიური (ინვერსიული). ერთ ზმნასთან (ბუ „ქონა“, „ყოლა“) დასტურდება პოსესიური და კონსტრუქცია, რომლის სუბიექტი გადმოიცემა გენიტივითა და ადესივით. პირის ნაცვალსახელთა სუბიექტად გამოყენების შემთხვევაში შეიძლება პირობითად გამოვეყნოთ ინდეფინიტიური კონსტრუქცია (პირის ნაცვალსახელებს კავკასიის ალბანურში, უდიურის მსგავსად, სახელობითისა და ერგატივში საზიარო ფორმა აქვთ).

ნომინატიურ კონსტრუქციაში, სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მსგავსად, კავკასიის ალბანურში პრედიკატს გარდაუვალი ზმნა წარმოადგენს, ხოლო სუბიექტს – სახელობითში მდგარი სახელი (წარმოდგენილია გაუფორმებელი ფუძით).

ერგატიული კონსტრუქციის შემადგენელი ნაწილებია: გარდამავალი ზმნა და მასთან დაკავშირებული ორი სახელი – რეალური სუბიექტი ერგატივში და პირდაპირი ობიექტი II მიცემითსა ან სახელობითში. პირდაპირი ობიექტის გადმოცემა მიცემითის ფორმით მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან მხოლოდ კავკასიის ალბანურსა და უდიურისთვისაა დამახასიათებელი.

დატიურ (ინვერსიულ) კონსტრუქციას რამდენიმე ზმნა ქმნის. პრედიკატია აქ *verba sentiendi*-ს ტიპის ზმნები, ხოლო სუბიექტი დასმულია, როგორც წესი, I მიცემით ბრუნვაში ან, ზოგჯერ, II დატივში. რეალური ობიექტი, ერგატიული კონსტრუქციის მსგავსად, აქაც სახელობითსა ან II მიცემითში გვექნება.

პოსესიურ კონსტრუქციას, როგორც უკვე აღინიშნა, მხოლოდ ერთი დეფექტური ზმნა ბუ „ქონა“, „ყოლა“ ქმნის (ის მხოლოდ აწმყოსა და იმპერფექტის (ნამყო-უწყვეტელის) დროებს აწარმოებს, ხოლო დანარჩენ პარადიგმას ი3-ეს

„ყოფა“, „არსებობა“ „გახდომა“ ზმნის დრო-კილოები ავსებენ). პოსესიური კონსტრუქციის სუბიექტია ნათესაობით ბრუნვაში დასმული სახელი. პოსესიური ურთიერთობების გადმოსაცემად ზოგჯერ ადესივის ფორმაც გამოიყენება. ზმნა ბუ „ყოფნის“ მნიშვნელობითაც გამოიყენება და, ასეთ შემთხვევაში, იგი ნომინატიურ კონსტრუქციას ქმნის და სუბიექტი, ამ შემთხვევაში, სახელობითში გვექნება.

ნათქვამს თუ შევაჯამებთ:

ფუნქცია	ბრუნვა
სუბიექტი (გარდაუვალ ზმნასთან)	სახელობითი
სუბიექტი (გარდამავალ ზმნასთან)	ერგატივი
სუბიექტი (გრძნობა-აქტის ზმნასთან)	მიცემითი I, მიცემითი II
სუბიექტი (ზმნასთან ბუ „ქონა“, „ყოლა“)	ნათესაობითი, ადესივი I
პირდაპირი ობიექტი	სახელობითი, მიცემითი II
ირიბი ობიექტი	მიცემითი I, მიცემითი II, მიცემითი III

ნამყო (მხ. რიცხვი)

ღარ-თ	არ-ი-ნე	
ბავშვი-NOM	მოსვლა:PAST-PAST-3PS	
ბავშვი (S) მოვიდა		
ღარ-თ	არ-ი-ნა-ვა	
ბავშვი-NOM	მოსვლა:PAST-PAST-3PS-ის:I:ABS	
ის ბავშვი (S) მოვიდა		
ღარ-ენ	ბიდ-ად-ნე	აშ-თ
ბავშვი-ERG	კეთება:PAST-PAST-3PS	საქმე-NOM
ბავშვმა (S) გააკეთა საქმე (O)		
ღარ-ენ	ბიდ-ად-ნ-ო-ენ	აშ-თ
ბავშვი-ERG	კეთება:PAST-PAST-3PS-ის:I-ERG	საქმე-NOM
იმ ბავშვმა (S) გააკეთა საქმე (O)		

აწმყო (მზ. რიცხვი)

ღარ-ღ

ბავშვი-NOM

ბავშვი (S) მოდის

ღარ-ღ

ბავშვი-NOM

ის ბავშვი (S) მოდის

ღარ-ენ

ბავშვი-ERG

ბავშვი (S) აკეთებს საქმეს (O)

ღარ-ენ

ბავშვი-ERG

ის ბავშვი (S) აკეთებს საქმეს (O)

ჰელა-ღ

მოსვლა: PRES-3PS

ჰელა-ღ-ვა

მოსვლა: PRES-3PS-ის: I: ABS

ბა(ა)-ღ

კეთება: PRES-3PS

აშ-ღ

საქმე-NOM

ბა(ა)-ღ-ო-ენ

კეთება: PRES-3PS-ის: I-ERG

აშ-ღ

საქმე-NOM

ნამყო (მრ. რიცხვი)

ღარ-მუხ

ბავშვი-PL:NOM

ბავშვები (S) მოვიდნენ

ღარ-მუხ

ბავშვი-PL:NOM

ის ბავშვები (S) მოვიდნენ

ღარ-მულ-ონ

ბავშვი-PL-ERG

ბავშვმა (S) გააკეთა საქმე (O)

ღარ-მულ-ონ

ბავშვი-PL-ERG

იმ ბავშვმა (S) გააკეთა საქმე (O)

არ-ი-ნე

მოსვლა: PAST-PAST-3PS

არ-ი-ნ-ო'-რ

მოსვლა: PAST-PAST-3PS-ისინი: I: ABS

ბიდ-ად-ნე

კეთება: PAST-PAST-3PS

აშ-ღ

საქმე-NOM

ბიდ-ად-ნ-ო'-ნ

კეთება: PAST-PAST-3PS-ისინი: I-ERG

აშ-ღ

საქმე-NOM

აწმყო (მრ. რიცხვი)

ღარ-მუხ

ბავშვი-PL:NOM

ჰელა-ღ

მოსვლა: PRES-3PS

ბავშვები (S) მოდიან

ღარ-მუხ

ჰელა-თ-ო'-რ

ბავშვი-PL:NOM

მოსვლა: PRES-3PS-ისინი: I: ABS

ის ბავშვები (S) მოდიან

ღარ-მულ-ონ

ბა(ა)-თ

აშ-თ

ბავშვი-PL-ERG

კეთება: PRES-3PS

საქმე-NOM

ბავშვები (S) აკეთებენ საქმეს (O)

ღარ-მულ-ონ

ბა(ა)-თ-ო'-ნ

აშ-თ

ბავშვი-PL-ERG

კეთება: PRES-3PS-ის: I: ERG

საქმე-NOM

ის ბავშვები (S) აკეთებენ საქმეს (O)

3.2.2. პრედიკატი

შემასმენელი კავკასიის ალბანურში გამოიხატება, როგორც წესი, ზმნის პირიანი ფორმით.

კავკასიის ალბანურს მოეპოვება ორგვარი აგებულების შემასმენელი – მარტივი და რთული. მარტივი აგებულებისაა, მაგალითად: ჰეყა-ნე „იღებს“, ბიდა-ნე „აკეთებს“, ჰელა-ვა „მოდის“ (კაცი), აკა-ზა „ვხედავ“ და ა.შ. მარტივი აგებულების ზმნების რიცხვი კავკასიის ალბანურში მცირეა.

რთული აგებულების შემასმენლებია: ბუყანა-ბა-ოენ „უყვარს“, „ჰსურს“ (კაცს) (ბუყანა „საყვარელი“ + ბიდა-ესუნ „კეთება“); ილ-უ-კა-ზ-ჰედა „ვსაუბრობდი“ (ილ-უ „სიტყვა“ + (უ)ფ-ესუნ „თქმა“; კა- აწმყოს ფუძე)...

უდიურს მოეპოვება რთული შემასმენლის რამდენიმე სახეობა:

1. სუბიექტურწყმული შემასმენელი, მაგ., უზ-ჰედა-ნე < „მეფე იყო“, „მეფობდა“...
2. ობიექტურწყმული შემასმენელი, მაგ., აშ-ბა „საქმეს აკეთებს“, „მუშაობს“...
3. გარემოებაურწყმული შემასმენელი, მაგ., ეშ-ა-უკალ-ნან „მომყევით!“ (ზედმიწ. „შემდეგ მოდიოთ“)...

კავკასიის ალბანურში შემასმენელი შეიძლება გართულდეს რაიმე კლიტიკის დართვით (უარყოფითი ნაწილაკის, პირის ნიშნის (< პირის ნაცვალსახელი), კლასის ნიშნის (< ჩვენებითი ნაცვალსახელი) და ა.შ.), მაგ.:

ნ-უკ-ა-ყა-ჟან

NEG-თქმა: PRES-PRES-HORT-1 PL

არ გეუბნებით (თქვენ) (2 კორ. 9, 4)...

კავკასიის ალბანურში ცალკე არსებული პირის ნიშანიც შეიძლება შემასმენლის ფუნქციით მოგვევლინოს. ეს ვითარება, სავარაუდოდ, გამოწვეულია მეშველი ზმნის (ბუ „ყოფნა“) დაკარგვით, ისე, რომ მისი ფუნქციით ოდენ პირის ნიშანი გვრჩება, მაგ.:

ზუ-ზუ ე შ-უმ გუდუნ

მე-1 SG ART პური სიცოცხლე-GEN

„მე ვარ პური სიცოცხლისა“ (ინ. 6, 35);

ო-ნე ღარ ბეზი ბუყანა-ა-ო

ის: I-3PS ძე ჩემი საყვარელი-STA-REF: I

ეს არის ძე ჩემი საყვარელი (მთ. 17, 5)...

3.2.3. რეალური სუბიექტი

კავკასიის ალბანურ ენაში რეალური სუბიექტი ექვსი ბრუნვის ფორმითაა გადმოცემული, ესენია: სახელობითი, ერგატივი, მიცემითი (I ან II), ნათესაობითი, ადესივი I.

სახელობითი ბრუნვა – გაუფორმებელია. მისი ფორმით გადმოცემულია გარდაუვალი ზმნის რეალური სუბიექტი, მაგ.:

ზუ-ზუ-ნე-ფე-ა ბ-ღ აბრაჰამ-ი

მე-1SG-3PS-თქმა: PAST-PAST ღმერთი: ABS აბრაჰამი-GEN

მე ვარ, ამბობდა, ღმერთი აბრაჰამისი (მთ. 22, 32)...

ერგატიული ბრუნვა – მისი ფორმით გადმოცემულია გარდამავალი ზმნის რეალური სუბიექტი. ერგატივის ფორმა თანაბრად იხმარება ყველა დრო-კილოსთან და ქართულ თარგმანში მას შეესატყვისება ხან მოთხრობითი, ხან სახელობითი, ხოლო ზოგჯერ – მიცემითი ბრუნვაც, მაგ.:

ჰეყა-ე-ნე ა-ს-ენ პეტროს-ახ უნ აკობ-ახ უნ

აღება: PAST-PAST-3PS იესო-ERG პეტრე-DAT II და იაკობ-DAT II და

მოჰანანახ ვიჩი-ეხ ო-და ჰაე-ბოკე-ე-ნ-ო-ენ

იოანე-DAT II ძმა-DAT II ის: I-GEN მაღლა-მიყვანა: PAST-PAST-3PS-ის: I-ERG

ო'-ხ სუნ ჰაეფე ბუ-ახ

ისინი: I-DAT II ერთი მაღალი მთა-DAT II

აილო (ზედმიწ.) იესომ პეტრე და იაკობი და იოანე, ძმა მისი, აიყვანა ისინი ერთ მაღალ მთაზე (მთ. 17, 1)...

მიცემითი ბრუნვა – დატივის ფორმით გადმოცემულია გრძნობა-აღქმის (verba sentiendi) ზმნების რეალური სუბიექტი. ასეთ ზმნებს მიეკუთვნება: აა- „ცოდნა“; ჩალხ-ესუნ „ცოდნა“, „გაგება“; აკ-ესუნ, აკუკ-იკესუნ „ხედვა“ (მაგრამ **ბელ-ესუნ** „ყურება“, „დაკვირვება“ მოითხოვს სუბიექტს ერგატივში); ბუყ-ესუნ „ყვარება“, „ნდომა“, „შერჩევა“ (თუმცა **ბუყანა-ბიდესუნ** „ყვარება“ და **ნიზ-ფესუნ** „მოსურვება“ მოითხოვენ სუბიექტს ერგატივში); იკ-ესუნ „სმენა“ (თუმცა **ი'-ბიყესუნ** „მოსმენა“ მოითხოვს სუბიექტს ერგატივში); ბაგ-ესუნ „პოვნა“; ჰო'-ა-იკ-ესუნ „რწმენა“; ყუ'-იკესუნ „შეშინება“ (მაგრამ **ყუ'-ბიშესუნ** „id“ მოითხოვს სუბიექტს ერგატივში). გრძნობა-აღქმის ზმნების სუბიექტის მარკირება ხდება უმეტესწილად I დატივის ფორმით, თუმცა II დატივის ფორმაც გვხვდება ამ ფუნქციით, მაგ.,

აკე-ე-ნ-ო-უ სუნ იშუ-ხ

ხედვა: PAST-PAST-3PS-ის: I-DAT ერთი კაცი-DAT II

დაინახა ერთი კაცი (ინ. 9, 1);

ა-არ-ი-ნა-ვა დე-რ-ლ-ობ იჩ-ეა

PV-მოსვლა:PAST-PAST-3PS-ის:I მამა-O-PL-DAT II REFL-GEN

აკე-ე-ნ-ო-უ ბიწ-ესუნ

ხედვა:PAST-PAST-3PS-ის:I-DAT ხრწნილება-MASD II

შეერთო თავის მამებს და იხილა ხრწნილება (სქმ. 13, 36)...

ნათესაობითი ბრუნვა – მისი ფორმით გადმოცემულია „ქონა-ყოლის“ აღმნიშვნელი ზმნის (ბუ – ამ ზმნას „ყოფნის“ მნიშვნელობაც აქვს. ამ შემთხვევაში იგი ნომინატიურ კონსტრუქციას ჰქმნის) რეალური სუბიექტი (ბუ ზმნის პარადიგმა დეფექტურია – იგი მხოლოდ აწმყოსა და იმპერფექტის ფორმებს აწარმოებს, ხოლო დანარჩენ პარადიგმას **იჰ-ესუნ** ზმნის ფორმები ავსებენ), მაგ.,

ცეხ ჰილ ბუ ჰ-კე დე-მა ბეზი-ო-ნე

ყველა საგანი ქონა:PRES რომელი:REL მამა-GEN ჩემი-REF:I:SG-3PS

ყველაფერი, რომელიც ავს მამას, ჩემია (ინ. 16, 15);

ნუთ-ანაკე ო-მა ჰე-ე

NEG-რადგან ის-GEN ყოფნა:PAST-PAST

რადგან მას არ ჰყავდა (მთ. 22, 25)...

პოსესიურ კონსტრუქციაში კავკასიის ალბანურში შეიძლება შეგვხვდეს რეალური სუბიექტი, რომელიც I ადესივის ფორმითაა გადმოცემული, მაგ.,

აველ ბუ ზაქა ბეჭი-გო'ენ ილ'უ-ფ-ეს-ა

ბევრი ქონა:PRES მე-ADESS თქვენი-თვის სიტყვა-თქმა-MASD-DAT

ბევრი მაქვს მე თქვენთვის სათქმელი (ინ. 8, 26)...

ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ ქონა-ყოლის მნიშვნელობა კავკასიის ალბანურში ჩვეულებრივ გადმოიცემა ეფესუნ „ჭერა“ ზმნის საშუალებით. ეს გარდამავალი ზმნაა და სუბიექტს მოითხოვს ერგატივში, მაგ.,

ეჭა-ჟან ბუცალ ნუ-ეჭა-ნ

ქონა: PRES-1PL სამსხვერპლო NEG-ქონა-3PS

ჰანად-თ-ხოც-კე ქულ-აპ-ესუნ უქ-ეს-ა

რომელი-REF:III:SG:OBL-ABL II-REL ხელი-მიწვდენა-MASD II ჭამა-MASD-DAT

ჩვენ გვაქვს (ზედმიწ. გვიჭირავს) სამსხვერპლო, რომლიდანაც ჭამის უფლება არა აქვთ (ებრ. 13, 10)...

3.2.4. რეალური ობიექტი

პრედიკატულ სინტაგმაში რეალური ობიექტი რეალურ სუბიექტზე არანაკლები მნიშვნელობისაა. რეალური ობიექტი კავკასიის ალბანურში ორი ბრუნვის ფორმით არის გადმოცემული, ესენია: სახელობითი და მიცემითი II. აღსანიშნავია, რომ სახელობითი ბრუნვა მხოლოდ პირდაპირ ობიექტს გადმოგვცემს, ხოლო II მიცემითის ფორმა როგორც პირდაპირ, ისე ირიბ ობიექტად გვევლინება. ამასთან, ირიბი ობიექტი შეიძლება გადმოცემული იყოს მიცემითის სამივე ფორმით.

ობიექტის ბრუნვათა თვალსაზრისით მნიშვნელობა არ აქვს დრო-კილოთა ჯგუფებს:

პირდაპირი ობიექტი სახელობითში:

ახალ-ნ-ენ ხაჭინკე ბოწი-ბა ჰანად-ალ-ენ-კე ღარ-მუხ

ძიძა-STA-ERG როგორც დიდი-კეთება: PRES რომელი-REF:II:SG-ERG-REL

ბავშვი-PL:ABS

როგორც ძიძა, რომელიც ზრდის ბავშვებს (1 თეს. 2, 7)...

პირდაპირი ობიექტი II მიცემითში:

ჰეყა-დ-ნე დ-ს-ენ პეტროს-ახ უნ დაკობ-ახ უნ

აღება: PAST-PAST-3PS იესო-ERG პეტრე-DAT II და იაკობ-DAT II და

დოჰანანახ ვიჩი-ეხ ო-და ჰად-ბოკე-დ-ნ-ო-ენ

იოანე-DAT II ძმა-DAT II ის: I-GEN მაღლა-მიყვანა: PAST-PAST-3PS-ის: I-ERG

ო'-ხ სუნ ჰადფე ბუ-ახ

ისინი:I-DAT II ერთი მაღალი მთა-DAT II

აილო (ზედმიწ.) იესომ პეტრე და იაკობი და იოანე, ძმა მისი, აიყვანა ისინი ერთ მაღალ მთაზე (მთ. 17, 1)...

ირიბი ობიექტი მიცემითში:

დაღე-ე-ნ-ო'-ნ ო-უ ჯიპ ისა-ი მარღავენ-უნ

მიცემა:PAST-PAST-3PS-ისინი:ERG ის-DAT წიგნი ესაია-GEN მოციქული-GEN

მისცეს მას ესაია წინასწარმეტყველის წიგნი (ლკ. 4, 17)...

3.3. პრედიკატული სინტაგმის წევრთა მართვა-შეთანხმების საკითხი

3.3.1. მართვა

კავკასიის ალბანურში შემასმენელი მართავს ქვემდებარესა და დამატებას ბრუნვაში და იმართვის სუბიექტისა და, ზოგჯერ, ობიექტის მიერ პირისა და კლასის მიხედვით. იქიდან გამომდინარე, რომ კლასის ნიშნები წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელება, კლასი აღნიშნება მხოლოდ III პირის შემთხვევაში. ზოგჯერ, ზმნურ ფორმაში აღნიშნულია სუბიექტის პირი და ობიექტის კლასი, მაგ.,

ჰეზიდა-ე-ყა-ზ-და ვაჯუ

გაგზავნა:PAST-PAST-HORT-1SG-ის:III თქვენ:DIR

(მე) მოგივლენთ თქვენ (ინ. 16, 7)...

ბო'გალ-ბა-ა-ზ-და-ჰე-ე

ნადავლი-კეთება:PRES-PRES-1SG-ის:III-ყოფნა:PAST-PAST

(მე) ვარბევდი (მას) (გალ. 1, 13)

3.3.2. შეთანხმება

ქვემდებარე-შემასმენლის შეთანხმება ხდება რიცხვის მიხედვით, ხოლო ობიექტის რიცხვი ზმნაში ყოველთვის არ აისახება, მაგ.,

ვუნ ჰაშუ-ნ-ნ

შენ ვინ-2SG

შენ ვინ ხარ? (ინ. 8, 25);

აჰ-ალ-ანკე-ნან ჰუკედ-მარმინ უნ ბაი-ო-რ

ყოფნა-PART:PRES-CONJ-2PL ჯანმრთელი-სხეული და სავსე-REF:I:PL

რომ იყოთ ჯანმრთელნი (ზედმიწ. გულიან-სხეულნი) და სრულქმნილნი (სრულნი) (1 იაკ. 1, 4)...

3.4. კლიტიკა

მიუხედავად იმისა, რომ კავკასიის ალბანურის შემთხვევაში საქმე არ გვაქვს ცოცხალ მეტყველებასთან, ზოგიერთი გარემოება გვაგვარაუდებინებს, რომ კავკასიის ალბანურში ზოგიერთი ფორმა კლიტიკა (ან მეტწილად კლიტიკა) უნდა იყოს. ასეთ ფორმათა რიგშია:

პირის ნიშნები (წარმოშობით პირის ნაცვალსახელებია, გარდა III პირის ნიშნებისა):

I მხ.: -ზუ (სახ.-ერგ.), -ზა (მიც. I), -ზა-ხ (მიც. II), -ზა-ხოც (აბლ. II);

I მრ.: -ჟან (სახ.-ერგ.), -ჟა (მიც. I), -ჟა-ხ (მიც. II), -ჟა-ს (მიც. III), -ჟა-ხოშ (კომ.);

II მხ.: -ნუნ (სახ.-ერგ.), -ვა (მიც. I), -ვა-ხ (მიც. II);

II მრ.: -ნან (სახ.-ერგ.), -ვა' (მიც. I), -ვა'-ხ (მიც. II), ვა'-ს (მიც. III), -ვა'-ხუ (დირ.), -ვა'-ხოლ (სუპ. III);

III.: -ნ(ე/ა).

კლასის ნიშნები (წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელებია = III პირის ნაცვალსახელებს):

I მხ.: -ვა (სახ.), -ო-ენ (ერგ.), -ო-მა (ნათ.), -ო-უ (მიც. I), -ო-უხ (მიც. II), -ო-უს (მიც. III), -ო-უქ (ად. I), -ო-ულ (სუბ. I), -ო-უხუ (დირ.), -ო-უხოც (აბლ. II), -ო-უხოსტად (ანტ. II);

II მხ.: -ალ (სახ.), -ალ-ენ (ერგ.), -ალ-უ (მიც. I), -ალ-უხ (მიც. II);

III მხ.: -მა (სახ.), -ტ-ენ (ერგ.), -ტ-ა, -ჰ-ა (ნათ.), -ტ-უნ (ნათ. ?), ტ-უ, ეტ-უ (მიც. I), -ტ-უხ (მიც. II), -ტ-ალ (სუბ. I), -თ-ხოც (აბლ. II);

I მრ.: -ო-რ (სახ.), -ო-ლ (ერგ.), -ო-მ (ნათ.), -ო-ა (მიც. I), -ო-ხ (მიც. II), -ო-ს (მიც. III) -ო-ლ (სუბ. I), -ო-ახომ (კომ.);

II მრ.: -ალ-ურ (სახ.), -ალ-რ-ონ (ერგ.);

III მრ.: -ებ-ურ (სახ.), -დ-ღ-ონ, -ედ-ღ-ონ (ერგ.), -ედ-უხ (მიც. II), -დ-ღ-ოლოც (სუბ.).

უარყოფითი ელემენტები: მა-, ნუ-, -ნუ, -ნ, ნუთ-, თე-;

ზმნური კილოების მაწარმოებლები: კონდიციონალი -ენე, ოპტატივი -ყა, კვოტატივი -კა;

ფოკუსის მარკერი -ალ;

-კე (მნიშვნელობით უდრის ქართულ -ც ნაწილაკს).

ამ ელემენტების მოქმედება უჩვეულოა აფიქსებისათვის. ისინი წინადადებაში სხვადასხვა მეტყველების ნაწილებს დაერთვიან და, როგორც წესი, აქვთ დამოუკიდებელი ლექსიკური მნიშვნელობა. ეს უკანასკნელი პირისა და კლასის ნიშნების შესახებაც შეიძლება ითქვას, რადგან ისინი, როგორც აღინიშნა, წარმოშობით პირისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელებია და, თუ მცირე ფონეტიკურ ცვლილებებს არ მივიღებთ მხედველობაში, იმეორებენ მათ ფორმას. აღსანიშნავია, რომ ამ ელემენტთა უმრავლესობას (კლასის ნიშნების, -ენე, -კა და -კე ფორმების გამოკლებით) უდიურშიც მოეპოვება კლიტიკების სტატუსი.

ი. გიპერთისა და ვ. შულცეს აზრით, კავკასიის ალბანურში კლიტიკების რაოდენობა იყო ბევრად დიდი. კლიტიკების რიგში მკვლევრებს შეჰყავთ ჰჰე (ჰ[ანამ-ო-]კე) „რომელიც“ თავისი ბრუნვისა და კლასის ფორმების მდიდარი პარადიგმით, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები იშე, იშუ „ვიღაცა“, ჰილ „რაღაცა“, ჰაშჰე, ჰაშჰე „ვინც“, ჰამადჰე, ჰამოსტადჰე „სადაც“, მაქვემდებარებელი

კავშირები ჰაჭინ, ჰაჭინკე „როგორც“, ააკე „რაც“, ჰამოჩკე „როცა“, ანაკე „რადგან“, „რომ“, ანკე „რომ“, ზმნისართები ეტიშ „იქ“, ეშე „აქ“, „იქ“, სომა „ჯერ“, „სანამ“, ეტუაჯად „შემდეგ“, აანკე „ასე“ და სხვ. [გიპერტი და სხვ. 2009: II-61].

თუ ამ მოსაზრებას გავიზიარებთ, მაშინ მივიღებთ, მაგალითად, შემდეგ სიტყვაფორმებს: ბისად-ალ-ჰანადჰა-გო'ენ-კე-ზახ-ოენ „რომლისთვისაც მცხო (ლკ. 4, 18)“, ნუთ-ანკე-ო'-რ-ჟახ-ჰოჰოც-ბაი-აჰალ „რათა ისინი უჩვენოდ ვერ გამხდარიყვნენ სრულქმნილნი (ებრ. 11, 40)“, თა-კა-ჰანად-ამუმჰიწოულოდ-კე-ჰედ „იქ ცხოველები იყო, რომლის... (ებრ. 13, 11)“... ძნელი წარმოსადგენია, რომ ეს ფორმები ერთ ფონეტიკურ სიტყვას წარმოადგენდეს. ამ და სხვა ამდაგვარ მაგალითებში, ჩვენი აზრით, სინტაგმები უნდა გვქონდეს.

3.4.1. პროკლიტიკა.

კავკასიის ალბანურში პროკლიტიკებად გვევლინება ოთხი უარყოფითი ნაწილაკი: მა- (უარყოფა იმპერატივისა და ოპტატივის ფორმებში), ნუ- (ფინიტური ფორმების უარყოფა, ნამყოს გარდა), ნუთ- (ძირითად, სახელებსა და სახელზმნურ ფორმებთან), თე- (ნამყოს ფორმებთან).

ნუ- (> ნა-, ნი-, ნ-) კლიტიკა ყოველთვის საწყის პოზიციაზე იმყოფება, გარდა ერთი მაგალითისა ყა'-ნუ-კა-ნ „არ აყვედრის“ (იაკ. 1, 5). აქ ნუ ფორმა ენდოკლიტიკად გვევლინება, რადგან მოთავსებულია რთული აგებულების ზმნის ორ კომპონენტს შორის, შდრ. ყა'-ფესუნ „ყვედრება“, „ბრალის დადება“.

ნუთ- კლიტიკა ხშირად გვხვდება -ანკე, -ანაკე „რადგან“, „რომ“, -ჰანად- „რომელი“, -ჰამატუნკე „იქამდე“, -ენ'ე- (კონდიციონალის მაწარმოებელი) წინ, მაგ., ნუთ-ანაკე-ნან ჰეყად „რადგან არ მიგიღიათ“, ნუთ-ანკე-ტენ ეჭალ „რომ არ ჰქონდეს“... ზოგჯერ უშუალოდ გვხვდება ზმნის ფუძის წინ, მაგ., ნუთ-ბახედ “ვერ უპოვეს“...

მა- კავკასიის ალბანურში პროკლიტიკას აწარმოებს, ანუ ერთვის იმპერატივისა და ჰორტატივ-ოპტატივის ფორმას. მა- ყოველთვის საწყის პოზიციას იკავებს, მაგ., მა-ბო'ა-ნან „ნუ გგონიათ!“, მა-ცამ-ფა-ნუნ „ნუ დაწერ!“, მა-ყა-ბიდად-ნუნ „არ უნდა გააკეთო!“...

ბოლო ფორმა შდრ. ბიდაა-ყა-ნუნ „უნდა გააკეთო!“, სადაც -ყა ენკლიტიკაა. ყა პროკლიტიკად შეიძლება მხოლოდ მა-ს შემდეგ მოგვევლინოს. მა-ყა კლასტერს შეიძლება სხვა კლიტიკებიც დაემატოს. ეს, როგორც წესი, პირის ნიშნებია, მაგ., მა-ყა-ზუ-ჰე-ბიდაა „[მე] არ გავაძევებ“; მა-ყა-ნ-ბითეა „[ის] არ დავარდება“ და ა. შ.

გვაქვს მაგალითი, სადაც მა კლიტიკა ზმნური ფუძის შემდეგ დასტურდება, რაც უჩვეულოა: ჰელა-მა-კე „არ მოიწიოს“ (საქმ. 13, 40).

თე- კავკასიის ალბანურში ყოველთვის იკავებს საწყის პოზიციას. გვხვდება უარყოფით ზმნისართებისა და კავშირების სტრუქტურაში, მაგ., თე-ხამოჩკე „არასოდეს“ (ებრ. 2, 16), თე-დანკე „არც ის, რომ“ (ინ. 6, 46), თუმცა ყველაზე ხშირად თე- ზმნაში დასტურდება, მაგ., თე-ნ-აა-ვა‘ „არ იცით [თქვენ]“, თე-ნე-ბიდაა „არ გაუკეთებია“, თე-ნ-ოუ-აკეა „არ უხილავს“, თე-ზუ-არი „არ მოვედი“, თე-ზუ-ვა‘-ფეა „არ მითქვამს“ და ა. შ.

3.4.2. ენკლიტიკა.

ენკლიტიკების რიგს მიეკუთვნება პირისა და კლასის ნიშნები. უკანასკნელნი, როგორც წესი, პირის ნიშნებს ერთვიან. თავის მხრივ, პირის ნიშნები გვხვდება, ძირითადად, ზმნურ ფორმებთან. ენკლიტიკების გარდა, პირის ნიშანი შეიძლება შეგვხვდეს რთული აგებულების ზმნების ინტერფიქსურ პოზიციაზე, მაგ., ქარხეს-ყა-ნ-ო-ენ-ჟახ-ბიდაა „ის ჩვენ გვაცხოვნებს“ (ეს. 35, 4)... ან პროკლიტიკის სახით მოგვევლინოს (ოღონდ სხვა პროკლიტიკას უნდა მისდევდეს), მაგ., მა-ყა-ნუნ-ბიდაა „არ გააკეთებთ“...

ზმნური კილოების მაწარმოებლები -ყა, -ენე ყოველთვის იკავებენ ადგილს ზმნური ფუძის შემდეგ, ხოლო პირისა და კლასის ნიშნები მისდევენ მათ. -ყა მაწარმოებელი ზოგჯერ ენდოკლიტიკად გვევლინება, მაგ., ჰე-ყა-ჟან-საქ-ფეა ... ა‘კ-ყა-ჟან-ფეა „ჩამოვიშორეთ ... გავლიეთ“ (ებრ. 12, 1)... ყა შეიძლება პროკლიტიკად მოგვევლინოს, ოღონდ მხოლოდ მა უარყოფის შემდეგ, მაგ., მა-ყა-ზუ-ჰე-ბიდაა „[მე] არ გავაძევებ“; მა-ყა-ნ-ბითეა „[ის] არ დავარდება“ და ა. შ.

-კე კლიტიკა დაერთვის სხვადასხვა მეტყველების ნაწილებს: მიმართებით ნაცვალსახელს ჰკე (ჰანაა-ო-კე) „რომელიც“, განუსაზღვრელობით

ნაცვალსახელებს ჰაშ-კე, ჰაშუ-კე „ვინც“, ჰამაი-კე, ჰამოსტაი-კე „სადაც“, მაქვემდებარებელ კავშირებს ჰაჭინ-კე „როგორც“, ია-კე „რაც“, ჰამოჩ-კე „როცა“, ანა-კე „რადგან“, „რომ“, ან-კე „რომ“ და სხვ. ამას გარდა, ეს კლიტიკა ზმნურ სიტყვაფორმებშიც დასტურდება, მაგ.,

ნ-აა-ვა' ჰამოსტაი ჰელ-ა-კე-ზუ

NEG-ცოდნა-2PL:DAT.II სად:ANTEABL.II მოსვლა:PRES-PRES-REL-1SG

ბუ-ენ'ე ჰამაი ილა-კე-ზუ

ყოფნა-COND სად სვლა:PRES-PRES-REL-1SG

თქვენ კი არ იცით, საიდან მოვსულვარ და სად მივალ (ინ. 8, 14);

ზუ ჰამაი ილა-კე-ზუ ვა'ნ ნი-კბო-კა-ნან

მე სად სვლა:PRES-PRES-REL-1SG თქვენ NEG-შეძლება-LV:PRES-2PL

ჰელ-ეს-ა

მოსვლა-MASD-DAT

სადაც მე მივალ, თქვენ ვერ შეძლებთ მოსვლას (ინ. 8, 21)...

-ალ კლიტიკა კავკასიის ალბანურში სხვადასხვა ფუნქციით გამოიყენება, თუმცა ყველაზე ხშირად იგი ფოკუსის მარკერად გვევლინება. -ალ კლიტიკა, როგორც წესი, სიტყვაფორმაში ბოლოს გვხვდება და არ დაირთავს პირისა და კლასის ნიშნებს. -ალ კლიტიკა ზოგჯერ შეიძლება ზმნაში სხვაგანაც შეგვხვდეს: ინტერფიქსურ პოზიციაზე (მაგ., ქულ-ალ-კორ-ყა-ნ-ოენ-ბიდაი „ის გვადლევს საზღაურსაც – ეს. 35, 4) ან ზმნური ფუძის წინ (მა-ყა-ნ-ო-რ-ალ-აკაი-ტუნ'ი „ასევე არ უნდა შესცდნენ“ – ეს. 35, 8).

თავი IV

ლექსიკა

4.1. ძირეული ლექსიკა

პალიმფსესტებში დადასტურებული კავკასიის ალბანური ენის საკუთარი ლექსიკური ფონდი შეზღუდულია და სულ რაღაც 570 ერთეულს ითვლის. მათგან, 233 ძირი, რაც ამ ფონდის 40.9 % შეადგენს, შეიძლება დავუკავშიროთ უდიურ ენაში დადასტურებულ ლექსემებს. საკუთარი ლექსიკური ფონდის გარკვეული ნაწილი ჰპოვებს პარალელს სხვა ლეზგიურ ან დაღესტნურ ენებში, ხოლო დაახლ. მესამედის ეტიმოლოგია დღეს ნათელი არ არის. ის, რომ კავკასიის ალბანურ ენაში დადასტურებულ არაერთ ლექსიკურ ერთეულს უდიურში პარალელი არ მოეძებნება, გამოწვეულია გარშემომყოფ ენათა დიდი ზეგავლენით უდიურ ენაზე და, განსაკუთრებით, მის ლექსიკაზე.

საერთო ალბანურ-უდიურ ლექსიკას განეკუთვნება:

კავკასიის ალბანური		უდიური	
აკესუნ	ხედვა, ნახვა	აკესუნ	„id“
ამცი-ენ	ტყუილად, უფასოდ	ამცი	ცარიელი
აფზ	მსოფლიო, სოფელი	აფზ	სოფელი
ა(რ)ცესუნ	ჯდომა	არცესუნ	„id“
აშ	საქმე	აშ	საქმე
აჭამ	ხმიადი	აჭამ	„id“
აწიბა(ა)/	აღდგომა < ძვ.-ქართ.	ახსიბაფ	„id“
აწსიბა(ა)	აღვსებაფ		
ბათქესუნ	მობრუნება,	ბათკესუნ	მობრუნება

დაბრუნება			
ბარესუნ	დაღვრა, გადაღვრა	ბარსუნ	გადაღვრა
ბართესუნ	დატოვება, გაშვება	ბართესუნ	გაშვება, უარის თქმა
ბასკესუნ	ძილი	ბასკესუნ	„id“
ბეზი	ჩემი	ბეზი	„id“
ბესესუნ	ძებნა, კითხვა	ბესუნ	კითხვა
ბე'ღ	მზე	ბეღ'	„id“
ბეში	ჩვენი	ბეში	„id“
ბითესუნ	თესვა	ბითესუნ	„id“
ბიპ	ოთხი	ბიპ	„id“
ბიტესუმ	წაქცევა, დავარდნა	ბისტუნ < ბიტსუნ	„id“
ბიყესუნ	აღება, შეპყრობა	ბიყსუნ	„id“
ბ[იხაჯ-უ]ღ	ღმერთი	ბიხაჯუბ	„id“
ბიხესუნ	შობა, დაბადება	ბიხსუნ	„id“
ბუ	ყოფნა	ბუ	„id“
ბულ	თავი	ბულ	„id“
ბუსა-იპესუნ	მოშიება, ყოფნა	ბუსა	მშიერი
	მშიერისა		
ბუყესუნ	ყვარება, ნდომა	ბუყსუნ	„id“
გორლობ (მხ. გო)	ცოდვები	გორობ	ღარიბი, სუსტი
დაი	სველი	დაი	„id“
დე	მამა	სედ-დე	მამამთილი, შდრ. სედ-ნე დედამთილი
ეხ	მკა, სამკალი	ეხ	„id“
ეჭესუნ	ჭერა, პყრობა, ქონა, ყოლა	ეჭსუნ	ჭერა, პყრობა
ვა'ნ	თქვენ	ვა'ნ	„id“

ვიჩი	ძმა	ვიჩი	„id“
ვიწ	ათი	ვიწ	„id“
ვუდ	ცხრა	ვუდ	„id“
ვუ'ლ	შვიდი	ვულ'	„id“
ზუ	მე	ზუ	„id“
თაგ	ტოტი	თაგ	„id“
თე	არა	თე	„id“
თოგ	ფასი	თოგ	„id“
თურ	ფეხი	თურ	„id“
ი	ახლავე	ი-სა	„id“
ი'	ყური	ი-მუხ (Pl. Tantum)	„id“
იგესუნ	ცემა, გვემა	იგ	ხელის გული
იშ-ა	ახლოს	იშ-ა	„id“
იშუ	კაცი	იშუ	„id“
იჩ	თვითონ	იჩ	„id“
კალა	კოჭლი	კალა	„id“
კაჭ-ი	ბრმა	კაჭ-ი	„id“
კოჯ	სახლი	კოჯ (ვართ.)/ (ნიჯ.)	კოჟ „id“
ლაშ-კო	ქორწილი	ლაშ-კო	„id“
მალ	ცოტა	მალ (ნიჯ.)	„id“
მუზ	ენა	მუზ	„id“
მუუნ	ქერის	მუ	ქერი
მუშ	ქარი, ჭექა-ქუხილი	მუშ	ქარი
ნე	დედა	სედ-ნე	დედამთილი, შდრ. სედ-დე მამამთილი
ნეპ	ძილი, სიზმარი	ნეპ	„id“
ძალ	ქსოვილი	ძალ-ლულ	„id“

ო	ის, „მასუბსტანტ.“	-ო	„მასუბსტანტივებელი“ სუფიქსი
ოტესუნ	შერცხვენა	ოტ	სირცხვილი
პა’	ორი	პა’	„id“
პი	„სისხლი“	პი	„id“
პურან	მეორე	პურან	ისევ
პური	მკვდარი	პური	„id“
ჟე	ქვა	ჟე	„id“
სა	ერთი	სა	„id“
საქ-ფესუნ	დაქცევა, ხელიდან გავარდნა	საქსუნ	„id“
სერ	ნამდვილი, ერთგული, უბრალო	სერი	ნამდვილი, ერთგული
ტოლ	ტყავი, კანი	ტოლ	„id“
ულ	მგელი	ულ	„id“
უსენ	წელიწადი	უსენ	„id“
უსი	მალე	უსინ/უსუნ/უსუმ	მალე, ჩქარა
(უ)ფესუნ	თქმა	ფესუნ	„id“
უქესუნ	ჭამა	უქსუნ	ჭამა
ულ’	სახურავი	ულ’	„id“
უვ’	ექვსი	უვ’	„id“
ფას-ილესუნ	განზნევა	ფასესუნ	გაშლა, ყოფნა გაზნეულისა
ფულ	თვალი	ფულ	„id“
ქენ	დილა, დილით	ქაჲ (ვ.)/ ქაჲ (ნ.)	განთიადი
ქარხესუნ	გადარჩენა, ხსნა	ქარხ(ე)სუნ	ცხოვრება, არსებობა
ქულ	ხელი	ქულ	„id“
ქურუკ	კვიცი	ქურუკ	„id“
ღარ	ძე, ვაჟი	ღარ	„id“

ლი	დღე	ლი	„id“
ყარი-ბიძესუნ	ხმოზა, გახმოზა	ყარი	მშრალი, ხმელი
ყაჭ-აკესუნ	ყოფნა ჩაგრულისა, შემფოთებულისა	ყაჭ	ვიწრო
ყოყესუნ	ელაპვა	ყოყესუნ	„id“
შად-ბიძესუნ	აშვება, წყალში გახსნა	შად	აშვებული, გახსნილი, თავისუფალი < საშ.- სპ. შად ბედნიერი
შან	გამოქვაბული, ბუნაგი	შან	ფსკერი, ძირი
შაპრილ	ჯოხი	შაპესუნ	გაგდება, გარეკვა
შელ-იჰესუნ	ყოფნა კარგისა, გამოსადეგისა	შელ	კარგი
შუ	ღამე	შუ	„id“
შ-უმ	პური	შ-უმ	„id“
ჩალხესუნ	ცნობა	ჩალხესუნ	„id“
ჩობალ	ბელურა	ჩობალ/ ჩოვალ	„id“
ჩ-უ-ფესუნ	ფურთხება	ჩ-უფესუნ	„id“
ცამ-ფესუნ	წერა	ცამ-ფესუნ	„id“
წი	საცელი	წი	„id“
წიწიკ	ყვავილი	წიწიკ	„id“
ხაშ	შუქი, ნათება	ხაშ	„id“
ხე	წყალი	ხე	„id“
ხიბ	სამი	ხიბ	„id“
ხინარ	ასული	ხინარ/ ხუდარ	ასული, გოგონა
ხოჯი	ჩრდილი	ხოჯი	„id“
ჯო	ოთხი	ჯო	„id“
ჯეჯერ	თუჩი	ჯეჯერ	„id“
ჯ-[უ]ღ	უფალი	ჯ-უბ	ბატონი, უფალი

როგორც წარმოდგენილი ცხრილიდან ჩანს, მასში მოცემულია იდენტური ან თითქმის იდენტური ფონეტიკური ფორმის მქონე მაგალითები. კავკასიის ალბანურსა და უდიურში გვაქვს ლექსემები, რომელთა შორის შეინიშნება რეგულარული არაიდენტური ბგერათშესატყვისობანი, თუმცა მათ არ აქვთ კანონზომიერი ხასიათი და მათი სისტემატიზაცია ჭირს:

კავკ.-ალბ. ა : უდ. ø

ახად „ღია“ : ჯად „id“;

აცი „ქვევით“ : ცი „id“.

კავკ.-ალბ. ე : უდ. ø

ემე „აქ“ : მე „ეს“;

ემე „იქ“ (II პირთან): შე „ის“ (II პირთან);

ეტე „იქ“ (III პირთან): ტე „ის“ (III პირთან).

კავკ.-ალბ. უ : უდ. ი^[ʷ]/ე^[ʷ]

ბუი „მძიმე“ : ბი (ვართ.) || ბილი, ბიჭი, ბელჯ (ნიჯ.) „id“;

ბულა „შორის“ : ბილ/ ბელ „შუა“;

ჭურ „ზოგი“, „სხვა“ : ჯი „(სხვა) ნახევარი“.

კავკ.-ალბ. ბ : უდ. ø

ბეჭი „თქვენი“ : ეჭი „id“;

ბაყესუნ „აღება“, „შეპყრობა“ : აყესუნ „აღება“.

კავკ.-ალბ. ლ : უდ. ø

ლყ „გზა“ : ძყ „id“;

ბილყ „მომკვდარი“, „მოკლული“ : ბიძესუნ „მოკვდომა“.

კავკ.-ალბ. ნ : უდ. ნ

ენი „ახალი“ : ინი „id“;

ენელ „სხვა“ : ენეხ „სხვაგვარად“, „კიდევ“.

კავკ.-ალბ. ღ : უდ. მ/თ

თა-იღესუნ „წასვლა“ : თაღსუნ „სვლა“;

ჰელესუნ „მოსვლა“ : ე(ღ)სუნ „id“;

თა-დაღესუნ „მიცემა“ : თასტუნ < თა-ღესუნ „id“.

კავკ.-ალბ. ჭ : უდ. ჭ (?)

აყაჭი „შიშველი“ : აყაჭი „id“ (ანტ. შიფნერი);

ჭაპ-ბიღესუნ „დახურვა“, „დაკეთვა“ : ჭაპ-ფესუნ „დამალვა“.

კავკ.-ალბ. ჰ : უდ. თ

ჰალა „ზე“ : ალა „id“;

ჰაფესუნ „ასვლა“ : აფესუნ „id“;

ჰელ „სული“, „სამშვინველი“ : ელ-მუხ „სული“ (Pl. Tantum);

ჰელას „ფიცი“ : ელას „id“;

ჰელესუნ „მოსვლა“ : ე(ღ)სუნ „id“;

ჰეჩალ „მომტანი“ : ეჩესუნ „მოტანა“;

ჰუკ „გული“ : უკ „id“;

ჰუყენ „ძვალი“ : უყენ „id“.

ამას გარდა, გვაქვს წყვილები ფარინგალიზაციის მიხედვით. კავკასიის ალბანურთან შედარებით, უდიურში საგრძნობია ფარინგალიზაციის მოძლის ტენდენცია, მაგ.,

კავკ.-ალბ. ბოღალ(ა) „სიღრმე“, „ღრმა“ : უდ. ბოღალუ „id“;

კავკ.-ალბ. მუღ „რვა“ : უდ. მულ „id“;

კავკ.-ალბ. ო'ცკესუნ „რეცხვა“ : უდ. ოწკესუნ „id“;
კავკ.-ალბ. ყო' „ოცი“ : უდ. ყო „id“;
კავკ.-ალბ. ჰუ'კ „გული“ : უდ. უკ „id“;
კავკ.-ალბ. ჰელ-ა'ხესუნ „ოხვრა“, „კვნესა“ : უდ. ახ-ფესუნ „ოხვრა“.

კავკასიის ალბანურსა და უდიურს შორის გვაქვს არარეგულარულ შესატყვისობათა მაგალითებიც, ანუ ისეთ შესატყვისობათა, რომელიც ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ერთ მაგალითს ემყარება. წარმოგიდგენთ მათ:

კავკ.-ალბ. ბად „სავსე“ : უდ. ბუდ „id“;
კავკ.-ალბ. ბაჭ „ასი“ : უდ. ბაჩ „id“;
კავკ.-ალბ. ბაჯესუნ „პოვნა“ : უდ. ბადაესუნ „ყოფნა ნაპოვნისა“;
კავკ.-ალბ. ბიდესუნ „კეთება“ : უდ. ბესუნ „id“;
კავკ.-ალბ. ეშ-ა „შემდეგ“ : უდ. ოშ-ა „id“;
კავკ.-ალბ. ენ'ი „ახალი“ : უდ. ინი „id“;
კავკ.-ალბ. ვუნ „შენ“ : უდ. უნ (ვართ.) || ჰუნ (ნიჯ.) „id“;
კავკ.-ალბ. კა'ზან „უდაბნო“ : უდ. ყ'ავან „მინდორი“;
კავკ.-ალბ. კალ' „ხმა“ : უდ. კალ-ფესუნ „რეკვა“;
კავკ.-ალბ. ნულურ „ფხიზელი“ : უდ. მოლორ, მულურ „id“;
კავკ.-ალბ. ჟან „ჩვენ“ : უდ. ძან „id“;
კავკ.-ალბ. უყა „ქვეშ“ : უდ. ოყა „id“;
კავკ.-ალბ. ჩ-ა „სახე“ : უდ. ჩ-ო „id“;
კავკ.-ალბ. ჩიბუხ „ქალი“, „ცოლი“ : უდ. ჩუბუხ || ჩუჰუხ (ნიჯ.) „id“;
კავკ.-ალბ. ჟუმუჯ „პირი“ : უდ. ჟომო(ხ) „id“;

კავკასიის ალბანური ენის ძირეული ლექსიკის არც ისე მცირე ნაწილი საერთოლექსიკურ ლექსიკას განეკუთვნება. მათ რიცხვშია:

ადამიანის სხეულის ნაწილები:

ბულ; უდ. ბულ „თავი“, შდრ. ლეზგ. ყილ, -ი; თაბ. კულ; აღ. კილ, -ი; რუთ. ჰუყულ, -ი- III (< *ჰუყ-ულ); წახ. ჰუკულ, -კლენ III; არჩ. ლილ-ლილ „თავქვეშ“; კრიწ. ყვლ, ყალი III; ბუდ. ყვლ III; სხვ. დად.: ხუნძ. ბეტერ, ლაკ. ბაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69; ჩკელ: 1041 (ს.-ლეზგ. *ჰოლულ)].

ჩ-ა; უდ. ჩ-ო „სახე“, შდრ. ლეზგ. ჩინ, -ი; ხლუტ. მიჩინ; კრიწ. იჯინ III; ბუდ. იჯინ III; სხვ. დად.: ლაკ. ლაჟინ, ახვ. რიჟი „სახე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 296; ლექსიკა 1971: 116; ჩკელ: 678 (ს.-ლეზგ. *მიჩინ)].

ფულ; უდ. ფულ „თვალი“, შდრ. ლეზგ. ჰილ, -ი; ხლუტ. ულ; თაბ., დიუბ. ულ, -ი; აღ., ფიტ., ბურკ. ულ, -ი; ბურშ. ილ; რუთ. ულ, -ი-, მრ. -აბერ III; წახ. ულ, -ენ III; არჩ. ლ-ურ, მრ. -უმ III (-ურ – *მრ. რიცხვის მაწარმოებელი); კრიწ. მჰულ, -ი III; ბუდ. მჰულ III; სხვ. დად.: დარგ. ჰული, ხუნძ. ბერ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 53; ლექსიკა 1971: 106; გიგინეიშვილი 1977: 69; თალიბოვი 1980: 268; ჩკელ: 250 (ს.-ლეზგ. *ჰილ)].

ი‘ „ყური“, ი‘მუხ „ყურები“; უდ. ი-მ-უხ „ყური“ (Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. მახ, მაფუ; თაბ. იბ, -უ (-ა-); დიუბ. იჰ; აღ. მახურ; ფიტ. იბურ; ბურშ. იჰურ; ბურკ. იჰურ; რუთ. უბურ, უბრუ- IV; არჩ. იმ, მრ. -ომ IV; კრიწ. იბრ, -ჰ IV; ბუდ. იბირ IV (ზოგიერთ ენაში Pl. Tantum); სხვ. დად.: ხუნძ. მინ „ყური“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; გიგინეიშვილი 1977: 116; თალიბოვი 1980: 274; ჩკელ: 240 (ს.-ლეზგ. *ჰამ)].

მუზ; უდ. მუზ „ენა“, შდრ. ლეზგ. მეზ, მეც; თაბ. მელძ; დიუბ. მილძი; აღ. მეზ, -ურა; რუთ. მიზ, -ი- III; წახ. მიზ, -ენ III; არჩ. მაც III; კრიწ. მეზ, მიზ // -ილ III; ბუდ. მეზ III; სხვ. დად.: ხუნძ. მაწ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 127; გიგინეიშვილი 1977: 70, 84; თალიბოვი 1980: 293; ჩკელ: 802 (ს.-ლეზგ. *მელც)].

ჰუკ; უდ. უქ // უქ „გული“, შდრ. ლეზგ. რიკ, -ი; თაბ. იუკ, კა; აღ. ირკ, -ურა; ბურკ. ირკ; ბურშ., ფიტ. მირკ; რუთ. მიკ, -ი- IV; წახ. მიკ, -ენ IV; არჩ. იკ IV;

კრიწ. **იკ**, -ი // -ა IV; ბუდ. **იკ** IV; სხვ. დად.: ხუნძ. **რაკ**, დარგ. **ურკი** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; დიუმეზილი 1933: 16; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 82; თალიბოვი 1980: 289; ჩკელ: 678 (ს.-ლეზგ. ***ირკ***)].

ბუღა; ნიჯ. **ბიღ** // **ბეღ** „შუა ნაწილი“, შდრ. ლეზგ. **იყუ**, -**ტა** „შუა ნაწილი“, „წელი“; თაბ. **იუტა**, -**ი** (-ა-) „წელი“; ყანდ. **იყ** „ზურგი“; დიუბ. **იყი** „წელი“; აღ. **იყ** „შუა ნაწილი“; ბურშ. **იყ** „ზურგი“; თფიდ. **იყ** „ზურგი“; ფიტ. **იყ** „შუა ნაწილი“; ბურკ. **იყ** „შუა ნაწილი“; რუთ. **იყ** IV „ზურგი“; წახ. **იყ**, -**ან** IV „ზურგი“; არჩ. **იღ-და** (<***იყ-და**) „შუაში“; კრიწ. **იყ**, -ი IV „წელი“ „ზურგი“; ბუდ. **იყ-იკ** IV „ზურგი“; სხვ. დად.: ახვ. **რატა-ლი** „ზურგი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; თალიბოვი 1980: 307; ჩკელ: 577 (ს.-ლეზგ. ***იჭა***)].

ქულ; უდ. **ქულ** „ხელი“, შდრ. ლეზგ. **ქულ**, -**უნი** „მაჯა“, „მტევანი“; თაბ. **ქულ-ერ** „ვაზი“; ბურკ. **ქულ**, -**უ** „ტოტი“; რუთ. **ქულ-პე** IV „იდაყვი“; არჩ. **ქულ**, **ქურა**, მრ. **ქურლულ** IV; სხვ. დად.: ხუნძ. **ქურ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 69, 80; თალიბოვი 1980: 288; ჩკელ: 707 (ს.-ლეზგ. ***ქილ**)].

თურ; უდ. **თურ** „ფეხი“, შდრ. ლეზგ. **იუთურ**; ხლუტ. **იათურ**; თაბ. **იათურ**; კრიწ. **იეთურ** IV; ბუდ. **იათურ** IV; „ბარკალი“. ევგ. ჯეირანიშვილი უდიურ სიტყვას უკავშირებს ქართულ მასალას [ჯეირანიშვილი 1952]. შდრ. დარგ. **ურდურ** „ბარკალი“. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 118; ხაიდაკოვი 1973: 29; ჩკელ: 674 (ს.-ლეზგ. ***იათურ**)].

ეჭალ „წვივი“, შდრ. რუთ. **ლილ**; წახ. **ლეღ**; კრიწ. **ლილ**; ბუდ. **ლილ**; არჩ. **მოღოღ**.

პი; უდ. **ფაი** „სისხლი“, შდრ. გილმ. **ე-ბი**, -**ინ** III; არჩ. **ბი** III; სხვ. დად.: ხუნძ. **ბი** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა. 1971: 114; ჩკელ: 879 (ს.-ლეზგ. ***ფაი**)].

ჰელ; უდ. **ელ-მუხ** „სული“, „საფშვინველი“ (Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. **აღ** „სუნთქვა“, „სურნელი“; ხლუტ. **ილ**; თაბ. **ელ**, -**ნუ** „სუნთქვა“; აღ., ბურშ. **ელ** „სუნთქვა“; რუთ. **ილ**, -**ი** IV „სურნელი“; მიშლ. **ეტა**, -**ან** IV „სურნელი“; არჩ. **ჰილ** IV „სუნთქვა“; კრიწ. **ჰალ** IV „სუნთქვა“; ბუდ. **ჰალ** „სუნთქვა“; სხვ. დად.: ხუნძ.

ჰალი „დულილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 191; ჩველ: 485 (ს.-ლევზ. *ჰელა, -ჰ IV)].

ფლორისა და ფაუნის აღმნიშვნელი სახელები:

ხოდ; უდ. ხოდ „ხე“, შდრ. დიუბ. ღურდ-ინ ჰარ; რუთ. ხედ, -გრ- III; შდრ.: დარგ. ხურ, წუდახ. ხურ „ცაცხვი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 1079 (ს.-ლევზ. *ხოროთ III „ცაცხვი“)].

ო(ჰ)ე; უდ. ო // ოდ „ბალახი“, შდრ. ლევზ. ტყე, -ი; ხლუტ. ტყე; თაბ. უკ, -უ (-ა-); დიუბ. უკუ; აღ. უკ // უკ, -ი; ბურშ. დიკუ; ფიტ., ბურკ. უკ; რუთ. უყ, -უ- IV; წახ. ოკ, -ან III; გილმ. ოყ; არჩ. დიკი IV „ზაფხულის სამოვარი“; ალიკ. ჰყე IV „მდელო“; ბუდ. ტყე „სათიბი“; სხვ. დად.: ლაკ. ჰუკუ „აფსინთი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 73, 74; ლექსიკა 1971: 168; გიგინეიშვილი 1977: 104; ჩველ: 230 (ს.-ლევზ. *უჟელ)].

ულ; უდ. ულ „მგელი“, შდრ. რუთ. უბულ, უბლი-, მრ. უბლჰ III; წახ. უმულ; არჩ. დამ, მრ. -უთ III; კრიწ. ებ; III; ბუდ. ებ III; იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 239 (ს.-ლევზ. *უამ)].

ლუჭ „მტრედი“, შდრ. ლევზ. ლიჭ; აღ. ლუჭ; რუთ. ლირხჟად; კრიწ. ლეჭ.

ნათესაობის აღმნიშვნელი და ადამიანებთან დაკავშირებული სხვა სახელები:

დე „მამა“, შდრ. თაბ. ადაშ; აღ. დად; რუთ. დიდ; წახ. დაქ; ბუდ. ადგ; არჩ. დიდა; სხვ. ნახ.-დად.: დარგ. ადა; ჩეჩნ. და; ინგ. და; შდრ. აგრეთვე: უდ. სეა-დე „მამამთილი“.

ვიჩი; უდ. ვიჩი „მმა“, შდრ. თაბ. ჩი, -ჩი; აღ. ჩუ, -ჩუ; ბურკ. ჩუ; ბურშ. ჩუდ; ფიტ. ქუდ; რუთ. შუ, მრ. -ბჰ; წახ. ჩოყ // ჩოჯ, -გნ; არჩ. უშ-დუ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდ, მრ. შიდიშბი; ბუდ. შიდ, შიი-; შდრ. სხვ. დად.: ხუნდ. ვ-აც, დარგ. უზი „მმა“ და სხვ. შდრ. აგრეთვე უდ. ხუნ-ჩი „და“. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 128; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩველ: 669 (ს.-ლევზ. *ჩეგ (< **ტჰ-ჩეგ)].

იშებ „ძმა“, შდრ. რუთ. შუ; კრიწ. შიდ; ბუდ. შიდ; არჩ. უშ-დუ; სხვ. ნახ.-დალ.: ლაკ. უშუ; დიდ. ესი(ა)უ; ჰინ. უშუ, ეშ; ბეჟ. ის; ჩეჩნ. უშა; ინგ. უოშა.

შა „და“, შდრ. ლეზგ. რუშ, თაბ. რიშ, ალ. რუშ, რუთ. რუშ, წახ. იშ, კრიწ. რიშ, ბუდ. რიჟ, ხინ. რიში შდრ. აგრეთვე: უდ. ხუნ-ჩი (ხუნი „ქალი“, „დედალი“) თაბ. ჩი, ჩუჩუ; ალ. ჩი, -ჩი, მრ. -ჩარ; რუთ. რიში; წახ. ჩი; არჩ. დომ-დურ, მრ. იშობ; კრიწ. შიდგრ; ბუდ. შიდგრ; სხვ. დალ.: ხუნდ. მ-აცა, დარგ. რუზი, რურსი, ლაკ. დუშ „და“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ლექსიკა 1971: 133; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩკელ: 669 (ს.-ლეზგ. *ჩგა // *რგ-ჩგა)].

იშუ; უდ. ვართ.-ზინ. იშუ „კაცი“, „ქმარი“, შდრ. ლეზგ. -ჟი; ნუტ. -გუ; თაბ. ჟი; დიუბ. ჟი; ალ. შუდ, შუჟა; ბურკ. შუდ; ბურშ. შუდ; ფიტ. ხუჟ; კრიწ. ჭირი; ბუდ. ჭური; სხვ. დალ.: ხუნდ. ჩი, ლაკ. ჩუჟ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 99; ჩკელ: 336 (ს.-ლეზგ. *შიი)].

უსზო „ქმარი“, შდრ. ხუნდ. რომ; ლაკ. ლას.

ხიშ-უ; უდ. ხუნი „ქალი“, „დედალი“, შდრ. ალ. ხიდულ-ჭ; რუთ. ხედელ-დგ, მრ. ხელა; წახ. ხუნაშე; არჩ. ლონ-ნოლ, ლანა; კრიწ. ხიდილ; ბუდ. ხედლი; სხვ. დალ.: დარგ. ხუნულ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 130; გიგინეიშვილი 1977: 73, 128; ჩკელ: 762 (ს.-ლეზგ. *ლგნ(ოლ))].

ჩიზუხ „ქალი“, „ცოლი“, შდრ. უდ. ჩუზუხ (ვართ.-ზინ.), ჩუვუხ (ნიჯ.); თაბ. შიჟ; წახ. ხუნაშე; სხვ. დალ.: ხუნდ. ჭუჟუ; ლაკ. შარა; ჩეჩნ. ზუდა.

წი; უდ. ცაი „სახელი“, შდრ. ლეზგ. ტარ, -წი // -უნი; ხლუტ. თარ; თაბ. ჩურ, -ნუ; დიუბ. ძურ, -ი; ალ. თურ, -ი; რუთ. დურ IV; წახ., გილმ. დო, -დგ IV; არჩ. წორ, მრ. -ომ IV; კრიწ. თგრ, -ა IV; ბუდ. თურ IV; სხვ. დალ.: ხუნდ. წარ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოვი 1930: 87; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 68, 106; თალიბოვი 1980: 264, 297; ჩკელ: 1098 (ს.-ლეზგ. *წარ)].

ილ(უ) „სიტყვა“, „ხმა“, „მეტყველება“, შდრ. ლეზგ. ჭალ; თაბ. ჭალ; ალ. ჭალ; რუთ. ჭელ; კრიწ. ჭელ; ბუდ. ჭელ; არჩ. ჭათ.

ადამიანის მოლვაწეობასთან დაკავშირებული სახელები, ნაგებობები:

ლ' აყ; უდ. მაჯა „გზა“, შდრ. ლეზგ. რეჯ, რეყი; ნუტ. რა'ჯ'; მრ. რეყერ; ხლუტ. რაყ', -ი; თაბ. რაჯ', -უ; დიუბ. რაჯ'ა; აღ., ბურშ., თფილ. რაჯ', -უ; ბურკ. რეჯა; რუთ. რაჯ', რეჯ'გ- III; წახ. მაჯ', მაჯ'გნ III; არჩ. დეყ', ლოკ. დეყ'უ III; სხვ. დალ.: დარგ. და'ყ „ბილიკი“ და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 109; თალიბოვი 1980: 264; ჩკელ: 604 (ს.-ლეზგ. *რ'აყ')].

უ' ლ; უდ. ულ' „სახურავი“, შდრ. ლეზგ. ჯაჷ, -უ; თაბ. ლ'აყ (*ლოკ.); დიუბ. ჯაჷმ, -ა-; ბურშ. ჭჷმ, -ი-; ბურკ. ლჷ, -მი-, მრ. ლჷჷ-ურ; რუთ. ჯაჷ, -გ- IV; კრიწ. ჯაჷ IV „ხიდი“; სხვ. დალ.: ტინდ. ჯაჷჷ „სხვენი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 120; ლექსიკა 1971: 200; ჩკელ: 454 (ს.-ლეზგ. *ჯაჷ, *ჯაჷჷ „სახურავი“, „ჭერი“)].

დურუდ „ჯვარი“, „ხე (ძელი)“, უდ. დურუთა „ხის მასალა“, შდრ. ლეზგ. თარ; აღ. დარ; კრიწ. დარ; ბუდ. დგრ „ხე“, „ტყე“.

ლ' ამ „ხალენი“, შდრ. ანდ. ანლი; ახვ. ანლი; დიდ. მილი; ტინდ. ანლი.

კუბ „ვენახი“, შდრ. დიდ. კუდი; ჰინ. კუდი; ხუნძახ. კოდო.

ჰოლ „თიხა“, შდრ. თაბ. ქილ; წახ. ჭუყლმ-ცი.

დაიზდე „ოქრო“ (ზედმიწ. „მწვანე რკინა“ (დაი-ზ(ი)დე), შდრ. უდ. დამ „მწვანე“ და ზიდო „რკინა“), შდრ. ჩეჩნ. დეში; ინგ. დოშუ; დარგ. დუბსი < დაბსე.

სურსათი:

*ელ (< ელენ-ზიდესუნ „დამარილება“, „შემარილება“); უდ. ელ „მარილი“, შდრ. ლეზგ. ყელ, -ე; თაბ. ყილ, -უ (-ა-); აღ. ყალ, -ა; თფილ. ყალ; ბურშ., ბურკ. ყელ; რუთ. ყალ, ყილი- // ყილირ- III; წახ. ყეჷ, -ან III; კრიწ. ყელ, ყილ IV; ბუდ. ყელ III; სხვ. დალ.: ბეჟ. ნ-იყ-არო „მწარე“, დარგ. ყუდყუ-სი „მწარე“ და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 103; თალიბოვი 1980: 267, 307; ჩკელ: 912 (ს.-ლეზგ. *ყალ „მარილი“, *ყა-ყალ- „მწარე“)].

შ-უმ, უდ. შ-უმ „პური“, შდრ. ლეზგ., ხლუტ. სამ, -უნი; თაბ., დიუბ. შ'უმ; ფიტ., ბურკ. სუმ; ბურშ. საუმ; რუთ. სუმ, -ამ- IV; მიშლ. სომ, -ან IV; არჩ. საუმ IV; კრიწ. სუმ IV; ბუდ. სუმ; სხვ. დალ.: ხუნძ. სუმ, წუდახ. საუმა „ნამჯა“ და სხვ. იხ.

აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 50; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 176; გიგინეიშვილი 1977: 71; თალიბოვი 1980: 271; ჩკელ: 764 (ს.-ლევზ. *საემ „ნამჯა“)].

მუ, უდ. მუ „ქერი“, შდრ. ლევზ. **ნეხ** (ერთგვარი მარცვლეული, ლათ. *Triticum spelta*); ?არჩ. **ბუყ**, -არი III; სხვ. დად.: ანდ. **ნიხა**; ახვ. **ნიჯა, მუყა**; ხვარშ. **ნიხა**; დარგ. **ნიჯა**; ლაკ. **ნეჯა** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 1058 (ს.-ლევზ. *მუყ)].

დროის ერთეულები:

უსენ; უდ. **უსენ** „წელიწადი“, შდრ. რუთ. **სან**, -ა- // **სანი**- IV; წახ. **სენ** IV; გილმ. **სენ**, -ინ IV; არჩ. **სან** IV; კრიფ. **სან** IV; ბუდ. **სან, სუნუჯ**- IV; სხვ. დად.: ხუნდ. **სონ**, ლაკ. **შინ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 182; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 976 (ს.-ლევზ. *სან)].

დი; უდ. **დი** „დღე“, შდრ. ლევზ. **დილ, დიჯა**; თაბ. **დილ**, -ა, დიუბ. **დიჯი**; აღ. **მალ, -უდინ**; ფიტ., ბურკ. **მალ**; ბურშ. **მაჟ**; რუთ. **დილ**, -ა- IV; წახ. **მელ, -ენ** IV; არჩ. **იჯ** IV; კრიფ. **დილ**, -ი // -ა IV; ბუდ. **დილ** IV; სხვ. დად.: ხუნდ. **ყო** და სხვ. შდრ. [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 85; თალიბოვი 1980: 303; ჩკელ: 622 (ს.-ლევზ. *დიჯ)].

შუ; უდ. **შუმე** // **შუმ**, ვართ.-ზინ. **შუ** // იშო „ღამე“, შდრ. ლევზ. **მიჟ**, -ე // **ჟე**; ხლუტ., **მიჟ**; ნუტ. **მუცა**; თაბ. **მიშ**, -უ (-ა-); დიუბ. **მიჟი**; ულმ. **მიშ**; აღ. **მუმ**, -აი; ბურშ. **იშ**; ფიტ. **შუჯ**; ბურკ. **მუმ**; რუთ. **შუმ**, -ი- IV; იხრ. **მუმ**; ხნოვ. **მუმ**; არჩ. **იშ** IV (შდრ. **ში** „ღამით“); კრიფ. **მიჟ**, -ა IV; ბუდ. **მუტუზ** „ღამით“; სხვ. დად.: ჰუნდ. **ნიშე** „ღამე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 50; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 94; ჩკელ: 524 (ს.-ლევზ. *ციშ)].

ქაენ; უდ. **ქაი** „განთიადი“, შდრ. ლევზ. **ქე**, -უნ; თაბ. **აქ**, -ნუ; აღ. **მაქ**, -აი; ფიტ. **ქე**; ბურშ., ბურკ., თფიდ. **ქაქ**; რუთ. **მაქ**, -ა- IV; არჩ. **აქონ** IV (შდრ. **აქუ-ქეს** – თაბ. **აქუ ხუზ** გათენება); სხვ. დად.: ახვ. **ქან** „სინათლე“, ხუნდ. **ქან-ნათელი** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 63; ლექსიკა 1971: 199; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩკელ: 703 (ს.-ლევზ. *ცაქა „სინათლე“)].

ადამიანის მდგომარეობის აღმნიშვნელი სიტყვები:

ნეპ; უდ. ნეფა „სიზმარი“, შდრ. თაბ. ნიჟკ, -უ; ად. ემკ; ბურშ. ნიკ; რუთ. ნაყ IV; წახ. ნაკ, ნიკნენ IV; არჩ. ნაბკ, ნიბკი (შდრ. მიკირ „ძილში“, „სიზმარში“); კრიწ. ნეყირ IV; ბუდ. ნეყირ; სხვ. დად.: ხუნძ. მაღუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 148; გიგინეიშვილი 1977: 135; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ: 620 (ს.-ლეზგ. *ნჟღ)].

ყუ(ე); უდ. კ'ი (ვ.)// კ'გ (ნ.) „შიში“, შდრ. არჩ. იღ (იღ < *ღი), -ი // -ლი IV; სხვ. დად.: ხუნძ. ლჟერ-იზე „შიშინება“, დიდ. -ოლ'ა „შიში“ (ზმნ.) და სხვ.

ბუს „შიმშილი“, უდ. ბუსა „მშიერი“, შდრ. წახ. მესგ-ნ; ბუდ. მგზ; შდრ. ჩეჩნ. მაცა-ლლა „შიმშილი“, მაც-დალა „მოშიება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 837 (ს.-ლეზგ. *მოსგ- (? *ჟონსგ-)].

იღ „წყურვილი“, შდრ. არჩ. მუჯა-ქულ; სხვ. დად.: ანდ. ჰანჯ; ბაგვ. ჰანჯ; ჩამ. ჰანჯ; კარ. ჰანჯ; ჰინ. აჯა.

ხელ „მიდგომილი“, უდ. კელ // ხელ „ტვირტი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. ხაღ, -გრ- IV; წახ. ხეჟ, -ან IV; არჩ. ხალ, მრ. -უმ IV; კრიწ. ხელ, ხილ III; ბუდ. ხელ IV; სხვ. დად.: დარგ. ხალა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლეზგ. *ხაღ)].

არაცოცხალი ბუნების საგანთა ან მოვლენათა აღმნიშვნელი სახელები:

ბუ, მრ. *ბუ-რუხ; უდ. ბუ-რუხ (< *უბ-რუხ (Pl. Tantum) < *სუბ-) „მთა“, შდრ. ლეზგ. სუჟ, -ა; თაბ. სიჟ, -ი; დიუბ. სიჟ; ად. სუ, -ჟა; ბურშ. სუ, -ჟა; რუთ. სგჟ, -ა- III „უღელტეხილი“, წახ. სგჟა // სუჟა // სუა, -გენ III; არჩ. სობ, მრ. -ოთ IV „ზამთრის სამოვარი მთაში“, სხვ. დად.: შდრ. ახვ. ბეჩა, კარ. ბესა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 133; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 1053 (ს.-ლეზგ. *სგჟა)].

აშ-ალ; უდ. ოჩ-ალ „დედამიწის ზედაპირი“, „ნიადაგი“, შდრ. ლეზგ. ჩილ; წახ. ჭიდე; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 299].

ბე'ღ; უდ. ბელ' „მზე“, შდრ. ლეზგ. რად, რაჯინი; თაბ. რიდ, -დი; ად. რად, -უ; რუთ. უირიდ, -რდი- III; წახ. უირგდ // უერგდ, -რღენ III; არჩ. ბარჯ, ბერჯე III; კრიწ. უირად III; სხვ. დად.: ხუნდ. ბაყა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 184; გიგინეიშვილი 1977: 75; ჩკელ: 1051 (ს.-ლეზგ. *უირაჯა)].

ბუზე „მთვარე“, „თვე“, შდრ. ლეზგ. უარზ; თაბ. უაზ; ად. უაზ; რუთ. უაზ; წახ. უაზ; კრიწ. ვაზ; ბუდ. ვეზ; არჩ. ბაც; ხინ. ვაწ.

ხალ'უმ „ვარსკვლავი“, შდრ. ლეზგ. ლედ; თაბ. ხ'ად; ად. ხ'არ; რუთ. ხაყად-ი; წახ. ხ'ანე; კრიწ. ხაჭ; ბუდ. ხაჭ; ხინ. ფხუნწ.

მუმ „ქარი“, „ჰაერი“; უდ. მუმ „ქარი“, შდრ. დიუბ. მიჩ „იმედი“; ბურშ. მუმ „იმედი“; წახ. კილ. მგც, -გნ III „ქარი“; სხვ. დად.: ლაკ. მარჩ „ქარი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 180; გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 826 (ს.-ლეზგ. *მუჩ)].

ალ'ეგ „ღრუბელი“, შდრ. ლეზგ. ციჭ; თაბ. დიჭ; ად. დიჭ; იხ. აგრეთვე: [გიპერტი და სხვ. 2008: IV-5 (ს.-ლეზგ. *თაVლ'ჟ)].

ხე; უდ. ხე „წყალი“ (შდრ. ხენე „წყლიანი“), შდრ. ლეზგ. აად, ცი; ხლუტ. აად, აიცი; თაბ. შიდ, შითუ; დიუბ. შაა, შითაი; ად. ხ'ედ, ხ'ითა; ფიტ. ხ'იდ, ხ'ითაი-; ბურშ. შერ, შირი-; რუთ. ხ'ად, ხ'იდი- IV; წახ. ხ'ან, ხ'ინენ IV; არჩ. ლ'ან, ლ'ენენ IV; კრიწ. ხ'ად, ხ'იჯ IV; ბუდ. ხ'გდ, ხ'იდი- IV; სხვ. დად.: ლაკ. შინ, ხუნდ. ლ'იმ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 122; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 128; თალიბოვი 1980: 278–279; ჩკელ: 1061 (ს.-ლეზგ. *ლ'ანა)].

ჩ-უდუ „ცა“, შდრ. ლეზგ. ცაჟ; თაბ. ძაჟ, ზაჟ; ად. ძაჟ, ზაჟ; კრიწ. ზოვ; ბუდ. ზევ; ხინ. ძო.

წე; უდ. ა-რუხ „ცეცხლი“ (< *წა-რუხ – Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. წაა, წუ (ხლუტ. აგწე); თაბ. წა, წი; ად. წა, წი; ბურშ., ბურკ. წა; ფიტ. წაა; რუთ. წაა, წე IV; იხრ. წა; ხნოვ. წა; წახ. წა, -აგნ, IV; არჩ. ოწ, ლოკ. წერე-ჯ' IV; კრიწ. წა, წერ IV; ბუდ. წგ, -აილ- IV; სხვ. დად.: ხუნდ. წა, ლაკ. წუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 193; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 354 (ს.-ლეზგ. *წაა)].

ზედსართავი სახელები, ზმნისართები:

მუწურ „სუფთა“, „წმინდა“; უდ. აცარ (< *მარ) მაცი „თეთრი“, შდრ. თაბ., ყანდ. მარცი; დიუბ. მარძი; აღ. მართე-ჰ; ხნუხ. მგთ-დგ „გამჭირვალე“ (წყალზე ითქმის); ?წახ. მვთე-ნ; არჩ. მარწ (შდრ. მარწ-ას „გაწმენდა“); სხვ. დალ.: ხუნძ. ბა-წ-ად; ანდ. ბერ-წ-ომ; ახვ. მა-წა-დაბე; ბავგ. ბა-წ-არ-აბ; ტინდ. ბა-ც-აა-აბ; ბეჟ. მან-ც-ომო; ლაკ. მარწ-, მარც-; დარგ. უმუ-ზ-ი „სუფთა“, „წმინდა“; შდრ. აგრეთვე: დიდ. ბო-ც-წი „გაწმენდილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 71; ლექსიკა 1971: 227; გიგინეიშვილი 1977: 107 (ს.-დალ.: *ბა-წ-ად); ჩკელ: 552 (ს.-ლევზ. *მარწ-გ-„სუფთა“); არდოტელი 2012: 20].

იშ-ა; უდ. ნიჯ. იშ-ა // გშ-ა „ახლოს“, „ახლოს მყოფი“, „ახლობელი“, შდრ. თაბ. იშ, -ა (-ა-) „ადგილი“; დიუბ., ულძ. დიშ; ბურშ. ისჟ „ადგილი“; ფიტ. უს; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 119; ჩკელ: 683 (ს.-ლევზ. *დისჟ, -ა „ადგილი“)].

ენი (< *წენი); უდ. ინი „ახალი“, შდრ. ლევზ. წიმი; თაბ. წიმი; აღ. წამე-ჰ; რუთ. წინ-დგ; წახ. კილ. წე-დ-გნ; არჩ. მაწა; კრიწ. წიამ; სხვ. დალ.: ხუნძ. წი-აბ, კარ. წინო-ბ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ბოკარევი 1961: 70; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 357 (ს.-ლევზ. *წენამ- // წენამ)].

ჰალა; უდ. ლახო „მალა“, შდრ. ლევზ. მარლი; თაბ. მარხი; აღ. მარხ-ე-ც, რუთ. ხულაზ-დი; წახ. ხელი-ნ; არჩ. ლახა; ბუდ. ლახა „მალა“; სხვ. დალ.: დარგ. ხალა-ლ „დიდი“, ლაკ. ჰალხა- „მალალი“, „გაზრდილი“, ხუნძ. ხალა-თ-აბ „გრძელი“ და სხვ. შდრ. [ლექსიკა 1971: 219; გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 551 (ს.-ლევზ. *[ჰ]ალხან „გრძელი“)].

ახი; უდ. ახილ „შორეული“, შდრ. ლევზ. მარღალ; თაბ. მარხლა; აღ. ჟარხა „შორს“; რუთ. ხგრ-დგ „id“; არჩ. ახ; სხვ. დალ.: ლაკ. არხ-სა „შორეული“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1975: 106; ჩკელ: 269 (ს.-ლევზ. *ჯარხ(ალ))].

მიი „ცივი“, „გრილი“; უდ. მი „სიცივე“, შდრ. ლევზ. მეყი; დიუბ. მერჭული; ბურშ. მიკლე-რ; რუთ. მგყ-დგ; წახ. მგვან „სიცივე“; (შდრ. ლევზ. მეყ „ცივი“; თაბ.

მიკ, აღ. მეკ „ქარი“. სხვ. დად.: ხუნძ. მარტ < *მარლ „თრთილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 809 (ს.-ლევზ. *მელწ „ცივი“)].

ღე; უდ. ღე „დღეს“, შდრ. ლევზ. ჯე; თაბ. ღი; დიუბ. ჯი; რუთ. ღი-ღა; წახ. ღი-ნა; წახ. კილ. ჯგ-ნა; არჩ. ჯი „დღისით“; კრიწ. ჯე; ბუდ. ჯე; *ჯი // ჯა. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 97; ჩველ: 622 (ს.-ლევზ. *მიჯ „დღე“)].

ბო'ნ'ი „დიდი“, „უდიდესი“, შდრ. აღ. ბა-ბა-ჭ; კრიწ. ბუ; ბუდ. ბუც-ლუ „დიდი“, „ძველი“.

ჰიოშა „ყრუ“, შდრ. ლევზ. ბიში, ფში; თაბ. ბიში; აღ. ბუშე-ჭ; რუთ. ბიშ-; წახ. ბოშე-; კრიწ. ბეში; ხინ. ბაშ.

აყაჭი, უდ. აყაჭი [შიფნერი 1863: 74] „შიშველი“; შდრ. ლევზ. ყეწილ; თაბ. ყაწლი; აღ. ყაწულ-ჭ; რუთ. ჰაწულ; წახ. წელერ; კრიწ. ყაწუნ-; ბუდ. ყაწუნ.

ელუხ „კეცის“, შდრ. თაბ. ქილ; წახ. ჭულ; ბუდ. გილ.

ეა „კეთილი“, „კარგი“, „უფროსი“, შდრ. თაბ. უჯუ-; წახ. იუგ-; სხვ. ნახ.-დად.: დიდ. -იგუ; ხვარშ. -აგუ; ჰინ. -ეგი; ჩეჩნ. -იქა „კეთილი“, „კარგი“.

იქიმა „ბრძენი“, შდრ. ხვარშ. აქელლუ; ჰინ. აქელიშ.

დოგ „ძალიან“, შდრ. ჩამ. ეკუ-; ჰუნზ. ტოკა-ბ; ჩეჩნ. დ-უყა „კიდევ“.

*-ჯ-ოშ (*ორიენტირთან უკნიდან მოახლოების მაწარმოებელი), -ოშ (*ლატივის მაწარმოებელი); უდ. ჯო-შ „უკან“, „შემდგომ“, შდრ. ყანდ. ჯა; რუთ. ჯუს-სურ „უკანა ნაწილი“; არჩ. ხი-რ // ხა-რა; იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 1027 (ს.-ლევზ. *ჯა-)].

ნაცვალსახელები:

ზუ, მიც. ზა-, ნათ. ბეზი „მე“; უდ. ზუ, მიც. ზა-, ნათ. ბეზი „მე“, შდრ. ლევზ. ზუნ, ზა, ნათ. ზი(ნ); თაბ. უზუ, ნათ. იიზ; ბურშ. ზუნ, ზა-, ნათ. ააზ; რუთ. ზგ, ზა, ნათ. იზ-დგ; წახ. ზგ, ზა-, ნათ. იიზ-გნ; არჩ. ზონ, ზა-, ნათ. -ისა, უ-ისა, დ-ისა, ბ-ისა, მიც. -ეზ, უ-ეზ, დ-ეზ, ბ-ეზ; კრიწ. ზგნ, ზა-; ბუდ. ზგნ, ზგ; სხვ. დად.: ხინ. ზა, ხუნძ. დუნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 228; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩველ: 1084 (ს.-ლევზ. *ზო-ნ, *ზა-, ნათ. *-იზ)].

ვუნ, ვა- (მიც.) ვეი (ნათ.); უდ. ვართ.-ზინ. უნ, მიც. ვა-, ნათ. ვი „შენ“, შდრ. ლეზგ. უუნ, ირ. ფუძე უა-, ნათ. უი(ნ); თაბ. უუუ, ნათ. ააუ; ბურშ. უუნ, ირ. ფუძე უა-, ნათ. ააუ; რუთ. უგ, უა; წახ. უუ, ირ. ფუძე უა-; არჩ. უნ, ირ. ფუძე უა-; კრიწ. უგნ, უა-; ბუდ. უგნ, უგ; სხვ. დად.: ხუნძ. მუ-ნ < *უუ-ნ, ლაკ. უი-ლ (ნათ.) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩკელ: 1014 (ს.-ლეზგ. *უო-ნ, *უა, ნათ. *-იუ)]. შდრ. აგრეთვე: უდ. ნიჯ. ჰუ-ნ „შენ“ (II პირის მხოლოდობითი რიცხვის ნაცვალსახელის მეორე ფუძე, რომელიც, შესაძლებელია, პარადიგმატულად უპირისპირდებოდა პირველს, მაგ.: ხინ. მიც. ოხ „შენ“ უგ „შენ“ (სახ.); შდრ. ას „მე“ (მიც.), ზგ „მე“), შდრ. შინ. ლუ; წახ. ლუ, ნათ. იგლ-ნა; შდრ. აგრეთვე: ჩეჩნ., ინგ., ბაცბ. ჰო, დარგ. ჰუ „შენ“. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 483 *ლუ-].

ჟან „ჩვენ“, მიც. ჟა-, ნათ. ბეში, უდ. ბეში „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. ჩუნ, ირ. ფუძე ჩა, ნათ. ჩი(ნ); თაბ. უჩუ, ნათ. იჩ; აღ. ჩინ, ნათ. იჩ; შინ. ჟი, ნათ. იშ-დგ; წახ. ში, ნათ. იში-; კრიწ. ჟინ, ირ. ფუძე ჟა-; ბუდ. ჟინ „ჩვენ“ (ექსკლ.); სხვ. დად.: ხუნძ. ნიჟ, ლაკ. ჟუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლეზგ. *ჯი-ნ, *ჯა, ნათ. *იჯ)]. უდ. აან, მიც. აა- „ჩვენ“, შდრ. თაბ. უაუ, ნათ. ია-; ბურშ. შინ, ნათ. იშ; რუთ. აა, ნათ. ია-დგ; არჩ. ნათ. ოლო, ულუ, დ-ოლო, ბ-ოლო, მიც. -ელ, უ-ელ, დ-ელ, ბ-ელ; ირ. ფუძე ლა-; კრიწ. იინ, ირ. ფუძე აა-; ბუდ. იინ, ირ. ფუძე იგ- „ჩვენ“ (ინკლ.); სხვ. დად.: ანდ. ილჰი-ლ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ: 786 (ს.-ლეზგ. *დლა-ნ, *დლა, ნათ. *-იდლ)].

ვა'ნ, მიც. *ვა'-, ნათ. ბე'ჭი; უდ. ვა'ნ, ნათ. ე'ჭი „თქვენ“, შდრ. ლეზგ. ქუ-ნ, ირ. ფუძე ქუ-; თაბ. უჩუ, ნათ. იჩ; ბურშ. ჩუნ, ნათ. იჩ; რუთ.(III) უე', ნათ. უშ-დგ; წახ. შუ, ნათ. უუშ-; არჩ. ჟენ, ნათ. უიშ; კრიწ. უინ, ირ. ფუძე უე; ბუდ. უინ; სხვ. დად. (ხუნძ. ნუჟ, ლაკ. ზუ და სხვ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1087 (ს.-ლეზგ. *ჯ'ე'-ნ, *ჯ'ა', ნათ. *-ი'ჯ')].

უდ. მე „ეს“ (ახლოს მყოფი); კავკასიის ალბანურში ეს ფორმა შემონახულია ადგილის ზმნისართში ემე „აქ“; შდრ. ლეზგ. -მ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ე. წ.

მასუბსტანტივებელი (ი-მ, ა-მ, ატა-მ და ა. შ.); თაბ. -მუ ჩვენებით ნაცვალსახელებში (დუ-მუ, ქუ-მუ, ღუ-მუ); დიუბ. მუ „ეს“; ად. მი „ეს“; რუთ. მი „ეს“; წახ. მა-ნ „ეს“; არჩ. -მუ მა-მუ ფორმაში „ის“ (მოსაუბრესთან ახლოს); სხვ. დად.: ლაკ. მუ „ის“ (მოსაუბრესთან ახლოს) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 843 (ს.-ლეზგ. *მჷ „ეს“)].

უდ. თაე „ის“; კავკასიის ალბანურში ეს ფორმა შემონახულია ადგილის ზმნისართში ეტე „იქ“; შდრ. ად. თი; რუთ. თი; არჩ. თო-ჟ, აგრეთვე: თაბ. დუ-მუ, ლეზგ. ა-ტა; სხვ. დად.: ლაკ. თა, ხუნძ. დო- „ის“. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 404 (ს.-ლეზგ. *თგ- „ის“)].

იჩ; უდ. იჩ „თვითონ“, შდრ. ლეზგ. ჟუჟ; თაბ. ჟუჟ; რუთ. ჟუჟ I, რიჯ II, მიც. ჯუ-ს I, ჯი-ს II; წახ. ჟუჟ I, იიჯ II, ნათ. ჯუ-ნა I, ჯე-ნა II; არჩ. ინჟ, ერგ. ჟუ I, ჟე II; კრიწ. იჯ II; სხვ. დად.: ანდ. ჟი- ‘cam’ და სხვ. შდრ. აგრეთვე: ლეზგ. ტიჩ, მრ. ჩებ; თაბ. უჩ, ნათ. ჩან, მრ. ჩიბ; ბურშ. იჩ, ერგ. ჩე, მრ. ჩაჟ; წახ. ნათ. ჩი-ნა III, ჩი-ნ IV; სხვ. დად.: დარგ. მრ. ერგ. ჩუ-ლი, მიც. ჩუ-ს და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 114; თალიბოვი 1980: 299; ჩკელ: 347 (ს.-ლეზგ. *ცოჟ (უ-იჟ I, რ-იჟ II), ირ. ფუძე *ჟი- I, *ჟე- II *ციჩ; (*ტ-იჩ, *მ-იჩ), ირ. ფუძე *ჩი- „თვითონ“ (III–IV)].

ჰანაჲ „რომელი“, შდრ. ლეზგ. ჰინ; ად. ნეჲ; წახ. ნე-ნ-; კრიწ. ჰან-; არჩ. ჰანნუ; სხვ. დად.: დიდ. ნჷ; ბეჟ. ნინ-მო.

ჰილ „რაიმე“, შდრ. არჩ. ჰელანა; სხვ. დად.: დარგ. სა-კალ.

რიცხვითი სახელები:

სა; უდ. სა „ერთი“, შდრ. ლეზგ. (ყველა დიალექტში) სა; თაბ. სა-ბ, დიუბ. სა-ტ; ად., ფიტ., ბურკ. სა-დ; ბურშ. სა-რ; ფიტ. სა; წახ., გილმ. სა; არჩ. ოს, საჲ-ტუ; კრიწ. სჷ-დ; ბუდ. სა-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. ცო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 69; გიგინეიშვილი 1977: 89; ჩკელ: 323 (ს.-ლეზგ. *სა)].

ჰა; უდ. ფაჲ (< *ყჲა) „ორი“, შდრ. ლეზგ. ჯჲჲ-დ; თაბ. ყჲ-ბ; დიუბ. ყჲ-ტ; ად., ფიტ. ყჲ-დ; ბურშ. ყჲ-რ; ბურკ. ცად; თფილ. ცუ-დ; რუთ. ჯჲჲ-დ; გილმ. ყო-ლლჷ; არჩ. ჯჲჲ; კრიწ. ჯჲჲ-დ; ბუდ. ყა-ბ; სხვ. დად.: ხუნძ. კი-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე:

[თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 137; ჩკელ: 924 (ს.-ლეზგ. *ჯ'აწ)].

ხიბ; უდ. ხიბ „სამი“, ლეზგ. ფუ-დ; თაბ. შუბუ-ბ; დიუბ. შიბბუ-ბ; ად. ხ'იბუ-დ; ბურშ. შიბუ-რ; რუთ. ხ'იბგ-დ; გილმ. ხ'ებგ-ლლწ; არჩ. ლ'ებ; კრიწ. შიბი-დ; ბუდ. შუბუ-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. ლაბ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 191; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 76; ჩკელ: 768 (ს.-ლეზგ. *ლ'ეფგ)].

ბიბ; უდ. ბიფა (< *ბიყა) „ოთხი“, შდრ. ლეზგ. ყუ-დ; თაბ. ძუყუ-ბ; ად. ძაყუ-დ; რუთ. ძუყუ-დ; გილმ. იოყუ-ლლწ; არჩ. ებყ; კრიწ. ძუყუ-დ; ბუდ. ძუყუ-ბ; სხვ. დად.: ლაკ. მუყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 489 (ს.-ლეზგ. *ძეჭყ)].

ჯო; უდ. ჯო „ხუთი“, შდრ. ლეზგ. ჟა-დ; თაბ. ხ'უ-ბ; დიუბ. ხ'უ-ჟ; ად. ჰა-ჟუ-დ; რუთ. ხ'უ-დ; წახ. ხ'ო-ლლწ; არჩ. ლ'ო, ლ'აჟა-ტუ; კრიწ. ჟგ-დ; ბუდ. ჟგ-დ; სხვ. დად.: დიდ. ლ'ე-ნო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 193; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ: 426 (ს.-ლეზგ. *ლ'აჟ)].

უჯ; უდ. უჯ „ექვსი“, შდრ. ლეზგ. რუგუ-დ; ნუტ. რუგუ-დ; თაბ. იირხ'უ-ბ; ად., ფიტ., ბურკ. იერხ'ი-დ; ბურშ. იერ-ში-რ; რუთ. რიხ'გ-დ; წახ. იიხ'გ-ლლწ; არჩ. დილ', დილიდტუ; კრიწ. რგხ'გ-დ; ბუდ. რგხ'გ-დ; სხვ. დად.: ლაკ. რაზ-, ხუნძ. ანლ'- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192–193; ჩკელ: 219 (ს.-ლეზგ. *რილ'გ)].

ვუ; უდ. ვულ „შვიდი“, შდრ. ლეზგ. ირი-დ; ყანდ. ურდუ-ბ; დიუბ. ურგუ-ჟ; ად., ფიტ., ბურკ. იერი-დ; ბურშ. იერი-რ; რუთ. იიჭგ-დ; გილმ. იიგგ-ლლწ; არჩ. ჟილ'; კრიწ. იგგგ-დ; ბუდ. იიიი-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. ანლ'-, ლაკ. არულ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ჩკელ: 247 (ს.-ლეზგ. *ჟირლ'გ-)].

მუ; უდ. მულ „რვა“, შდრ. ლეზგ. მუჭუ-დ; თაბ. მირჟი-ბ; დიუბ. მიჟუ-ჟ; ად., ბურკ. მუა-დ; ბურშ. მუა-რ; ფიტ. მუი-დ; რუთ. მგა-დ; წახ. მოლი-ლლწ; არჩ. მელ'; კრიწ. მიგი-დ; ბუდ. მგა-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. მილ'-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ლექსიკა 1971: 236; გიგინეიშვილი 1977: 86; ჩკელ: 315 (ს.-ლეზგ. *მენლ'წ)].

ვუმ; უდ. ვუმ „ცხრა“, შდრ. ლეზგ. კჷ-დ; ყურად. ჭჷ-დ; თაბ. ურჭჷ-ბ; დიუბ. ჰურჭჷ-ჷ; ად. მარჭჷ-დ; ბურშ. მერჭჷ-ურ; ფიტ. მერკჷ-დ; ბურკ. მერჭჷ-დ; რუთ. ჰუჭჷ-დ; წახ. მიჭჷ-ლლჷ; არჩ. უჭ; კრიწ. მიჭი-დ; ბუდ. ტიჭი-ბ; სხვ. დად.: ხუნძ. იჭ-, ლაკ. ურჭ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 208 (ს.-ლეზგ. *ჷ[ი]ლჭჷ-)].

ვიწ; უდ. ვიცჷ „ათი“, შდრ. ლეზგ. წჷ-დ; თაბ. მიწჷ-ბ; ად., ბურკ. იწჷ-დ; ბურშ. მიწჷ-ურ; ფიტ. მიწჷ-დ; რუთ. მიწჷ-დ; გილმ. მიწჷ-ლლჷ; არჩ. ტიწ; კრიწ. მიწჷ-დ; ბუდ. მიწჷ-დ; სხვ. დად.: დარგ. ტეწ-ალ, ხუნძ. ანწ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ჩკელ: 245 (ს.-ლეზგ. *ტიწჷ-)].

ყო; უდ. ჯა „ოცი“, შდრ. ლეზგ. ჯა-დ; თაბ. ჯა-ბ; ად. ჯა-დ; რუთ. ჯა-დ, გილმ. ჯა-ლლჷ; არჩ. ყა; კრიწ. ჯა-დ; ბუდ. ჯა-დ (ჯა-დ?); სხვ. დად.: ხუნძ. ყო- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 238; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 456 (ს.-ლეზგ. *ყა)].

ბაჭ-; უდ. ბაჩ- „ასი“, შდრ. ლეზგ. ტიშ; თაბ. ტარჷ; დიუბ. ტარჷა; ად. ბა'რშ; ბურშ. ტარშ; რუთ. ტაშ; გილმ. ტაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; სხვ. დად.: ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 588 (ს.-ლეზგ. *ტა'ლშ-)].

ზმნები და ნაზმნარი სახელები:

ბუ; უდ. ბუ „ყოფნა“ (მეშვ. ზმნა), შდრ. ლეზგ. მა; თაბ. ტუ; დიუბ. ტუჷჷ; ად. ე; ბურშ. ტუ; რუთ. მ-იცი; წახ. ტო- (კლასის ნიშნით: ტო-რ, ტო-ბ, ტო-დ); არჩ. ი; კრიწ. -ი; ბუდ. ტი; სხვ. დად.: კარ. ი-და და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 252 (ს.-ლეზგ. *ჷ)].

ბაი (< *ბაწ); უდ. ბუმ (< *ბუწ) „სავსე“, შდრ. ლეზგ. აწუზ, აწუნა; თაბ. ა-ბ-წუზ; ად. აწას; რუთ. ტერმ. ა-ტ-წერ; წახ. გაწას; არჩ. ა-ბ-წას; კრიწ. შაწ-დ „სავსე“; ბუდ. სარწარ, სგ-ბ-წგჯი (კაუზ. სერწი); სხვ. დად.: ხუნძ. წე-ზე, ლაკ. -უწი-ნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 255; გიგინეიშვილი 1977: 100; ჩკელ: 526 (ს.-ლეზგ. *ჷაწ „ავსება“, „გავსება“)].

ჰო(ა); უდ. ვა' „მორწმუნე“, „რწმენა“, შდრ. ხნუხ. ჰუ-ჟ-ღას (IV ჰად^ას) „აღსრულება“ (იმედის); არჩ. არჰას, არჰარ „ფიქრი“; კრიწ. ჟურღაჯ; სხვ. დაღ.: დარგ. არღეს „გაგება“, ხუნძ. ურღ-იზე „ფიქრი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 132].

ბო(ჰ)ესუნ მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნა, „გონება“, „ფიქრი“, „შერაცხვა“, „ზრახვა“; შდრ. შდრ. ლეზგ. ჭი-; თაბ. ლუ-ბ; აღ. ხი-ს; რუთ. დი-რ-ხ^ა-ას; წახ. ცა-ლ-ჰ-ას; კრიწ. იხ^ა- მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნები; არჩ. ა-რ-ჰ-ას „ფიქრი“, „გონება“; შდრ. აგრეთვე: უდ. ბაქსუნ „გახდომა“, „ყოფა“, შდრ. რუთ. ჟ-გქეს; არჩ. ქეს.

(უ)ფესუნ; უდ. ფესუნ „თქმა“, შდრ. ლეზგ. ლუჰუზ, ლაჰანა; თაბ. ფუზ; აღ. ფას; წახ. ეჰეს „ლაპარაკი“; არჩ. ბოს, ჟარ; კრიწ. ლგფგჯ, ლური, პროჰ. მუყუ; ბუღ. დუყუ, დგფგჯი; სხვ. დაღ.: დარგ. ე-ს „თქმა“, ხუნძ. ა-ბ-იზე „ლაპარაკი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 88; გიგინეიშვილი 1977: 138; თალიბოვი 1980: 277; ჩკელ: 625 (ს.-ლეზგ. *ციც^აგ)].

უკა- „თქმა (აწმყოს ფუძე)“; უდ. უქა- „თქმა“ (მყოფ. ფუძე) უქაღ „მთქმელი“, „მთხრობელი“, შდრ. ლეზგ. ლუკუნზ „თქმა“, „ლაპარაკი“; თაბ. ბ-იკუზ; ბურშ. ლი-კანას; წახ. ოკანას, ო-ბ-კენ; სხვ. დაღ.: დარგ. ლუკეს „წერა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 261; ხაიდაკოვი 1973: 134; ჩკელ: 634 (ს.-ლეზგ. *ცილკან „წერა“ (< „მოყოლა“?)].

ბოკოკესუნ; უდ. ბოქა-სუნ „წვა“, „ხრუკვა“, შდრ. ლეზგ. ქუზ, ქუნა; თაბ. უ-რ-გუზ; აღ. უგ^ას; ბურშ. იგის; არჩ. ბ-ოქას // ბ-უქას, ბ-ორქურ; კრიწ. უგაჯ; ბუღ. სუგორ, სუგოჯი; სხვ. დაღ.: დარგ. იგეს და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 245; გიგინეიშვილი 1977: 79; ჩკელ: 860 (ს.-ლეზგ. *ცოქ^აგ)].

ა(რ)ცესუნ; უდ. არცესუნ „ჯდომა“, „დაჯდომა“, შდრ. თაბ. დუ-ღ-სუზ „დასმა“; სხვ. დაღ.: კარ. კ-უს-აღა „დაჯდომა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 282 (ს.-ლეზგ. *ც[ო]სა)].

საქ-ფესუნ; უდ. საქსუნ „დაქცევა“, „ხელიდან გავარდნა“, შდრ. თაბ. აღღა-ღ-ქუზ; აღ. აღღადარქას „წაქცევილება“; ბურშ. აღთარქის „დასაძინებლად დაწოლა“; წახ. კიღ. ჰიღ^აქარას, ჰიღ^ა-ბ-ქერ; არჩ. ე-ბ-ქას, ბ-ერქურ; ბუღ. ზაშქი,

ჭაქეჯი; სხვ. დალ.: დარგ. ქა-ბ-ი-რქეს „წაქცევა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 144; ჩველ: 266 (ს.-ლევზ. *ცერქერ // *ცა-)].

ბოშესუნ; უდ. ბოშ-ესუნ „დასაფლავება“, დამარხვა“, „ციხეში ჩასმა“, შდრ. თაბ. ლიტი-შ-შუზ; რუთ. წ-ტ-შას; წახ. კეშეს; ბუდ. შარშუ, შაშუჯი „შერქმა“; სხვ. დალ.: ლაკ. ბ-აშა-ნ „ყრუდ დახურვა“, „ამოკეტვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 205 (ს.-ლევზ. *ცაშე „გარქმა“)].

ახაი „ღია“; უდ. კაი „ნათელი“, „ღია“, შდრ. ლევზ. აწა „ღია“, „გაღებული“; ად. დანას; წახ. კილ. აწას; არჩ. დახა-ას; ?ბუდ. კაწუ, კაწაჯი „გათქმა“ (საიდუმლოსი); სხვ. დალ.: ლაკ. ცაყან-ნ „ფართოდ გაღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 68; ლექსიკა 1971: 259; გიგინეიშვილი 1977: 134; ჩველ: 264 (ს.-ლევზ. *ცაწა „გაღება“)].

ბოჯესუნ; უდ. ნიჯ. ბაღ-ა-მესუნ „პოვნა“, შდრ. ?თაბ. რა-შ-ჯუზ; დიუბ. ა-ტ-ჯუს; ბურშ. რაწას; რუთ. გა-ტ-წას, მრ. გა-დ-წეს „თვალთვალი“, „ყურება“; კრიწ. ი-ბ-წაჯ; ბუდ. ირტი, გ-ბ-წაჯი; სხვ. დალ.: ჩირალ. -აწ- „ნახვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 121; ჩველ: 547 (ს.-ლევზ. *ცარყან „ნახვა“)].

ბართესუნ; უდ. ბართესუნ „გაშვება“, „დატოვება“, შდრ. ლევზ. თაზ, თუნა; თაბ. ლ-ი-შ-თუზ; ად., ბურშ. ათას; რუთ. ს-ა-ბ-თას; მრ. სა-ლ-თას; არჩ. ა-ბ-თის; კრიწ. მა-ბ-თერ-იჯ; ბუდ. იორთუ, მე-ბ-თირჯი; სხვ. დალ.: ხუნძ. თე-ზე „დატოვება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 62; ლექსიკა 1971: 257; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩველ: 271 (ს.-ლევზ. *მათარ)].

ბოდესუნ; უდ. ბოსთაუნ (< *ბოთ-სუნ) „ჭრა“, „თარგის გამოჭრა“, შდრ. ლევზ. ატაზ, ატუნა; თაბ. ქთა-შ-ტუზ; ად. ატას; ბურშ. ატის; რუთ. ჰა-ბ-ტას; წახ. ჰა-ბა-ტას „გაუკაცრიელება“; არჩ. ა-ბ-ტას, ბ-არტურ; ბუდ. იორო-ტუ, იო-ბ-ტუჯი; კრიწ. მა-ბ-ტერიჯ; სხვ. დალ.: ურახ. არტ-უს „თარგის გამოჭრა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 62; ლექსიკა 1971: 252; თალიბოვი 1980: 285; ჩველ: 272 (ს.-ლევზ. *მატუ)].

აკესუნ; უდ. აქასუნ „ნახვა“, შდრ. ლევზ. აქაზაზ, აქუნა; თაბ. ა-შ-გუზ „ძებნა“; ად. აგას; ბურშ. აგას // უგას „ძებნა“; რუთ. ა-ტ-გას, მრ. ა-დ-გას; წახ.

ჰნგჟას, ჰა-ჟ-გუ „ჩვენება“; არჩ. ბ-აქუს, ბ-არქურ; სხვ. დალ.: ლაკ. ქაჟაქაჟან „ნახვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 65; ლექსიკა 1971: 243; გიგინეიშვილი 1977: 78; ჩკელ: 255 (ს.-ლეზგ. *ცაქაჟან)].

ბიყესუნ, ბაყესუნ, ჰეყესუნ; უდ. აჯა-სუნ „აღება“, „ჭერა“, შდრ. ლეზგ. ყაზ, ყუნა; თაბ. ლადა-ღ-ღუზ; დიუბ. ნ-ჟ-ჯუს „გამოღება“; ბურშ. აჯას; რუთ. ჰა-ჟ-ჯას, მრ. ჰა-დ-ჯეს; წახ. ა-ჟ-ჯას, ა-ჟ-ჯგ, დურ. ა-ჟ-ჯანჯა; არჩ. ბ-აყას „დატოვება“; კრიწ. მიჯრიჯ; ბუდ. სურჯუ, სჟ-ჯურჯი; სხვ. დალ.: დიდ. -იჯირა „დაჭერა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 124; ჩკელ: 254 (ს.-ლეზგ. *ცაყაჟან)].

კალა; უდ. ვართ.-ზინ. ქაღა „კოჭლი“, შდრ. თაბ. ლაკ ხ'უზ „გადავარდნა“; რუთ. არკას „კოჭლობა“, ალკა-დ „კოჭლი“; გილმ. კაჟან „id“, არჩ. ლანკ-ბოს „კოჭლობა“; სხვ. დალ.: დარგ. -ალკა „კოჭლი“, ლაკ. ჟ-ალკა ტუნ „ფეხის არევა“, „ქანაობა“, ლინკ „კოჭლობა“, ჩეჩნ. ლანკა „კოჭლი“ (იხმარება უარყოფით კონტექსტში). იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 261 (ს.-ლეზგ. *ცალკან- // *ლაკან- „კოჭლობა“)].

ჰედესუნ „მოსვლა“; უდ. ეღალო „მოსული“, ვართ.-ზინ. ე-სუნ, ნიჯ. ემ-სუნ „მოსვლა“, შდრ. ლეზგ. ჟ'უზ „მოსვლა“; თაბ. ღ'უზ „id“; ღ'აზ; ყანდ. ღ'უზ, აღ'უზ; დიუბ. ჟ'უს, აჯ'უს; ?წახ. ჰოღა; აღ. ბა'ს; თფიდ. ჟ'ან; რუთ. ჟ'ულ'უს „წასვლა“; არჩ. ჟ'ეს, დურ. ორჯ'ირ; ბ-ერჯ'ას; ბუდ. ჩაღარ (შდრ. ჩიღი „წაღება“); სხვ. დალ.: ხუნდ. ყოყინე „გზის დაწყება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 572 (ს.-ლეზგ. *ციჯ'ან „წაღება“)]. შდრ. აგრეთვე: ლეზგ. აყაზ, აყუნა „მოხვედრა“, „მორტყმა“; თაბ. რუ-ღ-ყუზ; აღ. რუყას; რუთ. ლან-ჟ-ყას (შდრ. აგრეთვე ქ-იყას „შეხება“); წახ. კილ. აჟადყარას „დაწევა“; არჩ. ე-ბ-ყის; კრიწ. ჟოყუჯ „პოვნა“; ბუდ. ჩურაყარ; სხვ. დალ.: ახვ. -უყუ „მიღწევა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 269 (ს.-ლეზგ. *ირყან „მიღწევა“)].

ბიხესუნ; უდ. ბიხსუნ „შობა“, „გაჩენა“ (შდრ. უდ. ხოღ „შთამომავლობა“), შდრ. ლეზგ. ხაზ, ხანა, ბრძ. ხუზ // რუხუზ; თაბ. ხუზ; აღ. უხას; ბურშ. რუხას; რუთ. ჰუ-ხჟას; წახ. უხას; კრიწ. ხუდიჯ, რუხრი, ბრძ. სანხერ; ბუდ. ხოსუ; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 576 (ს.-ლეზგ. *ციხჟა)].

ბიყესუნ, ბაყესუნ; უდ. ბიჯასუნ „ჭერა“, „პყრობა“, შდრ. თაბ. დ-იჯუზ; არჩ. ხოს; სხვ. დალ.: ჰუნძ. -ოხა „აღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 98; ჩკელ: 646 (ს.-ლეზგ. *ციკვ „პოვნა“)].

*ჰეჩესუნ (< ჰეჩალ სრ. სახის მიმდ.); უდ. ეჩ-სუნ „მოტანა“, „მოყვანა“, შდრ. ლეზგ. ჯაჩუზ, ჯაჩუნა; წახ. სა-ბა-ჩეს „მიღება“, „წაღება“; სხვ. დალ.: დარგ. -ურ-ეს „კრეფა“, ხუნძ. -აჩ-იზე „წაღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 254 (ს.-ლეზგ. *ჯაჩგ „აღება“)].

ბუკუს „საზომი“; უდ. უსქასუნ „აზომვა“, შდრ. ლეზგ. ალცუმიზ; თაბ. დერ-ცუზ; აღ. ალცას; ბურშ. ალცანას; ხნუხ. ჰა-ბ-ცჴას, დურ. ტა-რაცურ; არჩ. ა-ბ-სმუს; კრიწ. ტუნციჯ; ბუდ. სონსუ, სე-ბ-სინჯი; სხვ. დალ.: ხუნძ. -ორცინე „აზომვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 250-251; გიგინეიშვილი 1977: 90; ჩკელ: 260 (ს.-ლეზგ. *ჯალცჴან „აზომვა“, „აწონვა“)].

ბიდესუს; უდ. ბესუნ „კეთება“, შდრ. ლეზგ. იდიზ, ატუნა, ბრძ. ამა; თაბ. აპუზ (შდრ. აყუზ „ჩაჭედვა“); რუთ. ტ-აყას; წახ. ჰანს // ჰაყას; არჩ. ას; კრიწ. დერიჯ // ძანჯჯ; ბუდ. სიცი, სტყურჯი; სხვ. დალ.: ლაკ. ა-ნ „კეთება“, „შობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 124; ჩკელ: 257 (ს.-ლეზგ. *მაყა)].

ყარი-ბიდესუს „გახმობა“; უდ. ჯარი „მშრალი“, შდრ. ლეზგ. ყურაზ, ყურანა; თაბ. უ-რ-ჯაუზ „გახმობა“ (პურისა); აღ. რუჯჴას; ბურშ. ურჯჴას; არჩ. ყურას, ბრძ. ყურაყა; ჯჴას „შემრობა“, „აორთქლება“. იხ. აგრეთვე: ლეზგ. ყურუ, ხლუტ. ჯურჯურ, აღ. რუჯჴუ-ჴ, რუთ. ჯურუ-დ; წახ. ჯურუ-ნ, ბუდ. ჯურუ; სხვ. დალ.: ხუნძ. -აყჴა-ზე „ხმობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 632 (ს.-ლეზგ. *ციყჴარ „ხმობა“)].

დაი „მწვანე“; უდ. დამ // დამი „უმი“, „მწვანე“ (ვართ.-ზინ. დხი „მწვანე“), შდრ. ხივ. ურხუზ „მოშარდვა“; რუთ. სჴ-ტ-ხას; წახ. ალექხას „დნობა“; ბუდ. სოხურუ „მოშარდვა“; იხ. აგრეთვე: აღ. დიხ-ჴ „სველი“. სხვ. დალ.: ხუნძ. -ილ-იზე „გადასვლა თხევად მდგომარეობაში“, ლალა-ზე „მორწყვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 278 (ს.-ლეზგ. *ცილარ „დასველება“)].

უპ, აწმყოს ფუძე ბი-ლ^ა-; უდ. ბიდე-სუნ „მოკვდომა“, „მოკვლა“, შდრ. ლეზგ. რეყიზ, ყენა, ბრძ. დიყ; თაბ. დი-ტ-კუზ; არჩ. კის, კარ; ალ. კას; ბურშ. კის; რუთ. ტ^ა-იყეს, მრ. დგ-ყგრყას; წახ. ჯეკეს; კრიწ. ყ^ა-მიჯ, დურ. რგყ^არი, ბრძ. ს^აყ; ბუდ. სარყარ, საყაჯი; სხვ. დალ.: ახვ. ილ^ა-რულ^ა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ზოკარევი 1961: 63; გიგინეიშვილი 1977: 103; ჩკელ: 662 (ს.-ლეზგ. *ცილ^აე)].

ბუყესუნ, უდ. ვართ.-ზინ. ბუჯასუნ „ნდომა“, „ყვარება“, შდრ. ლეზგ. კან ხ^ა-უნ; თაბ. ქ^ა-უნ ხ^ა-უზ; დიუბ. გციჯუს; ალ. ქ^ან ხ^ას; რუთ. ტ^ა-გგას; წახ. კილ. გქ^ანას; არჩ. ლ^ან; კრიწ. იქ^აჯ; ბუდ. ტერმ. დიქგჯი; სხვ. დალ.: ხუნძ. -ოლგ^ა-იზე და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ზოკარევი 1961: 75; ლექსიკა 1971: 253; გიგინეიშვილი 1977: 111; ჩკელ: 645 (ს.-ლეზგ. *ცილ^ან)].

ეხ, უდ. ეხ „მკა“, შდრ. ალ. იხ^აეს; კრიწ. იხ^აჯ; ბუდ. სუხ^აუ, სიხ^აოჯი; სხვ. დალ.: ხუნძ. ლ^აილ^ა-იზე „მკა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [კლიმოვი 1968: 227; ჩკელ: 663 (ს.-ლეზგ. *დილ^ან „თიბვა“, „მკა“)].

უქესუნ, უდ. უქესუნ „ჭამა“, შდრ. არჩ. ქუმმუს; სხვ. დალ.: ხუნძ. ქ^აინე და სხვ. შდრ. [გიგინეიშვილი 1977: 80-81; ჩკელ: 207 (ს.-ლეზგ. *ციქ^ან)].

ა^აქ-ფესუნ „სირბილი“, „სწრაფვა“, შდრ. ალ. ჰუქ; სხვ. დალ.: ხუნძ. -ექე-

და-ლ^ა-ეს „მიცემა“, „მოცემა“, შდრ. ლეზგ. ლ^ა-უნ (< *ულ^ა-უნ); თაბ. ლ^ა-უზ; ალ. დ-ეს; რუთ. ჯგ-ტ^ა-უნ; წახ. ჯი-ლ-ეს; სხვ. დალ.: ხუნძ. ლ^აზე; დიდ. ნე-ლ^ა-ა; დარგ. ლ^ა-იზ || გ-ეზ; ლაკ. უ^ალ-უნ.

ძეხესუნ; უდ. ლახსუნ „დადება“, „ჩამოდება“, შდრ. ლეზგ. ავახ^აიზ „ჩაგორება“, „ჩამოსვლა“, ავახ^აიზ „ჩამოყრა“; თაბ. ა-ტ-ხ^ა-უზ; ალ. ლარხ^ას; რუთ. ხ^ანდ, ლი-ხ^ა-ინ; წახ. ყაყა-ტ^ა-ხ^ას; ბუდ. არახ^ანარ; არჩ. ელ^ას; ხინ. ჩე-შ-ირი (< *ჩე-ხ^ა-ირი) „დადება“, „ჩამოდება“; სხვ. დალ.: ხუნძ. ლ^ა-ეზე; ახვ. ბი-ლ^ა-ურ-ულ^ა; დარგ. [ქა]-ბი-ხ^ა-ეს; ლაკ. ბი-შ-ინ (< *ბი-ხ^ა-ინ, შდრ. ნამყოს ფორმა: ბი-ტ^ა-ხ^ა-უნნი) „id“.

იგესუნ „ციმა“, „გვემა“, „ტანჯვა“, „დაციმა“, შდრ. ლეზგ. გა-თ-უნ; წახ. გე-თ-ას.

ბეტალა-ბიდესუნ „გაყოფა“, შდრ. წახ. ბიტალ-აყას; სხვ. დალ. ბურ-ტ-ეს; ბეჟ. ბ-იტალ.

-**ოშ** (*ლატივის ფორმათა მაწარმოებელი), უდ. **ოშ** „ბოლო“, შდრ. ლეზგ. **სიჷ**, -ი; თაბ. უშ^შ, -ნი; დიუბ. უჟ^ჟ; ად. სიზ, -ი; ბურშ. სიჷ; ფიტ., ბურკ. სიჷ; წახ. სიჷ. -გნ IV „კიდე“; არჩ. სოზ, ლოკ. სეზე, მრ. -ოთ IV; კრიწ. სიჷ // სუჷ IV; ბუდ. სიჷ IV; შდრ. ლაკ. სიჷა „გვირაბი“ (< *^ა“ხვრელი“) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 108; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 584 (ს.-ლეზგ. *საჟუ, -გ „პირი“)].

4.2. ნასესხები ლექსიკა

კავკასიის ალბანურში გვხვდება ქართული, სომხური, ბერძნული, სირიული, სპარსული და სხვა ენებიდან ნასესხები ლექსიკა. ზოგჯერ სესხების წყაროს დადგენა ჭირს. წარმოგიდგენთ ზოგიერთ ნასესხებ ლექსემას:

კავკ.-ალბ.	მნიშვნ.	ქართული	სომხური	ბერძნული	სირიული	სპარსული
აბა	აბბა	აბბა	Աբբա	Αββα	აბბა	
აბაზაკ	ავაზაკი	ავაზაკი	Աւազակ			*ა-ჷაზაკ
ავაზან	აბაზანა	ავაზანი	Աւազան		آوازانه	*ა-ჷაზან
ანგელოს	ანგელოზი	ანგელოზი		Αγγελος		
აშარკეტ	მოსწავლე		Աշակերտ			*აშაქერტ
აწწიბა(ა) /აკსიბა(ა)	ადდგომა	ადვსება-ა				
აჰა, ააჰა	აჰა	აჰა	Ահա			
აჟრე (ფესუნ)	ქება		Աչրինա			ა-ჟერ
ბაზმაცუნ	ვახშმის სტუმრები		Բազմական			ბაზმ (პართ.) საჭმელი
ბამგენ	კურთხეული					*ბამგენ
ბორზ (ფესუნ)	მუშაობა, შრომა					ბარზ (პართ.)
ბოჯვარ	საცეცხლური	ბერვარი	Բոյվար			*ბრდიზარ
გარაზმან	საფლავი		Գառնական			
დაგ(ი)ნ	დინარი	დანგი	Դանգ		დანკა	დანგ
დახტაკ	ფიცარი		Տախտագ			თახთაგ
დევ/დეჷ	დევი	დევი	Դև			დეჷ
დურუდ	ხე, ძელი					დარუბდაგ

						ჯვარცმული (პართ.) ?
ეკლესი	ეკლესია	ეკლესია	Εκκληση	Εκκλησια	აკლრსნ	
ვარზ	ჯილდო, ჯამაგირი		ქარძ			ტარზა (ახ. სპარს.)
ვარტაპეტ	მსწავლებელი		ქარითაყესი			*ვარდაფეთ
ვაშამაკ	სუდარი	ვარშამაგი	ქარჯამასკ			ტუშმა (სოგდ.), ბშშმა (ახ. სპარს.)
თარგმნან(უ)ნ	თარგმნა	თარგმანება	თარგმანთქის			*თარგუმნუ
ისკაპოს	ეპისკოპოსი		თაქსიკიუსი	Επισκοπος	ეპისკუფან	
კათოლიკე(უ)ნ	კათოლიკე	კათოლიკე	თაქოთიქს	Καθολικη	კათ'ოლოგან	
კალა	კოჭლი		თაყ			
კილტ	კლიტე	კლიტე		Κλεις	(ა)კლრდნ	
ლაკენ	თასი		ლასისა, ლასის	Λακος		ლანგან (ახ. სპარს.)
მადილ/ მიდილ	მადლი	მადლი				
მანანა	მანანა	მანანა	მანანას	Μαννα	მანნ	
მარმინ	სხეული		მარმინ			
მარლავენ	წინასწარმეტყ- ველი		მარლაქს			*მარლა-ტენ/ -დენ
მოგ	მოგვი	მოგუ-	მოგ	Μαγος		მოგ
მუშაკ	მუშა	მუშაკი	მუშაკ			
ნა'	ნავი	ნავი	ნას	Ναυς		ნაუ
პასექ	პასექი	პასექი	ნასექ	Φασεκ	ფასექ	
პაჭარ	მიზეზი		ნასჯარ			*ფათ-ჩარ
პილინძ	სპილენძი, ბრინჯაო	(ს)პილენძი	ნიქს			ბრინჯ
სალმოს	ფსალმუნი	ფსალმუნი	სალმოს	Ψαλμος		
სა'ურზელ	სავარძელი	სავარძელი				
სახედ	სახე	სახედ				
ტალავარ	კარავი	ტალავარი	თალავარ			თალაუნარ (პართ.)
ფუსაკ	გვირგვინი		ნასაკ			ფუსაქ (სოგდ.), ფუსაკ

						(პართ.)
ქალაქ	ქალაქი	ქალაქი	ქალაქი		ქარქ	
ქაპანა	მღვდელი		ქაქანა		ქაქან	
ქრობაჯ	ქერუბიმი	ქერობინი	ქროქქ	Χερουβιμ	ქრობ	
შამბატ/შანბატ	შაბათი	შაბათი	შაქაქ	Σαββατον	შაბტ	შამბათ (პართ.)
ჭატარ	ტამარი	ტამარი	ჭაქარ			თაქარა
მანამაკ	წინწილა	წინწილა	მანგაქ	Κυμβαλον	სესსგლ	
ხარტაკ	ნაწილი, ნაჭერი		ხარტაქს			ხურდა < *ხ"ერთაქ
ხეხერ	ხერხი	ხერხი				
ხომაკ	სიცხე, პაპანაქება	ხორმაკი	ხორქაქ			ჰომგ ცხელი ქარი
ხორან	საფარი		ხორან			*ხუადან
ჯიპ	წიგნი, წერილი		ჯიქი მწერალი			დიფრ (მვ. სპარს.)
ჰამბაჟ	ამბავი	ჰამბავი	ჰამბაქ			*ჰამ-ბაჟ
ჰარიკ	ხარკი	ხარკი	ჰარქ			ჰარგ, ჰარნგ
ჰეთანოს	წარმართი		ჰეთანოს	Εθνος		

აღსანიშნავია კავკასიის ალბანურზე ქართული ენის გავლენა. ქართულიდან ალბანურმა ისესხა როგორც ქრისტიანული (**ახსიბა(ა)/ახწიბა(ა)** „აღდგომა“, **მადილ/მიდილ** „მადლი“), ისე საერო ტერმინები (**სა'ურზელ** „სავარძელი“, **სახეი** „სახე“, **ხეხერ** „ხერხი“). ამას გარდა, ალბანურში სავარაუდოდ ქართულის მეშვეობით შევიდა ისეთი სიტყვები, როგორებიცაა **კილტ** „კლიტე“ (< სირ.(ა)კლრდ), **პილინძ** „სპილენძი“, **მუშაკ** „მუშაკი“ (შდრ. სომხ. **სუაქ მშაკ**), **ეკლესი** „ეკლესია“, **ანგელოს** „ანგელოზი“ და სხვა.

სომხურადან ალბანურში შევიდა **მარმინ** „სხეული“, **კალა** „ბრმა“ და, სავარაუდოდ, **გარაზმან** „საფლავი“ (შდრ. სომხ. **გარეჟმან**). სომხურის მეშვეობით უნდა იყოს შეთვისებული **სალმოს** „ფსალმუნი“, **ვაშამაკ** „სუდარი“, **ჰეთანოს** „წარმართი“ და სხვა.

ბეძულიდან და სირიულიდან ნასესხები სიტყვები კავკასიის ალბანურში შესულია, როგორც წესი, სომხურისა ან (// და) ქართულის გზით. გამონაკლისია

სიტყვა ქობააჯ „ქერუბიმი“ (სირ. ქრῶβ, შდრ. ქართ. ქერობინი, სომხ. Գրուբիք ქროვბჭე, ბერძ. Χερουβιμ).

განსხვავებით ამისა, სპარსული ნესესხობების უმეტესობა უშუალოდ სპარსულიდან ისესხა კავკასიის ალბანურმა, მაგ., აჭრე-(ფესუნ) „ქება“ ~ საშ.-სპარს. 𐭠𐭣𐭥, შდრ. სომხ. Աւիրնէմ ავჰრნემ; ფუსაკ „გვირგვინი“ ~ პართ. ფუსაკ, სოგდ. ფუსაქ, შდრ. სომხ. Պսակ քსაკ და სხვა. ზოგჯერ არაირანული წარმოშობის ლექსემა სპარსულის გზით უნდა იყოს მოხვედრილი ალბანურში, მაგ., შამბატ/ შანბატ „შაბათი“ ~ პართ. შამბათ, შდრ. ქართ. შაბათი, სომხ. Շաբաթ შაბათ, ბერძ. Σάββατον, სირ. შაბთჲ და სხვა.

4.3. ონომასტიკა

კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში გვხვდება მხოლოდ ბიბლიური საკუთარი სახელები. წარმოგიდგენთ ზოგიერთ მათგანს:

კავკ.-ალბ.	ქართული	სომხური	ბერძნული	სირიული	ებრაული
აბელ	აბელ	Աբել	Αβελ	ჰაბელ	ჰაბელ
აბრაჰამ	აბრა(ჰ)ამ	Աբրահամ	Αβρααμ	აბრანჰამ	აბრანჰამ
ანდრეას	ანდრეა	Անդրեաս	Ανδρεας	ანდრე'ოს	
აუგუსტოს	აგუსტოს	Աւգոստոս	Αυγουστος	აგუსტოს	
აპარონ	აპრონ	Ահարոն	Ααρων	აპრონ	აპრონ
ბარაკ	ბარაკ	Բարակ	Βαηακ	ბარანკ	ბარანკ
გედეონ	გედეონ	Գեդեոն	Γεδεων	გედე'უნ	გიდე'ონ
და[ავი]თ	დავით	Դաւիթ	Δαυιδ	დაუ'იდ	დაუ'იდ
ელი(ა)ა	ელია	Էլիա	Ηλιας	ელრან	ელრანჰუ
ელისაბეთ	ელისაბეთ	Եղիսաբեթ	Ελισαβετ	ელრანბა'	ელრანბა'
ელიშა	ელისე	Եղիսե	Ελισαιος	ელრანა'	ელრანა'
ერემიდა	იერემია	Երեմիա	Ιερεμιας	ერამან	იერემანჰუ
ეშადა/ისა	ესაია/ესადა	Էսայա	Ησαιας	ეშა'ან	იეშა'ანჰუ

ზაქარი(დ)ა	ზაქარია	Ζαχαρίας	Ζαχαρίας	ზეჰარამ	ზეჰარიომჰ
თომას	თომა	Θωμάς	Θωμάς	თა'უმა	
ისაკ	ისა(ჰა)კ	Ἰσαακ	Ἰσαακ	ისჰჰჰ	დისჰჰჰ
ისტეფანოს	სტეფანე	Στεφάνου	Στεφανος	ესტეფანოს	
კირინეს	კვრინჰს	Κυρήνης	Κυρηιος	კურინოს	
ლააზარ	ლაზარე	Λαζαρος	Λαζαρος	ლე'ზარ	
ლუკას	ლუკა	Λουκᾶς	Λουκᾶς	ლუნკოს	
მათეოს	მა(ტ)თეოს	Ματθαίου	Μαθθαιος	მათად	
მართა	მართა	Μάρθα	Μαρθα	მართა	
მარამ	მარიამ	Μαριαμ	Μαριαμ	მარამ	
მუსე, მუსჰს	მოსე	Μωϋσῆς	Μωσθης	მუმე	მომეჰ
ნემან	ნემან	Νεμαν	Ναιμαν	ნა'მან	ნა'ჰმან
ნათანაელ	ნათანაჰლ, ნათანაელ	Ναθαναήλ	Ναθαναηλ	ნათანად'ლ	ნეტანგ'ელ
დაკობ, -ოს	იაკობ	Ίακωβ	Ιακωβ	და'კუმ	და'ჰკობ
დესო	ესავ	Ἰσάκ	Ἰσακ	'ისუმ	'ესა'უმ
დ[ესუ]ს	ი[ეს]უ	Ἰησοῦς	Ἰησους	დემუმ'	დემუნა'
დემ	იესე	Ἰεσσαί	Ιεσσαί	დიზად	დიზად
დემო	ისო	Ἰησοῦς	Ἰησους	დემუ	დემუნა'
დო(ვ)ჰ(ან)ან	იოვანე, იოჰანე	Ἰωάννης	Ἰωαννης	დუმჰანან	დუმჰანან
დოსჰ	იოსეს, იოსჰტოს	Ἰωσήφ	Ἰωσθης	დოსრ	
დოსეფ, დოსჰფ	იოსეფ, იოსებ	Ἰωσήφ	Ἰωσθφ	დაუმესეფ	დოსესეფ
დუდად	იუდა	Ἰουδᾶς	Ιουδας	დიჰუმდან	დუმჰუმდან
დუნან	იონა	Ἰωνᾶς	Ἰωνα	დუნან	დონან
ჰაუმლოს	ჰავლე	Παύλος	Παυλος	ფაუმლოს	

პეტროს	პეტრე	Πετρος	Πετρος	ფეტორს	
პილატოს	პილატე	Πιλατος	Πιλατος	ფრლათრს	
რაქელ	(3)რაქელ	Ραχηλ	Ραχηλ	რაჭელ	რანჭელ
სალომე	სალომე	Σαλωμη	Σαλωμη	შალუმ	
სამუ-წლ/ სამუ-ელ ?	სამოელ	Σαμουηλ	Σαμουηλ	შემშ'ელ	შემშ'ელ
სიმონ	სიმონ	Σιμων	Σιμων	შემ'უნ	შიმგ'ონ
ტიმოთეოს	ტიმოთეოს	Τιμοθεος	Τιμοθεος	თიმოთე'ოს	
ტიტოს	ტიტე	Τιτος	Τιτος	თიტოს	
ფილიპ(პ)ოს	ფილიპე	Φιλιππος	Φιλιππος	ფილბფფოს	
ქ[რისტო]ს	ქ[რისტ]ე	Χριστος	Χριστος		
ჰამუს	ამოს	Αμας	Αμας	'ამუს	'ამოს
ჰეროდ-ეს/ ჰეროდ-წს	ჰეროდე	Ηρωδης	Ηρωδης	ჰეროდეს	
ჰეროდიუ	ჰეროდია	Ηρωδια	Ηρωδια	ჰეროდია	

კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში დადასტურებული ბიბლიური სახელების ნაწილი ბერძნულ ტრადიციას ასახავს ისევე, როგორც ეს არის სომხურსა და ქართულში, ამასთან, მთელი წყება სახელებისა (**აბრაჰამ** „აბრაამი“, **აჰარონ** „აარონი“, **ელიშა** „ელისე“, **ემადა** „ესაია“, **იოჰანან** „იოანე“, **მარდამ** „მარიამი“, **მუსე** „მოსე“, **ლააზარ** „ლაზარე“, **ემე** „იესე“, **ემეო** „ისო“, **დუნან** „იონა“, **ჰამუს** „ამოსი“) უშუალოდ სემიტური ენების ფორმებისაგან უნდა მომდინარეობდეს. ამავე რიგისა უნდა იყვნენ შემდეგი სახელები, როგორებიცაა – **ელია** „ელია“, **ერემია** „იერემია“, **ზაქარია** „ზაქარია“, **ისა** „ესაია“ და **ისტეფანოს** „სტეფანე“, თუმცა უკანასკნელი ფორმა, შესაძლებელია, საკუთრივ ალბანურის ნიადაგზე წარმოქმნილი იყოს, რადგან კავკასიის ალბანურში არ დასტურდება თანხმოვანთა თავმოყრა სიტყვის აბსოლუტურ ანლაუტში.

კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებში გვხვდება შემდეგი გეოგრაფიული სახელები:

კავკ.-ალბ.	ქართული	სომხური	ბერძნული	სირიული	ებრაული
არაზიდა	არაზია	Արաբիա	Αραβια	არაზრდა	‘არაზ
არიმათა	არიმათია	Արիմաթես	Αριμαθια	რამთა	
ბეთლაჰემ	ბეთლემ	Բեթլեհեմ	Βηθλεεμ	ბეთ-ლჰემ	ბეთ-ლეჰემ
ბითანი	ბეთანია	Բեթանիա	Βηθανια	ბეთ-‘ანა	
გალილეა/ გალილ’ეა	გალილეა	Գաղիლეს	Γαλιλαια	გალრლ	გალრლ
დამასკოს	დამასკე	Դամասկոս	Δαμασκος	დარ-მსუჯ	დამმსეჯ
ერუსალემ	ი[ერუსა]ლ[ემ]	Երուսաղեմ	Ιεροσολυμα	ურუმლემ	ეგრუმლაიმ
ეფრაიმ	ეფრაიმ	Եփրայիմ	Εφραϊμ	აფრემ	ეფრამიმ
იჰუდა	ჰურასტან-ი	Հրեաստան	Ιουδαια	ეჰუდა	
კანა	კანა	Կանա	Κανα	კანთე	
კაფარნა(ჰ)ომ	კაფარნომ/ კაფარნაუმ	Կափարնաուმი	Καφαρναουμ	ქეფარნაჰუმ	
ნაზარეთ/ ნაზარეთ	ნაზარეთ	Նազարեթ	Ναζαρεθ	ნასრათ	
იორდანან	იორდანე	Յորդանան	Ιορδανης	იორდანან	იორდან
სერებთა	სარეფთა	Տարեփա	Σαρεπτα	სარფათ	სარეფათჰ
სიონ	სიონ-ი	Սիօն	Σιων	სეიონ	სიონ
ტიბერია	ტიბერია	Տիբերիա	Τιβεριας	ტიბერიდოს	
ქანანა	ქანან-ი	Բանան	Χανααν	ქენა‘ან	ქენა‘ან
შილოჰამ/ შილოჰან	სილოამ	Սիլովամ	Σιλωαμ	შილუჰან	შელაჰ
ჰერმონ	ერმონ-ი	Հերմոն	Ερμωνιμ	ჰერმონ	ჰერმონიმ
ჰრამა	ჰრამა	Հրամա	Ραμα	რამთა	რამჰ

ამ შემთხვევაშიც ალბანურ-სემიტური უშუალო პარალელები საგრძნობია: **არაზიდა** „არაზეთი“, **ბეთლაჰემ** „ბეთლემი“, **იჰუდა** „იუდეა“, **კაფარნაჰომ** „კაპერნაუმი“, **იორდანან** „იორდანე“, **შილოჰამ/ შილოჰან** „სილოამი“.

ალბანურ პალიმფსესტებში გვხვდება შემდეგი ეთნონიმები:

კავკ.-ალბ.	ქართული	სომხური	ბერძნული	სირიული	ებრაული
ასორუნ	ასური	Ասորի	Συρος	არმნან	
ასორუხ	ასურნი, ასურეთი	Ասորիք	Συρια	სურნან	
გალილ(ე)აუხ	გალილეა	Գաղիլեացիք	Γαλιλαια	გალრლან	გალრლ
ებრაუნ	ებრაელი	Եբրայեցիք	Εβραϊσσι	‘ებრანდ	
ებრაუხ	ებრაელნი	Եբրայեցիք	Εβραϊσσι	‘ებრანდ	
ეგიფტოსუხ	ეგვიპტე, მეგვიპტელები	Եգիպտացիք	Αιγυπτος	მესრენ	მისრანდგმნჰ
ელლაუნა	ბერძენი	Յունաքէն	Ελληνισσι	აუნრანდ	
ევესაუხ	ევესელნი	Եփեսացիք	Εφεσισσι	ეფესრან	
ვაჩარ	ჭურია	Հրեայ	Ιουδαϊος	ეგჰტუნან	ეგჰტუნ
ზადოკაუხ	სადუკველნი	Տառնուկեցիք	Σαδδουκαϊσσι	ზადტუნან	
თესალონიკ(ე)უხ/ თესალონიკ(ე)უხ	თესალონიკელნი	Թեսալոնիկեցիք	Θεσσαλονικεϊς	თესალრნრან	
ი[სრა]ლ	ისრაელი/ ისრაელი	Ի[սրայ]լ	Ισραηλ	დისრან	დისრან
ი[სრა]ლუნ	ისრაელიტელი	Ի[սրայ]լացի	Ισραηλιτης	ზარ დისრან	
ისკარიოთ(ვ)უნ	(ი)სკარიოტელი	Իսկարիოթացի	Ισκαριωτης	სკარან	
კორინთაუხ	კორინტელნი	Կορινթացիք	Κορινθισσι	კორინთან	
მადელაუნ	მადე(ლ)ნელი	Մադաղէնացի	Μαγδαληνη	მადელანათან	
ნაზორაუნ	ნაზარეველი/ ნაზარეველი	Նազովրեցի	Ναζαρηθος	ნასრან	
სამარ(ი)აუნ	სამარიტელი	Տամարացի	Σαμαριτης	შმრანათან	
სამარაუხ	სამარიტელნი	Տամարիցիք	Σαμαριται	შმრან	შომგონრ
სიდონაუხ	სიდონია	Սիդոնացիք	Σιδωνια	სადან	სრდონ
ფარისაუხ	ფარისეველნი	Փարիսեցիք	Φαρισαϊσσι	ფარან	
ჰრომაუხ	ჰრომელნი	Հռովմայեցիք	Ρωμαιοσσι	რჰმან	

აქ ალბანურ-სემიტური უშუალო პარალელები არ არის დიდი. მათ რიცხვს შეიძლება მხოლოდ ერთი ფორმა **ზადოკაუხ** „სადუკველნი“ მივაკუთვნოთ, მაშინ როდესაც ბერძნული ენიდან უქველად გვაქვს შემდეგი ფორმები: **ეგიფტოსუხ** „ეგვიპტელები“, **ისკარიოთ(ვ)უნ** „ისკარიოტელი“, **სამარ(ი)აუნ**, **სამარაუხ** „სამარიტელი“, „სამარიტელნი“, **ფარისაუხ** „ფარისეველნი“. განსაკუთრებით

აღსანიშნავია ფორმა ელლაუნა „ბერძენი“, რომელიც უშუალოდ ბერძნულიდან ნასესხებია და არ დასტურდება არც სომხურსა და არც ქართულში.

ანტროპონიმთა შორის სემიტურ-ალბანური პარალელების დიდი რაოდენობა, რომლებიც არ დასტურდება სომხურსა და ქართულში, მიგვანიშნებს სირიულ-არამეულის დიდ გავლენაზე კავკასიის ალბანურ ენაზე. ეს შესაძლებელია აიხსნას როგორც სირიულ-არამეულის ფართო გავრცელებით კავკასიის ალბანეთში, ისე იმითაც, რომ ბიბლიის თარგმანი კავკასიის ალბანურ ენაზე, რომელიც შემოგვრჩა პალიმფსესტების სახით, განხორციელდა წმინდა მიწაზე, სადაც, თუ მოვსეს კალანკატუაცის ვენდობით, ალბანური სამონასტრო კერები არსებობდა.

ი. გიპერტისა და ვ. შულცეს აზრით კი, სემიტური ნასესხობები კავკასიის ალბანურში მოხვდა არა უშუალოდ, არამედ ბიბლიის სომხური თარგმანის მეშვეობით, რომელიც ჩვენემდე არ მოღწეულა [გიპერტი და სხვ. 2009: II-84], თუმცა ეს მსჯელობა არცერთი არგუმენტით არ არის გამყარებული.

თავი V

კავკასიის ალბანური ენის ადგილი მონათესავე ენათა შორის

5.1. კავკასიის ალბანური და უდიური ენების ურთიერთობები

კავკასიის ალბანური ენა მიეკუთვნება იბერიულ-კავკასიური ოჯახის დაღესტნური ჯგუფის ლეზგიურ ქვეჯგუფს. ამასთან, დღეს არსებულ ენათგან ყველაზე ახლო ურთიერთობები კავკასიის ალბანურს აქვს უდიურ ენასთან. უეჭველია, რომ უდიური ერთადერთი შემორჩენილი ალბანური დიალექტია.

კავკასიის ალბანური ენობრივი იერარქიის ყველა დონეზე დიდ სიახლოვეს ავლენს უდიურ ენასთან, სახელდობრ:

ფონოლოგიურ სისტემათა მსგავსება: ხმოვანთა სისტემა კავკასიის ალბანურში 5 “მარტივი” ხმოვნისაგან (ა, ე, ი, ო, უ) შედგება. იმის მიუხედავად, რომ ფარინგალიზებული ხმოვნები ანბანშია ასახული, ჩვენი აზრით, ისევე როგორც უდიურში, კავკასიის ალბანურშიც ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისებაა.

რაც შეეხება კონსონანტიზმს, კავკასიის ალბანური ენისათვის დამახასიათებელია ხშულ-მსკდომთა და აფრიკატთა სამეულეობრივი სისტემა (მჟღერი, ფშვინვიერი, აბრუპტივი), სისინა და შიშინა აფრიკატთა ოთხეულეობრივი სისტემა (მჟღერი, ფშვინვიერი, აბრუპტივი, ინტენსიური აბრუპტივი) და სპირანტთა წყვილულებრივი სისტემა (მჟღერი, ყრუ). ეს აახლოვებს კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემას უდიურთან, რომლის კონსონანტიზმსაც ახასიათებს ხშულ-მსკდომთა და აფრიკატთა სამეულეობრივი სისტემა (ოღონდ მჟღერი, ფშვინვიერი, პრერუპტივი. თუმცა აბრუპტივების გადასვლა პრერუპტივებში – გვიანდელი მოვლენაა. აბრუპტივები გადავიდნენ

პრერეპტივებში ნიჯურ კილოსა და ვართაშნელთა მეტყველებაში, ხოლო სოფ. ზინობიანში აბრუპტივები შემონახულია) და სპირანტთა წყვილულებრივი სისტემა. აღსანიშნავია, რომ სხვა დადესტნურ ენებში, როგორც წესი, დასტურდება ხშულ-მსკდომთა და აფრიკატთა ოთხეულებრივი ან ხუთეულებრივი სიტემები და სპირანტთა სამეულებრივი სისტემები. ამრიგად, ხშულ-მსკდომთა სამეულებრივი სისტემისა და და სპირანტთა წყვილულებრივი სისტემის ქონა საერთო რელევანტური ნიშანია კავკასიის ალბანურსა და უდიურისათვის.

უდიურსა და კავკასიის ალბანურს ახასიათებს დორსალურ და ლარინგალურ თანხმოვანთა სიღარიბე სხვა ლეზგიურ და დადესტნურ ენებთან შედარებით. კავკასიის ალბანური და უდიური ენების ფონოლოგიურ სისტემებს არ მოეპოვებათ ფარინგალური და წინაველარული სპირანტები, მჟღერი უვულარული აფრიკატი, ლარინგალური ხშული. კავკასიის ალბანურს, ისევე როგორც უდიურს, არ მოეპოვება ინტენსიური (თუ არ ჩავთვლით სისინა და შიშინა ინტენსიურ აბრუპტივებს, თუმცა ამ ბგერათა ფონემური ღირებულება დაუზუსტებელია) და ლაბიალიზებული თანხმოვნები. ლაბიალიზებული კომპლექსები კავკასიის ალბანურში გამარტივდა. აღსანიშნავია, რომ ლეზგიურ ენათაგან, კავკასიის ალბანურის გარდა, ეს პროცესი განხორციელდა მხოლოდ უდიურსა და ბუდუხურ ენებში.

კავკასიის ალბანურთან შედარებით უდიური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში მინიმალური ცვლილებები მოხდა: ვოკალიზმის სისტემა უდიურში გართულდა (წარმოიქმნა პალატალიზებული ხმოვნები, ე. წ. ირაციონალურმა ნიჯურ დიალექტში შეიძინა დისტინქციური ფუნქცია), ხოლო კონსონანტიზმის სისტემა – გამარტივდა (დაიკარგა ინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატები (წ, ჭ), პალატალიზებული სონორები (წ, ლ)).

ალბანურ-უდიური პარალელები მორფოლოგიაშიც საგრძნობია – უდიურის მორფოლოგიური სტრუქტურა ძალიან ახლოსაა კავკასიის ალბანურთან როგორც მორფოლოგიური კატეგორიების ფუნქციითა, ისე ინვენტარის მხრივ. მასში დადასტურებულია ბევრი მოვლენა, რომელიც მხოლოდ ალბანური ენის მონაცემთა მოხმობით ჰპოვებს თავის ახსნას.

შდრ. კავკასიის ალბანურისა და უდიურის ძირითადი მორფოლოგიური ინვენტარი:

	კავკასიის ალბანური	უდიური
ერგატივ-ინსტრ.	-ე, -ენ, -ინ, -ონ, -ან	-ენ, -ინ, -ონ, -გნ
გენიტივი	-ი, -ი, -ად, -ეი, -და, -უნ, -ინ	-ი, -ად, -ეი, -ოი, -უნ, -ინ...
დატივი I	-ა, -ო, -ე, -ო, -უ	-ა, -ო, -ე, -ო, -უ...
დატივი II	დატივი I + -ხ	დატივი I + -ხ
აბლატივი	დატივი II + -ოც	დატივი II + -ო
სუპერესივი	დატივი I + -ლ	დატივი I + -ლ
მრ. რიცხვი	-უხ... (სახ.); -ულ... (ირ. ბრ.)	-უხ...(სახ.); -ულ... (ირ.ბრ.)
დერივაციული აფიქსები	-უნ, -ალ, -ნუთ	-უნ, -ალ, -ნუთ
“მასუბსტანტ.” სუფიქსი	-ო	-ო
რაოდ. რიცხ. სახელთა		
მაწარმოებელი	-უნ	-უნ (> -უნ-ჯი//უმ-ჯი)
აწმყო	-ა	-ა
ნამყო	-ი/ -ი	-ი/ -ი
იმპერატივი	-ა	-ა
ოპტატივი	ყა-	ყა- (იუსივი)
მასდარი I	-ეს	-ეს
მასდარი II	-ეს-უნ	-ეს-უნ
სრული სახის მიმღობა	-ი/ -ი	-ი/ -ი
უსრული სახის ...	-ალ/ -ალა	-ალ/ -ალა
პრევერბი	თა-, ჰე-, უყ(ა)-	თა-, ე-, ოყა
უარყოფა ზმნაში	მა-, თე-, ნუ-, ნუთ-, -ნუთ	მა-, თე-, ნუ-, ნუთ-
პირის ნიშნები		
I მხ.	-ზუ	-ზუ- ...
II მხ.	-ნუნ	-ნუ- -ნ- ...
III მხ.	-ნ(ე) // ∅	-ნე- ...

I მრ.	-ჟან	-დან-
II მრ.	-ნან	-ნან- ...
III მრ.	-ნ(ე) // ღ	-ყუნ-

სინტაქსის თვალსაზრისით მთავარი რელევანტური ნიშანია, რომელიც სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მსგავსად, კავკასიის ალბანურსაც ახასიათებს – არის ერგატიული კონსტრუქციის წინადადება. კავკასიის ალბანურსა და უდიურს ახასიათებს წინადადების ერგატიული კონსტრუქციის ერთი თავისებურება – პირდაპირი დამატება ამ ენებში შეიძლება იყოს გადმოცემული სახელობითი ან II მიცემითის ფორმით. აღსანიშნავია, რომ მიცემითი ბრუნვა პირდაპირი ობიექტის გადმოსაცემად მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან მხოლოდ კავკასიის ალბანურსა და უდიურს ახასიათებს.

უდიური ენის კავკასიის ალბანურისაგან წარმომავლობას ადასტურებს ალბანურ წერილობით ძეგლებში წარმოდგენილი ტიპური “უდიური” სიტყვაფორმები; ამ ეტაპზე გამოვლენილია დაახლ. 233 საერთო ძირი. აღსანიშნავია რომ პალიმფსესტებში დადასტურებული კავკასიის ალბანური ენის საკუთარი ლექსიკური ფონდი შეზღუდულია და სულ რაღაც 570 ერთეულს მოიცავს. ამდენად, 233 საერთო ძირი ამ ფონდის 40.9 % შეადგენს. საკუთარი ლექსიკური ფონდის გარკვეული ნაწილი ჰპოვებს პარალელს სხვა ლეზგიურ ან დაღესტურ ენებში, ხოლო დაახლ. მესამედის ეტიმოლოგია დღეს ნათელი არ არის.

საყურადღებოა გლოტოქრონოლოგიის შედეგები: კავკასიის ალბანურში დასტურდება ასი სიტყვისაგან შემდგარი მ. სვოდემის სიის 74 შესატყვისი. ამ ლექსიკურ ერთეულთა შეპირისპირების შედეგად მონათესავე ლეზგიურ ენების, ხუნძურისა და ლაკურის ანალოგიურ ლექსიკურ ერთეულებთან მივიღეთ შემდეგი ლექსიკოსტატისტიკური მონაცემები:

უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ხუნძ.	ლაკ.
55 (74.3%)	36 (48.6%)	34 (45.9%)	36 (48.6%)	32 (43.2%)	30 (40.5%)	33 (44.6%)	30 (40.5%)	22 (29.7%)	29 (39.1%)	26 (35.1%)	25 (33.8%)

გლოტოქრონოლოგიური მონაცემების მიხედვით კავკასიის ალბანურისა და უდიურის დაშლა დაახლ. 1800 წლის წინ უნდა მომხდარიყო, რაც დიდად არ აღემატება იმ შუალედს, რომელიც უდიურსა და კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებს შორის არსებობს. ამასთან, გასათვალისწინებელია უცხო ენათა ძლიერი გავლენა უდიურზე და უდიების თითქმის სრული ასიმილაცია.

აღსანიშნავია, რომ საერთო ლექსიკის პროცენტი უდიურთან მნიშვნელოვნად აღემატება სხვა ლეზგიური ენების მონაცემებს, რომელიც, ხინალულურს თუ არ ჩავთვლით, დაახლოებით თანაბარია და 40-48% ფარგლებში მერყეობს.

კავკასიის ალბანურში დასტურდება ლექსიკა, რომელიც კანონზომიერ და რეგულარულ შესატყვისობებს იძლევა სხვა ლეზგიურ, დაღესტნურ და იბერიულ-კავკასიური ოჯახის სხვა ჯგუფების ენებთან. ამ ეტაპზე ასეთ ლექსიკას 133 ლექსიკური ერთეული მიეკუთვნება. მათ შორისაა – ადამიანის სხეულის ნაწილები, ნათესაობის, ადამიანის საქმიანობისა და მდგომარეობის აღმნიშვნელი, ადამიანთან დაკავშირებული სხვა სახელები, ფლორისა და ფაუნის აღმნიშვნელი სახელები, ნაგებობების, სურსათის, დროის ერთეულების, არაცოცხალი ბუნების ან მოვლენათა აღმნიშვნელი სახელები, ზედსართავი სახელები, ზმნისართები, ნაცვალსახელები (პირის, ჩვენებითი, უკუკცევითი, კითხვითი), რიცხვითი სახელები (ერთიდან ცხრამდე, ათი, ოცი, ასი), ძირითადი ზმნები, ნაზმნარი სახელები... ბგერათმესატყვისობები აფიქსებშიც დასტურდება. მაგალითად, ბრუნვის ნიშნებში:

გენტივი: კავკ.-ალბ. -Vნ – ს.-ლეზგ. *-ნ > ლეზგ. -ნ: თაბ. -ნ: აღ. -ნ: წახ. -ნ: უდ. -ნ: არჩ. -ნ;

დატივი: კავკ.-ალბ. -Vs (დატივი III) – ს.-ლეზგ. *-ს > ლეზგ. -ზ: თაბ. -ზ: აღ. -ს: რუთ. -ს: წახ. -ს/-სა: კრიწ. -ს: ბუდ. -ზ: არჩ. -სა;

*“ორიენტირზე” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ლ (სუპერესივი) – ს.-ლეზგ. *-ლ- > ლეზგ. -ალ: თაბ. -ლ: აღ. -ლ: რუთ. -ლ: წახ. -ლ: ბუდ. -ლ: უდ. -ლ: არჩ. -თ // თა (?);

*“ორიენტირთან” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ხ (დატივი II) – ს.-ლეზგ. *-ლ^ჰ > ლეზგ. -ჟ: თაბ. -ხ (ჰ): აღ. -ჟ: რუთ. -ხ^ჰ: კრიწ. -ჟ: ბუდ. -ჟ: უდ. -ხ: არჩ. -ლ^ჟ;

*“ორიენტირთან უშუალო შეხება” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ქ(ა) (ადესივი I) – ს.-ლეზგ. *-ქ- > ლეზგ. -ქ: თაბ. -ქ: აღ. -ქ: რუთ. -ქ: წახ. -ქ: კრიწ. -ქ: ბუდ. -ქ: არჩ. -ქ;

*“ორიენტირის ქვეშ” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ყ (სუპერესივი) – ს.-ლეზგ. *-ლ^ყ- > : ლეზგ. -ქ: თაბ. -ქ: აღ. -ქ: რუთ. -ქ: წახ. -ქ: კრიწ. -ქ: ბუდ. -ქ: არჩ. -ლ^ყ: ხინ. -კ...

აღსანიშნავია, რომ ბგერათშესატყვისობათა ფორმულებში კავკასიის ალბანური და უდიური, იშვიათი გამონაკლისების გარდა, წარმოდგენილია ერთნაირი რეფლექსებით. ძირითადი ფონეტიკური პროცესები, რომლის შედეგად ჩამოყალიბდა კავკასიის ალბანურისა და უდიურის ფონოლოგიური სისტემები, ერთნაირად წარიმართა. აფრიკატებში უნდა აღინიშნოს შემდეგი ძირითადი ფონეტიკური ცვლილებები: დაიკარგა სუსტი (როგორც გლოტალური, ისე არაგლოტალური) აფრიკატები ანლაუტსა და ინლაუტში. უდიურში ეს პროცესი დასრულდა, ხოლო კავკასიის ალბანურში დასრულების სტადიაში იყო. აუსლაუტში მოხდა სუსტი არაგლოტალური აფრიკატების სპირანტიზაცია, ხოლო სუსტმა აბრუპტიულმა აფრიკატებმა არ განიცადეს ცვლილება. რაც შეეხება ინტენსიურ აფრიკატებს, ისინი შემონახულია ორივე ენაში, იმის გათვალისწინებით, რომ ინტენსივობის მიხედვით კორელაცია მოიშალა. ამას გარდა, ორივე ენაში მოხდა მჟღერი აფრიკატების სპირანტიზაცია. ლატერალური აფრიკატები გადავიდნენ შესაბამის უვულარულ აფრიკატებში (*ლ-ს გარდა, რომელმაც სპირანტიზაცია განიცადა).

ხშულ-მსკდომები ძირითადად უცვლელადაა დაცული, თუ არ ჩავთვლით *გ ბგერას, რომელიც კავკასიის ალბანურსა და უდიურში, როგორც წესი, გვამლევს კ-ს.

სპირანტებში ორი ძირითადი ცვლილება განხორციელდა. მოიშალა ინტენსივობის მიხედვით კორელაცია და ლატერალური სპირანტები გადავიდნენ ყრუ უვულარულ სპირანტში (ხ).

სონორები, ძირითადად, უცვლელადაა დაცული.

ამრიგად, მიუხედავად მცირე განსხვავებისა, რომელიც შეინიშნება კავკასიის ალბანურსა და უდიურს შორის, არ შეიძლება არსებობდეს ეჭვი უდიურისა და კავკასიის ალბანურის საერთო წარმომავლობის შესახებ. თუ გავითვალისწინებთ დაახლოებით 15 საუკუნოვან შუალედს თანამედროვე უდიურსა და კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებს შორის, ხოლო შუალედურ პერიოდში დამწერლობისა და სამწერლო ტრადიციის დაკარგვასა და უდიების ძლიერი ასიმილაციის პროცესს, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ზემოჩამოთვლილი ცვლილებები უმნიშვნელოა.

ამის მიუხედავად, გვაქვს საფუძველი, ვივარაუდოდ, რომ უდიური არ მომდინარეობს უშუალოდ კავკასიის ალბანური ენის იმ დიალექტისაგან, რომლის წერილობითი ძეგლებიც შემოგვრჩა. ეს ვარაუდი ემყარება იმ ფაქტს, რომ ზოგიერთი ლექსემის შეპირისპირებისას უდიური უფრო „ძველ“, ამოსავალთან მიახლოებულ ვითარებას გვიჩვენებს, ვიდრე კავკასიის ალბანური, შდრ.:

ახაჲ „ღია“; უდ. ჯაჲ „ნათელი“, „ღია“, შდრ. ლეზგ. აჯა „ღია“, „გაღებული“; ად. დაჯას; წახ. კილ. აჯას; არჩ. დახა-ას; ?ბუდ. ჯაჯუ, ჯაჯაჯი „გათქმა“ (საიდუმლოსი); სხვ. დად.: ლაკ. ყაყაჯა-ნ „ფართოდ გაღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 68; ლექსიკა 1971: 259; გიგინეიშვილი 1977: 134; ჩკელ: 264 (ს.-ლეზგ. *ყაჯა „გაღება“)].

ჰალა; უდ. ლახო „მალა“, შდრ. ლეზგ. მარღი; თაბ. მარხი; ად. მარხ'ე-ყ, რუთ. ხულაზ-დი; წახ. ხგლი-ნ; არჩ. ლახა; ბუდ. ლახა „მალა“; ლეზგიურში მოსალოდნელი *ჰარხი-ს მაგივრად გვაქვს მარღი. რუთულურში მოხდა რედუპლიკაცია. სხვ. დად.: დარგ. ხალა-ლ „დიდი“, ლაკ. ჰალხა- „მალალი“,

„გაზრდილი“, ხუნძ. ხალა-თ-აბ „გრძელი“ და სხვ. შდრ. [ლექსიკა 1971: 219; გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 551 (ს.-ლევზ. *^ჰალხან „გრძელი“)].

ბაჰ-; უდ. ბაჩ- „ასი“, შდრ. ლევზ. ჭიშ; თაბ. ჭარჟ; დიუბ. ჭარჟა; ად. ბა'რშ; ბურშ. ჭარშ; რუთ. ჭშ; გილმ. ჭაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; სხვ. დად.: ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 588 (ს.-ლევზ. *^ჰალშ-)].

5.2 ბგერათმესატყვისობანი კავკასიის ალბანურსა და მონათესავე ენებს შორის.

5.2.1. ხმოვნები.

როგორც აღინიშნა, კავკასიის ალბანურ ხელნაწერ და ეპიგრაფიკულ ძეგლებში ათი ხმოვანი დასტურდება (ა, ე, ი, ო, უ, ა', ე', ი', ო', უ'), თუმცა ფარინგალიზებული ხმოვნების ფონემურობა საეჭვოა. იქიდან გამომდინარე, რომ კავკასიის ალბანურის შემთხვევაში საქმე არ გვაქვს ცოცხალ მეტყველებასთან, უცნობია, თუ რომელ სისტემას მიეკუთვნებოდა კავკასიის ალბანური ენის ვოკალიზმი. თითქმის ყველა ლეზგიურ ენაში (არჩიბულისა და წახური ენების გარდა) და, მათ შორის, უდიურშიც „ოთხკუთხა“ სისტემები დასტურდება, თუმცა პალატალიზებული ხმოვნების უქონლობა კავკასიის ალბანურში „სამკუთხა“ სისტემის არსებობას გვაგვარაუდებინებს.

ა ბგერა: კავკასიის ალბანურში დადასტურებულ ა ბგერას სხვა ლეზგიურ ენებში, როგორც წესი, შეესატყვისება ასევე ა ბგერა. ლეზგიურ ენებში *ა მახვილის ქვეშ არ განიცდის ცვლილებებს, ხოლო უმახვილო პოზიციაში შეიძლება მოგვცეს გ. *ჟა ხშირად გვადლებს უ-სა ან ო-ს, მაგ., ლევზ. სჟას, რუთ. სუს, წახ. სოს „პატარძალი“; იგივე პროცესი ლაბიალურსა და ლაბიალიზებულ თანხმოვნებთანაც დასტურდება, ხოლო შიშინა და შუაენისმიერი ძ-ს გვერდით – ა ხმოვნის პალატალიზაცია.

როგორც აღინიშნა, ა ბგერა მახვილის ქვეშ შემონახულია ყველა ლეზგიურ ენაში:

კავკ.-აღბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	*ა

სა; უდ. სა „ერთი“, შდრ. ლევზ. (ყველა დიალექტში) სა; თაბ. სა-ბ, დიუბ. სა-ტ; აღ., ფიტ., ბურკ. სა-დ; ბურშ. სა-რ; ფიტ. სა; წახ., გილმ. სა; არჩ. ოს, სემ-ტუ; კრიწ. სწ-დ; ბუდ. სა-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. ცო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 69; გიგინეიშვილი 1977: 89; ჩკელ: 323 (ს.-ლევზ. *სა)]. არჩიული რეფლექსი ო, სავარაუდოდ, ხუნძური ენის გავლენით უნდა აიხსნას, ხოლო კრიწულში ა ერთმარცვლიან სიტყვათა ინტერკონსონანტურ პოზიციაში რეგულარულად გვამლევს წ-ს.

ზა-; უდ. ზა- „მე“ (მიც.), შდრ. ლევზ. ზა; ბურშ. ზა-; რუთ. ზა; წახ. ზა-; არჩ. ზა- კრიწ. ზწ-; ბუდ. ზგ; ხინ. ზწ, ას (მიც.); იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 228; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩკელ: 1084 (ს.-ლევზ. *ზა-)].

ვა-; უდ. ვა- „შენ“ (მიც.), შდრ. ლევზ. ირ. ფუძე ტა-; თაბ. ნათ. ძაჟ; ბურშ. ირ. ფუძე ტა-, ნათ. ძაჟ; რუთ. ტა; წახ. ირ. ფუძე ტა-; არჩ. ირ. ფუძე ტა-; კრიწ. ტწ-; ბუდ. ტგ; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩკელ: 1014 (ს.-ლევზ. *ტა)].

ახაი „ღია“; უდ. კაი „ნათელი“, „ღია“, შდრ. ლევზ. აჭა „ღია“, „გაღებული“; აღ. დაჭას; წახ. კილ. აჭას; არჩ. დახა-ას; ?ბუდ. ჯაჭუ, ჯაჭაჯი „გათქმა“ (საიდუმლოსი); სხვ. დად.: ლაკ. ყაყაჭა-ნ „ფართოდ გაღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 68; ლექსიკა 1971: 259; გიგინეიშვილი 1977: 134; ჩკელ: 264 (ს.-ლევზ. *ყაჭა „გაღება“)].

აკესუნ; უდ. აქსუნ „ნახვა“, შდრ. ლევზ. აქაზ, აქუნა; თაბ. ა-გუზ „ძებნა“; აღ. აგაას; ბურშ. აგაას // უგას „ძებნა“; რუთ. ა-ტ-გაას, მრ. ა-დ-გაას; წახ. ჰაგაას, ჰა-ტ-გუ „ჩვენება“; არჩ. ბ-აქუს, ბ-არქურ; სხვ. დად.: ლაკ. ქააქაა-ნ „ნახვა“

და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ზოკარევი 1961: 65; ლექსიკა 1971: 243; გიგინეიშვილი 1977: 78; ჩველ: 255 (ს.-ლევზ. *ცაქაჲ)].

კალა; უდ. ვართ.-ზინ. ქალა „კოჭლი“, შდრ. თაბ. ლაკ ხ^რუზ „გადავარდნა“; რუთ. არკას „კოჭლობა“, ალკა-დ „კოჭლი“; გილმ. კაჷა-ნ „id“; სხვ. დალ.: დარგ. - ალკა „კოჭლი“, ლაკ. ჴ-ალკა ტუნ „ფეხის არევა“, „ქანაობა“. არჩიულში ინლაუტში -ნ- ელემენტის გაჩენა ლანკ-ბოს „კოჭლობა“ ფორმაში გარკვევას მოითხოვს, შდრ. აგრეთვე ლაკ. ლინკ „კოჭლობა“, ჩენ. ლანკა „კოჭლი“ (იხმარება უარყოფით კონტექსტში). იგი, შესაძლებელია, სპარსული გავლენის შედეგად იყოს მიღებული, თუმცა უშუალო სესხება საეჭვოა. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 261 (ს.-ლევზ. *ცალკჲ- // *ლაკჲ- „კოჭლობა“)].

ჰალა; უდ. ლახო „მალა“, შდრ. ლევზ. მარლი; თაბ. მარხი; აღ. მარხ^ე-ც, რუთ. ხულან-დი; წახ. ხელი-ნ; არჩ. ლახა; ბუდ. ლახა „მალა“; ლევგიურში მოსალოდნელი *ჰარხი-ს მაგივრად გვაქვს მარლი. რუთულურში მოხდა რედუბლიკაცია. სხვ. დალ.: დარგ. ხალა-ლ „დიდი“, ლაკ. ჰალხა- „მალალი“, „გაზრდილი“, ხუნძ. ხალა-თ-აბ „გრძელი“ და სხვ. შდრ. [ლექსიკა 1971: 219; გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩველ: 551 (ს.-ლევზ. *ჰ[ჲ]ალხან „გრძელი“)].

ხალ^რუმ „ვარსკვლავი“, შდრ. ლევზ. დედ; თაბ. ხ^ად; აღ. ხ^არ; რუთ. ხაყად-იმ; წახ. ხანე; კრიწ. ხაჲ; ბუდ. ხაჲ; ხინ. ფხუნწ.

ბამ (< *ბაწ); უდ. ბუმ (< *ბუწ) „სავსე“, შდრ. ლევზ. აწუზ, აწუნა; თაბ. ა-ბ-წუზ; აღ. აწას; რუთ. ტერმ. ა-ჴ-წერ; წახ. გ^აწას; არჩ. ა-ბ-წას; კრიწ. მაწა-დ „სავსე“; ბუდ. სარწარ, სგ-ბ-წგჳი (კაუზ. სერწი); სხვ. დალ.: ხუნძ. წე-ზე, ლაკ. -უწი-ნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 255; გიგინეიშვილი 1977: 100; ჩველ: 526 (ს.-ლევზ. *ჰ^აწე „ავსება“, „გავსება“)].

ბეტალა-ბიდესუნ „გაყოფა“, შდრ. წახ. ბიტალ-აყას; სხვ. დალ. ბურ-ტ-ეს; ბეჟ. ბ-იტალ.

ქაენ; უდ. ქამ „განთიადი“, შდრ. ლევზ. ექ^ჲ, -ჴნი; თაბ. აქ^ჲ, -ნუ; აღ. მაქ^ჲ, -ამი; ფიტ. ექ^ჲ; ბურშ., ბურკ., თფიდ. ცაქ^ჲ; რუთ. მაქ^ჲ, -ა- IV; არჩ. აქონ IV (შდრ. აქუ-ქეს – თაბ. აქუ ხ^რუზ გათენება); სამურულ ენებში, როგორც ჩანს, მოხდა

მეტათეზა. ლეზგიურში *ა > ე, საფიქრებელია, განვითარდა ფარინგალური თანხმოვნის დაკარგვის შედეგად. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 63; ლექსიკა 1971: 199; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩკელ: 703 (ს.-ლეზგ. *ცაქა „სინათლე“)].

აყაჭი, უდ. აყაჭი [შიფნერი 1863: 74] „შიშველი“; შდრ. ლეზგ. ყეწილ; თაბ. ყაწლი; აღ. ყაწულ-ჭ; რუთ. ჰაწულ; წახ. წელერ; კრიწ. ყაწუნ; ბუდ. ყაწუნ. *ა > ე ლეზგიურში ხმოვანთა ჰარმონიის პროცესით არის გამოწვეული.

იმ სიტყვებში, რომლებშიც საერთოლეზგიურ დონეზე დასტურდება ფარინგალიზაცია, ა ბგერა სხვა რეფლექსებითაა წარმოდგენილი. ასეთ შემთხვევაში, ხშირია ა ბგერის პალატალიზაცია და წინა რიგის ხმოვნებში გადასვლა:

კავკ.-აღმ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ა	ა, ო	ე	ა, ა	ა, ა	ა	ა	ა, ა; ე, ი	ე, ი	ო	ა	*ა

ლაყ; უდ. მაკა „გზა“, შდრ. ლეზგ. რეკ, რეყი; ნუტ. რაჭ; მრ. რეყერ; ხლუტ. რაყ, -ი; თაბ. რაჭ, -უ; დიუბ. რაჭა; აღ., ბურშ., თფილ. რაჭ, -უ; ბურკ. რეკ; რუთ. რაჭ, რეკგ- III; წახ. მაჭ, მაჭენ III; არჩ. დეყ, ლოკ. დეყუ III; სხვ. დალ.: დარგ. დაყ „ბილიკი“ და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 109; თალიბოვი 1980: 264; ჩკელ: 604 (ს.-ლეზგ. *რწყ)].

ბაჭ; უდ. ბაჩ „ასი“, შდრ. ლეზგ. ტში; თაბ. ტარჟ; დიუბ. ტარჟა; აღ. ბარშ; ბურშ. ტარშ; რუთ. ტშ; გილმ. ტშ, -ენ; არჩ. ბაშა; სხვ. დალ.: ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 588 (ს.-ლეზგ. *ტა'ლშ-)].

პა; უდ. ფა' (< *ყა) „ორი“, შდრ. ლეზგ. ჯაე-დ; თაბ. ყუ-ბ; დიუბ. ყუ-ტ; აღ., ფიტ. ყუ-დ; ბურშ. ყუ-რ; ბურკ. ყად; თფილ. ყუ-დ; რუთ. ჯაა-დ; გილმ. ყო-ლლშ; არჩ. ჯაე; კრიწ. ჯაა-დ; ბუდ. ყა-ბ; სხვ. დალ.: ხუნძ. კი-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე:

[თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 137; ჩკელ: 924 (ს.-ლეზგ. *ჯ'აწ)].

ა'ხი; უდ. ახ'ილ „მორეული“, შდრ. ლეზგ. **მარღალ**; თაბ. **მარხლა**; ად. **ჭარხა** „მორს“; რუთ. **ხგრგ-დგ** „id“; არჩ. **ახ**; სხვ. დად.: ლაკ. **არხ-სა** „მორეული“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1975: 106; ჩკელ: 269 (ს.-ლეზგ. *ცარხ(აღლ)]. აქ, ჩვენი აზრით, ფარინგალიზაციის მეორადი პროცესი უნდა გვექონდეს, რომელიც საერთოლეზგიურიდან არ მომდინარეობს.

ა ბგერა კავკასიის ალბანურში შეიძლება სხვაგვარი წარმომავლობისა იყოს:

ჟან, მიც. **ჟა-** „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. **ჩუნ**, ირ. ფუძე **ჩა**; თაბ. **უჩუ**; ად. **ჩინ**; შინ. **ჟი**; წახ. **ში**; კრიწ. **ჟინ**, ირ. ფუძე **ჟა-**; ბუდ. **ჟინ** „ჩვენ“ (ექსკლ.) სხვ. დად.: ხუნძ. **ნიჟ**, ლაკ. **ჟუ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლეზგ. *ჯი-ნ, *ჯა)], შდრ. აგრეთვე: უდ. **ძან**, მიც. **ძა-** „ჩვენ“ (საერთოლეზგიური ინკლუზივისაგან მომდინარეობს). ა ბგერას სიტყვაში **ჟან** მონათესავე ენებში შეესატყვისება სხვა ბგერები, რაც, ჩვენი აზრით, იმით აიხსნება, რომ ა ბგერა ამ შემთხვევაში არ მომდინარეობს საერთოლეზგიური *ა ბგერისაგან, არამედ *უ ბგერას უნდა უკავშირდებოდეს, ხოლო ა, როგორც ჩანს, ირიბი ფუძის (მიცემითს ემთხვევა) ფორმასთან ანალოგიით არის მიღებული. ი კორესპონდენცია, რომელიც ამ შემთხვევაში ლეზგიურ ენებშია გავრცელებული, ალვეოლარული თანხმოვნის გვერდით განვითარებული *უ ბგერის პალატალიზაციის შედეგი უნდა იყოს, შდრ. [ჩკელ: 1089].

ვა'ნ, მიც. *ვა'-; უდ. **ვა'ნ** „თქვენ“, შდრ. ლეზგ. **ქუ'ნ**, ირ. ფუძე **ქაუ-**; თაბ. **ურ'უ**; ბურშ. **ჩ'უნ**; რუთ.(III) **ტე'**; წახ. **შუ**; არჩ. **ჟენ**; კრიწ. **ტინ**, ირ. ფუძე **ტე**; ბუდ. **ტინ**; სხვ. დად. (ხუნძ. **ნუჟ**, ლაკ. **ზუ** და სხვ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1087 (ს.-ლეზგ. *ჯ'ე[']-ნ, *ჯ'ა)]. რეფლექსაციის გარკვეული ცვლილებები წარმოდგენილ ორ მაგალითში გამოწვეულია ლაბიალიზებული თანხმოვნის გავლენით.

ყარი-ბიძესუნ „გახმოზა“; უდ. **კარი** „მშრალი“, შდრ. ლეზგ. **ყურაზ**, **ყურანა**; თაბ. **ურ-ჭაუზ** „გახმოზა“ (პურისა); ად. **რუჯ'აას**; ბურშ. **ურჯ'აას**; არჩ.

ყურას, ბრძ. ყურაყა; ჯაას „მემრობა“, „აორთქლება“. იხ. აგრეთვე: ლეზგ. ყურუ, ხლუტ. ჯურჯურ, აღ. რუჯუ-ჭ, რუთ. ჯურუ-დ; წახ. ჯურუ-ნ, ბუდ. ჯურუ; რუთულურში, წახურსა და ბუდუხურში დადასტურებული ჯურუ- შეიძლება ნასესხები იყოს, შდრ. აზ. გურუ „მშრალი“. რეფლექსების გარკვეული არარეგულარობა გამოწვეულია ლაბიალიზებული თანხმოვნით. სხვ. დად.: ხუნძ. - აყა-ზე „ხმობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 632 (ს.-ლეზგ. *ცყაჰარ „ხმობა“)].

ჩ-ა; უდ. ჩ-ო „სახე“, შდრ. ლეზგ. ჩინ, -ი; ხლუტ. ძიჩინ; კრიწ. იჯინ III; ბუდ. იჯინ III; სხვ. დად.: ლაკ. ლაჟინ, ახვ. რიჟი „სახე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 296; ლექსიკა 1971: 116; ჩკელ: 678 (ს.-ლეზგ. *ძიჩინ)].

ე ბგერა: ლეზგიურ ენებში *ე ბგერა მახვილის ქვეშ, როგორც წესი, შემონახულია. *ტე კომპლექსი ხშირად გადადის უ-სა ან ო-ში. გავრცელებულია ე ბგერის მონაცვლეობა ი და ა ბგერებთან.

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაზ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ე	ე	ე	ი	ე	ე/ი	ე/ი	ე	ე	ი	ა	*ე

აგრეთვე, ხშირია შემთხვევები, როდესაც კავკასიის ალბანურში დადასტურებული ე ბგერა მომდინარეობს საერთოლეზგიური *ა ბგერისაგან.

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაზ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ე	ე	ა	ი, ე	ე	ე, ა	ა	ა	ა	–	ა	*ა

ენი (< *წენი); უდ. ინი „ახალი“ (აზერბაიჯანულ იენი-სთან მსგავსება ან შემთხვევითია, ანდა აზერბაიჯანული ფორმა კავკასიის ალბანურისაგან უნდა

იყოს მიღებული), შდრ. ლეზგ. წიმი; თაბ. წიმი; აღ. წამე-ჴ; რუთ. წინ-დგ; წახ. კილ. წე-დ-გნ; არჩ. მაწა; კრიწ. წიამ; სხვ. დალ.: ხუნძ. წი-ამბ, კარ. წინო-ბ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ბოკარევი 1961: 70; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 357 (ს.-ლეზგ. *წენამ- // წენჴამ)].

ო(ჰ)ე; უდ. ო // ომ „ბალახი“, შდრ. ლეზგ. ჴყე, -ი; ხლუტ. ჴმყ; თაბ. უკ, -უ (-ა-); დიუბ. უკუ; აღ. უკ // უკ, -ი; ბურშ. იკუ; ფიტ., ბურკ. უკ; რუთ. უყ, -უ IV; წახ. ოკ, -ან III; გილმ. ოყ; არჩ. იკი IV „ზაფხულის სამოვარი“; ალიკ. ჴყე IV „მდელო“; ბუდ. ჴყე „სათიბი“; სხვ. დალ.: ლაკ. ჴუკუ „აფსინთი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 73, 74; ლექსიკა 1971: 168; გიგინეიშვილი 1977: 104; ჩკელ: 230 (ს.-ლეზგ. *ც'უღ)]. განსხვავებული რეფლექსები ამ მაგალითში გამოწვეულია, ერთი მხრივ – ლაბიალიზაციით, ხოლო, მეორე მხრივ – ფარინგალიზაციით.

უსენ; უდ. უსენ „წელიწადი“, შდრ. რუთ. სან, -ან // სანი- IV; წახ. სენ IV; გილმ. სენ, -ინ IV; არჩ. სან IV; კრიწ. სან IV; ბუდ. სან, სუნუჯ- IV; სხვ. დალ.: ხუნძ. სონ, ლაკ. შინ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 182; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 976 (ს.-ლეზგ. *სან)]. ე ბგერა ამ მაგალითში საერთოლევზიური *ა ბგერისაგან უნდა მომდინარეობდეს, შდრ. [ჩკელ: 976]. პალატალიზაციის მიზეზი ნათელი არ არის.

ნეკ; უდ. ნეფა „სიზმარი“, შდრ. თაბ. ნიჴკ, -უ; აღ. ემკ; ბურშ. ნიკ; რუთ. ნაყ IV; წახ. ნაკ, ნიკენ IV; არჩ. ნაბკ, ნიბკი (შდრ. მიკირ „ძილში“, „სიზმარში“); კრიწ. ნეყირ IV; ბუდ. ნეყირ; სხვ. დალ.: ხუნძ. მაღჴუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 148; გიგინეიშვილი 1977: 135; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ: 620 (ს.-ლეზგ. *ნჴჴლ)]. ე ბგერა ამ მაგალითში საერთოლევზიური *ა ბგერისაგან უნდა მომდინარეობდეს, შდრ. [ჩკელ: 620]. პალატალიზაციის მიზეზი ნათელი არ არის.

ხელ „მიდგომილი“; უდ. ჴელ // ხელ „ტვირტი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. ხანლ, -გრ- IV; წახ. ხეჴ, -ან IV; არჩ. ხალ, მრ. -უმ IV; კრიწ. ხელ, ხილ III; ბუდ. ხელ IV; სხვ. დალ.: დარგ. ხალა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლეზგ. *ხანლ)]. ე ბგერა ამ მაგალითში საერთოლევზიური *ა ბგერისაგან უნდა

მომდინარეობდეს, შდრ. [ჩკელ: 1069]. პალატალიზაციის მიზეზი, როგორც ჩანს, ფარინგალიზაციის მოშლას უკავშირდება.

ბე'ღ; უდ. ბედ' „მზე“, შდრ. ლეზგ. რად, რაჯინი; თაბ. რიდ, -დი; ად. რად, -უ; რუთ. უირიდ, -რდი- III; წახ. უირგდ // უერგდ, -რდენ III; არჩ. ბარჯ, ბერჯე III; კრიწ. უირად III; სხვ. დად.: ხუნძ. ბაყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 184; გიგინეიშვილი 1977: 75; ჩკელ: 1051 (ს.-ლეზგ. *უირაჯ)]. ე ბგერა ამ მაგალითში საერთოლენგიური *ა ბგერისაგან უნდა მომდინარეობდეს, შდრ. [ჩკელ: 1051]. პალატალიზაცია ფარინგალიზაციით არის გამოწვეული.

ბე; უდ. ბე „წყალი“ (შდრ. ხენე „წყლიანი“), შდრ. ლეზგ. აად, ცი; ხლუტ. აად, აიცი; თაბ. შიდ, შთუ; დიუბ. შაა, შითი; ად. ხ'ედ, ხ'ითა; ფიტ. ხ'იდ, ხ'ითი-; ბურშ. შერ, შირი-; რუთ. ხ'ად, ხ'იდი- IV; წახ. ხ',ან, ხ'ინენ IV; არჩ. ლ'ან, ლ'ენენ IV; კრიწ. ხ'ად, ხ'იჯ IV; ბუდ. ხ'გდ, ხ'იი- IV; სხვ. დად.: ლაკ. შინ, ხუნძ. ლ'იმ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 122; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 128; თალიბოვი 1980: 278–279; ჩკელ: 1061 (ს.-ლეზგ. *ლ'ანა)]. ე ბგერა ამ მაგალითში საერთოლენგიური *ა ბგერისაგან უნდა მომდინარეობდეს, შდრ. [ჩკელ: 1061]. პალატალიზაციას წინაველარული ხ' ბგერა იწვევს.

წე; უდ. ა-რუხ „ცეცხლი“ (*წა-რუხ – Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. წაა, წუ (ხლუტ. აგწე); თაბ. წა, წი; ად. წა, წი; ბურშ., ბურკ. წა; ფიტ. წაა; რუთ. წაა, წე IV; იხრ. წა; ხნოვ. წა; წახ. წა, -აგნ, IV; არჩ. აწ, ლოკ. წერე-ჯ' IV; კრიწ. წა, წერ IV; ბუდ. წგ, -აილ- IV; სხვ. დად.: ხუნძ. წა, ლაკ. წუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 193; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 354 (ს.-ლეზგ. *წაა)]. ე ბგერა ამ მაგალითში საერთოლენგიური *ა ბგერისაგან მომდინარეობს, თუმცა შესაძლებელია, დუპლეტური ფორმის არსებობა დავუშვათ უკვე წინარე-ენაში, იხ. ლეზგ., თაბ., ად., რუთ., კრიწ.

ვეა; უდ. ვართ.-ზინ. ვი „შენ“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. უი(ნ); თაბ. ააჷ; ბურშ. ააჷ; სხვ. დად.: ლაკ. უი-ლ (ნათ.) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩკელ:

1014 (ს.-ლევზ. *-იჲ). ე ბგერა ამ მაგალითში საერთოლევზიური *ა ბგერისაგან მომდინარეობს, შდრ. [ჩკელ: 1014]. პალატალიზაცია მ-ს გავლენით ხდება.

*ელ (< ელენ-ბიფესუნ „დამარილება“, „შემარილება“); უდ. ელ „მარილი“, შდრ. ლევზ. ყელ, -ე; თაბ. ყილ, -უ (-ა-); აღ. ყალ, -ა; თფიდ. ყალ; ბურშ., ბურკ. ყელ; რუთ. ყალ, ყილი- // ყილირ- III; წახ. ყეჲ, -ან III; კრიწ. ყელ, ყილ IV; ბუდ. ყელ III; სხვ. დალ.: ბეჟ. ნ-იყ-არო „მწარე“, დარგ. ყუდყუ-სი „მწარე“ და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 103; თალიბოვი 1980: 267, 307; ჩკელ: 912 (ს.-ლევზ. *ყალ „მარილი“, *ყა-ყალ- „მწარე“)]. ე ბგერა ამ ფორმაში საერთოლევზიური *ა-საგან უნდა მომდინარეობდეს, შდრ. [ჩკელ: 912]. პალატალიზაცია ფარინგალიზაციის პროცესით არის გამოწვეული.

ჰელ; უდ. ელ-მუხ „სული“, „საფშვინველი“ (Pl. Tantum), შდრ. ლევზ. ძალ „სუნთქვა“, „სურნელი“; ხლუტ. ილ; თაბ. ელ, -ნუ „სუნთქვა“; აღ., ბურშ. ელ „სუნთქვა“; რუთ. ილ, -ი- IV „სურნელი“; მიშლ. ეჲა, -ან IV „სურნელი“; არჩ. ჰილ IV „სუნთქვა“; კრიწ. ზალ IV „სუნთქვა“; ბუდ. ზალ „სუნთქვა“; სხვ. დალ.: ხუნძ. ჰალი „დუღილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 191; ჩკელ: 485 (ს.-ლევზ. *ჰელა, -ჲ IV)]. ე ბგერა ამ ფორმაში საერთოლევზიური *ა-საგან უნდა მომდინარეობდეს, შდრ. [ჩკელ: 485]. პალატალიზაცია, როგორც ჩანს, ფარინგალიზაციის მოშლას უკავშირდება.

ე ბგერა კავკასიის ალბანურში შეიძლება საერთოლევზიური *ი ბგერისაგან მომდინარეობდეს:

ღე; უდ. ღე „დღეს“, შდრ. ლევზ. ჳე; თაბ. ღი; დიუბ. ჳი; რუთ. ღი-ღა; წახ. ღი-ნა; წახ. კილ. ჳგ-ნა; არჩ. ჳი „დღისით“; კრიწ. ჳე; ბუდ. ჳე; *ჳი // ჳა. როგორც ჩანს, ნაწარმოებია ლექსიმისაგან *იჳა „დღე“ (იხ. ღი); I მარცვლის რედუქცია. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 97; ჩკელ: 622 (ს.-ლევზ. *იჳა „დღე“)].

ჰელესუნ „მოსვლა“; უდ. ეღალო „მოსული“, ვართ.-ზინ. ე-სუნ, ნიჯ. ემ-სუნ „მოსვლა“, შდრ. ლევზ. ჳაუზ „მოსვლა“; თაბ. ღაუზ „id“; ღაზ; ყანდ. ღაუზ, აღაუზ; დიუბ. ჳაუს, აჳაუს; ?წახ. ჰოლა (დეფარინგალიზაცია, რომლის მიზეზი ნათელი არ არის); აღ. ბაზ; თფიდ. ჳაზ; რუთ. ჳაულაუს „წასვლა“; არჩ. ჳეს, დურ.

ორჯ'ირ; ბ-ერჯ'ას; ბუდ. ჩადარ (შდრ. ჩილი „წაღება“); სხვ. დად.: ხუნძ. ყოყინე „გზის დაწყება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 572 (ს.-ლეზგ. *ციჯ'აწ „წაღება“)]. შდრ. აგრეთვე: ლეზგ. აყაზ, აყუნა „მოხვედრა“, „მორტყმა“; თაბ. რუ-ტყუზ; ად. რუყას; რუთ. ლზ-ტყყას (შდრ. აგრეთვე ქ-იყას „შეხება“); წახ. კილ. ატადყარას „დაწევა“; არჩ. ე-ბ-ყის; კრიწ. ტოყუჯ „პოვნა“; ბუდ. ჩურაყარ; სხვ. დად.: ახვ. -უყუ „მიღწევა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 269 (ს.-ლეზგ. *ირყარ „მიღწევა“)].

ეხ, უდ. ეხ „მკა“, შდრ. ად. იხ'ეს; კრიწ. იხ'აჯ; ბუდ. სუხ'უ, სიხ'ოჯი; კლიმოვის აზრით [კლიმოვი 1968: 227], უდ. ეხ „მკა“ უკავშირდება მეხ „ნამგალი“. სხვ. დად.: ხუნძ. ლილ'-იზე „მკა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 663 (ს.-ლეზგ. *ილზ „თიზვა“, „მკა“)].

ი ბგერა: მახვილიან მარცვალში *ი ბგერა არ განიცდის ცვლილებებს. *ტი კომპლექსი ხშირად გვამღებს უ-სა ან ო-ს. თავის მხრივ, ი კავკასიის ალბანურში ხშირად საერთოლენგიური *უ ბგერის პალატალიზაციის შედეგად არის მიღებული.

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ი	ი, ე	ი	ი	ი	ე/ი	ე/ი	ი	ი	ი	ა	*ი

პი; უდ. ფაი „სისხლი“, შდრ. გილმ. ე-ბი, -ინ III; არჩ. ბი III; სხვ. დად.: ხუნძ. ბი და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა. 1971: 114; ჩველ: 879 (ს.-ლეზგ. *ფაი)].

მიი „ცივი“, „გრილი“; უდ. მი „სიცივე“, შდრ. ლეზგ. მეყი; დიუბ. მერჭული; ბურშ. მიკლე-რ; რუთ. მგყ-დგ; წახ. მგვან „სიცივე“; (შდრ. ლეზგ. მეყ „ცივი“; თაბ. მიკ, ად. მეკ „ქარი“). სხვ. დად.: ხუნძ. მარტ < *მარლ „თრთილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 809 (ს.-ლეზგ. *მელზ „ცივი“)].

ბეზი; უდ. ბეზი „მე“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. ზი(ნ); თაბ. იზ; ბურშ. აზ; რუთ. იზ-დგ; წახ. იზ-გნ; არჩ. -ისა, უ-ისა, დ-ისა, ბ-ისა. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 228; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩკელ: 1084 (ს.-ლეზგ. *-იზ)]. კავკასიის ალბანურსა და უდიურში მოხდა მეტათეზა. ბე- გაქვავებული კლას-კატეგორიის ნიშანია.

ბეში, უდ. ბეში „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. ჩი(ნ); თაბ. იჩ; ად. იჩ; შინ. იშ-დგ; წახ. იშ- „ჩვენ“ (ექსკლ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლეზგ. *იჯ)]. კავკასიის ალბანურსა და უდიურში მოხდა მეტათეზა. ბე- გაქვავებული კლას-კატეგორიის ნიშანია.

ბეჭი; უდ. ეჭი „თქვენ“ (ნათ.), შდრ. თაბ. იჩ; ბურშ. იჩ; რუთ. (III) უშ-დგ; წახ. უშ-; არჩ. უშ; იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1087 (ს.-ლეზგ. *-იჯ)]. კავკასიის ალბანურსა და უდიურში მოხდა მეტათეზა. ბე- გაქვავებული კლას-კატეგორიის ნიშანია.

იჩ; უდ. იჩ „თვითონ“, შდრ. ლეზგ. ყუჭ; თაბ. ყუჭ; რუთ. უუჯ I, რიჯ II, მიც. ჯუ-ს I, ჯი-ს II; წახ. უუჯ I, იჯ II, ნათ. ჯუ-ნა I, ჯე-ნა II; არჩ. ინჟ, ერგ. ყუ I, ყე II; კრიწ. იჯ II; სხვ. დალ.: ანდ. ყი- და სხვ. შდრ. აგრეთვე: ლეზგ. უჩი, მრ. ჩებ; თაბ. უჩ, ნათ. ჩან, მრ. ჩიბ; ბურშ. იჩ, ერგ. ჩე, მრ. ჩაჭ; წახ. ნათ. ჩი-ნა III, ჩი-ნ IV; სხვ. დალ.: დარგ. მრ. ერგ. ჩუ-ლი, მიც. ჩუ-ს და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 114; თალიბოვი 1980: 299; ჩკელ: 347 (ს.-ლეზგ. *ჯიყ (უ-იყ I, რ-იყ II), ირ. ფუძე *ჟი- I, *ჟე- II *ჯიჩ; (*უ-იჩ, *მ-იჩ), ირ. ფუძე *ჩი- „თვითონ“ (III–IV)].

ხიბ; უდ. ხიბ „სამი“, ლეზგ. ფუ-დ; თაბ. შუბუ-ბ; დიუბ. შიბბუ-ბ; ად. ხიბუ-დ; ბურშ. შიბუ-რ; რუთ. ხიბგ-დ; გილმ. ხებგ-ლლ; არჩ. ლებ; კრიწ. შიბი-დ; ბუდ. შუბუ-დ; სხვ. დალ.: ხუნძ. ლაბ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 191; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 76; ჩკელ: 768 (ს.-ლეზგ. *ლეფგ)].

ბიპ; უდ. ბიფ (< *ბიყ) „ოთხი“, შდრ. ლეზგ. ყუ-დ; თაბ. აყყუ-ბ; ად. აყყუ-დ; რუთ. აყყუ-დ; გილმ. აყყუ-ლლ; არჩ. ეყ; კრიწ. აყყუ-დ; ბუდ. აყყუ-ბ; სხვ. დალ.: ლაკ. მყყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 489 (ს.-ლეზგ. *აეჭყ)].

ვიწ; უდ. ვიცა „ათი“, შდრ. ლეზგ. წუ-დ; თაბ. მიწუ-ბ; აღ., ბურკ. იწუ-დ; ბურშ. მიწუ-რ; ფიტ. მიწუ-დ; რუთ. მიწგ-დ; გილმ. მიწე-ლლჷ; არჩ. უტიწ; კრიწ. მიწგ-დ; ბუდ. მიწგ-დ; სხვ. დად.: დარგ. უწეწ-ალ, ხუნდ. ანწ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ჩკელ: 245 (ს.-ლეზგ. *უწიწგ-)].

ვიჩი; უდ. ვიჩი „ძმა“, შდრ. თაბ. ჩი, -ჩი; აღ. ჩუ, -ჩუ; ბურკ. ჩუ; ბურშ. ჩუდ; ფიტ. ქუდ; რუთ. შუ, მრ. -ბჷ; წახ. ჩოჟ // ჩოჯ, -გნ; არჩ. უშ-დუ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდ, მრ. შიდიშბი; ბუდ. შიდ, შიი-; კავკასიის ალბანურსა და უდიურში დადასტურებული ფორმა ყველაზე არქაულია, შდრ. სხვ. დად.: ხუნდ. ვ-აცა, დარგ. უში „ძმა“ და სხვ. შდრ. აგრეთვე უდ. ხუნ-ჩი „და“. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 128; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩკელ: 669 (ს.-ლეზგ. *ჩგდ (< **უწ-ჩგდ)].

წი; უდ. ცაი „სახელი“, შდრ. ლეზგ. ტჷარ, -წი // -უნი; ხლუტ. თაჷარ; თაბ. ჩაურ, -ნუ; დიუბ. ძურ, -ი; აღ. თაურ, -ი; რუთ. დურ IV; წახ., გილმ. დო, -მენ IV; არჩ. წორ, მრ. -ომ IV; კრიწ. თგრ, -ა IV; ბუდ. თურ IV; სხვ. დად.: ხუნდ. წარ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 87; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 68, 106; თალიბოვი 1980: 264, 297; ჩკელ: 1098 (ს.-ლეზგ. *წაურ)]. ი ბგერა წი ფორმაში საერთოლეზგიური *ა-საგან მომდინარეობს, შდრ. [ჩკელ: 1098]. პალატალიზაციის მიზეზი ნათელი არ არის.

ჰიომ-ა „ყრუ“, შდრ. ლეზგ. ბიში, ფში; თაბ. ბიში; აღ. ბუშე-ჟ; რუთ. ბიში; წახ. ბომჷუ; კრიწ. ბეში; ხინ. ბჷშ.

ილ (უ) „სიტყვა“, „ხმა“, „მეტყველება“, შდრ. ლეზგ. ჭალ; თაბ. ჭალ; აღ. ჭალ; რუთ. ჭელ; კრიწ. ჭელ; ბუდ. ჭელ; არჩ. ჭათ. ამ მაგალითში ი ბგერა საერთოლეზგიურ *ა ბგერას უკავშირდება. პალატალიზაცია ხდება შიშინა თანხმოვნის დაკარგვის შედეგად.

ფარინგალიზებული ი ბგერის ბგერათმესატყვისობანი არ განსხვავდება მარტივი ი ბგერის ბგერათმესატყვისაბათაგან:

ი' „ყური“, ი'მუხ „ყურები“; უდ. ი-მ-უხ „ყური“ (Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. ააბ, ააფუ; თაბ. იბ, -უ (-ა-); დიუბ. იუ; აღ. ააბურ; ფიტ. იბურ; ბურშ. იუურ; ბურკ.

იჭურ; რუთ. უბურ, უბრუ- IV; არჩ. ოდ, მრ. -ომ IV; კრიწ. იბრ, -წ IV; ბუდ. იბირ IV (ზოგიერთ ენაში Pl. Tantum); სხვ. დად.: ხუნდ. ზინ „ყური“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; გიგინეიშვილი 1977: 116; თალიბოვი 1980: 274; ჩკელ: 240 (ს.-ლეზგ. *ც'ამ)].

იშ-ა; უდ. ნიჯ. ი'შ-ა // გ'შ-ა „ახლოს“, „ახლოს მყოფი“, „ახლობელი“, შდრ. თაბ. იშ, -მ (-ა-) „ადგილი“; დიუბ., ულძ. დიშ; ბურშ. ისჟ „ადგილი“; ფიტ. უს; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 119; ჩკელ: 683 (ს.-ლეზგ. *დისჟ, -ა „ადგილი“)].

ო ბგერა: ეს ბგერა დასტურდება არჩიზულში, წახურში, კრიწულში, ბუდუხურში, ხინალულურში, უდიურსა და რუთულური ენის ბორჩულ დიალექტში. ლეზგიურ ენებში **ო** ბგერა მეორეული ჩანს და, როგორც წესი, **ჭ** სონანტისა და ხმოვნის შერწყმის შედეგად არის წარმოქმნილი (**ჭV > ო**). **ო** ბგერა განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება იმ ენებში, რომლებშიც ლაბიალიზებული კომპლექსები (ან თანხმოვნები) გამარტივდა (ბუდუხური, უდიური, კავკასიის ალბანური). არჩიზულ ენაში **ო** ბგერა ხშირად *ა-საგან არის მიღებული მომდევნო **ჭ**-ს გავლენით, მაგ., ყადყის (II კლ.), ყაყის (IV კლ.), ყოჭყის (< ყაჭყის) „მოცდა“...

კავკასიის ალბანურში **ო** ბგერა დასტურდება ან ნასესხებ სიტყვებში, ანდა ძირეულ ლექსემებში, როგორც წესი, საერთოლეზგიური *ჭა კომპლექსისაგან მომდინარეობს.

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ო	ო	ჭა	უ	უ, ა	უ	ა, ო	გ, უ	უ	უ, ა, ბ	ა	*ჭა

ჯო; უდ. ჯო „ხუთი“, შდრ. ლეზგ. ჭა-დ; თაბ. ხუ-ბ; დიუბ. ხუ-ჭ; ად. ზა-ჭუ-დ; რუთ. ხუ-დ; წახ. ხო-ლლა; არჩ. ლო, ლჟე-ტუ; კრიწ. ჭგ-დ; ბუდ. ჭგ-დ; სხვ. დად.:

დიდ. ლე-ნო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 193; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ: 426 (ს.-ლევზ. *ლ^ჴყ)].

ხოდ; უდ. ხოდ „ხე“, შდრ. დიუბ. ლურდ-ინ ჰარ; რუთ. ხედ, -გრ- III; შდრ.: დარგ. ხურ, წუდახ. ხურ „ცაცხვი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1079 (ს.-ლევზ. *ხო^{რთ} III „ცაცხვი“)].

ბო^ნი „დიდი“, „უდიდესი“, შდრ. აღ. ბა-ბა-ჟ; კრიწ. ბუ; ბუდ. ბუჟ-ლუ „დიდი“, „ძველი“.

ყო^ა; უდ. ჟა „ოცი“, შდრ. ლევზ. ჟა-დ; თაბ. ჟა-ბ; აღ. ჟა-დ; რუთ. ჟა^ნ-დ, გილმ. ჟა-ლლ^ა; არჩ. ყა; კრიწ. ჟა-დ; ბუდ. ჟა-დ (ჟა-დ?); სხვ. დაღ.: ხუნდ. ყო- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 238; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 456 (ს.-ლევზ. *ყა)]. *ა > ო პროცესი ყო^ა ფორმაში ფარინგალიზაციის პროცესით არის გამოწვეული, შდრ. უდიური, რომელშიც *ა ფარინგალიზებულ სიტყვებში ფარინგალური თანხმოვნების შემდეგ ხშირად გვამღევს ო-ს, მაგ., ხ^აო „ცული“ და ა. შ.

უ ბგერა: საერთოლევზიური *უ თითქმის არ განიცდის ცვლილებებს. როგორც აღინიშნა, უ ფონემა ლევზიურ ენებში ხშირადაა მიღებული *ჴ+V კომპლექსის შერწმის შედეგად. კავკასიის ალბანურშიც უ ბგერა სხვადასხვაგვარი წარმოშობისაა:

1) საერთოლევზიური *უ ბგერის შესატყვისი:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
უ	უ, ო	უ	უ	უ	უ, გ	უ, გ	უ, გ	უ	უ, გ, ი, ა, ა;	უ, ო	*უ

2) საერთოლევზიური *ჴა კომპლექსის შესატყვისი:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ც	ც	ცა	ც	ც, ა	ც	ა, ვ	ც, ც	ც	ც, ა, ღ	ა	*ცა

3) საერთოლევზიური *ტე კომპლექსის შესატყვისი:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ც	ც	ე	ც, ტ	ც, ტ, ი	ც, გ, ა:	ღ	ა	ა	ც	ე, ი	*ტე

ამას გარდა, უ კავკასიის ალბანურში შეიძლება იყოს საერთოლევზიური *ტი კომპლექსის შესატყვისი; იშვიათად, სხვაგვარი წარმოშობის უ ბგერაც გვხვდება.

ბულ; უდ. ბულ „თავი“, შდრ. ლევზ. ყილ, -ი; თაბ. კულ; ად. კილ, -ი; რუთ. ჰუყულ, -ი- III (< *ტუყ-ულ); წახ. ტუკულ, -კლენ III; არჩ. ლილ-ლილ „თავქვეშ“; კრიწ. ყელ, ყალი III; ბუდ. ყელ III; სხვ. დად.: ხუნძ. ბეტერ, ლაკ. ბაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69; ჩკელ: 1041 (ს.-ლევზ. *ტილულ)].

ფულ; უდ. ფულ „თვალი“, შდრ. ლევზ. ტილ, -ი; ხლუტ. ულ; თაბ., დიუბ. ულ, -ი; ად., ფიტ., ბურკ. ულ, -ი; ბურშ. ილ; რუთ. ულ, -ი-, მრ. -აბერ III; წახ. ულ, -ენ III; არჩ. ლ-ურ, მრ. -უმ III (-ურ – *მრ. რიცხვის მაწარმოებელი); კრიწ. მულ, -ი III; ბუდ. მულ III; სხვ. დად.: დარგ. ჰული, ხუნძ. ბერ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 53; ლექსიკა 1971: 106; გიგინეიშვილი 1977: 69; თალიბოვი 1980: 268; ჩკელ: 250 (ს.-ლევზ. *ფილ)].

მუზ; უდ. მუზ „ენა“, შდრ. ლეზგ. მეზ, მეცაი; თაბ. მელძ; დიუბ. მილძი; ად. მეზ, -ურა; რუთ. მიზ, -ი- III; წახ. მიზ, -ენ III; არჩ. მაც III; კრიწ. მეზ, მიზ // -ილ III; ბუდ. მეზ III; სხვ. დად.: ხუნძ. მაწ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 127; გიგინეიშვილი 1977: 70, 84; თალიბოვი 1980: 293; ჩკელ: 802 (ს.-ლეზგ. *მელცა)]. უ ბგერა მუზ ფორმაში საერთოლევზგიური *ე ბგერისაგან მომდინარეობს. ლაზიალიზაცია, საფიქრებელია, განვითარდა ლაზიალური თანხმოვნის (მ) გავლენით.

ქულ; უდ. ქულ „ხელი“, შდრ. ლეზგ. ქულ, -უნი „მაჯა“, „მტევანი“; თაბ. ქულ-ერ „ვაზი“; ბურკ. ქულ, -უ „ტოტი“; რუთ. ქულ-აგ IV „იდაყვი“; არჩ. ქულ, ქურა, მრ. ქურღულ IV; სხვ. დად.: ხუნძ. ქურ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 69, 80; თალიბოვი 1980: 288; ჩკელ: 707 (ს.-ლეზგ. *ქაილ)].

თურ; უდ. თურ „ფეხი“, შდრ. ლეზგ. დუთურ; ხლუტ. მათურ; თაბ. მათურ; კრიწ. დეთურ IV; ბუდ. მათურ IV; „ბარკალი“. ევგ. ჯეირანიშვილი უდიურ სიტყვას უკავშირებს ქართულ მასალას [ჯეირანიშვილი 1952]. შდრ. დარგ. ურღურ „ბარკალი“. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 118; ხაიდაკოვი 1973: 29; ჩკელ: 674 (ს.-ლეზგ. *მათურ)].

ულ; უდ. ულ „მგელი“, შდრ. რუთ. უბულ, უბლი-, მრ. უბლჷ III; წახ. უმულ; არჩ. მამ, მრ. -უთ III; კრიწ. ებ; III; ბუდ. ებ III; იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 239 (ს.-ლეზგ. *ც'ამ)].

იშუ; უდ. ვართ.-ზინ. იშუ „კაცი“, „ქმარი“, შდრ. ლეზგ. -ჭი; ნუტ. -გუ; თაბ. ჟი; დიუბ. ჟი; ად. შუდ, შუტა; ბურკ. შუდ; ბურშ. შუდ; ფიტ. ხუდ; კრიწ. ჭირი; ბუდ. ჭური; სხვ. დად.: ხუნძ. ჩი, ლაკ. ჩუტ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 99; ჩკელ: 336 (ს.-ლეზგ. *შუი)].

შ-უმ, უდ. შ-უმ „პური“, შდრ. ლეზგ., ხლუტ. სამ, -უნი; თაბ., დიუბ. შუმ; ფიტ., ბურკ. სუმ; ბურშ. სუმ; რუთ. სუმ, -ამ- IV; მიშლ. სომ, -ან IV; არჩ. სუმ IV; კრიწ. სუმ IV; ბუდ. სუმ; სხვ. დად.: ხუნძ. სუმ, წუდახ. სუმა „ნამჯა“ და სხვ. იხ.

აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933, 50; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 176; გიგინეიშვილი 1977: 71; თალიბოვი 1980: 271; ჩკელ: 764 (ს.-ლეზგ. *საჟემ „ნამჯა“)].

მუ, უდ. მუ „ქერი“, შდრ. ლეზგ. ნეხ^ჲ (ერთგვარი მარცვლეული, ლათ. *Triticum spelta*); ?არჩ. ბუყ, -არი III; სხვ. დად.: ანდ. ნიხა; ახვ. ნიჯა, მუყა; ხვარშ. ნიხა; დარგ. ნიჯა; ლაკ. ნეჯა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 1058 (ს.-ლეზგ. *მუყ)].

შუ; უდ. შუმე // შუ, ვართ.-ზინ. შუ // იშო „ღამე“, შდრ. ლეზგ. მიჟ, -ე // ჭე; ხლუტ., მიჟ; ნუტ. იუჟჟ^ჲ; თაბ. მიშ, -უ (-ა-); დიუბ. მიჟი; ულდ. მიშ; ად. შუმ, -აი; ბურშ. იშ; ფიტ. ჟჟ; ბურკ. სუმ; რუთ. ჟუმ, -ი- IV; იხრ. იუმ; ხნოვ. იუმ; არჩ. იშ IV (შდრ. ში „ღამით“); კრიწ. მიჟ, -ა IV; ბუდ. იუჟუჟ „ღამით“; სხვ. დად.: ჰუნდ. ნიმე „ღამე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 50; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 94; ჩკელ: 524 (ს.-ლეზგ. *სიშ)].

ბუს „შიმშილი“; **უდ.** ბუსა „შიერი“, შდრ. წახ. მესგ-ნ; ბუდ. მეზ; შდრ. ჩეჩნ. მაცა-ლლა „შიმშილი“, მაც-დალა „მოშიება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 837 (ს.-ლეზგ. *მოსგ- (? *ჟონსგ-)].

მუმ „ქარი“, „ჰაერი“; **უდ.** მუმ „ქარი“, შდრ. დიუბ. მიჩ „იმედი“; ბურშ. მუმ „იმედი“; წახ. კილ. მეც, -გნ III „ქარი“; წახურში შეინიშნება არაკანონზომიერი რეფლექსი *-ჩ > -ც; სხვ. დად.: ლაკ. მარჩ „ქარი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 180; გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 826 (ს.-ლეზგ. *მურ)].

ზუ; უდ. ზუ „მე“, შდრ. ლეზგ. ზუნ; თაბ. უზუ; ბურშ. ზუნ; რუთ. ზე; წახ. ზე; არჩ. ზონ; კრიწ. ზგნ; ბუდ. ზგნ; ხინ. ზა; სხვ. დად.: ხუნდ. დუ-ნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 228; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩკელ: 1084 (ს.-ლეზგ. *ზონ)].

ვუნ; უდ. ვართ.-ზინ. უნ „შენ“, შდრ. ლეზგ. ჟუნ; თაბ. უჟუ; ბურშ. ჟუნ; რუთ. ჟე; წახ. ჟუ; არჩ. უნ; კრიწ. ჟგნ; ბუდ. ჟგნ; სხვ. დად.: ხუნდ. მუ-ნ < *ჟუ-ნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩკელ: 1014 (ს.-ლეზგ. *ჟონ)].

ვუმ; უდ. ვუმ „ცხრა“, შდრ. ლეზგ. კუ-დ; ყურად. ჭუ-დ; თაბ. ურჟუ-ბ; დიუბ. ჰურჟუ-ჟ; ად. მარჟუ-დ; ბურშ. მერჟუ-რ; ფიტ. მერკუ-დ; ბურკ. მერჟუ-დ; რუთ. ჰუჟუ-დ; წახ. მიჟუ-ლლა; არჩ. უჟ; კრიწ. მიჟი-დ; ბუდ. ჟიჟი-ბ; სხვ. დად.: ხუნდ. იჟ-

ლავ. ურჭ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩველ: 208 (ს.-ლეზგ. *უ[ი]ლჭგ-)].

ბუ, მრ. *ბუ-რუხ; უდ. ბუ-რუხ (< *უბ-რუხ (Pl. Tantum) < *სუბ-) „მთა“, შდრ. ლეზგ. სუტ, -ა; თაბ. სიტ, -ი; დიუბ. სიტ; ად. სუ, -ტა; ბურშ. სუ, -ტა; რუთ. სგტ, -ა- III „უღელტეხილი“; წახ. სგტა // სუტა // სუა, -ფენ III; არჩ. სობ, მრ. -ოთ IV „ზამთრის სამოვარი მთაში“; სხვ. დალ.: შდრ. ახვ. ბეჩა, კარ. ბესა და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 133; თალიბოვი 1980: 314; ჩველ: 1053 (ს.-ლეზგ. *სგტა)].

ბუ; უდ. ბუ „ყოფნა“ (მემვ. ზმნა), შდრ. ლეზგ. და; თაბ. ტუ; დიუბ. ტუუუ; ად. ე; ბურშ. ტუ; რუთ. დ-იცი; წახ. ტო- (კლასის ნიშნით: ტო-რ, ტო-ბ, ტო-დ); არჩ. ი; კრიწ. -ი; ბუდ. ტი; სხვ. დალ.: კარ. ი-და და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 252 (ს.-ლეზგ. *ცე)].

ჩ-უდუ „ცა“, შდრ. ლეზგ. ცატ; თაბ. ძატ, ზატ; ად. ძატ, ზატ; კრიწ. ზოვ; ბუდ. ზგვ; ხინ. ძო. პირველი უ ბგერა ჩ-უდუ ფორმაში *ატ > უ პროცესის შედეგადაა მიღებული.

ბუზე „მთვარე“, „თვე“, შდრ. ლეზგ. ტარზ; თაბ. ტაზ; ად. ტაზ; რუთ. ტაზ; წახ. ტაზ; კრიწ. ვაზ; ბუდ. ვგზ; არჩ. ბაც; ხინ. ვაწ. *ა > უ პროცესი კავკასიის ალბანურში ბაგისმიერი თანხმოვნის (ბ) გავლენით განვითარდა.

ლუჭ „მტრედი“, შდრ. ლეზგ. ლიჭ; ად. ლუჭ; რუთ. ლირხაა; კრიწ. ლეჭ. უ ბგერა ამ მაგალითში საერთოლეზგიურ *ი ბგერას უკავშირდება. ხმოვნის ლაბიალიზაცია ხდება მომდევნო ლაბიალიზებული კომპლექსის დელაბიალიზაციის შედეგად, იხ. რუთულური მაგალითი.

ფარინგალიზებულ უ ბგერას სხვა ლეზგიურ ენებში ხშირად ასევე უ ბგერა შეესატყვისება, ხშირად კი, იქიდან გამომდინარე, რომ ფარინგალიზაციას თან ახლავს პალატალიზაცია, მას შეესატყვისება ი ან ტ ბგერები:

უ'დ; უდ. უდ' „სახურავი“, შდრ. ლეზგ. ჯატ, -უ; თაბ. ღაყ (*ლოკ.); დიუბ. ჯუდ, -ა-; ბურშ. ზუდ, -ი-; ბურკ. ღუ, -დი-, მრ. ღუტ-ურ; რუთ. ჯატ, -გ- IV; კრიწ. ჯატ

IV „ხიდი“; სხვ. დალ.: ტინდ. ჯაჟუ „სხვენი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 120; ლექსიკა 1971: 200; ჩველ: 454 (ს.-ლევზ. *ჯაჟუ, *ჯაოჟე „სახურავი“, „ჭერი“)].

უჯ; უდ. უჯ „ექვსი“, შდრ. ლევზ. რუგუ-დ; ნუტ. რუფუ-დ; თაბ. იირხ-უ-ბ; აღ., ფიტ., ბურკ. იერხ-ი-დ; ბურშ. იერ-ში-რ; რუთ. რიხ-გ-დ; წახ. იიხ-გ-ლლჷ; არჩ. დილ, დილიდტუ; კრიწ. რგხ-გ-დ; ბუდ. რგხ-გ-დ; სხვ. დალ.: ლაკ. რახ-, ხუნძ. ანლჷ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192–193; ჩველ: 219 (ს.-ლევზ. *რილჷ)].

ვუდ; უდ. ვუდ „შვიდი“, შდრ. ლევზ. ირი-დ; ყანდ. ურფუ-ბ; დიუბ. ურგუ-ჟ; აღ., ფიტ., ბურკ. იერი-დ; ბურშ. იერი-რ; რუთ. იიჟ-დ; გილმ. იიფგ-ლლჷ; არჩ. ჟილ; კრიწ. იფგ-დ; ბუდ. იიი-დ; სხვ. დალ.: ხუნძ. ანლჷ-, ლაკ. არულ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ჩველ: 247 (ს.-ლევზ. *ჟირლჷ-)].

მუდ; უდ. მუდ „რვა“, შდრ. ლევზ. მჟჟ-დ; თაბ. მირჟი-ბ; დიუბ. მიჟუ-ჟ; აღ., ბურკ. მუა-დ; ბურშ. მუა-რ; ფიტ. მუი-დ; რუთ. მგე-დ; წახ. მოლი-ლლჷ; არჩ. მელჷ; კრიწ. მიფი-დ; ბუდ. მგე-დ; სხვ. დალ.: ხუნძ. მილჷ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ლექსიკა 1971: 236; გიგინეიშვილი 1977: 86; ჩველ: 315 (ს.-ლევზ. *მენლჷ)].

ჰუჯ; უდ. უქ // უქ „გული“, შდრ. ლევზ. რიკ, -ი; თაბ. იუკჷ, კჷა; აღ. ირკჷ, - ურა; ბურკ. ირკჷ; ბურშ., ფიტ. იირკჷ; რუთ. იიკ, -ი- IV; წახ. იიკ, -ენ IV; არჩ. იკჷ IV; კრიწ. იიკ, -ი // -ა IV; ბუდ. იგკ IV; სხვ. დალ.: ხუნძ. რაკ, დარგ. ურკი და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; დიუმეზილი 1933: 16; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 82; თალიბოვი 1980: 289; ჩველ: 678 (ს.-ლევზ. *იირკჷ)].

ბუდა; ნიჯ. ბიდ // ბგდ „შუა წელი“, შდრ. ლევზ. იყ, -ჟა „შუაწელი“, „წელი“; თაბ. იუჯჷჷ, -ი (-ა) „წელი“; ყანდ. იყ „ზურგი“; დიუბ. იყი „წელი“; აღ. იყ „შუაწელი“; ბურშ. იყ „ზურგი“; თფილ. იყ „ზურგი“; ფიტ. იყ „შუაწელი“; ბურკ. იყ „შუაწელი“; რუთ. იყ IV „ზურგი“; წახ. იყ, -ან IV „ზურგი“; არჩ. ილ-და (<*იყ-და) „შუაში“; კრიწ. იყ, -ი IV „წელი“, „ზურგი“; ბუდ. იყ-იჯ IV „ზურგი“; სხვ. დალ.: ახვ. რაჯჷა-ლი „ზურგი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; თალიბოვი 1980: 307; ჩველ: 577 (ს.-ლევზ. *იჯჷჷ)].

ყუ‘(ე); უდ. ჳ‘ი (ვ.)// ჳაგ (ნ.) „შიში“, შდრ. არჩ. ილჷ (ილჷ < *ლჷი), -ი // -ლი IV; სხვ. დად.: ხუნძ. ლჷერ-იზე „შიშინება“, დიდ. -ოლჷა „შიში“ (ზმნ.) და სხვ.

5.2.2. თანხმოვნები

კავკასიის ალბანური თანხმოვათა სისტემა საერთოლენგიურ კონსონანტიზმთან შედარებით საგრძნობლად გამარტივდა: მოიშალა ლატერალური ჩქამიერი თანხმოვნები, დაიკარგა წინაველარული აფრიკატები და სპირანტები, ინტენსიური სპირანტები და აფრიკატები (ინტენსიური აბრუპტივები, სავარაუდოდ, შემონახულია მხოლოდ სისინა და შიშინა აფრიკატების რიგში), მჟღერი უვულარული აფრიკატი. კავკასიის ალბანურს აგრეთვე არ მოეპოვებოდა ისეთი დამახასიათებელი ბგერები ლენგიური ენებისათვის, როგორებიცაა, მაგალითად, ფარინგალური სპირანტები, ე. წ. აბრუპტიული ლარინგალი, პრერუპტივები, ლაბიალიზებული ან დენტოლაბიალიზებული თანხმოვნები.

5.2.2.1. ხშულ-მსკდომები.

სხვა ლენგიურ ენათაგან განსხვავებით, რომლებშიც ხშულთ-მსკდომთა ოთხეულეზრივი ან ხუთეულეზრივი სისტემები დასტურდება, კავკასიის ალბანურსა და უდიურისათვის დამახასიათებელია ხშულთა სამეულეზრივი სისტემა (მჟღერი, ფშვინვიერი, აბრუპტივი კავკასიის ალბანურისათვის, ხოლო უდიურისათვის – მჟღერი, ფშვინვიერი, პრერუპტივი). კავკასიის ალბანურში ხშულ-მსკდომთა სამი ლოკალური რიგი გამოიყოფა: ბაგისმიერთა (ბ, ფ, პ); კბილ-ბაგისმიერთა (დ, თ, ტ) და უკანაენისმიერთა (გ, ქ, კ). უვულარული თანხმოვნები კი, სავარაუდოდ, აფრიკატთა რიგს უნდა მივაკუთვნოთ.

ბ ბგერა: საერთოლენგიური *ბ ბგერა თითქმის ყველა ლენგიურ ენაში ორი ძირითადი რეფლექსითაა წარმოდგენილი (ბ და ჭ). სიტყვის ანლაუტში და უკანა რიგის უმახვილო ხმოვნების წინ *ბ ბგერა რეგულარულად გვამღევს ჭ ბგერას. ეს

პროცესი არ განხორციელდა კავკასიის ალბანურ, უდიურ და არჩიულ ენებში, რაც იმის შესახებ მეტყველებს, რომ აღნიშნული პროცესი განვითარდა ამ ენების საერთოლენგიური ერთობიდან გასვლის შემდეგ. ლენგიურ ენაში სიტყვის ანლაუტსა ან ინტერვოკალურ პოზიციაში მახვილიანი ხმოვნის წინ აღნიშნება *ზ > ფ (ზოგჯერ ჰ) პროცესი. ამას გარდა, ლენგიურ ენებისათვის დამახასიათებელია *ზ ბერის დაყრუება სიტყვის აუსლაუტში. ასეთ შემთხვევაში *ზ შეიძლება მოგვეცეს ფ, პ ან ფ (თაბასარანულსა და აღულურში ამ პოზიციაში *ზ > უ). თაბასარანულში, წახურში, ხინალულურში, არჩიულსა და უდიურში დასტურდება *ზ > მ პროცესიც.

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლენგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლენგ.
ზ	ზ	ზ, უ	ზ, უ, ფ	ზ, უ	ზ, უ	ზ, უ	ზ, უ	ზ, უ	ზ, უ	ზ	*ზ

ხიბ; უდ. ხიბ „სამი“, ლენგ. ფუ-დ; თაბ. შუბუ-ბ; დიუბ. შიბბუ-ბ; აღ. ხიბუ-დ; ბურშ. შიბუ-რ; რუთ. ხიბგ-დ; გილმ. ხეგ-ლლჷ; არჩ. ლებ; კრიწ. შიბი-დ; ბუდ. შუბუ-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. ლაბ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 191; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 76; ჩკელ: 768 (ს.-ლენგ. *ლფფ)].

ბუს „შიმშილი“; უდ. ბუსა „შიერი“, შდრ. წახ. მესგ-ნ; ბუდ. მეზ; შდრ. ჩეჩნ. მაცა-ლლა „შიმშილი“, მაც-დალა „მოშიება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 837 (ს.-ლენგ. *მოსგ- (? *უნსგ-)].

ბეტალა-ბიამესუნ „გაყოფა“, შდრ. წახ. ბიტალ-აყას; სხვ. დად. ბურ-ტ-ეს; ბეჟ. ბ-იტალ.

ზ ბერა კავკასიის ალბანურსა და უდიურში ხშირად დასტურდება სახელური და ზმნური ფორმების ანლაუტში და წარმოადგენს ნივთის გრამატიკული კლასის გაქვავებულ ნიშანს. საერთოდადესტურმა *ზ- კლასის ნიშანმა სხვა ლენგიურ ენებში (არჩიულისა და უდიურის გარდა) მოგვეცა *უ-. მას

შეიძლება სხვა კლასიფიკატორებიც შეესატყვისებოდეს, თუმცა ხშირად კლასის ექსპონენტი ლეზგიურ ენებში საერთოდ დაკარგულია:

ბაჟ-; უდ. ბაჩ- „ასი“, შდრ. ლეზგ. ჭიშ; თაბ. ჭარჟ; დიუბ. ჭარჟა; აღ. ბა'რშ; ბურშ. ჭარშ; რუთ. ჭაშ; გილმ. ჭაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; სხვ. დად.: ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 588 (ს.-ლეზგ. *ჭა'ლშ-)].

ბე'ღ; უდ. ბელ' „მზე“, შდრ. ლეზგ. რალ, რაჯინი; თაბ. რიღ, -დი; აღ. რალ, -უ; რუთ. ჭირიღ, -რღი- III; წახ. ჭირგღ // ჭერგღ, -რღენ III; არჩ. ბარჯ, ბერჯე III; კრიწ. ჭირად III; სხვ. დად.: ხუნძ. ბაყა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 184; გიგინეიშვილი 1977: 75; ჩკელ: 1051 (ს.-ლეზგ. *ჭირაჯა)].

ბუზე „მთვარე“, „თვე“, შდრ. ლეზგ. ჭარზ; თაბ. ჭაზ; აღ. ჭაზ; რუთ. ჭაზ; წახ. ჭაზ; კრიწ. ვაზ; ბუდ. ვვზ; არჩ. ბაც; ხინ. ვაწ.

ბულ; უდ. ბულ „თავი“, შდრ. ლეზგ. ყილ, -ი; თაბ. კულ; აღ. კილ, -ი; რუთ. ჰუყულ, -ი- III (< *ჭუყ-ულ); წახ. ჭუკულ, -კლენ III; არჩ. ლილ-ლილ „თავქვეშ“; კრიწ. ყვლ, ყალი III; ბუდ. ყვლ III; სხვ. დად.: ხუნძ. ბეტერ, ლაკ. ბაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69; ჩკელ: 1041 (ს.-ლეზგ. *ჭოლულ)].

ბიპ; უდ. ბიფა (< *ბიყა) „ოთხი“, შდრ. ლეზგ. ყუ-დ; თაბ. დუყუ-ბ; აღ. მაყუ-დ; რუთ. დუყუ-დ; გილმ. დოყუ-ლღა; არჩ. ებყ; კრიწ. დუყუ-დ; ბუდ. დუყუ-ბ; სხვ. დად.: ლაკ. მუყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 489 (ს.-ლეზგ. *დეჭყ)].

ბეზი; უდ. ბეზი „მე“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. ზი(ნ); თაბ. დიზ; ბურშ. მაზ; რუთ. იზ-დგ; წახ. დიზ-გნ; არჩ. -ისა, ჭ-ისა, დ-ისა, ბ-ისა. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 228; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩკელ: 1084 (ს.-ლეზგ. *-იზ)].

ბეში, უდ. ბეში „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. ჩი(ნ); თაბ. იჩ; აღ. იჩ; შინ. იშ-დგ; წახ. დიშ- „ჩვენ“ (ექსკლ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლეზგ. *იჯ)].

ბეჭი; უდ. ეჭი „თქვენ“ (ნათ.), შდრ. თაბ. იჩ; ბურშ. იჩ; რუთ. (III) უშ-დგ; წახ. ტუშ; არჩ. ტიშ; იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1087 (ს.-ლევზ. *იჭ)].

ბუ, მრ. *ბუ-რუხ; უდ. ბუ-რუხ (< *უბ-რუხ (Pl. Tantum) < *სუბ-) „მთა“, შდრ. ლევზ. სუტ, -ა; თაბ. სიტ, -ი; დიუბ. სიტ; აღ. სუ, -ტა; ბურშ. სუ, -ტა; რუთ. სგტ, -ა- III „უღელტეხილი“; წახ. სგტა // სუტა // სუა, -დგ III; არჩ. სობ, მრ. -ოთ IV „ზამთრის სამოვარი მთაში“; სხვ. დალ.: შდრ. ახვ. ბეჩა, კარ. ბესა და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 133; თალიბოვი 1980: 314; ჩკელ: 1053 (ს.-ლევზ. *სგტა)].

ბუღა; ნიჯ. ბიდლ // ბგლ „შუა წელი“, შდრ. ლევზ. დუყ, -ტა „შუაწელი“, „წელი“; თაბ. დუტა^ჟ, -მ (-ა-) „წელი“; ყანდ. დიყ „ზურგი“; დიუბ. დიყი „წელი“; აღ. იყ „შუაწელი“; ბურშ. დიყ „ზურგი“; თფილ. დაყ „ზურგი“; ფიტ. დიყ „შუაწელი“; ბურკ. დაყ „შუაწელი“; რუთ. დეყ IV „ზურგი“; წახ. დეყ, -ან IV „ზურგი“; არჩ. ილ-და (<*იყ-და) „შუაში“; კრიწ. დიყ, -ი IV „წელი“, „ზურგი“; ბუდ. დიყ-იჯ IV „ზურგი“; სხვ. დალ.: ახვ. რაჯა^ჟ-ლი „ზურგი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; თალიბოვი 1980: 307; ჩკელ: 577 (ს.-ლევზ. *დიჯა^ჟ)].

ბაამ (< *ბაწ); უდ. ბუამ (< *ბუწ) „სავსე“, შდრ. ლევზ. აწუზ, აწუნა; თაბ. ა-ბ-წუზ; აღ. აწას; რუთ. ტერმ. ა-ტ-წერ; წახ. გაწას; არჩ. ა-ბ-წას; კრიწ. ზაწა-დ „სავსე“; ბუდ. სარწარ, სგ-ბ-წგჯი (კაუზ. სერწი); სხვ. დალ.: ხუნძ. წე-ზე, ლაკ. -წი-ნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 255; გიგინეიშვილი 1977: 100; ჩკელ: 526 (ს.-ლევზ. *ჰაწე „ავსება“, „გავსება“)].

ბოწი „დიდი“, „უდიდესი“, შდრ. აღ. ბა-ბა-ჭ; კრიწ. ბუ; ბუდ. ბუც-ლუ „დიდი“, „ძველი“.

ბუ; უდ. ბუ „ყოფნა“ (მეშვ. ზმნა), შდრ. ლევზ. მა; თაბ. ტუ; დიუბ. ტუუუ; აღ. ე; ბურშ. ტუ; რუთ. მ-იცი; წახ. ტო- (კლასის ნიშნით: ტო-რ, ტო-ბ, ტო-დ); არჩ. ი; კრიწ. -ი; ბუდ. ტი; სხვ. დალ.: კარ. ი-და და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 252 (ს.-ლევზ. *ტე)]. თანხმოვნები ტ-, ბ- და მ- ისტორიულად კლასის ნიშნებს წარმოადგენენ. ამასთან, ტ- ბ- კლასიფიკატორისაგან არის მიღებული.

ბოშესუნ; უდ. ბოშ-ესუნ „დასაფლავება“, დამარხვა“, „ცხეში ჩასმა“, შდრ. თაბ. ღიტ-ი-შ-შ-უზ; რუთ. ა-ტ-შ-ას; წახ. კეშეს; ბუდ. ზარშუ, ზაშუჯი „შერქმა“; სხვ. დად.: ლაკ. ბ-აშ-ან „ყრუდ დახურვა“, „ამოკეტვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 205 (ს.-ლევზ. *ცაშე „გარქმა“)].

ბიხესუნ; უდ. ბიხსუნ „შობა“, „გაჩენა“ (შდრ. უდ. ხომ „შთამომავლობა“), შდრ. ლევზ. ხაზ, ხანა, ბრძ. ხუხ // რუხუხ; თაბ. ხუზ; ად. უხას; ბურშ. რუხას; რუთ. ჰუ-ხ-ას; წახ. უხას; კრიწ. ხუდიჯ, რუხრი, ბრძ. საზგერ; ბუდ. ხოსუ; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 576 (ს.-ლევზ. *ციხა)].

ბიდესუნ; უდ. ბესუნ „კეთება“, შდრ. ლევზ. იდიზ, ატუნა, ბრძ. ადა; თაბ. აპუზ (შდრ. აყუზ „ჩაჭედვა“); რუთ. ტ-აყას; წახ. კანს // ჰაყას; არჩ. ას; კრიწ. დერიჯ // აწყაჯ; ბუდ. სიცი, სუტურჯი; სხვ. დად.: ლაკ. ა-ნ „კეთება“, „შობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 124; ჩკელ: 257 (ს.-ლევზ. *აყა)].

ბო⁴(ჰ)ესუნ მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნა, „გონება“, „ფიქრი“, „შერაცხვა“, „ზრახვა“; შდრ. შდრ. ლევზ. ჰი-; თაბ. ღუ-ბ; ად. ხი-ს; რუთ. დი-რ-ხ-ას; წახ. ცა-ლ-ჰ-ას; კრიწ. იხ- მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნები; არჩ. ა-რ-ჰ-ას „ფიქრი“, „გონება“; შდრ. აგრეთვე: უდ. ბაქსუნ „გახდომა“, „ყოფა“, შდრ. რუთ. ტ-გქეს; არჩ. ქეს.

ბოდესუნ; უდ. ბოსთაუნ (< *ბოთ-სუნ) „ჭრა“, „თარგის გამოჭრა“, შდრ. ლევზ. ატაზ, ატუნა; თაბ. ქთა-ი-ტუზ; ად. ატას; ბურშ. ატის; რუთ. ჰა-ბ-ტ-ას; წახ. ჰა-ბა-ტას „გაუკაცრიელება“; არჩ. ა-ბ-ტას, ბ-არტურ; ბუდ. დორო-ტუ, დო-ბ-ტუჯი; კრიწ. მა-ბ-ტგრიჯ; სხვ. დად.: ურახ. არტ-უს „თარგის გამოჭრა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 62; ლექსიკა 1971: 252; თალიბოვი 1980: 285; ჩკელ: 272 (ს.-ლევზ. *მატუ)].

ბართესუნ; უდ. ბართესუნ „გაშვება“, „დატოვება“, შდრ. ლევზ. თაზ, თუნა; თაბ. ღ-ი-ი-თუზ; ად., ბურშ. ათას; რუთ. ს-ა-ბ-თას; მრ. სა-ლ-თას; არჩ. ა-ბ-თის; კრიწ. მა-ბ-თგრ-იჯ; ბუდ. დორთუ, დე-ბ-თირჯი; სხვ. დად.: ხუნძ. თე-ზე „დატოვება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 62; ლექსიკა 1971: 257; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩკელ: 271 (ს.-ლევზ. *მათარ)].

ბოკოკესუნ; უდ. ბოქა-სუნ „წვა“, „ხრუკვა“, შდრ. ლეზგ. ქუზ, ქუნა; თაბ. უ-რ-გუზ; ად. უგჟას; ბურშ. იგის; არჩ. ბ-ოქას // ბ-უქას, ბ-ორქურ; კრიწ. უგაჯ; ბუდ. სუგორ, სუგოჯი; სხვ. დად.: დარგ. იგეს და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 245; გიგინეიშვილი 1977: 79; ჩკელ: 860 (ს.-ლეზგ. *სოქაჟ)].

ბუკუს „საზომი“; უდ. უსქასუნ „აზომვა“, შდრ. ლეზგ. ალცუმიზ; თაბ. მე-რ-ცუზ; ად. ალცას; ბურშ. ალცანას; ხნუხ. ჰა-ბ-ცჟას, დურ. უა-რაცურ; არჩ. ა-ბ-სმუს; კრიწ. უწცნიჯ; ბუდ. სონსუ, სე-ბ-სინჯი; სხვ. დად.: ხუნძ. -ორცინე „აზომვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 250-251; გიგინეიშვილი 1977: 90; ჩკელ: 260 (ს.-ლეზგ. *ცალცჟან „აზომვა“, „აწონვა“)].

ბოგესუნ; უდ. ნიჯ. ბაღ‘ა-მესუნ „პოვნა“, შდრ. ?თაბ. რა-ღ-ჯ‘უზ; დიუბ. ა-უ-ჯ‘უს; ბურშ. რაჯ‘ას; რუთ. გა-უ-ჯას, მრ. გა-დ-ჯეს „თვალთვალი“, „ყურება“; კრიწ. ი-ბ-ჯაჯ; ბუდ. ირჯი, გ-ბ-ჯაჯი; სხვ. დად.: ჩირაღ. -აჰ- „ნახვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 121; ჩკელ: 547 (ს.-ლეზგ. *ცარყაწ „ნახვა“)].

ბიყესუნ, ბაყესუნ; უდ. ბიჯასუნ „ჭერა“, „პყრობა“, შდრ. თაბ. დ-იჯუზ; არჩ. ხოს; სხვ. დად.: ჰუნძ. -ოხა „აღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 98; ჩკელ: 646 (ს.-ლეზგ. *ციკვ „პოვნა“)].

ბუყესუნ, უდ. ვართ.-ზინ. ბუჯასუნ „ნდომა“, „ყვარება“, შდრ. ლეზგ. კან ხუნ; თაბ. ქუნ ხუნ; დიუბ. გციკუს; ად. ქან ხას; რუთ. უ-გგას; წახ. კილ. გქანას; არჩ. ლჟან; კრიწ. იქაჯ; ბუდ. ტერმ. მიქეჯი; სხვ. დად.: ხუნძ. -ოლც‘-იზე და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 75; ლექსიკა 1971: 253; გიგინეიშვილი 1977: 111; ჩკელ: 645 (ს.-ლეზგ. *ცილჟან)].

ფ ბგერა: საერთოლეზგიური *ფ ბგერა იდენტური ბგერათშესატყვისობის მიხედვით აღდგება, თუმცა ფ ბგერა ლეზგიურ ენებში შეიძლება ზოგიერთი კომბინატორული თუ სპონტანური ცვლილებების შედეგადაც იყოს მიღებული.

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	*ფ

(უ)ფესუნ; უდ. ფესუნ „თქმა“, შდრ. ლევზ. ლუჰუზ, ლაჰანა; თაბ. ფუზ; ად. ფას; წახ. ეჰეს „ლაპარაკი“; არჩ. ბოს, უარ; კრიწ. ლფფჟჟ, ლური, პროჰ. მუჟუ; ბუდ. იუჟუ, იფფჟჟი; სხვ. დალ.: დარგ. ე-ს „თქმა“, ხუნძ. ა-ბ-იზე „ლაპარაკი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 88; გიგინეიშვილი 1977: 138; თალიბოვი 1980: 277; ჩკელ: 625 (ს.-ლევზ. *ციჟ'უ)].

ფულ; უდ. ფულ „თვალი“, შდრ. ლევზ. უილ, -ი; ხლუტ. ულ; თაბ., დიუბ. ულ, -ი; ად., ფიტ., ბურკ. ულ, -ი; ბურშ. ილ; რუთ. ულ, -ი, მრ. -აზერ III; წახ. ულ, -ენ III; არჩ. ლ-ურ, მრ. -უმ III (-ურ – *მრ. რიცხვის მაწარმოებელი); კრიწ. შულ, -ი III; ბუდ. შულ III; სხვ. დალ.: დარგ. ჰული, ხუნძ. ბერ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 53; ლექსიკა 1971: 106; გიგინეიშვილი 1977: 69; თალიბოვი 1980: 268; ჩკელ: 250 (ს.-ლევზ. *ს'ილ)].

პ ბგერა: პ არ აღდგება არც საერთოდადესტნურ და არც საერთოლევზიურ დონეზე. კავკასიის ალბანურში პ ბგერის მიღების ორი გზა შეინიშნება:

ლაზიალიზებული კომპლექსიდან, რომელიც უვულარული აბრუპტიული თანხმოვნისა და ბილაზიალური სონანტისაგან შედგება (*ყჷ);

ბაგისმიერთა რიგის მჟღერი წევრისაგან (*ზ):

პა'; უდ. ფა' (< *ყ'ა) „ორი“, შდრ. ლევზ. ჯ'ა-დ; თაბ. ყ'უ-ზ; დიუბ. ყ'უ-ჷ; ად., ფიტ. ყ'უ-დ; ბურშ. ყ'ურ; ბურკ. ცად; თფიდ. ცუ-დ; რუთ. ჯ'ა-დ; გილმ. ყ'ო-ლლზ; არჩ. ჯ'აუ; კრიწ. ჯ'ა-დ; ბუდ. ყა-ზ; სხვ. დალ.: ხუნძ. კი-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 137; ჩკელ: 924 (ს.-ლევზ. *ჯ'აწ)].

ბიპ; უდ. ბიფა (< *ბიყ) „ოთხი“, შდრ. ლეზგ. ყუ-დ; თაბ. ძუყუ-ბ; აღ. ძაყუ-დ; რუთ. ძუყუ-დ; გილმ. ძოყუ-ლლზ; არჩ. ებყ; კრიწ. ძუყუ-დ; ბუდ. ძუყუ-ბ; სხვ. დაღ.: ლაკ. მუყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 489 (ს.-ლეზგ. *მეჭყ)].

უპ, აწმყოს ფუძე ბი-ლ^ა-; უდ. ბიდე-სუნ „მოკვდომა“, „მოკვლა“, შდრ. ლეზგ. რეყიზ, ყენა, ბრძ. ძიყ; თაბ. ძი-ტ-კუზ; არჩ. კის, კარ; აღ. კას; ბურშ. კის; რუთ. ჭ-იყეს, მრ. დგ-ყგრყას; წახ. ჰეკეს; კრიწ. ყა-ძიჯ, დურ. რგყარი, ბრძ. საყ; ბუდ. სარყარ, საყაჯი; სხვ. დაღ.: ახვ. იღ^ა-რულ^ა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 63; გიგინეიშვილი 1977: 103; ჩკელ: 662 (ს.-ლეზგ. *ციღ^ე)].

პი; უდ. ფაი „სისხლი“, შდრ. გილმ. ე-ბი, -ძინ III; არჩ. ბი III; სხვ. დაღ.: ხუნძ. ბი და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა. 1971: 114; ჩკელ: 879 (ს.-ლეზგ. *ფაი)].

დ ბგერა: იმის მიუხედავად, რომ *დ ბგერა ლეზგიურ ენებში ძირითადად უცვლელადაა დაცული, მაინც შეინიშნება გარკვეული კომბინატორული თუ სპონტანური ცვლილებები. განსაკუთრებული მრავალფეროვნებით ლეზგიური ენა გამოირჩევა. დაბალი აწეულობის ხმოვნების წინ ხდება *დ ბგერის დაყრუება და იგი გვაძლევს თ-ს, თ-სა ან ტ-ს, ხოლო მაღალი აწეულობის ხმოვნების წინ *დ გადადის სისინა აფრიკატებში (ც, ცა, წ), ხოლო ზოგჯერ – შიშინა აფრიკატებში (ჩ, ჩა, ჭ). ამას გარდა, ლეზგიურ ენებში გავრცელებულია: ბოლოკიდური *დ ბგერის დაყრუება (რუთულური, ხინალულური, აღულურის ზოგიერთი თქმა); *დ-ს გადასვლა ნ ბგერაში (წახური, არჩიბული, უდიური, ხინალულური); *დ > რ (თაბასარანული და აღულური ენების ზოგიერთ თქმაში); *დ > ძ (დიუბეკის თქმაში); *დ > თა ინტერვოკალურ პოზიციაში (არჩიბული). თაბასარანულსა და ხინალულურში დადასტურებულია *დ ბგერის აფრიკატიზაცია და გადასვლა შიშინა აფრიკატებში, აღულურში კი – სისინა აფრიკატებში.

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
დ	დ, ნ, ø	დ, თ, ტ, თა, ც, წ, ცა	დ (რ, დ)	დ (რ)	დ, თ	დ, ნ	დ	დ	დ, ნ, თ, ჩა, ø	დ, ნ, თა	*დ

დაი „მწვანე“; უდ. **დამ** // **დამი** „უმი“, „მწვანე“ (ვართ.-ზინ. **დხი** „მწვანე“); აღ. **დინე-ჟ** „სველი“. ს. ნიკოლაევისა და ს. სტაროსტინის მიერ შემოთავაზებული კავკასიის ალბანური დაი-სა და უდიური **დამ** // **დამი**-ს დაკავშირება სხვა ლეზგიური და დაღესტნური ენების ზოგიერთ ფორმასთან (ხივ. **ურხუზ** „მოშარდვა“; რუთ. **სა-ჟ-ხას**; წახ. **ალეხას** „დნობა“ (რუთულურში და წახურში გამოხატულია აბლაუტის საფეხური *-ა-); ბუდ. **სოხურუ** „მოშარდვა“ < ს.-ლევზ. ***ცილარ** „დასველება“; სხვ. დაღ.: ხუნძ. **-ილ-იზე** „გადასვლა თხევად მდგომარეობაში“, **ლალა-ზე** „მორწყვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 278]) ეჭვს აღძრავს.

ხოდ; უდ. **ხოდ** „ხე“, შდრ. დიუბ. **ღურდ-ინ** ჰარ; რუთ. **ხედ**, **-გრ-** III; *-დ, საფიქრებელია, არის ისტორიული დერივაციული სუფიქსი, რომელიც ხეების აღმნიშვნელ სხვა სახელწოდებებშიც გვხვდება, შდრ.: დარგ. **ხურ**, წუდახ. **ხურ** „ცაცხვი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1079 (ს.-ლევზ. ***ხოართა** III „ცაცხვი“)].

დე „მამა“, შდრ. თაბ. **ადაშ**; აღ. **დად**; რუთ. **დიდ**; წახ. **დაქ**; ბუდ. **ადე**; არჩ. **დიდა**; სხვ. ნახ.-დაღ.: დარგ. **ადა**; ჩეჩნ. **და**; ინგ. **და**; შდრ. აგრეთვე: უდ. **სეა-დე** „მამამთილი“.

ღურუდ „ჯვარი“, „ხე (ძელი)“, უდ. **ღურუთა** „ხის მასალა“, შდრ. ლევზ. **თარ**; აღ. **დარ**; კრიწ. **დარ**; ბუდ. **დგრ** „ხე“, „ტყე“;

დაიზდე „ოქრო“ (ზედმიწ. „მწვანე რკინა“ (დაი-ზ(ი)დე), შდრ. უდ. **დამ** „მწვანე“ და **ზიდო** „რკინა“), შდრ. ჩეჩნ. **დეში**; ინგ. **დოშუ**; დარგ. **დუბსი** < **დაბსე**.

დოგ „ძალიან“, შდრ. ჩამ. **ეკუ-**; ჰუნზ. **ტოკა-ბ**; ჩეჩნ. **დ-უყა** „კიდევ“.

ბოდესუნ; უდ. **ბოსთუნ** (< ***ბოთ-სუნ**) „ჭრა“, „თარგის გამოჭრა“, შდრ. ლეზგ. **ატაზ**, **ატუნა**; თაბ. **ქთა-ფ-ტუზ**; ად. **ატას**; ბურშ. **ატის**; რუთ. **ჰა-ბ-ტჰას**; წახ. **ჰა-ბა-ტას** „გაუკაცრიელება“; არჩ. **ა-ბ-ტას**, **ბ-არტურ**; ბუდ. **მორო-ტუ**, **მო-ბ-ტუჯი**; კრიწ. **მა-ბ-ტგრიჯ**; სხვ. დალ.: ურახ. **არტ-უს** „თარგის გამოჭრა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 62; ლექსიკა 1971: 252; თალიბოვი 1980: 285; ჩკელ: 272 (ს.-ლეზგ. ***მატჰე**)]. ამ მაგალითში, როგორც ჩანს, კავკასიის ალბანურში დადასტურებული დ ბგერა საერთოლენგიური ***ტ** ბგერისაგან მომდინარეობს.

თ ბგერა: საერთოლენგიური ***თ** ლენგიურ ენებში უცვლელადაა დაცული და იდენტური ბგერათმესატყვისობის საფუძველზე აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	თ	*თ

ბართესუნ; უდ. **ბართესუნ** „გაშვება“, „დატოვება“, შდრ. ლეზგ. **თაზ**, **თუნა**; თაბ. **ღ-ი-ფ-თუზ**; ად., ბურშ. **ათას**; რუთ. **ს-ა-ბ-თას**; მრ. **სა-ლ-თას**; არჩ. **ა-ბ-თის**; კრიწ. **მა-ბ-თერ-იჯ**; ბუდ. **მორთუ**, **მე-ბ-თირჯი**; სხვ. დალ.: ხუნძ. **თე-ზე** „დატოვება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 62; ლექსიკა 1971: 257; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩკელ: 271 (ს.-ლეზგ. ***მათჰრ**)].

თურ; უდ. **თურ** „ფეხი“, შდრ. ლეზგ. **მუთურ**; ხლუტ. **მათურ**; თაბ. **მათურ**; კრიწ. **მეთერ IV**; ბუდ. **მოთურ IV** „ბარკალი“. ევგ. ჯეირანიშვილი უდიურ სიტყვას უკავშირებს ქართულ მასალას [ჯეირანიშვილი 1952]. შდრ. დარგ. **ურდურ** „ბარკალი“. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 118; ხაიდაკოვი 1973: 29; ჩკელ: 674 (ს.-ლეზგ. ***მათურ**)].

ტ ბგერა: საერთოლენგიური ***ტ** ბგერა ლენგიურ ენებში, როგორც წესი, დაცულია, თუმცა გარკვეული ცვლილებები მაინც შეინიშნება:

კავკ.-აღბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ტ	თ, ძ	ტ, წ	ტ, წ ჭ	ტ, თა, წ	ტ, დ	ტ, ძ	ტ	ტ	ტ, ს	ტ	*ტ

ბეტალა-ბიძესუნ „გაყოფა“, შდრ. წახ. ბიტალ-აჟას; სხვ. დად. ბურ-ტ-ეს; ბეჟ. ბ-იტალ.

ეტე „იქ“; შდრ. უდ. თაე „ის“; აღ. თი; რუთ. თი; არჩ. თო-ჟ, აგრეთვე: თაბ. დუ-მუ, ლევზ. ა-ტა; სხვ. დად.: ლავ. თა, ხუნძ. დო- „ის“. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 404 (ს.-ლევზ. *თგ- „ის“)]. ტ ბგერა წარმოდგენილ მაგალითში, როგორც ჩანს, საერთოლევზიურ *დ-ს უკავშირდება.

გ ბგერა: მაგალითები გვიჩვენებს, რომ საერთოლევზიურ *გ-ს კავკასიის ალბანურში გ ბგერის გარდა კ-ც შეესატყვისება. *გ ბგერა, თავის მხრივ, ბგერათშესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-აღბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
გ, კ	გ, ქ	გ, ქ	გ	გ	გ, ქ	გ	გ	გ	გ, ქ, კ	გ, ქ ქ	*გ

იგესუნ „ცემა“, „გვემა“, „ტანჯვა“, „დაცემა“, შდრ. ლევზ. გა-თ-უნ; წახ. გე-თ-ას.

დოგ „ძალიან“, შდრ. ჩამ. ეკუ-; ჰუნზ. ტოკა-ბ; ჩეჩნ. დ-უყა „კიდევ“.

აკესუნ; უდ. აქასუნ „ნახვა“, შდრ. ლევზ. აქა^აზ, აქაუნა; თაბ. ა-ძ-გუზ „ძებნა“; აღ. აგ^აას; ბურშ. აგ^აას // უგას „ძებნა“; რუთ. ა-ჟ-გ^აას, მრ. ა-დ-გ^აეს; წახ.

ჰნგჟას, ჰა-ჟ-გუ „ჩვენება“; არჩ. ბ-აქუს, ბ-არქურ; სხვ. დად.: ლაკ. ქაქაქა-ან „ნახვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 65; ლექსიკა 1971: 243; გიგინეიშვილი 1977: 78; ჩკელ: 255 (ს.-ლევზ. *ცაქაჟან)].

ბოკოკესუნ; უდ. ბოქ-სუნ „წვა“, „ხრუკვა“, შდრ. ლევზ. ქუზ, ქუნა; თაბ. უ-რ-გუზ; აღ. უგჟას; ბურშ. იგის; არჩ. ბ-ოქას // ბ-უქას, ბ-ორქურ; კრიწ. უგაჯ; ბუდ. სუგორ, სუგოჯი; სხვ. დად.: დარგ. იგეს და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 245; გიგინეიშვილი 1977: 79; ჩკელ: 860 (ს.-ლევზ. *ცოქაჟ)].

ქ ბგერა: საერთოლევზიური *ქ ლევზიურ ენებში არ განიცდის ცვლილებებს და იდენტური ბგერათმესატყვისობის საფუძველზე აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ	*ქ

საქ-ფესუნ; უდ. საქსუნ „დაქცევა“, „ხელიდან გავარდნა“, შდრ. თაბ. ალდა-თ-ქუზ; აღ. ალდარქას „წაქცევიება“; ბურშ. ალთარქის „დასაძინებლად დაწოლა“; წახ. კილ. ჰილ'აქარას, ჰილ'ა-ბ-ქერ; არჩ. ე-ბ-ქას, ბ-ერქურ; ბუდ. ზაშქი, ზაქქი; სხვ. დად.: დარგ. ქა-ბ-ი-რქეს „წაქცევა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 144; ჩკელ: 266 (ს.-ლევზ. *ცერქერ (// *ცა-)].

უქესუნ, უდ. უქსუნ „ჭამა“, შდრ. არჩ. ქუმმუს; სხვ. დად.: ხუნძ. ქინე და სხვ. შდრ. [გიგინეიშვილი 1977: 80-81; ჩკელ: 207 (ს.-ლევზ. *ციქჟან)].

ქაენ; უდ. ქაი „განთიადი“, შდრ. ლევზ. ექჟ, -ჟნი; თაბ. აქჟ, -ნუ; აღ. ზაქჟ, -აი; ფიტ. ექჟ; ბურშ., ბურკ., თფილ. ცაქჟ; რუთ. ძაქჟ, -ა- IV; არჩ. აქონ IV (შდრ. აქუ-ქეს – თაბ. აქუ ხ'უზ გათენება); სხვა დადესტნური ენების მონაცემთა გათვალისწინებით (ახვ. ქჟან „სინათლე“, ხუნძ. ქან- „ნათელი“ და სხვ.), კავკ.-ალბ. ქაენ და არჩ. აქონ არქაულ ფორმებად გვესახება და არა სუფუქსურ წარმოებად.

დანარჩენ ენებში -ნ ელემენტი დაკარგულია. ამას გარდა, სამურულ ენებში, როგორც ჩანს, მოხდა მეტათეზა. იხ. აგრეთვე: [ზოკარევი 1961: 63; ლექსიკა 1971: 199; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩველ: 703 (ს.-ლეზგ. *ცაქჟა „სინათლე“)].

ქულ; უდ. ქულ „ხელი“, შდრ. ლეზგ. ქულ, -უნი „მაჯა“, „მტევანი“; თაბ. ქულ-ერ „ვაზი“; ბურგ. ქულ, -უ „ტოტი“; რუთ. ქულ-აგ IV „იდაყვი“; არჩ. ქულ, ქურა, მრ. ქურლულ IV; სხვ. დად.: ხუნძ. ქურ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 69, 80; თალიბოვი 1980: 288; ჩველ: 707 (ს.-ლეზგ. *ქჟილ)].

აქ-ფესუნ „სირბილი“, „სწრაფვა“, შდრ. აღ. ჰუქ; სხვ. დად.: ხუნძ. -ექე-

იქიდა „ბრძენი“, შდრ. ხვარშ. აქელლუ; ჰინ. აქელიშ.

“ორიენტირთან უშუალო შეხება” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. - ქ(ა) (ადესივი I) – ს.-ლეზგ. *ქ- > ლეზგ. -ქ; თაბ. -ქ; აღ. -ქ; რუთ. -ქ; წახ. -ქ; კრიწ. -ქ; ბუდ. -ქ; არჩ. -ქ.

კ ბგერა: საერთოლეზგირი *კ ლეზგიურ ენებში თითქმის არ განიცდის ცვლილებებს და ბგერათმესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის საფუძველზე აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
კ	ქ	კ, ქ	კ	კ	კ, ხ	კ	კ	კ	კ, ღ	კ	*კ

კალა; უდ. ვართ.-ზინ. ქალა „კოჭლი“, შდრ. თაბ. ლაკ ხუზ „გადავარდნა“; რუთ. არკას „კოჭლობა“, ალკა-დ „კოჭლი“; გილმ. კაჟან „id“; სხვ. დად.: დარგ. - ალკა „კოჭლი“, ლაკ. ჟ-ალკა ტუნ „ფეხის არევა“, „ქანაობა“. არჩიბულში ინლაუტში -ნ- ელემენტის გაჩენა ლანკ-ბოს „კოჭლობა“ ფორმაში გარკვევას მოითხოვს, შდრ. აგრეთვე ლაკ. ლინკ „კოჭლობა“, ჩეჩნ. ლანკა „კოჭლი“ (იხმარება უარყოფით კონტექსტში). იგი, შესაძლებელია, სპარსული გავლენის შედეგად იყოს

მიღებული, თუმცა უშუალო სესხება საექვოა. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 261 (ს.-ლევზ. *ცალკა- // *ლაკა- „კოჭლობა“)].

ჰუკ; უდ. უქა // უქა „გული“, შდრ. ლევზ. რიკ, -ი; თაბ. იუკ^ჟ, კ^ჟა; ად. ირკ^ჟ, -ურა; ბურკ. ირკ^ჟ; ბურშ., ფიტ. იირკ^ჟ; რუთ. იიკ, -ი- IV; წახ. იიკ, -ენ IV; არჩ. იკ^ჟ IV; კრიწ. იიკ, -ი // -ა IV; ბუდ. იგკ IV; სხვ. დალ.: ხუნძ. რაკ, დარგ. ურკი და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; დიუმეზილი 1933: 16; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 82; თალიბოვი 1980: 289; ჩკელ: 678 (ს.-ლევზ. *იირკ^ჟ)].

უკა- „თქმა (აწმყოს ფუძე)“; უდ. უქა- „თქმა“ (მყოფ. ფუძე) უქალ „მთქმელი“, „მთხრობელი“, შდრ. ლევზ. ლუკუნოზ „თქმა“, „ლაპარაკი“; თაბ. ბ-იკუზ; ბურშ. ლი-კანას; წახ. ოკანას, ო-ბ-კენ; სხვ. დალ.: დარგ. ლუკეს „წერა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 261; ხაიდაკოვი 1973: 134; ჩკელ: 634 (ს.-ლევზ. *ცილკან „წერა“ (< „მოყოლა“?))].

კუბ „ვენახი“, შდრ. დიდ. კუდი; ჰინ. კუდი; ხუნძახ. კოდო.

კ ბგერა კავკასიის ალბანურში, როგორც აღინიშნა, შეიძლება საერთოლევზიურ *გ ბგერასაც უკავშირდებოდეს, შდრ. [ჩკელ: 255; 860]:

აკესუნ; უდ. აქასუნ „ნახვა“, შდრ. ლევზ. აქა^ჟაზ, აქაუნა; თაბ. ა-გ-გუზ „ძებნა“; ად. აგ^ჟას; ბურშ. აგ^ჟას // უგას „ძებნა“; რუთ. ა-ტ-გ^ჟას, მრ. ა-დ-გ^ჟეს; წახ. ჰნგ^ჟას, ჰა-ტ-გუ „ჩვენება“; არჩ. ბ-აქუს, ბ-არქურ; სხვ. დალ.: ლაკ. ქა^ჟაქა^ჟან „ნახვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 65; ლექსიკა 1971: 243; გიგინეიშვილი 1977: 78; ჩკელ: 255 (ს.-ლევზ. *ცაქა^ჟ)].

ბოკოკესუნ; უდ. ბოქა-სუნ „წვა“, „ხრუკვა“, შდრ. ლევზ. ქუზ, ქუნა; თაბ. უ-რ-გუზ; ად. უგ^ჟას; ბურშ. იგის; არჩ. ბ-ოქას // ბ-უქას, ბ-ორქურ; კრიწ. უგაჯ; ბუდ. სუგორ, სუგოჯი; სხვ. დალ.: დარგ. იგეს და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 245; გიგინეიშვილი 1977: 79; ჩკელ: 860 (ს.-ლევზ. *ცოქა^ჟ)].

5.2.2.2. აფრიკატები.

კავკასიის ალბანურში აფრიკატთა ოთხი ლოკალური რიგი გამოიყოფა: წინაალვეოლარული (სისინა) (ძ, ც, წ, წ?); ალვეოლარული (შიშინა) (ჯ, ჩ, ჭ, ჭ?);

უვულარულ აფრიკატთა ნაკლული რიგი (ჳ, ყ). კიდევ ერთი ლოკალური რიგი ველარიზებულ შიშინათა რიგს წარმოადგენდა. თავის მხრივ, შიშინათა ველარიზაცია კავკასიის ალბანურში, ისევე როგორც უდიურში, ფარინგალიზაციის თანამდევნი პროცესი უნდა იყოს.

ძ ბგერა: კავკასიის ალბანურში უდიურის მსგავსად საერთოლენგიურ *ძ-ს შესატყვისება ზ ბგერა. თვით საერთოლენგიური *ძ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლენგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლენგ.
ზ	ზ, ც	ძ, ზ, ც ^ა	ძ, ზ	ძ, ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ძ, ც ^ა , ზ	ც, ც ^ა	*ძ

მუზ; უდ. მუზ „ენა“, შდრ. ლენგ. მეზ, მეცი; თაბ. მელძ; დიუბ. მილძი; აღ. მეზ, -ურა; რუთ. მიზ, -ი- III; წახ. მიზ, -ენ III; არჩ. მაც III; კრიწ. მეზ, მიზ // -ილ III; ბუდ. მეზ III; სხვ. დაღ.: ხუნძ. მაწ და სხვ. იბ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 127; გიგინეიშვილი 1977: 70, 84; თალიბოვი 1980: 293; ჩველ: 802 (ს.-ლენგ. *მელც^ა)].

ც ბგერა: კავკასიის ალბანურში საერთოლენგიური *ც წარმოდგენილია ორი რეფლექსით: ც და ს. აღსანიშნავია, რომ იგივე რეფლექსები უდიურსაც ახასიათებს:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლენგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლენგ.
ც, ს	ც, ს, მ	ც, ს	ც, ს	ც, ს	ც, ს	ც, ს	ს	ც, ს	ც, ს, მ	ს	*ც

ა(რ)ცესუნ; უდ. არცესუნ „ჯდომა“, „დაჯდომა“, შდრ. თაბ. დუ-ღ-სუზ „დასმა“; სხვ. დად.: კარ. კ-უს-აღა „დაჯდომა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 282 (ს.-ლეზგ. *ც[ო]სა)].

ბუკუს „საზომი“; უდ. უსქესუნ „აზომვა“, შდრ. ლეზგ. ალცუმბი; თაბ. დერ-ცუზ; აღ. ალცას; ბურშ. ალცანას; ხნუხ. ჰა-ბ-ცჟას, დურ. უა-რაცურ; არჩ. ა-ბ-სმუს; კრიწ. უწცნიჯ; ბუდ. სონსუ, სე-ბ-სინჯი; სხვ. დად.: ხუნძ. -ორცინე „აზომვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 250-251; გიგინეიშვილი 1977: 90; ჩველ: 260 (ს.-ლეზგ. *ცალცჟან „აზომვა“, „აწონვა“)].

საერთოლეზგიური *ც ბგერის რეფლექსაცია შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ჩ	ჩ	ზ, ჟ, გ	ჩ	ც, ჩ	შ	ც, ჩ	შ	შ	ც	ს, შ	*ც

ვიჩი; უდ. ვიჩი „ძმა“, შდრ. თაბ. ჩი, -ჩი; აღ. ჩუ, -ჩუ; ბურკ. ჩუ; ბურშ. ჩუდ; ფიტ. ქჟე; რუთ. შუ, მრ. -ბჰ; წახ. ჩოჟ // ჩოჯ, -გნ; არჩ. უშ-დუ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდ, მრ. შიდიმბი; ბუდ. შიდ, შიძ-; კავკასიის ალბანურსა და უდიურში დადასტურებული ფორმა ყველაზე არქაულია, შდრ. სხვ. დად.: ხუნძ. ვ-აც, დარგ. უზი „ძმა“ და სხვ. შდრ. აგრეთვე უდ. ხუნ-ჩი „და“. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 128; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩველ: 669 (ს.-ლეზგ. *ჩგე (< **უწ-ჩგე)].

წ ბგერა: წ თანხმოვანი კავკასიის ალბანურში შეიძლება მომდინარეობდეს როგორც არაინტენსიური გლოტალური სისინა აფრიკატისაგან (*წ), ისე ინტენსიური აფრიკატისაგან (*წ). *წ ბგერა ლეზგიურ ენებში შემდეგ რეფლექსებს გვაძლევს:

კავკ.-აღმ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
წ, ძ	ც, ძ	წ, ც	წ	წ	წ, ს	წ, ს	წ	წ, ჭ	წ, ჭ	წ	*წ

ვიწ; უდ. ვიცა „ათი“, შდრ. ლევზ. წუ-დ; თაბ. მიწუ-ბ; აღ., ბურკ. იწუ-დ; ბურშ. მიწუ-რ; ფიტ. მიწუ-დ; რუთ. მიწგ-დ; გილმ. მიწე-ლლჷ; არჩ. უიწ; კრიწ. მიწგ-დ; ბუდ. მიწგ-დ; სხვ. დალ.: დარგ. უეწ-ალ, ხუნძ. ანწ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ჩკელ: 245 (ს.-ლევზ. *უიწგ-)].

საერთოლევზიური არაინტენსიური გლოტალური სისინა აფრიკატი უდიურში ყველა პოზიციაში აუსლაუტის გარდა წარმოდგენილია ნულოვანი რეფლექსაციით, ხოლო აუსლაუტში იგი გვაძლევს პრერუპტივს (სოფ. ზინობიანის მეტყველებაში – აბრუპტივს). ანლაუტსა და ინლაუტში წ ბგერის დაკარგვის პროცესი კავკასიის ალბანურშიც შეინიშნება (იხ. ენ^ი „ახალი“), თუმცა ბოლომდე დასრულებული არ არის (იხ. წე „ცეცხლი“).

წე; უდ. ა-რუხ „ცეცხლი“ (*წა-რუხ – Pl. Tantum), შდრ. ლევზ. წამ, წუ (ხლუტ. იგწგ); თაბ. წა, წი; აღ. წა, წი; ბურშ., ბურკ. წა; ფიტ. წამ; რუთ. წამ, წგ IV; იხრ. წა; ხნოვ. წა; წახ. წა, -იგნ, IV; არჩ. იწ, ლოკ. წერე-ვ IV; კრიწ. წა, წგრ IV; ბუდ. წგ, -იილ- IV; სხვ. დალ.: ხუნძ. წა, ლაკ. წუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 193; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 354 (ს.-ლევზ. *წამ)].

ენ^ი (< *წ-ენ^ი); უდ. ინი (< *წ-ინი) „ახალი“ (აზერბაიჯანულ იენი-სთან მსგავსება ან შემთხვევითია, ანდა აზერბაიჯანული ფორმა კავკასიის ალბანურისაგან უნდა იყოს მიღებული), შდრ. ლევზ. წიი; თაბ. წიი; აღ. წაიე-ჭ; რუთ. წინ-დგ; წახ. კილ. წე-დ-გნ; არჩ. მაწა; კრიწ. წიი; სხვ. დალ.: ხუნძ. წი-აბ, კარ. წინო-ბ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ბოკარევი 1961: 70; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 357 (ს.-ლევზ. *წენა- // წენჷ)].

ბაჲ (< *ბაწ); უდ. ბუჲ (< *ბუწ) „სავსე“, შდრ. ლეზგ. აწუზ, აწუნა; თაბ. ა-ფ-წუზ; ად. აწას; რუთ. ტერმ. ა-ჟ-წგრ; წახ. გაწას; არჩ. ა-ბ-წას; კრიწ. ზაწა-დ „სავსე“; ბუდ. სარწარ, სგ-ბ-წგჯი (კაუზ. სერწი); სხვ. დად.: ხუნძ. წე-ზე, ლაკ. -უწი-ნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 255; გიგინეიშვილი 1977: 100; ჩველ: 526 (ს.-ლეზგ. *ჰაწგ „ავსება“, „გავსება“)]. ამ მაგალითში წ ბგერა კავკასიის ალბანურსა და უდიურში განიცდის პალატალიზაციას, რომლის მიზეზი ნათელი არ არის.

საერთოლენგიური *წ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
წ	ც, ჩ	თ, ტ, წ	ც, ჩ ^o	თ, ტ, თ	თ, თა, ლ	თ, თა, ლ	თ	თ	წ	წ	*წ

წი; უდ. ცაი „სახელი“, შდრ. ლეზგ. ტაარ, -წი // -უნი; ხლუტ. თააარ; თაბ. ჩაურ, -ნუ; დიუბ. ძურ, -ი; ად. თაურ, -ი; რუთ. დურ IV; წახ., გილმ. დო, -გნ IV; არჩ. წორ, მრ. -ომ IV; კრიწ. თგრ, -ა IV; ბუდ. თურ IV; სხვ. დად.: ხუნძ. წარ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 87; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 68, 106; თალიბოვი 1980: 264, 297; ჩველ: 1098 (ს.-ლეზგ. *წაერ)].

კავკასიის ალბანურში მეორე წ ბგერაც დასტურდება, რომელიც, სავარაუდოდ, ამ თანხმონის ინტენსიური ვარიანტი უნდა იყოს. ამ ვარაუდს ერთადერთი მაგალითიც ადასტურებს, რომელშიც ეს ბგერა როგორც საერთოლენგიურ, ისე საერთოდადესტნურ დონეზე *წ-ს შეესატყვისება:

მუწაურ „სუფთა“, „წმინდა“; უდ. აცარ (< *მაწარ), მაცი „თეთრი“, შდრ. თაბ., ყანდ. მარცი; დიუბ. მარძი; ად. მაართე-ჟ; ხნუხ. მგთ-დგ „გამჭირვალე“ (წყალზე ითქმის); წახ. მათაგ-ნ; არჩ. მარწ (შდრ. მარწა-ას „გაწმენდა“); სხვ. დად.: ხუნძ. ბაწა-ად; ანდ. ბერ-წ-ომ; ახვ. მაწა-დაბე; ბავგ. ბაწ-არ-აბ; ტინდ. ბა-ცა-აა-აბ; ბეჟ. ძაწ-ც-

ოდო; ლაკ. მარწ-, მარცა-; დარგ. უმუ-ზ-ი „სუფთა“, „წმინდა“; შდრ. აგრეთვე: დიდ. ბო-ცც-ჰსი „გაწმენდილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 71; ლექსიკა 1971: 227; გიგინეიშვილი 1977: 107 (ს.-დად.: *ბა-წ-ად); ჩკელ: 552 (ს.-ლევზ. *მა'რწგ- „სუფთა“); არდოტელი 2012: 20].

ჯ ბგერა: საერთოლევზიური *ჯ ბგერა უდიურში სამი რეფლექსით არის წარმოდგენული: ჯ, ჩ, ჩა. მათგან, მხოლოდ ჩ (როგორც მარტივი, ისე ველარიზებული) დასტურდება კავკასიის ალბანურში.

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ჩ, ჩ-, შ-	ჯ, ჩ, ჩა	ჯ, ჩა, ქ	ჯ, ჩ, ჩა°	ჯ, ჩ	ჯ, ჩ, ქ, ø	ჯ, ქ	ჯ, ჩა	ჯ, ჩ, ქ	ჯ, ჩ, ქ	ჩ, ქ, ø	*ჯ

იჩ; უდ. იჩ „თვითონ“, შდრ. ლევზ. ჟუჭ; თაბ. ჟ'უჭ; რუთ. ჭუჯ I, რიჯ II, მიც. ჯუ-ს I, ჯი-ს II; წახ. ჭუჯ I, იჯ II, ნათ. ჯუ-ნა I, ჯე-ნა II; არჩ. ინჟ, ერგ. ჟუ I, ჟე II; კრიწ. იჯ II; სხვ. დად.: ანდ. ჟი- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 114; თალიბოვი 1980: 299; ჩკელ: 347 (ს.-ლევზ. *ცოჟ (უ-იჟ I, რ-იჟ II), ირ. ფუძე *ჟი- I, *ჟე- II *ცოჩ; (*ჭ-იჩ, *ი-იჩ), ირ. ფუძე *ჩი- „თვითონ“ (III–IV)].

ჩ-ა; უდ. ჩ-ო „სახე“, შდრ. ლევზ. ჩინ, -ი; ხლუტ. იჩინ; კრიწ. იჯინ III; ბუდ. იჯინ III; სხვ. დად.: ლაკ. ლაჟინ, ახვ. რიჟი „სახე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 296; ლექსიკა 1971: 116; ჩკელ: 678 (ს.-ლევზ. *იჩინ)].

აშ-ალ; უდ. ოჩ-ალ „დედამიწის ზედაპირი“, „ნიადაგი“, შდრ. ლევზ. ჩილ; წახ. ჭიდე; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 299].

ჩ ბგერა: ჩ ბგერა როგორც კავკასიის ალბანურსა, ისე უდიურში სხვადასხვა წარმოშობისაა. ის შეიძლება საერთოლევზიური ინტენსიური სისინა არაგლოტალური თანხმოვნისა (*ც) ან ინტენსიური შიშინა არაგლოტალური

თანხმომცნისაგან (*ჩ) მომდინარეობდეს. თავის მხრივ, საერთოლენგიურ *ჩ ბგერას კავკასიის ალბანურსა და უდიურში შეესატყვისება შ სპირანტი:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლენგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლენგ.
შ (>)	ჟ შ	ჩ, შ	ჩ	ჩ, შ	ჩ, შ, ჟ	ჩ, შ	ჩ, ჟ	ჩ	ჩ, ჟ	შ	*ჩ

ბეში, უდ. ბეში „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლენგ. ჩი(ნ); თაბ. იჩ; ად. იჩ; შინ. იშ-დგ; წახ. იშ- „ჩვენ“ (ექსკლ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლენგ. *იჯ)].

მუშ „ქარი“, „ჰაერი“; უდ. მუშ „ქარი“, შდრ. დიუბ. მიჩ „იმედი“; ბურშ. მუშ „იმედი“; წახ. კილ. მგც, -გნ III „ქარი“; წახურში შეინიშნება არაკანონზომიერი რეფლექსი *-ჩ > -ც; სხვ. დად.: ლაკ. მარჩ „ქარი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 180; გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 826 (ს.-ლენგ. *მუჩ)].

ჟან, მიც. ჟა- „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლენგ. ჩუნ, ირ. ფუძე ჩა; თაბ. უჩუ; ად. ჩინ; შინ. ჟი; წახ. ში; კრიწ. ჟინ, ირ. ფუძე ჟა-; ბუდ. ჟინ „ჩვენ“ (ექსკლ.) სხვ. დად.: ხუნძ. ნიჟ, ლაკ. ჟუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლენგ. *ჯინ, *ჯა)].

საერთოლენგიური *ჩ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლენგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლენგ.
ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	შ	ჩ, შ	?	?	ჩ	შ	*ჩ

*ჰეჩესუნ (< ჰეჩალ სრ. სახის მიმდ.); უდ. ეჩ-სუნ „მოტანა“, „მოყვანა“, შდრ. ლენგ. ჯაჩუზ, ჯაჩუნა; წახ. სა-ბა-ჩეს „მიღება“, „წაღება“; სხვ. დად.: დარგ. -უჩ-ეს

„კრეფა“, ხუნძ. -აჩ-იზე „წაღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 254 (ს.-ლევზ. *ცაჩ^ე „აღება“)].

იჩ; უდ. იჩ „თვითონ“, შდრ. ლევზ. ტიჩ, მრ. ჩებ; თაბ. უჩ^ე, ნათ. ჩან, მრ. ჩიბ; ბურშ. იჩ^ე, ერგ. ჩე, მრ. ჩაჟ; წახ. ნათ. ჩი-ნა III, ჩი-ნ IV; სხვ. დალ.: დარგ. მრ. ერგ. ჩუ-ლი, მიც. ჩუ-ს და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 347 (ს.-ლევზ. *ციჟ (უ-იჟ I, რ-იჟ II), ირ. ფუძე *ჟი- I, *ჟე- II *ციჩ; (*ტ-იჩ, *მ-იჩ), ირ. ფუძე *ჩი- „თვითონ“ (III–IV)].

ვიჩი; უდ. ვიჩი „ძმა“, შდრ. თაბ. ჩ^ეი, -ჩ^ეი; ად. ჩუ, -ჩუ; ბურკ. ჩუ; ბურშ. ჩ^ეუდ; ფიტ. ქჟუდ; რუთ. შუ, მრ. -ბჟ; წახ. ჩოჟ // ჩოჯ, -გნ; არჩ. უშ-დუ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდ, მრ. შიდიშბი; ბუდ. შიდ, შიძ-; კავკასიის ალბანურსა და უდიურში დადასტურებული ფორმა ყველაზე არქაულია, შდრ. სხვ. დალ.: ხუნძ. ვ-აც, დარგ. უში „ძმა“ და სხვ. შდრ. აგრეთვე უდ. ხუნ-ჩი „და“. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 128; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩველ: 669 (ს.-ლევზ. *ჩ^ეგა (< **ტჟ-ჩგა)]. ეს მაგალითი საერთოლევზიური *ც ბგერისაგან არის მიღებული.

ჩიბუხ „ქალი“, „ცოლი“, შდრ. უდ. ჩუბუხ (ვართ.-ზინ.), ჩუვუხ (ნიჯ.); თაბ. შიჟ; წახ. ხ^ეუნაშე; სხვ. დალ.: ხუნძ. ჭუჟუ; ლაკ. შარშა; ჩეჩნ. ზუდა. ჩ ბგერა ამ მაგალითში, საფიქრებელია, საერთოლევზიურ *შ ბგერას უკავშირდება.

ჭ ბგერა: საერთოლევზიური *ჭ ბგერა კავკასიის ალბანურში წარმოდგენულია ნულოვანი რეფლექსაციით და სხვა შესატყვისი მას არ დაეძებნება. ეს, როგორც ჩანს, იმითაა გამოწვეული, რომ უდიურში არაინტენსიური *ჭ ბგერა შემონახულია მხოლოდ სიტყვის აუსლაუტში (უფრო ზუსტად – პრერუპტივშია გადასული, თუ სოფ. ზინობიანის მეტყველებას არ მივიღებთ მხედველობაში, რომელშიც აბრუპტივი შენარჩუნებულია), ხოლო ყველა დანარჩენ პოზიციაში ის ნულოვან რეფლექს გვაძლევს („ცხრა“ ლექსემის აუსლაუტში, სადაც ჭ ბგერა საერთო წესის მიხედვით უნდა შენარჩუნებულიყო, ის, უდიურის მსგავსად, პალატალიზაციას განიცდის და გადადის ძ ბგერაში). თავის მხრივ, საერთოლევზიური *ჭ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზბ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზბ.
ღ, ქ?	ჩ, ღ	ჭ	ჭ, ჩ ^o	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ, წ, კ	ჭ	ჭ, ზ, კ	ჭ	*ჭ

ილ^ლ(უ) „სიტყვა“, „ხმა“, „მეტყველება“, შდრ. ლეზბ. **ჭალ**; თაბ. **ჭალ**; ად. **ჭალ**; რუთ. **ჭელ**; კრიწ. **ჭელ**; ბუდ. **ჭელ**; არჩ. **ჭათ**.

ვუი; უდ. ვუი „ცხრა“, შდრ. ლეზბ. **კუ-დ**; ყურად. **ჭუ-დ**; თაბ. **ურჭუ-ბ**; დიუბ. **ჭურჭუ-უ**; ად. **მარჭუ-დ**; ბურშ. **მერჭუ-რ**; ფიტ. **მერკუ-დ**; ბურკ. **მერჭუ-დ**; რუთ. **ჭუჭუ-დ**; წახ. **მიჭუ-ლლ**; არჩ. **უჭ**; კრიწ. **მიჭი-დ**; ბუდ. **უიჭი-ბ**; სხვ. დალ.: ხუნძ. **იჭ**, ლაკ. **ურჭ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 208 (ს.-ლეზბ. *უ[ი]ლჭ-)].

კავკასიის ალბანურში ასევე არ ჩანს საერთოლეზგიური *ჭ ბგერის რეფლექსი, რომელიც შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზბ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზბ.
?	ჩ	ჭ	ჩ	ჭ	ჭ, ჩ	ჭ	ჭ, ჩ	ჭ	ჭ	ჭ, ჭ	*ჭ

თავის მხრივ, კავკასიის ალბანურში სავარაუდოდ მოგვეპოვება **ჭ** ბგერა (მისი ფონემური ღირებულება დადგენილად ვერ ჩაითვლება), რომელიც უდიურ **ჭ** ბგერას შეესატყვისება, თუმცა ერთადერთი მაგალითის მიხედვით ის თითქოსდა საერთოლეზგიურ *წ-ს უკავშირდება, რაც ამ ბგერის კანონზომიერ რეფლექსად ვერ ჩაითვლება:

აყაჭი, უდ. აყაჭი [შიფნერი 1863: 74] „შიშველი“; შდრ. ლეზბ. **ყწილ**; თაბ. **ყწლი**; ად. **ყწულ-ჭ**; რუთ. **ჰაწულ**; წახ. **წელერ**; კრიწ. **ყაწუნ**; ბუდ. **ყაწუნ**.

ველარიზებული (ფარინგალიზებული) შიშინა აფრიკატები:
კავკასიის ალბანურს მოეპოვება ველარიზებული შიშინა აფრიკატების სამეული. როგორც აღინიშნა, შიშინათა ველარიზაცია, ისევე როგორც უდურში, ფარინგალიზაციის პროცესს უნდა უკავშირდებოდეს.

ჩ- ბგერა თითო-თითო მაგალითის მიხედვით უკავშირდება საერთოლექსიურ *ჯ და *ძ ბგერებს. მეორე შემთხვევაში კავკასიის ალბანური რეფლექსი კანონზომიერად ვერ ჩაითვლება:

ჩ-ა; უდ. ჩ-ო „სახე“, შდრ. ლეზგ. ჩინ, -ი; ხლუტ. ძიჩინ; კრიწ. იჯინ III; ბუდ. იჯინ III; სხვ. დად.: ლაკ. ლაჟინ, ახვ. რიჟი „სახე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 296; ლექსიკა 1971: 116; ჩკელ: 678 (ს.-ლეზგ. *ძიჩინ)]. აქ ამოსავალია საერთოლექსიური *ჯ ბგერა.

ჩ-უდუ „ცა“, შდრ. ლეზგ. ცაჟ; თაბ. ძაჟ, ზაჟ; აღ. ძაჟ, ზაჟ; კრიწ. ზოვ; ბუდ. ზევ; ხინ. ძო. აქ ამოსავალი უნდა იყოს საერთოლექსიური *ძ ბგერა.

საერთოლექსიურ *ჯ ბგერას ველარიზებული შ-ც უკავშირდება. აქ საქმე მეორად სპირანტიზაციასთან უნდა გვექონდეს.

აშ-ალ; უდ. ოჩ-ალ „დედამიწის ზედაპირი“, „ნიადაგი“, შდრ. ლეზგ. ჩილ; წახ. ჭიდე; იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 299].

ჭ კავკასიის ალბანურში ერთი მაგალითის მიხედვით საერთოლექსიური *შ ბგერისაგან მომდინარეობს:

ბაჭ-; უდ. ბაჩ- „ასი“, შდრ. ლეზგ. ჟიშ; თაბ. ჟარჟ; დიუბ. ჟარჟა; აღ. ბა'რშ; ბურშ. ჟარშ; რუთ. ჟაშ; გილმ. ჟაშ, -ენ; არჩ. ბაშა-; სხვ. დად.: ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩკელ: 588 (ს.-ლეზგ. *ჟა'ლშ-)]. ამ მაგალითში კავკასიის ალბანური რეფლექსი არაკანონზომიერია. ხომ არ მოხდა აქ მეორადი აბრუპტივიზაცია?

საერთოლექსიურ დონეზე აღდგება უვულარულ აფრიკატთა ხუთეული: *ღ, *ჭ, *ჯ, *ყ, *ყ. ამათგან, კავკასიის ალბანურში დასტურდება მხოლოდ ორი უვულარული აფრიკატი (ჭ, ყ).

უფულორული ხუთეულის მჟღერი წევირი საერთოლეზგიურში
შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ღ	ღ, ხ	ღ, ჯ	ღ, ჯ	ღ, მ, ჯ, ყ	ღ, ჯ	ღ, ჯ	ღ, ჯ	ღ, ჯ	ღ, კ, ყ	ჯ, ხ	*ღ

ბე'ღ; უდ. ბედ' „მზე“, შდრ. ლეზგ. რაღ, რაჯინი; თაბ. რიღ, -დი; აღ. რაღ, -უ; რუთ. უირიღ, -რღი- III; წახ. უირგღ // უერგღ, -რღენ III; არჩ. ბარჯ, ბერჯე III; კრიწ. უირაღ III; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ბაყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 184; გიგინეიშვილი 1977: 75; ჩკელ: 1051 (ს.-ლეზგ. *უირაჯ)].

ღი; უდ. ღი „დღე“, შდრ. ლეზგ. ეულ, იჯა; თაბ. იღ, -ა, დიუბ. იჯი; აღ. მაღ, -უინ; ფიტ., ბურკ. მაღ; ბურშ. მაჭ; რუთ. იღ, -ა- IV; წახ. ეღ, -ენ IV; არჩ. იჯ IV; კრიწ. იღ, -ø // -ა IV; ბუდ. იღ IV; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ყო და სხვ. შდრ. [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 85; თალიბოვი 1980: 303; ჩკელ: 622 (ს.-ლეზგ. *იჯ)].

ღე; უდ. ღე „დღეს“, შდრ. ლეზგ. ჯე; თაბ. ღი; დიუბ. ჯი; რუთ. ღი-ღა; წახ. ღი-ნა; წახ. კილ. ჯგ-ნა; არჩ. ჯი „დღისით“; კრიწ. ჯე; ბუდ. ჯე; *ჯი // ჯა. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 97; ჩკელ: 622 (ს.-ლეზგ. *იჯ „დღე“)].

ჯ ბგერა: საერთოლეზგიური *ჯ ბგერა როგორც უდიურსა, ისე კავკასიის ალბანურში წარმოდგენილია ნულოვანი რეფლექსაციით. სხვა ლეზგიურ ენებში კი *ჯ ბგერის რეფლექსაცია ასეთია:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
∅	∅	ხ, ჯ	ხ, ჯ	ხ, ჯ	ხ, ჯ	ხ, ჯ	ხ, ჯ	ხ, ჯ	ჯ	ხ	*ჯ

მუ, უდ. მუ „ქერი“, შდრ. ლევზ. ნეხ^ჟ (ერთგვარი მარცვლეული, ლათ. *Triticum spelta*); ?არჩ. ბუყ, -არი III; სხვ. დალ.: ანდ. ნიხა; ახვ. ნიჯა, მუყა; ხვარშ. ნიხა; დარგ. ნიჯა; ლაკ. ნეჯა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩკელ: 1058 (ს.-ლევზ. *მუყ)].

საერთოლევზიური გემინირებული აფრიკატი *ჯ შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ჯ?	ჯ	ჯ, ღ	ჯ	ჯ	ხ, ჯ	ჯ	ხ, ღ	ჯ	ქ	ხ	*ჯ

*-ჯ-ოშ (*ორიენტირთან უკნიდან მოახლოების მაწარმოებელი), -ოშ (*ლატივის მაწარმოებელი); უდ. ჯო-შ „უკან“, „შემდგომ“, შდრ. ყანდ. ჯა; რუთ. ჯუყ-სურ „უკანა ნაწილი“; არჩ. ხი-რ // ხა-რა; იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1027 (ს.-ლევზ. *ჯა-)].

ბოგესუნ; უდ. ნიჯ. ბად‘ა-მესუნ „პოვნა“, შდრ. ?თაბ. რა-ღ-ჯ‘უზ; დიუბ. ა-ტ-ჯ‘უს; ბურშ. რაჯ‘ას; რუთ. გა-ტ-ჯას, მრ. გა-დ-ჯეს „თვალთვალი“, „ყურება“; კრიწ. ი-ბ-ჯაჯ; ბუდ. ირჯი, გ-ბ-ჯაჯი; სხვ. დალ.: ჩირალ. -აჰ- „ნახვა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 121; ჩკელ: 547 (ს.-ლევზ. *ჯარყა „ნახვა“)].

აქ მაგალითების მიხედვით შესაძლებელია როგორც საერთოლევზიური *ჯ-სა, ისე სუსტი *ჯ-ს პოსტულირება.

კ ბგერა კავკასიის ალბანურში ხშირად საერთოლექსიური ლატერალური აფრიკატების რეფლექსად გვევლინება (იხ. „საერთოლექსიური ლატერალური აფრიკატების შესატყვისობანი“).

კო; უდ. კო „ხუთი“, შდრ. ლეზგ. უა-დ; თაბ. ხუ-ბ; დიუბ. ხუ-ჟ; აღ. ჟა-ჟუ-დ; რუთ. ხუ-დ; წახ. ხო-ლლან; არჩ. ლო, ლაჟე-ტუ; კრიწ. ჟგ-დ; ბუდ. ჟგ-დ; სხვ. დაღ.: დიდ. ლე-ნო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 193; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ: 426 (ს.-ლეზგ. *ლაჟე)].

უჭ; უდ. უჭ „ექვსი“, შდრ. ლეზგ. რუგუ-დ; ნუტ. რუგუ-დ; თაბ. იირხუ-ბ; აღ., ფიტ., ბურკ. იერხი-დ; ბურშ. იერ-ში-რ; რუთ. რიხ-გ-დ; წახ. იიხ-გ-ლლან; არჩ. დილ, დილიტუ; კრიწ. რგხ-გ-დ; ბუდ. რგხ-გ-დ; სხვ. დაღ.: ლაკ. რახ-, ხუნდ. ანლჟ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192–193; ჩკელ: 219 (ს.-ლეზგ. *რილჟ)].

ეჭალ „წვივი“, შდრ. რუთ. დილ; წახ. ლელ; კრიწ. დილ; ბუდ. დილ; არჩ. მოლოლ.

ყ ბგერა: ყ ბგერა კავკასიის ალბანურში სხვადასხვა წარმოშობისაა: ის შეიძლება საერთოლექსიურ *ყ ბგერას უკავშირდებოდეს, რომელიც, თავის მხრივ, შეიძლება მომდინარეობდეს როგორც საერთოდადესტნური უვულარული აფრიკატისაგან (*ყ), ისე საერთოდადესტნური ფარინგალიზებული უვულარული ხშულ-მსკდომისაგან (*ყ'). ხშირად ყ ბგერა კავკასიის ალბანურში საერთოლექსიური ლატერალური აფრიკატების რეფლექსად გვევლინება.

საერთოლექსიური სუსტი უვულარული გლოტალური აფრიკატი *ყ შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ყ, ზ	კ, ზ, ღ	ყ	ყ	ყ, ჟ	ყ	ყ, კ	ყ	ყ	ყ, კ, ლ	ყ	*ყ

აყაჭი, უდ. აყაჭი [შიფნერი 1863: 74] „შიშველი“; შდრ. ლეზგ. ყეწილ; თაბ. ყაწლი; აღ. ყაწულ-ჭ; რუთ. ჰაწულ; წახ. წელერ; კრიწ. ყაწუნ; ბუდ. ყაწუნ.

ბუღა; ნიჯ. ბიდ' // ბგდ' „შუაწელი“, შდრ. ლეზგ. ძუყ, -ტა „შუაწელი“, „წელი“; თაბ. ძუჭ'ჟ, -ძ (-ა-) „წელი“; ყანდ. ძიყ „ზურგი“; დიუბ. ძიყი „წელი“; აღ. იყ' „შუაწელი“; ბურშ. ძიყ' „ზურგი“; თფილ. ძაყ „ზურგი“; ფიტ. ძიყ „შუაწელი“; ბურკ. ძაყ „შუაწელი“; რუთ. ძყყ IV „ზურგი“; წახ. ძყყ, -ან IV „ზურგი“; არჩ. ილ'-და (<*იყ'-და) „შუაში“; კრიწ. ძიყ, -ი IV „წელი“, „ზურგი“; ბუდ. ძიყ-იჯ IV „ზურგი“; სხვ. დად.: ახვ. რაჭ'ჟა-ლი „ზურგი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; თალიბოვი 1980: 307; ჩკელ: 577 (ს.-ლეზგ. *ძიჭ'ჟ)].

ლაზიანობიზებული *ყტ კომპლექსი კავკასიის ალბანურში ხშირად გვამოგვს პ-ს (უდიურში ფ-ს):

ბიპ; უდ. ბიფა (< *ბიყჟ) „ოთხი“, შდრ. ლეზგ. ყუ-დ; თაბ. ძუყუ-ბ; აღ. ძაყუ-დ; რუთ. ძუყუ-დ; გილმ. ძოყუ-ლლზ; არჩ. ებყ; კრიწ. ძუყუ-დ; ბუდ. ძუყუ-ბ; სხვ. დად.: ლაკ. მუყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 233; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 489 (ს.-ლეზგ. *ძუჭყგ)].

პა'; უდ. ფა' (< *ყ'ჟა) „ორი“, შდრ. ლეზგ. ჯ'ჟე-დ; თაბ. ყ'უ-ბ; დიუბ. ყ'უ-ტ; აღ., ფიტ. ყ'უ-დ; ბურშ. ყ'უ-რ; ბურკ. ცად; თფილ. ცუ-დ; რუთ. ჯ'ჟა-დ; გილმ. ყ'ო-ლლზ; არჩ. ჯ'ჟე; კრიწ. ჯ'ჟა-დ; ბუდ. ყა-ბ; სხვ. დად.: ხუნძ. კი-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1960: 302; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 137; ჩკელ: 924 (ს.-ლეზგ. *ჯ'ჟა)]. ამ მაგალითში პ ბგერა საერთოდ აღესტნური ფარინგალიზებული უვულარული ხშულ-მსკდომისაგან (*ყ') მომდინარეობს.

საერთოლეზგიური გემინირებული უვულარული გლოტალური აფრიკატი *ყ შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ყ	ჭ, ჯ, ქ	ყ, ჯ	ყ, ჯ	ყ, ჯ	ყ, ჯ, ღ	ჭ, ჯა	ჭ, ხ	ჭ, ხ	კ	ყ, ღ	*ყა

ყარი-ბიძესუნ „გახმობა“; უდ. ჯარი „მშრალი“, შდრ. ლეზგ. ყურაზ, ყურანა; თაბ. უ-რ-ჯაუზ „გახმობა“ (პურისა); ად. რუჯ'ჟას; ბურშ. ურჯ'ჟას; არჩ. ყურას, ბრძ. ყურაყა; ჯაჟას „შემობა“, „აორთქლება“. იხ. აგრეთვე: ლეზგ. ყურუ, ხლუტ. ჯურჯურ, ად. რუჯუ-ჭ, რუთ. ჯურუ-დ; წახ. ჯურუ-ნ, ბუდ. ჯურუ; რუთულურში, წახურსა და ბუდუხურში დადასტურებული ჯურუ- შეიძლება ნასესხები იყოს, შდრ. აზ. გურუ „მშრალი“; სხვ. დად.: ხუნძ. -აყა-ზე „ხმობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩველ: 632 (ს.-ლეზგ. *ცყაჟარ „ხმობა“)].

ლ'აყ; უდ. მაჯა „გზა“, შდრ. ლეზგ. რეჯ, რეყი; ნუტ. რა'ჯ; მრ. რეყერ; ხლუტ. რაყ, -ი; თაბ. რაჯ, -უ; დიუბ. რაჯ'ა; ად., ბურშ., თფიდ. რაჯ, -უ; ბურკ. რეჯ; რუთ. რაჯ, რგჯ- III; წახ. მაჯ, მაჯ'გ III; არჩ. დეყ, ლოკ. დეყ'უ III; სხვ. დად.: დარგ. და'ყ „ბილიკი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 109; თალიბოვი 1980: 264; ჩველ: 604 (ს.-ლეზგ. *რაყ')].

ყო'; უდ. ჯა „ოცი“, შდრ. ლეზგ. ჯა-დ; თაბ. ჯა-ზ; ად. ჯა-დ; რუთ. ჯა-დ, გილმ. ჯა-ლლა; არჩ. ყა; კრიწ. ჯა-დ; ბუდ. ჯა-დ (ჯა-დ?); სხვ. დად.: ხუნძ. ყო- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; ლექსიკა 1971: 238; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩველ: 456 (ს.-ლეზგ. *ყა)].

ბიყესუნ, ბაყესუნ, ჰეყესუნ; უდ. აჯა-სუნ „აღება“, „ჭერა“, შდრ. ლეზგ. ყაზ, ყუნა; თაბ. ლადა-ღ-ლუზ; დიუბ. ა-უ-ჯაუს „გამოდება“; ბურშ. აჯას; რუთ. ჰა-უ-ჯას, მრ. ჰა-დ-ჯეს; წახ. ა-უ-ჯას, ა-უ-ჯაგ, დურ. ა-უ-ჯაჯა; არჩ. ბ-აყას „დატოვება“; კრიწ. მიჯრიჯ; ბუდ. სურჯუ, სუ-ჯურჯი; სხვ. დად.: დიდ. -იჯირა „დაჭერა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 124; ჩველ: 254 (ს.-ლეზგ. *ყაყარ)].

ბიყესუნ, ბაყესუნ; უდ. ბიჯასუნ „ჭერა“, „პყრობა“, შდრ. თაბ. დ-იჯუზ; არჩ. ხოს; სხვ. დად.: ჰუნძ. -ოხა „აღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 98; ჩველ: 646 (ს.-ლეზგ. *ციჯ „პოვნა“)].

ყ ბგერა კავკასიის ალბანურში ხშირად საერთოლეზგიური ლატერალური აფრიკატებისაგან მომდინარეობს (იხ. „საერთოლეზგიური ლატერალური აფრიკატების შესატყვისობანი“).

ბუყესუნ, უდ. ვართ.-ზინ. ბუჯასუნ „ნდომა“, „ყვარება“, შდრ. ლეზგ. კან ხუნ; თაბ. ქუნ ხუნ; დიუბ. გყიჯუს; აღ. ქან ხას; რუთ. უ-გას; წახ. კილ. გჟანას; არჩ. ლან; კრიწ. იქჯ; ბუდ. ტერმ. იქქი; იხ. აგრეთვე: [ზოკარევი 1961: 75; ლექსიკა 1971: 253; გიგინეიშვილი 1977: 111; ჩველ: 645 (ს.-ლეზგ. *ცილან)].

ყუ(ე); უდ. ჳ(ვ)// ჳ(ნ.) „შიში“, შდრ. არჩ. ილ (ილ < *ლი), -ი // -ლი IV; სხვ. დად.: ხუნდ. ლერ-იზე „შიშინება“, დიდ. -ოლა „შიში“ (ზმნ.) და სხვ.

“ორიენტირის ქვეშ” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ყ (სუპერესივი) – ს.-ლეზგ. *-ლ- > : ლეზგ. -ქ; თაბ. -ქ; აღ. -ქ; რუთ. -ქ; წახ. -ქ; კრიწ. -ქ; ბუდ. -ქ; არჩ. -ლ; ხინ. -კ.

საერთოლეზგიური ლატერალური აფრიკატების შესატყვისობანი: საერთოლეზგიურში სამი ლატერალური აფრიკატი აღდგება, ესენია *ლ, *ლ და *ლ, ხოლო საერთოდალესტურ დონეზე ხუთი ლატერალური აფრიკატი დასტურდება: *ლ, *ლ, *ლ, *ლ, *ლ.

საერთოლეზგიური *ლ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ღ, ?	ღ, ლ	ღ, ლ	ღ	ღ, ხ	ღ, ხ, ტ	ღ, ლ	ღ, ჳ	ღ, ჳ	კ	ღ	*ღ

თუ უდიურში საერთოლეზგიური *ლ ბგერა ორი კანონზომიერი რეფლექსით დასტურდება (ღ, ლ), კავკასიის ალბანურში კი ლ რეფლექსი არ ჩანს.

ვუ(ღ); უდ. ვულ „შვიდი“, შდრ. ლეზგ. ირი-ღ; ყანდ. ურღუ-ღ; დიუბ. ურღუ-ღ; აღ., ფიტ., ბურკ. მერი-ღ; ბურშ. მერი-ღ; რუთ. მიღ-ღ; გილმ. მიღ-ღ; არჩ. ჟილ; კრიწ. მიღ-ღ; ბუდ. მიღ-ღ; სხვ. დად.: ხუნდ. ანლ-, ლაკ. არულ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ჩველ: 247 (ს.-ლეზგ. *ჟირლ-ღ)].

მუ'ღ; უდ. მუღ „რვა“, შდრ. ლეზგ. მუჭუ-დ; თაბ. მირჟი-ბ; დიუბ. მიჟუ-ჟ; ად., ბურკ. მუდა-დ; ბურშ. მუდა-რ; ფიტ. მუმი-დ; რუთ. მგაე-დ; წახ. მოლი-ლლზ; არჩ. მელ'ე; კრიწ. მიფი-დ; ბუღ. მგაგ-დ; სხვ. დაღ.: ხუნძ. მილ'-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ლექსიკა 1971: 236; გიგინეიშვილი 1977: 86; ჩკელ: 315 (ს.-ლეზგ. *მენლ'ა)].

და-ღ'-ეს „მიცემა“, „მოცემა“, შდრ. ლეზგ. ღ'-უნ (< *უ'ღ'-უნ); თაბ. ღ'-უზ; ად. მ-ეს; რუთ. ჳგ-ჟ-უნ; წახ. ჳი-ლ-ეს; სხვ. დაღ.: ხუნძ. ჳ'ეზე; დიდ. ნე-ლ'-ა; დარგ. ღ'-იზ || გ-ეზ; ლაკ. უ'ღ-უნ.

საერთოლენგიური *ლ' ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუღ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ვ	ვ	ღ'	ხ'	ხ'	ხ', ჳ	ხ'	ხ'	ხ'	კ	ლ', ლ'	*ლ'

ვო; უდ. ვო „ხუთი“, შდრ. ლეზგ. ჟა-დ; თაბ. ხ'უ-ბ; დიუბ. ხ'უ-ჟ; ად. ჳა-ჳუ-დ; რუთ. ხ'უ-დ; წახ. ხ'ო-ლლზ; არჩ. ჳ'ო, ჳ'უე-ტუ; კრიწ. ჳგ-დ; ბუღ. ჳგ-დ; სხვ. დაღ.: დიდ. ჳ'ე-ნო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 193; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ: 426 (ს.-ლეზგ. *ლ'უე)].

უ'ვ; უდ. უვ' „ექვსი“, შდრ. ლეზგ. რუგუ-დ; ნუტ. რუღუ-დ; თაბ. მირხ'უ-ბ; ად., ფიტ., ბურკ. მერხ'ი-დ; ბურშ. მერ-ში-რ; რუთ. რიხ'გ-დ; წახ. მიხ'გ-ლლზ; არჩ. დილ', დილ'ი-ტუ; კრიწ. რგხ'გ-დ; ბუღ. რგხ'გ-დ; სხვ. დაღ.: ლაკ. რაზ-, ხუნძ. ანლ'-და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 192–193; ჩკელ: 219 (ს.-ლეზგ. *რილ'გ)].

საერთოლენგიური *ლ' ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ყ	კ, ღ	ქ, კ	ქ	ხ	ხ, ჰ	ხ	ხ	ხ	კ	ღ, ლ	*ლ

ბუყესუნ, უდ. ვართ.-ზინ. ბუჯასუნ „ნდომა“, „ყვარება“, შდრ. ლეზგ. კან ხუნ; თაბ. ქუნ ხუნ; დიუბ. გყიჯუს; ად. ქან ხას; რუთ. უ-გვას; წახ. კილ. გჰანას; არჩ. ლან; კრიწ. იქაჯ; ბუდ. ტერმ. იქეჯი; სხვ. დად.: ხუნდ. -ოლჯ-იზე და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 75; ლექსიკა 1971: 253; გიგინიშვილი 1977: 111; ჩველ: 645 (ს.-ლეზგ. *ცილან)].

“ორიენტირის ქვეშ” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ყ (სუპერესივი) – ს.-ლეზგ. *-ლ- > : ლეზგ. -ქ: თაბ. -ქ: ად. -ქ: რუთ. -ქ: წახ. -ქ: კრიწ. -ქ: ბუდ. -ქ: არჩ. -ლ: ხინ. -კ.

ამას გარდა, საერთოდ აღესტნურ დონეზე აღდგება კიდევ ორი ლატერალური აფრიკატი, ყრუ ფშვინვიერი და გლოტალური ბგერების სუსტი ვარიანტები (*ლ, *ლ).

საერთოდ არესტნური სუსტი ლატერალური ფშვინვიერი ლატერალური აფრიკატი (*ლ) ლეზგიურ ენებში შემდეგ რეფლექსებს გვიჩვენებს:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
*ხ	ხ, ღ	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ	ჟ < *ხ	ღ, ?	?	შ < *ხ	*ლ

კავკასიის ალბანურში ლ ბგერის რეფლექსად ერთადერთი მაგალითის მიხედვით დასტურდება შ ბგერა, რომელიც *ხჟ-საგან უნდა მომდინარეობდეს:

შუ; უდ. უშე // შუ, ვართ.-ზინ. შუ // იშო „ღამე“, შდრ. ლეზგ. იჟ, -ე // ჟე; ხლუტ., იჟ; ნუტ. იუჯჟ; თაბ. იშ, -უ (-ა-); დიუბ. იჟი; ულმ. იშ; ად. შუშ, -აი; ბურშ. იშ; ფიტ. უჯ; ბურკ. უშ; რუთ. უგშ, -ი- IV; იხრ. იუშ; ხნოვ. იშ; არჩ. იშ IV

(შდრ. ში „ლამით“); კრიწ. **დიჭ**, -ა IV; ბუდ. **დიჭუბ** „ლამით“; სხვ. დად.: ჰუნძ. **ნიშე** „ლამე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 50; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 94; ჩკელ: 524 (ს.-ლეზგ. *ციმ^ა)].

საერთოდადესტნური სუსტი ლატერალური გლოტალური ლატერალური აფრიკატი (**ლ**) ლეზგიურ ენებში შემდეგი კორესპონდენციებით არის წარმოდგენილი:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
*ყ, ღ, ლ	ყ, ღ	ყ	კ	კ	ყ	კ	ყ	ყ	კ	შ < *ზ	*ლ

კავკასიის ალბანურში უდიურის მსგავსად **ლ** ბგერა წარმოდგენილია როგორც ნულოვანი რეფლექსაციით, ისე **კ** ბგერით, რომელიც ლაბიალიზებული *ყტ კომპლექსისაგან არის მიღებული. განსაკუთრებით საყურადღებოა **ლ** რეფლექსი, რომელიც **ბილ^ა** „მოკვდომა“ (აწმყ. ფუძე) ფორმაში დასტურდება. ეს უფრო მეტად აძლიერებს ეჭვს კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში ჩქამიერი ლატერალური თანხმოვნის არსებობის შესახებ.

ნეპ; უდ. **ნეფ** „სიზმარი“, შდრ. თაბ. **ნიტკ**, -უ; აღ. **ემკ**; ბურშ. **ნიკ**; რუთ. **ნაყ** IV; წახ. **ნაკ**, **ნიკნენ** IV; არჩ. **ნაბკ**, **ნიბკი** (შდრ. მიკირ „ძილში“, „სიზმარში“); კრიწ. **ნეყირ** IV; ბუდ. **ნეყირ**; სხვ. დად.: ხუნძ. **მალ^აუ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 148; გიგინეიშვილი 1977: 135; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ: 620 (ს.-ლეზგ. *ნტლ^ა)].

ბულ; უდ. **ბულ** „თავი“, შდრ. ლეზგ. **ყილ**, -ი; თაბ. **კულ**; აღ. **კილ**, -ი; რუთ. **ჰუყულ**, -ი- III (< *ტუყ-ულ); წახ. **ტუკულ**, -კლენ III; არჩ. **ლილ-ლილ** „თავქვეშ“; კრიწ. **ყგლ**, **ყალი** III; ბუდ. **ყგლ** III; სხვ. დად.: ხუნძ. **ბეტერ**, ლაკ. **ბაკ** და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69; ჩკელ: 1041 (ს.-ლეზგ. *ტოლულ)].

ო(ჰ)ე; უდ. ო // ომ „ბალახი“, შდრ. ლეზგ. ჟეყ, -ი; ხლუტ. ჟჷყ; თაბ. უკ, -უ (-ა-); დიუბ. უკუ; ად. უკ // უკ, -ი; ბურშ. იკჷ; ფიტ., ბურკ. უკ; რუთ. უყ, -უ IV; წახ. ოკ, -ან III; გილმ. ოყ; არჩ. იკი IV „ზაფხულის სამოვარი“; ალიკ. ჰუყ IV „მდელო“; ბუდ. ჟუყ „სათიბი“; სხვ. დად.: ლაკ. ჰუკჷ „აფსინთი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 73, 74; ლექსიკა 1971: 168; გიგინეიშვილი 1977: 104; ჩკელ: 230 (ს.-ლეზგ. *ც'ჷელ)].

უპ, აწმყოს ფუძე ბი-ლ'ა-; უდ. ბიდე-სუნ „მოკვდომა“, „მოკვლა“, შდრ. ლეზგ. რეყიზ, ყენა, ბრძ. იყ; თაბ. ი-ტ-კუზ; არჩ. კის, კარ; ად. კას; ბურშ. კის; რუთ. ჟ-იყეს, მრ. დგ-ყგრყას; წახ. ჰეკეს; კრიწ. ყა-იჯ, დურ. რეყარი, ბრძ. საყ; ბუდ. სარყარ, საყაჯი; სხვ. დად.: ახვ. ილ'უ-რულ'ა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 63; გიგინეიშვილი 1977: 103; ჩკელ: 662 (ს.-ლეზგ. *ცილ'ე)].

5.2.2.3. სპირანტები.

სხვა ლეზგიური ენებისაგან განსხვავებით, რომლებშიც სამეულებრივი სისტემები ჭარბობს, კავკასიის ალბანურსა და უდიურისათვის დამახასიათებელია სპირანტთა წყვილულებრივი სისტემა (მჟღერი, ყრუ). კავკასიის ალბანურში სპირანტთა ექვსი ლოკალური რიგი გამოიყოფა: ბაგისმიერთა (ვ, ჭ); წინაალვეოლარული (სისინა) (ზ, ს); ალვეოლარული (შიშინა) (ჟ, შ); უვულარული (ღ, ხ); ლარინგალური ნაკლული რიგი (ჰ). აფრიკატთა მსგავსად კავკასიის ალბანურს მოეპოვება ველარიზებულ შიშინა სპირანტების რიგიც. როგორც აღინიშნა, შიშინათა ველარიზაცია კავკასიის ალბანურში ფარინგალიზაციის თანამდევი პროცესი უნდა იყოს.

ვ ბგერა: კბილბაგისმიერი ვ ბგერა საერთოლეზგიურ დონეზე არ აღდგება. ასევე, გარკვევას მოითხოვს წყვილბაგისმიერი სონანტის საკითხი საერთოლეზგიურში. კავკასიის ალბანურში დადასტურებული ვ ბგერა სხვა ლეზგიურ ენებში, როგორც წესი, შეესატყვისება წყვილბაგისმიერ სონანტს:

ვუნ, ვა- (მიც.) **ვეა** (ნათ.); უდ. ვართ.-ზინ. უნ, მიც. ვა-, ნათ. ვი „შენ“, შდრ. ლეზგ. ჟუნ, ირ. ფუძე ჟა-, ნათ. ჟი(ნ); თაბ. უჟუ, ნათ. ძაჟ; ბურშ. ჟუნ, ირ. ფუძე

ტა-, ნათ. ძაჲ; რუთ. ტუ, ტა; წახ. ტუ, ირ. ფუძე ტა-; არჩ. უნ, ირ. ფუძე ტა-; კრიწ. ტუნ, ტუნ-; ბუდ. ტუნ, ტუნ; სხვ. დად.: ხუნძ. მუნ < *ტუნ, ლაკ. ტი-ლ (ნათ.) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩკელ: 1014 (ს.-ლუზგ. *ტონ, *ტა, ნათ. *-იუ)]. შდრ. აგრეთვე: უდ. ნიჯ. ჰუნ „შენ“ (II პირის მხოლოდობითი რიცხვის ნაცვალსახელის მეორე ფუძე, რომელიც, შესაძლებელია, პარადიგმატულად უპირისპირდებოდა პირველს, მაგ.: ხინ. მიც. ოხ „შენ“ ტუ „შენ“ (სახ.); შდრ. ას „მე“ (მიც.), ზე „მე“), შდრ. შინ. ლუ; წახ. ლუ, ნათ. იგლ-ნა; შდრ. აგრეთვე: ჩეჩნ., ინგ., ბაცბ. ჰო, დარგ. ჰუნ „შენ“. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 483 *ლუ-].

ვა'ნ, მიც. ვა'-; უდ. ვა'ნ „თქვენ“, შდრ. ლუზგ. ქუნ, ირ. ფუძე ქუ-; თაბ. ურ'უ; ბურშ. ჩუნ; რუთ.(III) ტე; წახ. შუ; არჩ. ქენ; კრიწ. ტინ, ირ. ფუძე ტე; ბუდ. ტინ; სხვ. დად. (ხუნძ. ნუჟ, ლაკ. ზუ და სხვ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1087 (ს.-ლუზგ. *ჯ'ე]-ნ, *ჯ'ა')].

ვუა; უდ. ვუა „ცხრა“, შდრ. ლუზგ. კუნ-დ; ყურად. ჰუნ-დ; თაბ. ურჰუ-ბ; დიუბ. ჰურჰუ-ჲ; ად. მარჰუ-დ; ბურშ. მერჰუ-რ; ფიტ. მერჰუ-დ; ბურკ. მერჰუ-დ; რუთ. ჰუჰუ-დ; წახ. მიჰუ-ლლ; არჩ. უჰ; კრიწ. მიჰი-დ; ბუდ. ტიჰი-ბ; სხვ. დად.: ხუნძ. იჰ, ლაკ. ურჰ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმევილი 1933: 51; ჩკელ: 208 (ს.-ლუზგ. *უ[ი]ლჰ-)].

ვუ'ლ; უდ. ვუ'ლ „შვიდი“, შდრ. ლუზგ. ირი-დ; ყანდ. ურდუ-ბ; დიუბ. ურდუ-ჲ; ად., ფიტ., ბურკ. მერი-დ; ბურშ. მერი-რ; რუთ. მიტე-დ; გილმ. მიდგ-ლლ; არჩ. ტილ; კრიწ. მდგ-დ; ბუდ. მიდი-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. ანლ-, ლაკ. არულ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ჩკელ: 247 (ს.-ლუზგ. *ტირლ-)].

ვიწ; უდ. ვიცა „ათი“, შდრ. ლუზგ. წუ-დ; თაბ. მიწუ-ბ; ად., ბურკ. იწუ-დ; ბურშ. მიწუ-რ; ფიტ. მიწუ-დ; რუთ. მიწ-დ; გილმ. მიწე-ლლ; არჩ. ტიწ; კრიწ. მიწ-დ; ბუდ. მიწ-დ; სხვ. დად.: დარგ. ტეწ-ალ, ხუნძ. ანწ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ჩკელ: 245 (ს.-ლუზგ. *ტიწ-)].

ვ ბგერა კავკასიის ალბანურში ხშირად კლასის გაქვავებულ ნიშნად გვევლინება, რის შესახებაც ნათლად მეტყველებს წარმოდგენილი მაგალითი:

ვიჩი; უდ. ვიჩი „ძმა“, შდრ. თაბ. ჩი, -ჩი; ად. ჩუ, -ჩუ; ბურკ. ჩუ; ბურშ. ჩუ; ფიჭ. ქუ; რუთ. შუ, მრ. -ზა; წახ. ჩოჟ // ჩოჯ, -გნ; არჩ. უშ-დუ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდ, მრ. შიდიში; ბუდ. შიდ, შიდ-; კავკასიის ალბანურსა და უდიურში დადასტურებული ფორმა ყველაზე არქაულია, შდრ. სხვ. დალ.: ხუნძ. ვ-აც, დარგ. უზი „ძმა“ და სხვ. შდრ. აგრეთვე უდ. ხუნ-ჩი „და“. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 128; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩკელ: 669 (ს.-ლეზგ. *ჩგა (< **ჭა-ჩგა)].

ჭ ბგერა: საერთოლენგიურ დონეზე ასევე არ აღდგება ყრუ კბილბაგისმიერი სპირანტი. ის როგორც კავკასიის ალბანურში, ისე სხვა ლენგიურ ენებში ლაზიალიზებული კომპლექსებისაგან არის მიღებული:

ბეჭი; უდ. ეჭი „თქვენ“ (ნათ.), შდრ. თაბ. იჩ; ბურშ. იჩ; რუთ. (III) უშ-დგ; წახ. ჭუშ; არჩ. ჭიშ; იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1087 (ს.-ლეზგ. *-იჯ)]. კავკასიის ალბანურსა და უდიურში მოხდა მეტათეზა. ბე- გაქვავებული კლას-კატეგორიის ნიშანია.

ლუჭ „მტრედი“, შდრ. ლეზგ. ლიჭ; ად. ლუჭ; რუთ. ლირხა; კრიწ. ლეჭ.

ზ ბგერა: საერთოლენგიურ დონეზე, სავარაუდოდ, არც ზ ბგერა აღდგება. ზ როგორც კავკასიის ალბანურში, ისე სხვა ლენგიურ ენებში, როგორც წესი, საერთოლენგიური *ძ ბგერისაგან ჩანს მიღებული:

მუზ; უდ. მუზ „ენა“, შდრ. ლეზგ. მეზ, მეცა; თაბ. მელძ; დიუბ. მილძი; ად. მეზ, -ურა; რუთ. მიზ, -ი- III; წახ. მიზ, -ენ III; არჩ. მაც III; კრიწ. მეზ, მიზ // -ილ III; ბუდ. მეზ III; სხვ. დალ.: ხუნძ. მაწ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 127; გიგინეიშვილი 1977: 70, 84; თალიბოვი 1980: 293; ჩკელ: 802 (ს.-ლეზგ. *მელც)].

ბუზე „მთვარე“, „თვე“, შდრ. ლეზგ. ჭარზ; თაბ. ჭაზ; ად. ჭაზ; რუთ. ჭაზ; წახ. ჭაზ; კრიწ. ვაზ; ბუდ. ვვზ; არჩ. ბაც; ხინ. ვაწ.

დაიზღე „ოქრო“ (ზედმიწ. „მწვანე რკინა“ (დაი-ზ(ი)დე), შდრ. უდ. დამ „მწვანე“ და ზიდო „რკინა“), შდრ. ჩეჩნ. დეში; ინგ. დოშუ; დარგ. დუბსი < დაბსჟ.

ზუ, მიც. ზა-, ნათ. ბეზი „მე“; უდ. ზუ, მიც. ზა-, ნათ. ბეზი „მე“, შდრ. ლეზგ. ზუნ, ზა, ნათ. ზი(ნ); თაბ. უზუ, ნათ. იიზ; ბურშ. ზუნ, ზა-, ნათ. ააზ; რუთ. ზგ, ზა, ნათ. იზ-დგ; წახ. ზგ, ზა-, ნათ. იიზ-გნ; არჩ. ზონ, ზა-, ნათ. -ის, ჭ-ის, დ-ის, ბ-ის, მიც. -ეზ, ჭ-ეზ, დ-ეზ, ბ-ეზ; კრიწ. ზგნ, ზა-; ბუდ. ზგნ, ზგ; სხვ. დად.: ხინ. ზა, ხუნძ. დუნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 228; გიგინეიშვილი 1977: 70; ჩკელ: 1084 (ს.-ლეზგ. *ზონ, *ზა-, ნათ. *-იზ)]. ამ მაგალითში ზ ბგერა, ბ. გიგინეიშვილის აზრით, საერთოლეზგიურ ინტერდენტალურ სპირანტს (ღ) უკავშირდება, რომელიც, თავის მხრივ, საერთოდადესტნური *დ ბგერისაგან არის მიღებული [გიგინეიშვილი 1977: 154]. არნ. ჩიქობავა კი ბ. გიგინეიშვილისაგან განსხვავებით *დ > *ძ > ზ პროცესს ვარაუდობს [ჩიქობავა 1942: 38].

ს ბგერა: საერთოლეზგიური *ს ბგერა ლეზგიურ ენებში, თუ მცირე გამონაკლისებს არ ჩავთვლით, იდენტურ ბგერათმესატყვისობას გვამლევს:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ს	ს	ს	ს, შ ^o	ს	ს	ს	ს	ს	ს	ს	*ს

უსენ; უდ. უსენ „წელიწადი“, შდრ. რუთ. სან, -ა- // სანი- IV; წახ. სენ IV; გილმ. სენ, -ინ IV; არჩ. სან IV; კრიწ. სან IV; ბუდ. სან, სუნუჯ- IV; სხვ. დად.: ხუნძ. სონ, ლაკ. შინ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 182; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 976 (ს.-ლეზგ. *სან)].

ბუს „შიმშილი“; უდ. ბუსა „მშიერი“, შდრ. წახ. მგსგ-ნ; ბუდ. მგზ; შდრ. ჩეჩნ. მაცა-ლლა „შიმშილი“, მაც-დალა „მოშიება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 837 (ს.-ლეზგ. *მოსგ- (? *ჭონსგ-)].

საქ-ფესუნ; უდ. საქსუნ „დაქცევა“, „ხელიდან გავარდნა“, შდრ. თაბ. ალდა-
ბ-ქუზ; აღ. ალადარქას „წაქცევიება“; ბურშ. ალთარქის „დასაძინებლად
დაწოლა“; წახ. კილ. ჰილ'აქარას, ჰილ'ა-ბ-ქერ; არჩ. ე-ბ-ქას, ბ-ერქურ; ბუდ. ზაშქი,
ზაქქი; სხვ. დალ.: დარგ. ქა-ბ-ი-რქეს „წაქცევა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი
1973: 144; ჩკელ: 266 (ს.-ლეზგ. *ქერქერ (// *ცა-)].

უსზო „ქმარი“, შდრ. ხუნძ. როშ; ლაკ. ლას.

ს ბგერა კავკასიის ალბანურში შეიძლება საერთოლენგიური *ც
თანხმოვნისაგან იყოს მიღებული:

ბუკუს „საზომი“; უდ. უსქასუნ „აზომვა“, შდრ. ლეზგ. ალცუმიზ; თაბ. მე-რ-
ცუზ; აღ. ალცას; ბურშ. ალცანას; ხნუხ. ჰა-ბ-ც^ჟას, დურ. ჟა-რაცურ; არჩ. ა-ბ-სმუს;
კრიწ. ჟანცნიჯ; ბუდ. სონსუ, სე-ბ-სინჯი; სხვ. დალ.: ხუნძ. -ორცინე „აზომვა“ და სხვ.
იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 250-251; გიგინეიშვილი 1977: 90; ჩკელ: 260 (ს.-ლეზგ.
*ცალც^ჟან „აზომვა“, „აწონვა“)].

სა; უდ. სა „ერთი“, შდრ. ლეზგ. (ყველა დიალექტში) სა; თაბ. სა-ბ, დიუბ. სა-
ჟ; აღ., ფიტ., ბურკ. სა-დ; ბურშ. სა-რ; ფიტ. სა; წახ., გილმ. სა; არჩ. ოს, სემ-ტუ;
კრიწ. სან-დ; ბუდ. სა-დ; სხვ. დალ.: ხუნძ. ცო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 69;
გიგინეიშვილი 1977: 89; ჩკელ: 323 (ს.-ლეზგ. *სა)]. ამ მაგალითში
არაკანონზომიერია ხინალულური ენის ჩვენება (სავარაუდოდ ნასესხებია).

ჟ ბგერა: ჟ ბგერა საერთოლენგიურში, სავარაუდოდ, არ აღდგება.
ერთადერთი მაგალითის მიხედვით კავკასიის ალბანურში დადასტურებული ჟ
ბგერა საერთოლენგიურ *ჩ ბგერას უკავშირდება:

ჟან, მიც. ჟა- „ჩვენ“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. ჩუნ, ირ. ფუძე ჩა; თაბ. უჩუ; აღ. ჩინ;
შინ. ჟი; წახ. ში; კრიწ. ჟინ, ირ. ფუძე ჟან-; ბუდ. ჟინ „ჩვენ“ (ექსკლ.) სხვ. დალ.: ხუნძ.
ნიჟ, ლაკ. ჟუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66;
გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლეზგ. *ჯი-ნ, *ჯა)], შდრ. აგრეთვე: უდ. ძან,
მიც. ძა- „ჩვენ“ (საერთოლენგიური ინკლუზივისაგან მომდინარეობს. იხ.
აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; გიგინეიშვილი 1977: 97; ჩკელ: 786]).

შ ბგერა: კავკასიის ალბანურში შ ბგერა სხვადასხვა წარმოშობისაა: ის შეიძლება უკავშირდებოდეს როგორც საერთოლექსიკონურ *შ ბგერას, ისე *ჩ, *ჯ და ლ ბგერებსაც.

საერთოლექსიკონური *შ ბგერა კავკასიის ალბანურში შ-ს გარდა ჭ რეფლექსითაც წარმოდგენილია. თავის მხრივ, საერთოლექსიკონური *შ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
შ, ჭ	შ, ჩ	შ	შ, ყ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	შ	*შ

იშებ „ძმა“, შდრ. რუთ. შუ; კრიწ. შიდ; ბუდ. შიდ; არჩ. უშ-დუ; სხვ. ნახ.-დალ.: ლაკ. უშუ; დიდ. ესი(ა)უ; ჰინ. უშუ, ეშ; ბეჟ. ის; ჩეჩნ. უშა; ინგ. უშა.

ბოშესუნ; უდ. ბოშ-ესუნ „დასაფლავება“, დამარხვა“, „ცხენში ჩასმა“, შდრ. თაბ. ლიტო-შ-შუ; რუთ. შ-შ-შას; წახ. კეშეს; ბუდ. შარშუ, შაშუჯი „შერჭმა“; სხვ. დალ.: ლაკ. ბ-აშა-ნ „ყრუდ დახურვა“, „ამოკეტვა“ და სხვ. ინ. აგრეთვე: [ჩკელ: 205 (ს.-ლევზ. *უშუ „გარჭმა“)].

ბოშ-ა „ყრუ“, შდრ. ლევზ. ბიში, ფში; თაბ. ბიში; აღ. ბუშე-ჟ; რუთ. ბიშ; წახ. ბოშუ; კრიწ. ბეში; ხინ. ბაშ.

შა „და“, შდრ. ლევზ. რუშ, თაბ. რიშ, აღ. რუშ, რუთ. რგშ, წახ. იშ, კრიწ. რიშ, ბუდ. რიჟ, ხინ. რიში შდრ. აგრეთვე: უდ. ხუნ-ჩი (ხუნი „ქალი“, „დედალი“) თაბ. ჩი, ჩუჩუ; აღ. ჩი, -ჩი, მრ. -ჩარ; რუთ. რიში; წახ. ჩჩი; არჩ. დომ-დურ, მრ. ოშობ; კრიწ. შიდგრ; ბუდ. შიდგრ; სხვ. დალ.: ხუნძ. ა-აგ, დარგ. რუხი, რურსი, ლაკ. დუშ „და“ და სხვ. ინ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 70; ლექსიკა 1971: 133; გიგინეიშვილი 1977: 95; ჩკელ: 669 (ს.-ლევზ. *ჩგა // *რგ-ჩგა)].

იშუ; უდ. ვართ.-ზინ. იშუ „კაცი“, „ქმარი“, შდრ. ლევზ. -ჟი; ნუტ. -გჟ; თაბ. ჟი; დიუბ. ჟი; აღ. შუა, შუჟა; ბურკ. შუა; ბურშ. შაუა; ფიტ. ხჟა; კრიწ. ჭირი; ბუდ.

ჭური; სხვ. დად.: ხუნძ. ჩი, ლაკ. ჩუტ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 99; ჩველ: 336 (ს.-ლევზ. *შ^oი)].

ხიშ-უ; უდ. ხუნი „ქალი“, „დედალი“, შდრ. აღ. ხ^oიდულ-ჭ; რუთ. ხ^oდგლ-დგ, მრ. ხ^oგლ; წახ. ხ^oუნაშე; არჩ. ლ^oონ-ნოლ, ლ^oანნა; კრიწ. ხ^oიდილ; ბუდ. ხ^oდგლი; სხვ. დად.: დარგ. ხ^oუნულ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 130; გიგინეიშვილი 1977: 73, 128; ჩველ: 762 (ს.-ლევზ. *ლ^oგნ(ოლ)].

-ოშ (*ლატივის ფორმათა მაწარმოებელი), უდ. ოშ- „ბოლო“, შდრ. ლევზ. სიტ, -ი; თაბ. უშ^o, -ნი; დიუბ. უჟ^oუ; აღ. სიბ, -ი; ბურშ. სიტ; ფიტ., ბურკ. სიტ; წახ. სიტ, -გნ IV „კიდე“; არჩ. სობ, ლოკ. სებე, მრ. -ოთ IV; კრიწ. სიტ // სტ^o IV; ბუდ. სიტ IV; თაბასარანულში, კავკასიის ალბანურსა და უდიურში მოხდა მეტათეზა *ს^oგ^o > *გ^oს^o. შდრ. ლაკ. სიტა „გვირაბი“ (< *^oხვრელი“) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 108; თალიბოვი 1980: 314; ჩველ: 584 (ს.-ლევზ. *ს^oგ^o, -გ „პირი“)].

როგორც აღინიშნა, საერთოლევზიურ *შ ბგერას კავკასიის ალბანურში ჭ ბგერაც შეესატყვისება:

ბაჭ-; უდ. ბაჩ- „ასი“, შდრ. ლევზ. ჭიშ; თაბ. ჭარჟ; დიუბ. ჭარჟა; აღ. ბა^oრშ; ბურშ. ჭარშ; რუთ. ჭაშ; გილმ. ჭაშ, -ენ; არჩ. ბა^oშა-; სხვ. დად.: ლაკ. თა-ურშ, ახვ. ბეშანო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩველ: 588 (ს.-ლევზ. *ჭა^oლშ-)].

ამას გარდა, შ ბგერა კავკასიის ალბანურში შეიძლება უკავშირდებოდეს:

1) *ჩ ბგერას:

ბეში, უდ. ბეში „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლევზ. ჩი(ნ); თაბ. იჩ; აღ. იჩ; შინ. იშ-დგ; წახ. იშ- „ჩვენ“ (ექსკლ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩველ: 1089 (ს.-ლევზ. *იჯ)].

მუშ „ქარი“, „ჰაერი“; უდ. მუშ „ქარი“, შდრ. დიუბ. მიჩ „იმედი“; ბურშ. მუშ „იმედი“; წახ. კილ. მგც, -გნ III „ქარი“; წახურში შეინიშნება არაკანონზომიერი რეფლექსი *-ჩ > -ც; სხვ. დად.: ლაკ. მარჩ „ქარი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 180; გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩველ: 826 (ს.-ლევზ. *მუჩ)].

2) *ჯ ბგერას:

აშ-ალ; უდ. ოჩ-ალ „დედამიწის ზედაპირი“, „ნიადაგი“, შდრ. ლეზგ. ჩილ; წახ. ჭიდე; იხ. აგრეთვე: [თალიზოვი 1980: 299].

3) *ლ ბგერას (*ლჷ > *ხჷ > შ):

შუ; უდ. ჭშე // შჷ, ვართ.-ზინ. შუ // იშო „ლამე“, შდრ. ლეზგ. იჰ, -ე // ჭე; ხლუტ., იჰ; ნუტ. იჰჷ; თაბ. იშ, -უ (-ა-); დიუბ. იჰი; ულმ. იშ; ად. ჭჷშ, -ადი; ბურშ. იშ; ფიტ. ჭჷ; ბურკ. ჭჷშ; რუთ. ჭჷშ, -ი- IV; იხრ. იშ; ხნოვ. იშ; არჩ. იშ IV (შდრ. ში „ლამით“); კრიწ. იჰ, -ა IV; ბუდ. იჰჷ „ლამით“; სხვ. დად.: ჰუნდ. ნიშე „ლამე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 50; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 94; ჩკელ: 524 (ს.-ლეზგ. *ციშ)].

საერთოლენგიურ დონეზე ძნელია ინტენსიური სისინა და შიშინა სპირანტების პოსტულირება. თუ არ ჩავთვლით არჩიბული ენის ჩვენებას, სადაც შემონახულია ს და შ ბგერები, გემინირებული სისინა და შიშინა სპირანტების რეკონსტრუქციის საფუძველი საერთოლენგიურში არ გვაქვს. სავარაუდოდ, სუსტი და ინტენსიური ვარიანტები საერთოლენგიურში შეერწყა ერთმანეთს არჩიბულის გამოყოფის შემდეგ. საერთოლენგიური ს ბგერის მაგალითი უნდა იყოს:

დატივი: კავკ.-ალბ. -Vs (დატივი III) – ს.-ლეზგ. *-ს > ლეზგ. -ზ: თაბ. -ზ: ად. -ს: რუთ. -ს: წახ. -ს/-ს: კრიწ. -ს: ბუდ. -ზ: არჩ. -ს.

ველარიზებული (ფარინგალიზებული) შიშინა სპირანტები: კავკასიის ალბანურს ორი ველარიზებული შიშინა სპირანტი მოეპოვება (ჟ, შ). ამათგან, ჟ ბგერა არ შეგვხვდა ისეთ სიტყვაში, რომ მის ისტორიას ნათელი მოჰფენილიყო, ხოლო შ ბგერა თითო-თითო მაგალითის მიხედვით სუსტ და გემინირებულ ყრუ სისინა სპირანტს უკავშირდება:

იშ-ა; უდ. ნიჯ. ი'შ-ა // გ'შ-ა „ახლოს“, „ახლოს მყოფი“, „ახლობელი“, შდრ. თაბ. იშ, -ი (-ა) „ადგილი“; დიუბ., ულმ. იშ; ბურშ. ისჷ „ადგილი“; ფიტ. უს; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 119; ჩკელ: 683 (ს.-ლეზგ. *მისჷ, -ა „ადგილი“)].

შ-უმ, უდ. შ-უმ „პური“, შდრ. ლეზგ., ხლუტ. სამ, -უნი; თაბ., დიუბ. შუმ; ფიტ., ბურკ. სუმ; ბურშ. სუმ; რუთ. სუმ, -აჲ- IV; მიშლ. სომ, -ან IV; არჩ. სუმ IV; კრიწ. სუმ IV; ბუდ. სუმ; სხვ. დაღ.: ხუნდ. სუმ, წუდახ. სუმა „ნამჯა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933, 50; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 176; გიგინეიშვილი 1977: 71; თალიბოვი 1980: 271; ჩკელ: 764 (ს.-ლეზგ. *სუმ „ნამჯა“)].

ღ ბგერა: ეს ბგერა საერთოლენგიურ ფუძე-ენაში არ აღდგება. ღ კავკასიის ალბანურში სხვადასხვა წარმოშობისაა:

ის შეიძლება საერთოლენგიური მჟღერი უვულარული აფრიკატისაგან (ღ) იყოს მიღებული:

ღი; უდ. ღი „დღე“ (მეტათეზა), შდრ. ლეზგ. იულ, იჯა; თაბ. იღ, -ა, დიუბ. იჯი; აღ. იაღ, -უინ; ფიტ., ბურკ. იაღ; ბურშ. იაჰ; რუთ. იღ, -ა- IV; წახ. იღ, -გნ IV; არჩ. იჯ IV; კრიწ. იღ, -ø // -ა IV; ბუდ. იღ IV; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ყო და სხვ. შდრ. [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 183; გიგინეიშვილი 1977: 85; თალიბოვი 1980: 303; ჩკელ: 622 (ს.-ლეზგ. *იჯ)].

ღე; უდ. ღე „დღეს“, შდრ. ლეზგ. ჯე; თაბ. ღი; დიუბ. ჯი; რუთ. ღი-ღა; წახ. ღი-ნა; წახ. კილ. ჯგ-ნა; არჩ. ჯი „დღისით“; კრიწ. ჯე; ბუდ. ჯე; *ჯი // ჯა. როგორც ჩანს, ნაწარმოებია ლექსიმისაგან *იჯი „დღე“ (იხ. ღი); I მარცვლის რედუქცია. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 97; ჩკელ: 622 (ს.-ლეზგ. *იჯი „დღე“)].

ბე'ღ; უდ. ბეღ' „მზე“, შდრ. ლეზგ. რაღ, რაჯინი; თაბ. რიღ, -დი; აღ. რაღ, -უ; რუთ. უირიღ, -რღი- III; წახ. უირგღ // უერგღ, -რღენ III; არჩ. ბარჯ, ბერჯე III; კრიწ. უირაღ III; სხვ. დაღ.: ხუნდ. ბაყ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 184; გიგინეიშვილი 1977: 75; ჩკელ: 1051 (ს.-ლეზგ. *უირაჯ)].

ჰელესუნ „მოსვლა“; უდ. ეღალო „მოსული“, ვართ.-ზინ. ე-სუნ, ნიჯ. ემ-სუნ „მოსვლა“, შდრ. ლეზგ. ჯ'უეზ „მოსვლა“; თაბ. ღ'უზ „id“; ღ'აზ; ყანდ. ღ'უზ, აღ'უზ; დიუბ. ჯ'უს, აჯ'უს; ?წახ. ჰოღა (დეფარინგალიზაცია, რომლის მიზეზი ნათელი არ არის); აღ. ბა'ს; თფიღ. უჰს; რუთ. ჯ'ულ'უს „წასვლა“; არჩ. ჯ'ეს, დურ.

ორჯირ; ბ-ერჯას; ბუდ. ჩადარ (შდრ. ჩილი „წაღება“); სხვ. დად.: ხუნძ. ყოყინე „გზის დაწყება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 572 (ს.-ლევზ. *ციჯ'ჴწ „წაღება“)]. შდრ. აგრეთვე: ლევზ. აყაზ, აყუნა „მოხვედრა“, „მორტყმა“; თაბ. რუ-ტყუზ; ად. რუყას; რუთ. ლჭ-ტყყას (შდრ. აგრეთვე ქ-იყას „შეხება“); წახ. კილ. ატადყარას „დაწევა“; არჩ. ე-ბ-ყის; კრიწ. ტოყუჯ „პოვნა“; ბუდ. ჩურაყარ; სხვ. დად.: ახვ. -უყუ „მიღწევა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 269 (ს.-ლევზ. *ირყარ „მიღწევა“)].

უ'ღ; უდ. უღ' „სახურავი“, შდრ. ლევზ. ჯაჴ, -უ; თაბ. ღჴაყ (*ლოკ.); დიუბ. ჯაჴ, -ა-; ბურშ. ზუღ, -ი-; ბურკ. ღუ, -მი-, მრ. ღუჴ-ურ; რუთ. ჯაჴ, -გ- IV; კრიწ. ჯაჴ IV „ხიდი“; სხვ. დად.: ტინდ. ჯაჴუ „სხვენი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 120; ლექსიკა 1971: 200; ჩველ: 454 (ს.-ლევზ. *ჯაჴ, *ჯაოჴე „სახურავი“, „ჭერი“)].

იღ „წყურვილი“, შდრ. არჩ. მუჯა-ქულ; სხვ. დად.: ანდ. ჰანჯ; ბაგვ. ჰანჯ; ჩამ. ჰანჯ; კარ. ჰანჯ; ჰინ. აჯა.

ამას გარდა, ღ ბგერა შეიძლება საერთოლევზიური სუსტი გლოტალური უვულარული აფრიკატისაგან (ყ) იყოს მიღებული:

ბუ'ღა; ნიჯ. ბიღ' // ბგღ' „შუაწელი“, შდრ. ლევზ. ძუყ, -ტა „შუაწელი“, „წელი“; თაბ. ძუჯ'ჴ, -მ (-ა-) „წელი“; ყანდ. ძიყ „ზურგი“; დიუბ. ძიყი „წელი“; ად. იყ' „შუაწელი“; ბურშ. ძიყ' „ზურგი“; თფიდ. ძაყ „ზურგი“; ფიტ. ძიყ „შუაწელი“; ბურკ. ძაყ „შუაწელი“; რუთ. ძგყ' IV „ზურგი“; წახ. ძგყ', -ან IV „ზურგი“; არჩ. იღ'-და (<*იყ'-და) „შუაში“; კრიწ. ძიყ, -ი IV „წელი“, „ზურგი“; ბუდ. ძიყ-იჯ IV „ზურგი“; სხვ. დად.: ახვ. რაჯ'ჴა-ლ'ი „ზურგი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 126; თალიბოვი 1980: 307; ჩველ: 577 (ს.-ლევზ. *ძიჯ'ჴ)].

ღ ბგერა შეიძლება საერთოლევზიური მჟღერი ლატერალური აფრიკატისაგან (ღ') იყოს მიღებული:

ვუ'ღ; უდ. ვუღ' „შვიდი“, შდრ. ლევზ. ირი-დ; ყანდ. ურღუ-ბ; დიუბ. ურგუ-ტ; ად., ფიტ., ბურკ. ძერი-დ; ბურშ. ძერი-რ; რუთ. ძიჴგ-დ; გილმ. ძიღგ-ლლჴ; არჩ. ტილ'; კრიწ. ძღგ-დ; ბუდ. ძიძი-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. ანლჴ-, ლაკ. არულ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ჩველ: 247 (ს.-ლევზ. *ტირლჴგ-)].

მუ'დ; უდ. მუდ „რვა“, შდრ. ლეზგ. მუჟუ-დ; თაბ. მირჟი-ბ; დიუბ. მიჟუ-ჟ; აღ., ბურკ. მუდა-დ; ბურშ. მუდა-რ; ფიტ. მუმი-დ; რუთ. მგაე-დ; წახ. მოლი-ლლჷ; არჩ. მელ'ე; კრიწ. მიფი-დ; ბუდ. მგაგ-დ; სხვ. დად.: ხუნძ. მილ'-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 197; ლექსიკა 1971: 236; გიგინეიშვილი 1977: 86; ჩკელ: 315 (ს.-ლეზგ. *მენლ'ჷ)].

ბ ბგერა: ბ. გიგინეიშვილის აზრით, საერთოლეზგიურს მოეპოვებოდა ორი ყრუ უვულარული სპირანტი: სუსტი და გემინირებული. სუსტი უვულარული სპირანტი, როგორც ბ. გიგინეიშვილი მიიჩნევს, შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება: ლეზგ. ღ; თაბ. ხ, ჯ; აღ. ხ; რუთ. ხ; წახ. ხ; ხინ. ხ; არჩ. ხ; უდ. ხ, ხოლო ინტენსიური ხ ბგერა ყველა ენაში ხ რეფლექსს გვაძლევს [გიგინეიშვილი 1977]. უნდა აღინიშნოს, რომ გემინირებული ხ ბგერის პოსტულირება დიდწილად ემყარება ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ჩვენებას, ხოლო ლეზგიურ ენებში შესაძლებლად გვესახება ამ ორი ფორმულის გაერთიანება, ანუ, ჩვენი აზრით, საერთოდადესტნური *ხ და *ხ ბგერის საერთოლეზგიურში არჩიბულის გამოყოფამდე შეერწყა ერთმანეთს. შედეგად ჩვენ ასეთ ფორმულას ვიღებთ:

კავკ.-აღმ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ხ	ხ	ღ	ხ, ჯ	ხ, ჰ	ხ	ხ, ჰ	ხ	ხ	ხ, ჯ	ხ, ჰ, ჯ	*ხ

ახაი „ღია“; უდ. ჯაი „ნათელი“, „ღია“, შდრ. ლეზგ. აჯა „ღია“, „გაღებული“; აღ. დაჯას; წახ. კილ. აჯას; არჩ. დახა-ას; ?ბუდ. ჯაჯუ, ჯაჯაჯი „გათქმა“ (საიდუმლოსი); სხვ. დად.: ლაკ. ყაყაჯა-ნ „ფართოდ გაღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 68; ლექსიკა 1971: 259; გიგინეიშვილი 1977: 134; ჩკელ: 264 (ს.-ლეზგ. *ყაჯა „გაღება“)].

ა'ხი; უდ. ახ'ილ „შორეული“, შდრ. ლეზგ. დარღალ; თაბ. დარხლა; აღ. ჟარხა „შორს“; რუთ. ხგრგ-დგ „id“; არჩ. ახ; სხვ. დად.: ლაკ. არხ-სა „შორეული“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1975: 106; ჩკელ: 269 (ს.-ლეზგ. *ყარხ(აღ))].

ეხ, უდ. ეხ „მკა“, შდრ. აღ. იხ^{ეს}; კრიწ. იხ^ჯ; ბუდ. სუხ^უ, სიხ^{ოჯი}; კლიმოვის აზრით [კლიმოვი 1968: 227], უდ. ეხ „მკა“ უკავშირდება მეხ „ნამგალი“. სხვ. დად.: ხუნძ. ლილ^{ი-იზე} „მკა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 663 (ს.-ლეზგ. *მილ^ა „თიზვა“, „მკა“)].

ხელ „მიდგომილი“; უდ. ჳელ // ხელ „ტვირტი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. ხა^ლ, -გრ- IV; წახ. ხე^უ, -ან IV; არჩ. ხა^ლ, მრ. -უმ IV; კრიწ. ხელ, ხი^ლ III; ბუდ. ხელ IV; სხვ. დად.: დარგ. ხა^{ლა} და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლეზგ. *ხა^ლ)].

ხო^დ; უდ. ხო^დ „ხე“, შდრ. დიუბ. ლურ^{დ-ინ} ჰარ; რუთ. ხე^დ, -გრ- III; შდრ.: დარგ. ხურ, წუ^{დახ}. ხურ „ცაცხვი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 1079 (ს.-ლეზგ. *ხო^{რთ} III „ცაცხვი“)].

ბიხესუნ; უდ. ბიხსუნ „შობა“, „გაჩენა“ (შდრ. უდ. ხო^ა „შთამომავლობა“), შდრ. ლეზგ. ხა^ზ, ხანა, ბრძ. ხუ^ხ // რუხუ^ხ; თაბ. ხუ^ზ; აღ. უხ^{ას}; ბურშ. რუხ^{ას}; რუთ. ჰუ-ხ^ას; წახ. უხ^{ას}; კრიწ. ხუ^{დიჯ}, რუხ^{რი}, ბრძ. სა^{ზგ}; ბუდ. ხო^{სუ}; იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 576 (ს.-ლეზგ. *ცო^{ხა})].

ხა^ლუმ „ვარსკვლავი“, შდრ. ლეზგ. ლე^დ; თაბ. ხ^{ად}; აღ. ხ^{არ}; რუთ. ხა^{ყად-იმ}; წახ. ხ^{ანე}; კრიწ. ხა^ჭ; ბუდ. ხა^ჭ; ხინ. ფხუნ^წ.

ამას გარდა, ხ კავკასიის ალბანურსა და უდიურში წარმოგვიდგება საერთოლეზგიური ლატერალური სპირანტების (*ლ^ი, *ლ^ა) რეგულარულ და კონონზომიერ რეფლექსად (იხ. „საერთოლეზგიური ლატერალური სპირანტების შესატყვისობანი“):

ხე; უდ. ხე „წყალი“ (შდრ. ხენე „წყლიანი“), შდრ. ლეზგ. მა^დ, ცი; ხლუტ. მა^დ, მიცი; თაბ. შიდ, შო^უ; დიუბ. შა^ა, შითა; აღ. ხ^{ედ}, ხ^{ითა}; ფიტ. ხ^{იდ}, ხ^{ითა}; ბურშ. შერ, შირი-; რუთ. ხ^ად, ხ^{იდი}- IV; წახ. ხ^{ან}, ხ^{ინენ} IV; არჩ. ლ^{ან}, ლ^{ენნე} IV; კრიწ. ხ^ად, ხ^{იჯ} IV; ბუდ. ხ^{გდ}, ხ^{იდი}- IV; სხვ. დად.: ლაკ. შინ, ხუნძ. ლ^{იმ} და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 122; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 128; თალიბოვი 1980: 278–279; ჩკელ: 1061 (ს.-ლეზგ. *ლ^{ანა})].

ხიბ; უდ. ხიბ „სამი“, ლეზგ. ფუ-დ; თაბ. შუბუ-ბ; დიუბ. შიბბუ-ბ; ალ. ხიბუ-დ; ბურშ. შიბუ-რ; რუთ. ხიბგ-დ; გილმ. ხეგ-ლლჷ; არჩ. ლებ; კრიწ. შიბი-დ; ბუდ. შუბუ-დ; სხვ. დალ.: ხუნძ. ლაბ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 191; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 76; ჩკელ: 768 (ს.-ლეზგ. *ლეფე)].

ხიშ-უ; უდ. ხუნი „ქალი“, „დედალი“, შდრ. ალ. ხიდულ-ჟ; რუთ. ხგდგლ-დგ, მრ. ხგლჷ; წახ. ხუნაშე; არჩ. ლონ-ნოლ, ლანნა; კრიწ. ხიდილ; ბუდ. ხგდლი; სხვ. დალ.: დარგ. ხუნულ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 130; გიგინეიშვილი 1977: 73, 128; ჩკელ: 762 (ს.-ლეზგ. *ლეგნ(ოლ))].

ძეხესუნ; უდ. ლახსუნ „დადება“, „ჩამოდება“, შდრ. ლეზგ. ავახიზ „ჩაგორება“, „ჩამოსვლა“, ავახიზ „ჩამოყრა“; თაბ. ა-ბ-ხუზ; ალ. ლარხას; რუთ. ხადა, ლი-ხ-ინ; წახ. ყაყა-ჟ-ხას; ბუდ. არახარ; არჩ. ელას; ხინ. ჩე-შ-ირი (< *ჩე-ხ-ირი) „დადება“, „ჩამოდება“; სხვ. დალ.: ხუნძ. ლ-ეზე; ახვ. ბი-ლ-ურ-ულა; დარგ. [ქა]-ბი-ხ-ეს; ლაკ. ბი-შ-ინ (< *ბი-ხ-ინ, შდრ. ნამყოს ფორმა: ბი-ჟ-ხ-უნნი) „id“.

“ორიენტირთან” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ხ (დატივი II) – ს.-ლეზგ. *ლჷ^w > ლეზგ. -ჟ: თაბ. -ხ (ჟ): ალ. -ჟ: რუთ. -ხ^w: კრიწ. -ჟ: ბუდ. -ჟ: უდ. -ხ: არჩ. -ლჷ.

ჰ ბგერა: ჰ ბგერა როგორც კავკასიის ალბანურსა და უდიურში, ისე სხვა ლეზგიურ ენებში მეორეული ჩანს. კავკასიის ალბანურში ჰ ბგერა, როგორც წესი, დასტურდება სიტყვის ანლაუტში (პრეტეზა), თუმცა ხშირია ინლაუტშიც (ეპენტეზა) – ინტერვოკალურ პოზიციაში, ჰიატუსის თავიდან ასაცილებლად. უდიურში ხმოვნის ასპირაციული შემართვა განსაკუთრებით დამახასიათებელია ნიჯური კილოსათვის (ძირითადად – ა და ე ხმოვნების), ხოლო ვართაშნულში იგი ეპიზოდურია.

ჰო¹და; უდ. ვა¹ „მორწმუნე“, „რწმენა“, შდრ. ხნუხ. ჰუ-ჟ-ლას (IV ჰალ¹ას) „აღსრულება“ (იმედის); არჩ. არჰას, არჰარ „ფიქრი“; კრიწ. ჟურლაჯ; სხვ. დალ.: დარგ. არდეს „გაგება“, ხუნძ. ურდ-იზე „ფიქრი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 132].

ჰალა; უდ. ლახო „მალა“, შდრ. ლეზგ. მარდი; თაბ. მარხი; აღ. მარხ'ე-ც, რუთ. ხულაზ-დი; წახ. ხელი-ნ; არჩ. ლახა; ბუდ. ლახა „მალა“; ლეზგიურში მოსალოდნელი *ჰარხი-ს მაგივრად გვაქვს მარდი. რუთულურში მოხდა რედუპლიკაცია, ხოლო არჩიულში, ბუდუხურსა და უდიურში – მეტათეზა *[ჰ]ალხზ > *ლახზ. სხვ. დაღ.: დარგ. ხალა-ლ „დიდი“, ლაკ. ჰალხა- „მალალი“, „გაზრდილი“, ხუნძ. ხალა-თ-აბ „გრძელი“ და სხვ. შდრ. [ლექსიკა 1971: 219; გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩველ: 551 (ს.-ლეზგ. *[ჰ]ალხზ „გრძელი“)].

ჰანად „რომელი“, შდრ. ლეზგ. ჰინ; აღ. ნედე; წახ. ნე-ნ; კრიწ. ჰან-; არჩ. ჰანნუ; სხვ. დაღ.: დიდ. ნზ; ბეჟ. ნინ-მო.

ჰელესუნ „მოსვლა“; უდ. ეღალო „მოსული“, ვართ.-ზინ. ე-სუნ, ნიჯ. ემ-სუნ „მოსვლა“, შდრ. ლეზგ. ჰ'უზ „მოსვლა“; თაბ. ღ'უზ „id“; ღ'აზ; ყანდ. ღ'უზ, აღ'უზ; დიუბ. ჰ'უს, აჰ'უს; ?წახ. ჰოლა (დეფარინგალიზაცია, რომლის მიზეზი ნათელი არ არის); აღ. ბა'ს; თფილ. ჰ'აზ; რუთ. ჰ'ულ'უს „წასვლა“; არჩ. ჰ'ეს, დურ. ორჯ'ირ; ბ-ერჯ'ას; ბუდ. ჩადარ (შდრ. ჩილი „წაღება“); სხვ. დაღ.: ხუნძ. ყოყინე „გზის დაწყება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 572 (ს.-ლეზგ. *ციჯ'აზ „წაღება“)]. შდრ. აგრეთვე: ლეზგ. აყაზ, აყუნა „მოხვედრა“, „მორტყმა“; თაბ. რუ-ტ-ყუზ; აღ. რუყას; რუთ. ლზ-ტ-ყას (შდრ. აგრეთვე ქ-იყას „შეხება“); წახ. კილ. ატაყყარას „დაწევა“; არჩ. ე-ბ-ყის; კრიწ. ტოყუჯ „პოვნა“; ბუდ. ჩურაყარ; სხვ. დაღ.: ახვ. -უყუ „მიღწევა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 269 (ს.-ლეზგ. *ირყარ „მიღწევა“)].

ჰელ; უდ. ელ-მუხ „სული“, „საფშვინველი“ (Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. მალ „სუნთქვა“, „სურნელი“; ხლუტ. ილ; თაბ. ელ, -ნუ „სუნთქვა“; აღ., ბურშ. ელ „სუნთქვა“; რუთ. ილ, -ი- IV „სურნელი“; მიშლ. ეტა, -მნ IV „სურნელი“; არჩ. ჰილ IV „სუნთქვა“; კრიწ. ზალ IV „სუნთქვა“; ბუდ. ზალ „სუნთქვა“; სხვ. დაღ.: ხუნძ. ჰალი „დუღილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 191; ჩველ: 485 (ს.-ლეზგ. *ჰ'ელა, -ზ IV)].

ო(ჰ)ე; უდ. ო // ომ „ბალახი“, შდრ. ლეზგ. ტეყ, -ი; ხლუტ. ტყყ; თაბ. უკ, -უ (-ა-); დიუბ. უკუ; აღ. უკ // უკ, -ი; ბურშ. იკჟ; ფიტ., ბურკ. უკ; რუთ. უყ, -უ- IV; წახ. ოკ, -ან III; გილმ. ოყ; არჩ. იკი IV „ზაფხულის საძოვარი“; ალიკ. ჰუყ IV „მდელო“;

ბუდ. უყყ „სათიბი“; სხვ. დალ.: ლაკ. ჰუკუ „აფსინთი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 73, 74; ლექსიკა 1971: 168; გიგინეიშვილი 1977: 104; ჩველ: 230 (ს.-ლეზგ. *ს'აეღ)].

ჰუკ; უდ. უქ // უქ „გული“, შდრ. ლეზგ. რიკ, -ი; თაბ. დუკ, კა; ალ. ირკ, -ურა; ბურკ. ირკ; ბურშ., ფიტ. დირკ; რუთ. დიკ, -ი- IV; წახ. დიკ, -ენ IV; არჩ. იკ IV; კრიწ. დიკ, -ი // -ა IV; ბუდ. დგ IV; სხვ. დალ.: ხუნდ. რაკ, დარგ. ურკი და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; დიუმეზილი 1933: 16; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 82; თალიბოვი 1980: 289; ჩველ: 678 (ს.-ლეზგ. *დირკ)].

ბო(ჰ)ესუნ მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნა, „გონება“, „ფიქრი“, „შერაცხვა“, „ზრახვა“; შდრ. შდრ. ლეზგ. ჭი-; თაბ. ლუ-ბ; ალ. ხი-ს; რუთ. დი-რ-ხ'ა-ს; წახ. ცა-ლ-ჰ-ას; კრიწ. იხ'ა- მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნები; არჩ. ა-რ-ჰ-ას „ფიქრი“, „გონება“; შდრ. აგრეთვე: უდ. ბაქსუნ „გახდომა“, „ყოფა“, შდრ. რუთ. უ-გქს; არჩ. ქეს.

*ჰეჩესუნ (< ჰეჩალ სრ. სახის მიმდ.); უდ. ეჩ-სუნ „მოტანა“, „მოყვანა“, შდრ. ლეზგ. ჯაჩუზ, ჯაჩუნა; წახ. სა-ბა-ჩეს „მიღება“, „წაღება“; სხვ. დალ.: დარგ. -ურ-ეს „კრეფა“, ხუნდ. -აჩ-იზე „წაღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 254 (ს.-ლეზგ. *ცაჩ'გ „აღება“)].

ჰეყესუნ; უდ. აჯა-სუნ „აღება“, „ჭერა“, შდრ. ლეზგ. ყაზ, ყუნა; თაბ. ლადა-ღ-ლუზ; დიუმ. ნ-უ-ჯუს „გამოღება“; ბურშ. აჯას; რუთ. ჰა-უ-ჯას, მრ. ჰა-დ-ჯეს; წახ. ა-უ-ჯას, ა-უ-ჯაგ, დურ. ა-უ-ჯაჯა; არჩ. ბ-აყას „დატოვება“; კრიწ. დიჯრიჯ; ბუდ. სურჯუ, სუ-ჯურჯი; სხვ. დალ.: დიდ. -იჯირა „დაჭერა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 124; ჩველ: 254 (ს.-ლეზგ. *ცაყაჯ)].

ჰიომ-ა „ყრუ“, შდრ. ლეზგ. ბიში, ფში; თაბ. ბიში; ალ. ბუშე-ჭ; რუთ. ბიშ-; წახ. ბომუ-; კრიწ. ბეში; ხინ. ბშშ.

ჰილ „რაიმე“, შდრ. არჩ. ჰელანა; სხვ. დალ.: დარგ. სა-კალ.

ჰოლ „თიხა“, შდრ. თაბ. ქილ; წახ. ჰუცლო-ცი.

საერთოლეზგიური ლატერალური სპირანტების შესატყვისობანი: საერთოლეზგიურში ორი ლატერალური სპირანტი აღდგება, ესენია *ლ და *ლ'.

საერთოლექსიკონური *ლ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-აღმ.	უდ.	ლექს.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლექს.
ხ	ხ	ღ	ხ	ხ	ხ, ჰ	ხ	ხ	ხ	ხ	ღ	ღ

ხიბ; უდ. ხიბ „სამი“, ლექს. ფუ-დ; თაბ. შუბუ-ბ; დიუბ. შიბბუ-ბ; აღ. ხიბუ-დ; ბურშ. შიბუ-რ; რუთ. ხიბგ-დ; გილმ. ხეგ-ლლჲ; არჩ. ლებ; კრიწ. შიბი-დ; ბუდ. შუბუ-დ; სხვ. დაღ.: ხუნძ. ლაბ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 191; ლექსიკა 1971: 232; გიგინეიშვილი 1977: 76; ჩველ: 768 (ს.-ლექს. *ლქეფ)].

ძეხესუნ; უდ. ლახსუნ „დადება“, „ჩამოდება“, შდრ. ლექს. ავახიზ „ჩაგორება“, „ჩამოსვლა“, ავახიზ „ჩამოყრა“; თაბ. ა-ფ-ხუბ; აღ. ლარხას; რუთ. ხაღ, ლი-ხ-ინ; წახ. ყაყა-ტ-ხას; ბუდ. არახარ; არჩ. ელას; ხინ. ჩე-ში-რი (< *ჩე-ხ-რი) „დადება“, „ჩამოდება“; სხვ. დაღ.: ხუნძ. ლ-ეზე; ახვ. ბი-ლ-ურ-ულა; დარგ. [ქა]-ბი-ხ-ეს; ლავ. ბი-ში-ინ (< *ბი-ხ-ინ, შდრ. ნამყოს ფორმა: ბი-ტ-ხ-უნნი) „id“.

საერთოლექსიკონური *ლ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-აღმ.	უდ.	ლექს.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლექს.
ხ	ხ	ღ	ხ	ხ	ხ, ჰ	ხ	ხ	ხ	ხ	ღ	ღ

ხე; უდ. ხე „წყალი“ (შდრ. ხენე „წყლიანი“), შდრ. ლექს. აად, ცი; ხლუტ. აად, დიცი; თაბ. შიდ, შითუ; დიუბ. შაა, შითი; აღ. ხედ, ხითა; ფიტ. ხიდ, ხითი; ბურშ. შერ, შირი-; რუთ. ხაღ, ხიდი- IV; წახ. ხან, ხინენ IV; არჩ. ლან, ლენენ IV; კრიწ. ხაღ, ხიჯ IV; ბუდ. ხედ, ხიდი- IV; სხვ. დაღ.: ლავ. შინ, ხუნძ. ლიმ და სხვ.

იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1922: 122; ლექსიკა 1971: 181; გიგინეიშვილი 1977: 128; თალიბოვი 1980: 278–279; ჩკელ: 1061 (ს.-ლევზ. *ლანა)].

ხიშ-უ; უდ.ხუნი „ქალი“, „დედალი“, შდრ. ად. **ხიდულ-ჰ**; რუთ. **ხგდგლ-დგ**, მრ. **ხგლჷ**; წახ. **ხუნაშე**; არჩ. **ლონ-ნოლ**, **ლანა**; კრიწ. **ხიდილ**; ბუდ. **ხგდლი**; სხვ. დად.: დარგ. **ხუნულ**. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 130; გიგინეიშვილი 1977: 73, 128; ჩკელ: 762 (ს.-ლევზ. *ლენ(ოლ))].

“ორიენტირთან” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ხ (დატივი II) – ს.-ლევზ. *-ლ^ჷ > ლევზ. -ჷ: თაბ. -ხ (ჰ); ად. -ჷ: რუთ. -ხ^ჷ; კრიწ. -ჷ: ბუდ. -ჷ: უდ. -ხ: არჩ. -ლ^ჷუ.

5.2.2.4. სონორები.

კავკასიის ალბანურში შვიდი სონორი დასტურდება (მ, ნ, ლ, რ, ჟ, წ, ლ^ჷ). ამასთან, საეჭვოა წ ბგერის სტატუსი როგორც ფონემის. ლ^ჷ ბგერას მონათესავე ენებში ხშირად შეესატყვისება ესა თუ ის ჩქამიერი ლატერალური თანხმოვანი, რაც შესაძლებელს ხდის, რომ საქმე გვექონდეს რომელიმე ჩქამიერ ლატერალურ ბგერასთან.

მ ბგერა: საერთოლევზიური *მ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
მ	მ, ნ	მ	მ	მ	მ	მ, ნ	მ	მ	მ	მ	*მ

ემე „აქ“; უდ. **მე** „ეს“ (ახლოს მყოფი); შდრ. ლევზ. -მ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ე. წ. მასუბსტანტივებელი (ი-მ, ა-მ, ატა-მ და ა. შ.); თაბ. -მუ ჩვენებით ნაცვალსახელებში (დუ-მუ, ქუ-მუ, ლუ-მუ); დიუბ. მუ „ეს“; ად. მი „ეს“; რუთ. მი „ეს“; წახ. მა-ნ „ეს“; არჩ. -მუ და-მუ ფორმაში „ის“ (მოსაუბრესთან ახლოს);

სხვ. დალ.: ლაკ. მუ „ის“ (მოსაუბრესთან ახლოს) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 843 (ს.-ლეზგ. *მს „ეს“)].

მიი „ცივი“, „გრილი“; უდ. მი „სიცივე“, შდრ. ლეზგ. მეყი; დიუბ. მერჭული; ბურშ. მიკლე-რ; რუთ. მგყ-დგ; წახ. მგვან „სიცივე“; (შდრ. ლეზგ. მეყ „ცივი“; თაბ. მიკ, აღ. მეკ „ქარი“). სხვ. დალ.: ხუნდ. მარტ < *მარლუ „თრთილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ჩველ: 809 (ს.-ლეზგ. *მელწ „ცივი“)].

მუზ; უდ. მუზ „ენა“, შდრ. ლეზგ. მეზ, მეცი; თაბ. მელძ; დიუბ. მილძი; აღ. მეზ, -ურა; რუთ. მიზ, -ი- III; წახ. მიზ, -ენ III; არჩ. მაც III; კრიწ. მეზ, მიზ // -ილ III; ბუდ. მეზ III; სხვ. დალ.: ხუნდ. მაწ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 85; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 127; გიგინეიშვილი 1977: 70, 84; თალიბოვი 1980: 293; ჩველ: 802 (ს.-ლეზგ. *მელც)].

შ-უმ, უდ. შ-უმ „პური“, შდრ. ლეზგ., ხლუტ. სამ, -უნი; თაბ., დიუბ. შუმ; ფიტ., ბურკ. სუმ; ბურშ. საუმ; რუთ. სუმ, -აჲ- IV; მიშლ. სომ, -ან IV; არჩ. საუმ IV; კრიწ. სუმ IV; ბუდ. სუმ; სხვ. დალ.: ხუნდ. სუმ, წუდახ. საუმა „ნამჯა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933, 50; ბოკარევი 1961: 59; ლექსიკა 1971: 176; გიგინეიშვილი 1977: 71; თალიბოვი 1980: 271; ჩველ: 764 (ს.-ლეზგ. *საუმ „ნამჯა“)].

მუ, უდ. მუ „ქერი“, შდრ. ლეზგ. ნეხუ (ერთგვარი მარცვლეული, ლათ. *Triticum spelta*); ?არჩ. ბუყ, -არი III; სხვ. დალ.: ანდ. ნიხა; ახვ. ნიჯა, მუყა; ხვარშ. ნიხა; დარგ. ნიჯა; ლაკ. ნეჯა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩველ: 1058 (ს.-ლეზგ. *მუყ)].

მუმ „ქარი“, „ჰაერი“; უდ. მუმ „ქარი“, შდრ. დიუბ. მიჩ „იმედი“; ბურშ. მუმ „იმედი“; წახ. კილ. მგც, -გნ III „ქარი“; წახურში შეინიშნება არაკანონზომიერი რეფლექსი *-ჩ > -ც; სხვ. დალ.: ლაკ. მარჩ „ქარი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 180; გიგინეიშვილი 1977: 92; ჩველ: 826 (ს.-ლეზგ. *მურ)].

მულ; უდ. მულ „რვა“, შდრ. ლეზგ. მუჭუ-დ; თაბ. მირჟი-ბ; დიუბ. მიჟუ-ჟ; აღ., ბურკ. მუდა-დ; ბურშ. მუდა-რ; ფიტ. მუდი-დ; რუთ. მგდე-დ; წახ. მოლი-ლლა; არჩ. მელე; კრიწ. მიფი-დ; ბუდ. მგდე-დ; სხვ. დალ.: ხუნდ. მილ-გო და სხვ. იხ. აგრეთვე:

[ტრუბეცკოი 1922: 197; ლექსიკა 1971: 236; გიგინეიშვილი 1977: 86; ჩკელ: 315 (ს.-ლეზგ. *მენლჷ)].

ნ ბგერა: საერთოლეზგიური *ნ ბგერა იდენტური ბგერათშესატყვისობითაა წარმოდგენილი ლეზგიურ ენებში:

კავკ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
ნ	ნ, ო	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	ნ	*ნ

ქაენ; უდ. ქაი „განთიადი“, შდრ. ლეზგ. ექ^წ, -უნნი; თაბ. აქ^წ, -ნუ; აღ. ზაქ^წ, -აი; ფიტ. ექ^წ; ბურშ., ბურკ., თფილ. ცქ^წ; რუთ. ძაქ^წ, -ა- IV; არჩ. აქონ IV (შდრ. აქუ-ქეს – თაბ. აქუ ხ^წუზ გათენება); სხვა დადესტნური ენების მონაცემთა გათვალისწინებით (ახვ. ქ^წან „სინათლე“, ხუნძ. ქან- „ნათელი“ და სხვ.), კავკ.-ალბ. ქაენ და არჩ. აქონ არქაულ ფორმებად გვესახება და არა სუფუქსურ წარმოებად. დანარჩენ ენებში -ნ ელემენტი დაკარგულია. ამას გარდა, სამურულ ენებში, როგორც ჩანს, მოხდა მეტათეზა. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 63; ლექსიკა 1971: 199; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩკელ: 703 (ს.-ლეზგ. *ცაქ^წა „სინათლე“)].

ჟან „ჩვენი“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. ჩუნ; თაბ. უჩუ; აღ. ჩინ; შინ. ჟი; წახ. ში; კრიწ. ჟინ; ბუდ. ჟინ „ჩვენ“ (ექსკლ.) სხვ. დად.: ხუნძ. ნიჟ, ლაკ. ჟუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1089 (ს.-ლეზგ. *ჯი-ნ, *ჯა)], შდრ. აგრეთვე: უდ. ძან „ჩვენ“ (საერთოლეზგიური ინკლუზივისაგან მომდინარეობს).

ვა^წ; უდ. ვა^წ „თქვენ“, შდრ. ლეზგ. ქ^წ-ნ; თაბ. უჩ^წუ; ბურშ. ჩ^წუნ; რუთ.(III) ჟ^წ; წახ. შუ; არჩ. ჟ^წენ; კრიწ. ჟ^წინ; ბუდ. ჟ^წინ; სხვ. დად. (ხუნძ. ნუჟ, ლაკ. ზუ და სხვ.). იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 79; ბოკარევი 1961: 66; თალიბოვი 1960: 301; გიგინეიშვილი 1977: 114; ჩკელ: 1087 (ს.-ლეზგ. *ჯ^წ[ე]-ნ, *ჯ^წა)].

ნებ; უდ. ნეფა „სიზმარი“, შდრ. თაბ. ნიჭკ, -უ; ად. ემკ; ბურშ. ნიკ; რუთ. ნაყ IV; წახ. ნაკ, ნიკნენ IV; არჩ. ნაბკ, ნიბკი (შდრ. მიკირ „ძილში“, „სიზმარში“); კრიწ. ნეყირ IV; ბუდ. ნეყირ; სხვ. დად.: ხუნძ. მაღუ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 148; გიგინეიშვილი 1977: 135; თალიბოვი 1980: 272; ჩკელ: 620 (ს.-ლეზგ. *ნჭლ)].

უსენ; უდ. უსენ „წელიწადი“, შდრ. რუთ. სწნ, -წ- // სწდი- IV; წახ. სენ IV; გილმ. სენ, -ინ IV; არჩ. სან IV; კრიწ. სწნ IV; ბუდ. სან, სუნუჯ- IV; სხვ. დად.: ხუნძ. სონ, ლაკ. შინ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 83; ლექსიკა 1971: 182; გიგინეიშვილი 1977: 135; ჩკელ: 976 (ს.-ლეზგ. *სწნ)].

ვუნ; უდ. ვართ.-ზინ. უნ „შენ“, შდრ. ლეზგ. უუნ; თაბ. უჭუ; ბურშ. უუნ; რუთ. უგ; წახ. უუ; არჩ. უნ; კრიწ. უგნ; ბუდ. უგნ; სხვ. დად.: ხუნძ. მუ-ნ < *უუ-ნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩკელ: 1014 (ს.-ლეზგ. *უო-ნ)].

ჰანაჲ „რომელი“, შდრ. ლეზგ. ჰინ; ად. ნეჲ; წახ. ნე-ნ-; კრიწ. ჰან-; არჩ. ჰანნუ; სხვ. დად.: დიდ. ნწ; ბეჟ. ნინ-მო.

გენიტვი: კავკ.-ალბ. -Vნ – ს.-ლეზგ. *-ნ > ლეზგ. -ნ: თაბ. -ნ: ად. -ნ: წახ. -ნ: უდ. -ნ: არჩ. -ნ.

წ ბგერა: ეს ბგერა კავკასიის ალბანურში გვესახება ნ ბგერის პოზიციურ ვარიანტად, რის შესახებაც, ვფიქრობთ, ეს მაგალითი მეტყველებს:

ენი (< *წენი); უდ. ინი „ახალი“ (აზერბაიჯანულ ენი-სთან მსგავსება ან შემთხვევითია, ანდა აზერბაიჯანული ფორმა კავკასიის ალბანურისაგან უნდა იყოს მიღებული), შდრ. ლეზგ. წიჲ; თაბ. წიჲ; ად. წაჲ-ჲ; რუთ. წინ-დგ; წახ. კილ. წე-დ-გნ; არჩ. მაწა; კრიწ. წიჲ; სხვ. დად.: ხუნძ. წი-მაბ, კარ. წინო-ბ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ბოკარევი 1961: 70; გიგინეიშვილი 1977: 100; თალიბოვი 1980: 296; ჩკელ: 357 (ს.-ლეზგ. *წენჲ- // *წენჲ)].

ლ ბგერა: საერთოლეზგიური *ლ ბგერა შემდეგი რეფლექსებითაა წარმოდგენილი ლეზგიურ ენებში:

კავკ.-აღბ.	უდ.	ლევზ.	თაბ.	ად.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლევზ.
ვ	ვ	ვ, ჭ, ხ, ხ ^ჴ , ღ	ვ	ვ	ვ	ვ, ჭ	ვ	ვ	ვ, რ, ღ	ვ, ნ, ღ თ, თა?	*ვ

კალა; უდ. ვართ.-ზინ. ქალა „კოჭლი“, შდრ. თაბ. ლაკ ხ^ჴუზ „გადავარდნა“; რუთ. არკას „კოჭლობა“, ალკა-დ „კოჭლი“; გილმ. კაჟან „id“; სხვ. დაღ.: დარგ. - ალკა „კოჭლი“, ლაკ. ჟ-ალკა ტუნ „ფეხის არევა“, „ქანაობა“. არჩიბულში ინლაუტში -ნ- ელემენტის გაჩენა ლანკ-ბოს „კოჭლობა“ ფორმაში გარკვევას მოითხოვს, შდრ. აგრეთვე ლაკ. ლინკ „კოჭლობა“, ჩეჩნ. ლწნკა „კოჭლი“ (იხმარება უარყოფით კონტექსტში). იგი, შესაძლებელია, სპარსული გავლენის შედეგად იყოს მიღებული, თუმცა უშუალო სესხება საეჭვოა. იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 261 (ს.-ლევზ. *ცალკა- // *ლაკა- „კოჭლობა“)].

ჰალა; უდ. ლახო „მაღლა“, შდრ. ლევზ. მარდი; თაბ. მარხი; ად. მარხ^ჴ-ც, რუთ. ხულაზ-დი; წახ. ხგლი-ნ; არჩ. ლახა; ბუდ. ლახა „მაღლა“; ლევგიურში მოსალოდნელი *ჰარხი-ს მაგივრად გვაქვს მარდი. რუთულურში მოხდა რედუპლიკაცია, ხოლო არჩიბულში, ბუდუხურსა და უდიურში – მეტათეზა *[ჰ]ალხა > *ლახა. სხვ. დაღ.: დარგ. ხალა-ლ „დიდი“, ლაკ. ჰალხა- „მაღალი“, „გაზრდილი“, ხუნძ. ხალა-თ-აბ „გრძელი“ და სხვ. შდრ. [ლექსიკა 1971: 219; გიგინეიშვილი 1977: 127; ჩკელ: 551 (ს.-ლევზ. *[ჰ]ალხა „გრძელი“)].

ხელ „მიდგომილი“; უდ. კელ // ხელ „ტვირტი“, „ბარგი“. შდრ. რუთ. ხაღ, - გრ- IV; წახ. ხეჟ, -ან IV; არჩ. ხაღ, მრ. -უმ IV; კრიწ. ხელ, ხილ III; ბუდ. ხელ IV; სხვ. დაღ.: დარგ. ხალა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 170; ჩკელ: 1069 (ს.-ლევზ. *ხაღ)]. ე ბგერა ამ მაგალითში საერთოლევგიური *ა ბგერისაგან უნდა მომდინარეობდეს, შდრ. [ჩკელ: 1069]. პალატალიზაციის მიზეზი, როგორც ჩანს, ფარინგალიზაციის მოშლას უკავშირდება.

ჰელ; უდ. ელ-მუხ „სული“, „საფშვინველი“ (Pl. Tantum), შდრ. ლეზგ. ძალ „სუნთქვა“, „სურნელი“; ხლუტ. ილ; თაბ. ელ, -ნუ „სუნთქვა“; აღ., ბურშ. ელ „სუნთქვა“; რუთ. ილ, -ი- IV „სურნელი“; მიშლ. ეტა, -მნ IV „სურნელი“; არჩ. ჰილ IV „სუნთქვა“; კრიწ. ზალ IV „სუნთქვა“; ბუდ. ზალ „სუნთქვა“; სხვ. დად.: ხუნძ. ჰალი „დუღილი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 191; ჩველ: 485 (ს.-ლეზგ. *ჰელა, -ჰ IV)].

*ელ (< ელენ-ზიდესუნ „დამარილება“, „შემარილება“); უდ. ელ „მარილი“, შდრ. ლეზგ. ყელ, -ე; თაბ. ყილ, -უ (-ა-); აღ. ყალ, -ა; თფიდ. ყალ; ბურშ., ბურკ. ყელ; რუთ. ყალ, ყილი- // ყილირ- III; წახ. ყეტ, -ან III; კრიწ. ყელ, ყილ IV; ბუდ. ყელ III; სხვ. დად.: ბეჟ. ნ-იყ-არო „მწარე“, დარგ. ყუდყუ-სი „მწარე“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 103; თალიბოვი 1980: 267, 307; ჩველ: 912 (ს.-ლეზგ. *ყალ „მარილი“, *ყა-ყალ- „მწარე“)].

ბულ; უდ. ბულ „თავი“, შდრ. ლეზგ. ყილ, -ი; თაბ. კულ; აღ. კილ, -ი; რუთ. ჰუყულ, -ი- III (< *ტუყ-ულ); წახ. ტუკულ, -კლენ III; არჩ. ლილ-ლილ „თავქვეშ“; კრიწ. ყელ, ყალი III; ბუდ. ყელ III; სხვ. დად.: ხუნძ. ბეტერ, ლაკ. ბაკ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [თალიბოვი 1980: 268, 284 (არჩ.-ის გარეშე); ლექსიკა 1971: 107 (არჩ.-ით: ქარტი); გიგინეიშვილი 1977: 69; ჩველ: 1041 (ს.-ლეზგ. *ტილულ)].

ფულ; უდ. ფულ „თვალი“, შდრ. ლეზგ. ტილ, -ი; ხლუტ. ულ; თაბ., დიუბ. ულ, -ი; აღ., ფიტ., ბურკ. ულ, -ი; ბურშ. ილ; რუთ. ულ, -ი-, მრ. -აზერ III; წახ. ულ, -ენ III; არჩ. ლ-ურ, მრ. -უმ III (-ურ – *მრ. რიცხვის მაწარმოებელი); კრიწ. ზულ, -ი III; ბუდ. ზულ III; სხვ. დად.: დარგ. ჰული, ხუნძ. ბერ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 53; ლექსიკა 1971: 106; გიგინეიშვილი 1977: 69; თალიბოვი 1980: 268; ჩველ: 250 (ს.-ლეზგ. *ფილ)].

ქულ; უდ. ქულ „ხელი“, შდრ. ლეზგ. ქულ, -უნი „მაჯა“, „მტევანი“; თაბ. ქულ-ერ „ვაზი“; ბურკ. ქულ, -უ „ტოტი“; რუთ. ქულ-აგ IV „იდაყვი“; არჩ. ქულ, ქურა, მრ. ქურლულ IV; სხვ. დად.: ხუნძ. ქურ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 86; ლექსიკა 1971: 124; გიგინეიშვილი 1977: 69, 80; თალიბოვი 1980: 288; ჩველ: 707 (ს.-ლეზგ. *ქილ)].

ულ; უდ. ულ „მგელი“, შდრ. რუთ. უბულ, უბლი-, მრ. უბლჷ III; წახ. უმულ; არჩ. მამ, მრ. -უთ III; კრიწ. ებ; III; ბუდ. ებ III; იხ. აგრეთვე: [ჩკელ: 239 (ს.-ლეზგ. *ც'ამ)].

ლუჭ „მტრედი“, შდრ. ლეზგ. ლიჭ; აღ. ლუჭ; რუთ. ლირხ^ა; კრიწ. ლეჭ.

ელუხ „კეცის“, შდრ. თაბ. ქილ; წახ. ჭულ; ბუდ. გილ.

ე'ვალ „წვივი“, შდრ. რუთ. ღილ; წახ. ღელ^ნ; კრიწ. ღილ; ბუდ. ღილ; არჩ. მოღოლ.

ბეტალა-ბიდესუნ „გაყოფა“, შდრ. წახ. ბიტალ-აყას; სხვ. დად. ბურ-ტ-ეს; ბეჟ. ბ-იტალ.

ჰოლ „თიხა“, შდრ. თაბ. ქილ; წახ. ჭუყლო-ცი.

“ორიენტირზე” ლოკალიზაციის მაჩვენებელი: კავკ.-ალბ. -ლ (სუპერესივი) – ს.-ლეზგ. *-ლ- > ლეზგ. -ალ: თაბ. -ლ: აღ. -ლ: რუთ. -ლ: წახ. -ლ^ნ: ბუდ. -ლ: უდ. -ლ: არჩ. -თ // თა (?).

ლ^ნ ბგერა: ამ ბგერის ფონემური ღირებულება მოცემულია პირობითად (იხ. №22 გრაფემის კომენტარი). საერთოლეზგიურ დონეზე ამ ბგერას თითო-თითო მაგალითის მიხედვით შეესატყვისება *რ (უდიურში მ) და *ლ ბგერები, ზოგჯერ მისი წარმომავლობა ნათელი არ არის, ხოლო ხშირად ლ^ნ ბგერას მონათესავე ენებში შეესატყვისება ესა თუ ის ჩქამიერი ლატერალური თანხმოვანი, რაც გვაპარაუდებინებს, რომ აქ საქმე შეიძლება გვქონდეს ჩქამიერ ლატერალურ ბგერასთან:

ლ^ნაყ; უდ. მაჯა „გზა“, შდრ. ლეზგ. რეჯ, რეყი; ნუტ. რაჯ^ნ; მრ. რეყერ; ხლუტ. რაყ^ნ, -ი; თაბ. რაჯ^ნ, -უ; დიუბ. რაჯ^ნა; აღ., ბურშ., თფილ. რაჯ^ნ, -უ; ბურკ. რეჯ^ნ; რუთ. რაჯ^ნ, რჯ^ნგ- III; წახ. მაჯ^ნ, მაჯ^ნ III; არჩ. დეყ^ნ, ლოკ. დეყ^ნუ III; სხვ. დად.: დარგ. დაყ^ნ „ბილიკი“ და სხვ.. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 20; ლექსიკა 1971: 142; გიგინეიშვილი 1977: 109; თალიბოვი 1980: 264; ჩკელ: 604 (ს.-ლეზგ. *რწყ^ნ)].

ილ^ნ(უ) „სიტყვა“, „ხმა“, „მეტყველება“, შდრ. ლეზგ. ჭალ; თაბ. ჭალ; აღ. ჭალ; რუთ. ჭელ; კრიწ. ჭელ; ბუდ. ჭელ; არჩ. ჭათ.

ხალ უმ „ვარსკვლავი“, შდრ. ლეზგ. ლედ; თაბ. ხად; აღ. ხარ; რუთ. ხაყად-იდ; წახ. ხანე; კრიწ. ხაჭ; ბუდ. ხაჭ; ხინ. ფხუნწ.

ბი-ლ ა- (აწმყოს ფუძე); უდ. ბიდე-სუნ „მოკვდომა“, „მოკვლა“, შდრ. ლეზგ. რეყიზ, ყენა, ბრძ. დიყ; თაბ. დი-ტ-კუზ; არჩ. კის, კარ; აღ. კას; ბურშ. კის; რუთ. ტ-იყეს, მრ. დგ-ყგრყას; წახ. ჯეკეს; კრიწ. ყა-მიჯ, დურ. რეყარი, ბრძ. საყ; ბუდ. სარყარ, საყაჯი; სხვ. დალ.: ახვ. ილუ-რულა და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ზოკარევი 1961: 63; გიგინეიშვილი 1977: 103; ჩველ: 662 (ს.-ლეზგ. *ცილე)]. ამ მაგალითში საერთოლეზგიურ დონეზე უეჭველად აღდგება *ლ ლატერალი.

ალ ეგ „დრუბელი“, შდრ. ლეზგ. ციჭ; თაბ. დიჭ; აღ. დიჭ; იხ. აგრეთვე: [გიპერტი და სხვ. 2008: IV-5 (ს.-ლეზგ. *თაVლჟ). ლაბიალიზებული ლატერალის რეკონსტრუქცია აუსლაუტში ეჭვს არ იწვევს, ხოლო ინტესიურის ბგერის ნაცვლად, საფიქრებელია, რომ ანლაუტში მჟღერი დ გვქონდა.

ლ ამ „ხალენი“, შდრ. ანდ. ანლი; ახვ. აწლი; დიდ. მილი; ტინდ. აწლი.

ჰილ „რაიმე“, შდრ. არჩ. ჰელანა; სხვ. დალ.: დარგ. სა-კალ.

რ ბგერა: საერთოლეზგიური *რ ბგერა შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

კაკვ.-ალბ.	უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ს.-ლეზგ.
რ	რ, დ, ღ	რ	რ	რ	რ	რ, დ, ღ	რ	რ	რ, ლ, ზ შ, ჩ	რ, დ	*რ

ყარი-ბიდე-სუნ „გახმოზა“; უდ. ჯარი „მშრალი“, შდრ. ლეზგ. ყურაზ, ყურანა; თაბ. უ-რ-ჯაუზ „გახმოზა“ (პურისა); აღ. რუჯაჟას; ბურშ. ურჯაჟას; არჩ. ყურას, ბრძ. ყურაყა; ჯაჟას „შემოზა“, „აორთქლება“. იხ. აგრეთვე: ლეზგ. ყურუ, ხლუტ. ჯურჯურ, აღ. რუჯაუ-ჭ, რუთ. ჯურუ-დ; წახ. ჯურუ-ნ, ბუდ. ჯურუ; რუთულურში, წახურსა და ბუდუხურში დადასტურებული ჯურუ- შეიძლება

ნასესხები იყოს, შდრ. აზ. გურუ „მშრალი“. რეფლექსების გარკვეული არარეგულარობა გამოწვეულია ლაბიალიზებული თანხმონით. სხვ. დაღ.: ხუნძ. - აყა-ზე „ხმობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 64; გიგინეიშვილი 1977: 108; ჩკელ: 632 (ს.-ლეზგ. *ციყარ „ხმობა“)].

თურ; უდ. თურ „ფეხი“, შდრ. ლეზგ. მუთურ; ხლუტ. მათურ; თაბ. მათურ; კრიწ. მეთერ IV; ბუდ. მათურ IV; „ბარკალი“. ევგ. ჯეირანიშვილი უდიურ სიტყვას უკავშირებს ქართულ მასალას [ჯეირანიშვილი 1952]. შდრ. დარგ. ურდურ „ბარკალი“; იხ. აგრეთვე: [საადიევი 1969: 118; ხაიდაკოვი 1973: 29; ჩკელ: 674 (ს.-ლეზგ. *მათურ)].

ბართესუნ; უდ. ბართესუნ „გაშვება“, „დატოვება“, შდრ. ლეზგ. თაზ, თუნა; თაბ. ღ-ი-თ-თუზ; აღ., ბურშ. ათას; რუთ. ს-ა-ბ-თას; მრ. სა-ლ-თას; არჩ. ა-ბ-თის; კრიწ. მა-ბ-თერ-იჯ; ბუდ. მორთუ, მე-ბ-თირჯი; სხვ. დაღ.: ხუნძ. თე-ზე „დატოვება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 62; ლექსიკა 1971: 257; გიგინეიშვილი 1977: 80; ჩკელ: 271 (ს.-ლეზგ. *მათარ)].

ა ბგერა: ა ბგერა როგორც კავკასიის ალბანურსა და უდიურში, ისე სხვა ლეზგიურ ენებში ხშირად მეორეულია – იგი სხვადასხვა ფონეტიკური პროცესების შედეგადაა მიღებული. საერთოლეზგიურ დონეზე მისი აღდგება პრობლემურია. კავკასიის ალბანურში ა ბგერა, როგორც წესი, დასტურდება ან სიტყვის აუსლაუტში (ეპითეზა), ანდა ინლაუტში (ეპენთეზა) – ინტერვოკალურ პოზიციაში, ჰიატუსის თავიდან ასაცილებლად. გავრცელებულია სხვადასხვა თანხმონთან პალატალიზაცია და ა ბგერაში გადასვლა.

ახაა „ღია“; უდ. ჯაა „ნათელი“, „ღია“, შდრ. ლეზგ. აჯა „ღია“, „გაღებული“; აღ. დაჯას; წახ. კილ. აჯას; არჩ. დახა-ას; ?ბუდ. ჯაჯუ, ჯაჯაჯი „გათქმა“ (საიდუმლოსი); სხვ. დაღ.: ლაკ. ყაყაჯა-ნ „ფართოდ გაღება“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ბოკარევი 1961: 68; ლექსიკა 1971: 259; გიგინეიშვილი 1977: 134; ჩკელ: 264 (ს.-ლეზგ. *ყაჯა „გაღება“)].

ბაა (< *ბაწ); უდ. ბუა (< *ბუწ) „სავსე“, შდრ. ლეზგ. აწუზ, აწუნა; თაბ. ა-ფ-წუზ; ად. აწას; რუთ. ტერმ. ა-ტ-წგრ; წახ. გაწას; არჩ. ა-ბ-წას; კრიწ. მანწ-დ „სავსე“; ბუდ. სარწარ, სგ-ბ-წგჯი (კაუზ. სერწი); სხვ. დად.: ხუნძ. წე-ზე, ლაკ. -უწი-ნ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ტრუბეცკოი 1930: 82; ლექსიკა 1971: 255; გიგინეიშვილი 1977: 100; ჩველ: 526 (ს.-ლეზგ. *ჰაწგ „ავსება“, „გავსება“)].

ვეა; უდ. ვართ.-ზინ. ვი „შენ“ (ნათ.), შდრ. ლეზგ. უი(ნ); თაბ. მატ; ბურშ. მატ; სხვ. დად.: ლაკ. უი-ლ (ნათ.) და სხვ. იხ. აგრეთვე: [გიგინეიშვილი 1977: 72; ჩველ: 1014 (ს.-ლეზგ. *-იუ)].

ვეა; უდ. ვუა „ცხრა“, შდრ. ლეზგ. კუ-დ; ყურად. ჭუ-დ; თაბ. ურჭუ-ბ; დიუბ. ჰურჭუ-ტ; ად. მარჭუ-დ; ბურშ. მერჭუ-რ; ფიტ. მერკუ-დ; ბურკ. მერჭუ-დ; რუთ. ჰუჭუ-დ; წახ. მიჭუ-ლლზ; არჩ. უჭ; კრიწ. მიჭი-დ; ბუდ. უიჭი-ბ; სხვ. დად.: ხუნძ. იჭ-, ლაკ. ურჭ- და სხვ. იხ. აგრეთვე: [დიუმეზილი 1933: 51; ჩველ: 208 (ს.-ლეზგ. *უ[ი]ლჭგ-)].

ბიდესუნ; უდ. ბესუნ „კეთება“, შდრ. ლეზგ. იმიზ, ატუნა, ბრძ. ააა; თაბ. აპუზ (შდრ. აყუზ „ჩაჭედვა“); რუთ. ტ-აყას; წახ. ჰას // ჰაყას; არჩ. ას; კრიწ. მერიჯ // მწყჯ; ბუდ. სიცი, სწყურჯი; სხვ. დად.: ლაკ. ა-ნ „კეთება“, „შობა“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ხაიდაკოვი 1973: 124; ჩველ: 257 (ს.-ლეზგ. *აყა)].

ჰომა; უდ. ვა „მორწმუნე“, „რწმენა“, შდრ. ხნუხ. ჰუ-ტ-ლას (IV ჰალჟას) „აღსრულება“ (იმედის); არჩ. არჰას, არჰარ „ფიქრი“; კრიწ. უურლაჯ; სხვ. დად.: დარგ. არლეს „გაგება“, ხუნძ. ურდ-იზე „ფიქრი“ და სხვ. იხ. აგრეთვე: [ლექსიკა 1971: 132].

ეა „კეთილი“, „კარგი“, „უფროსი“, შდრ. ლეზგ. უიჯეუა; თაბ. უჯუ; წახ. იუგ; სხვ. ნახ.-დად.: დიდ. -იგუ; ხვარშ. -აგუ; ჰინ. -ეგი; ჩეჩნ. -იქა „კეთილი“, „კარგი“.

იქიმა „ბრძენი“, შდრ. ხვარშ. აქელლუ; ჰინ. აქელიშ.

5.3. გლოტოქრონოლოგია

- „მე“: ზუ; უდ. ზუ; ლეზგ. ზუნ; თაბ. უზუ; აღ. ზუნ; რუთ. ზგ; წახ. ზგ; არჩ. ზონ;
კრიწ. ზგნ; ბუდ. ზგნ; ხინ. ზგ; ხუნძ. დუ-ნ; ლაკ. ნა;
- „შენ“: ვუნ; უდ. უნ (ვართ.-ზინ.), ჰუნ (ნიჯ.); ლეზგ. უუნ; თაბ. უუუ; აღ. უუნ; რუთ.
უგ; წახ. უუ; არჩ. უნ; კრიწ. უგნ; ბუდ. უგნ; ხინ. უგ; ხუნძ. მუ-ნ; ლაკ. ინა;
- „ჩვენ“: ჟან; უდ. დან; ლეზგ. ჩუნ; თაბ. უჩუ; აღ. ჩინ; რუთ. დე; წახ. ში; არჩ. ნენ;
კრიწ. ჟინ; ბუდ. დინ; ხინ. დინ; ხუნძ. ნიჟ; ლაკ. ჟუ;
- „ეს“: -მე; უდ. მე; ლეზგ. ი; თაბ. მუ; აღ. მე; რუთ. მი; წახ. მან; არჩ. მათ; კრიწ. ლი;
ბუდ. ად; ხინ. დუ; ხუნძ. ჰებ; ლაკ. უა;
- „ის“: -ტე; უდ. თე; ლეზგ. ამ; თაბ. დუმუ; აღ. თე; რუთ. თინ; წახ. შენ; არჩ. თოთ;
კრიწ. ამ; ბუდ. უდ; ხინ. ჰუ; ხუნძ. დობ; ლაკ. თა;
- „ვინ?“: ჰა-შუ; უდ. შუ; ლეზგ. უუჟ; თაბ. ჰუჟ; აღ. ჰიშ; რუთ. უგშ; წახ. ჰიშუ; არჩ.
ქუი; კრიწ. თი; ბუდ. თუ; ხინ. ქლა; ხუნძ. შიჟ; ლაკ. ცუ;
- „რა?“: და; უდ. ექა; ლეზგ. უურ; თაბ. ჰუ; აღ. ჰი; რუთ. შიჟ; წახ. ჰიჯო; არჩ. ჰან;
კრიწ. ში; ბუდ. ში; ხინ. და; ხუნძ. შიბ; ლაკ. ცი;
- „არა“: თე; უდ. თე; ლეზგ. თუშ; თაბ. დარ; აღ. და; რუთ. დიშ; წახ. დეშ; არჩ. ტუ;
კრიწ. დარ; ბუდ. დგრ; ხინ. -ი-; ხუნძ. ჰეჩო; ლაკ. ბაჯარ;
- „ყველა“: ცეხ; უდ. ბუთუნ (< აზ.); ლეზგ. უირი; თაბ. უარი; აღ. უარი; რუთ. სიდნა;
წახ. გერგენ; არჩ. მარჩი; კრიწ. უარი; ბუდ. ფითინ (< აზ.); ხინ. ბითინ (< აზ.);
ხუნძ. ტოლოგო; ლაკ. შალა;
- „ბევრი“: აველ (< სომხ.); უდ. გოლზ (ვართ.-ზინ.), გელე (ნიჯ.) (< აზ.); ლეზგ.
გზაჰ; თაბ. გიზაჰ; აღ. ფარა; რუთ. ბალა; წახ. გედ; არჩ. ნწყუყან; კრიწ. ფარა;
ბუდ. ლაჰქი; ხინ. იხერ; ხუნძ. ჰემერ; ლაკ. ჰაჟუსა;
- „ერთი“ სა; უდ. სა; ლეზგ. სა; თაბ. სა-; აღ. სა-დ; რუთ. სა; წახ. სა; არჩ. ოს; კრიწ. სა-
დ; ბუდ. სა-დ; ხინ. სა; ხუნძ. ცო; ლაკ. ცა;

„ორი“ პა; უდ. ფა; ლეზგ. ჯაჟე-დ; თაბ. ყუ-; აღ. ყუ-დ; რუთ. ჯაჟა-დ; გილმ. ყო-რ;
 არჩ. ჯაჟე; კრიწ. ჯაჟა-დ; ბუდ. ყა-ბ; ხინ. კუ; ხუნძ. კი-გო; ლაკ. კიჟა;

„დიდი“ ბონი; უდ. ქალა (< ჩრდ.-დას. ირან.); ლეზგ. ჭეხი; თაბ. ახუ; აღ. ჰაჟე;
 რუთ. ყუნდგ; წახ. ხერნა; არჩ. დოზ; კრიწ. ბუ; ბუდ. ბოჟლუ; ხინ. ჩხი; ხუნძ.
 კუდიმაბ; ლაკ. ჯუნმასა;

„გრძელი“ *ბოხო,⁶⁷ უდ. ბოხო(ა); ლეზგ. მარდი; თაბ. მარხი; აღ. ირხეჟე; რუთ.
 ხულახდე; წახ. ხელინა; არჩ. ლახა; კრიწ. მახთა; ბუდ. მახხუ; ხინ. უხიხა;
 ხუნძ. ხალათაბ; ლაკ. ლახისა;

„პატარა“ მალ; უდ. მალ (ნიჯ.), ქიცი (ვართ.-ზინ.); ლეზგ. ლჟეჟი; თაბ. ბიწი; აღ.
 ბიწიჟე; რუთ. კგდგ; წახ. კელინ; არჩ. ტი; კრიწ. სილანდ; ბუდ. კიბე; ხინ. მისი;
 ხუნძ. ჰიტინაბ; ლაკ. ჭიჟისა;

„ქალი“ ჩიზუხ; უდ. ჩუზუხ (ვართ.-ზინ.), ჩუვუხ (ნიჯ.); ლეზგ. ფაბ; თაბ. ხფიშიჟე;
 აღ. ხირ; რუთ. ხგდგლ-დგ; წახ. ხუნაშე; არჩ. ლონ-ნოლ; კრიწ. ხენგბ; ბუდ.
 ჰეჯ; ხუნძ. ჭუჟუ; ლაკ. შარსა;

„კაცი“ იშუ; უდ. (ვართ.-ზინ.) იშუ; ლეზგ. ითიმ; თაბ. ჟილირ; აღ. შუდ; რუთ.
 უგჰგლდგ; წახ. ადმი; არჩ. ბოშორ; კრიწ. ჭირი; ბუდ. ჭური; ხინ. ლგგლდ;
 ხუნძ. ბიჰინჩი; ლაკ. ჩუჟ;

„ადამიანი“ იშუ; უდ. ადამარ (ვართ.-ზინ.) ამდარ (ნიჯ.); ლეზგ. ქას; თაბ. ქას; აღ.
 იდემი; რუთ. ადამი; წახ. ინსან; არჩ. ადამ; კრიწ. ადმი; ბუდ. ედმი; ხინ.
 ჰადმი; ხუნძ. შადან; ლაკ. ინსან (კავკასიის ალბანურის გარდა ყველა
 ნასესხებია);

„ჩიტი“ ლუჟე,⁶⁸ უდ. ჩოვალ; ლეზგ. ნჟე; თაბ. ჟაყ; აღ. ჯაყ; რუთ. შურუჟე; წახ.
 შიტ; არჩ. ნოწ; კრიწ. ჭულურთ; ბუდ. ჭილიტ; ხინ. წიმირ; ხუნძ. ჰინჰ; ლაკ.
 ლელუხხი;

„ხე“ დურუდ; უდ. ხოდ; ლეზგ. თარ; თაბ. ჰარ; აღ. კურ; რუთ. ხუჟე; წახ. დჟუ; არჩ.
 ჯატი; კრიწ. დარ; ბუდ. დგრ; ხინ. ვიშა; ხუნძ. ლვეტ; ლაკ. მურხ;

⁶⁷ კავკ.-ალბ. ბოხოხ-ესუნ „შენება“, „აგება“ (< *დაგრძელება, შდრ. უდ. ბოხო(ა)).

⁶⁸ აგრეთვე „მტრედი“.

„თესლი“ რულ; უდ. ცილ; ლეზგ. თუმ; თაბ. თუმ; აღ. თუმ; რუთ. თუხუმ; წახ. თუხუმ; არჩ. ლ^ჴინ; კრიწ. თუმ; ბუდ. თუმ; ხინ. თუმ; ხუნდ. ღონ; ლაკ. ღანნა (ლეზგიურ ენებში დადასტურებული ფორმები თუმ, თუხუმ და ცილ ნასესხებია);

„ფოთოლი“ ძეუფ; უდ. ხაზალ; ლეზგ. ფემ; თაბ. კაჟ; აღ. ფაჯ; რუთ. ყურუყ; წახ. ტელე; არჩ. კაჭი; კრიწ. ბემ; ბუდ. მარფად; ხინ. მარფად; ხუნდ. ტამახ; ლაკ. ჭაპი;

„ფესვი“ რულ; უდ. თუმ; ლეზგ. დუჭულ; თაბ. ჩიჭ; აღ. მარჭ; რუთ. ღ^ჴაბ; წახ. უზაქ; არჩ. მარჭუ (< ლაკ.); კრიწ. ქუქ; ბუდ. ქუქ; ხინ. ქოქ; ხუნდ. ყიბილ; ლაკ. მარხხა;

„კანი“ ტოლ; უდ. თოლ; ლეზგ. ხამ; თაბ. ხამ; აღ. ხამ; რუთ. ჯადდყ; წახ. ჯექ^ჴა; არჩ. ჯალ; კრიწ. ლეჭ; ბუდ. შიჩ; ხინ. ტასი; ხუნდ. ტომ; ლაკ. ბურჩუ;

„ხორცი“ მარმინ (< სომხ.); უდ. ეჯ; ლეზგ. მაქ; თაბ. მიქ; აღ. მაქ; რუთ. მაქ; წახ. ჩურუ; არჩ. აღ^ჴ; კრიწ. ძექ; ბუდ. ძექ; ხინ. ლ(გ)ქა; ხუნდ. ღან; ლაკ. დიკ;

„ძვალი“ ჰუყენ; უდ. უჯ^ჴენ; ლეზგ. კარაბ; თაბ. კურაბ; აღ. ირქ; რუთ. ყვრგბ; წახ. ბარკ^ჴ; არჩ. ლექი; კრიწ. კანაბ; ბუდ. კერეკ; ხინ. ინკ; ხუნდ. რაყა; ლაკ. თთარკ;

„თავი“ ბულ; უდ. ბულ; ლეზგ. ყილ; თაბ. კულ; აღ. კილ; რუთ. ყულ; წახ. უუკულ; არჩ. ქარტი; კრიწ. ყვლ; ბუდ. ყვლ; ხინ. მიკირ; ხუნდ. ბეტერ; ლაკ. ბაკ;

„თმა“ იქუ; უდ. ფოფ; ლეზგ. ჭარ; თაბ. ჭარ; აღ. ჭარ; რუთ. ჭარ; წახ. ჭარ; არჩ. ჭარი; კრიწ. ჭერ; ბუდ. ჭერ; ხინ. ჭარ; ხუნდ. რას; ლაკ. ჭარა;

„ყური“ ი; უდ. ი^ჴმუხ; ლეზგ. მახ; თაბ. იბ; აღ. იბურ; რუთ. უბურ; წახ. კვრგ; არჩ. ომ; კრიწ. იბერ; ბუდ. იბირ; ხინ. ტოფ; ხუნდ. შინ; ლაკ. უიჭი;

„თვალი“ ფულ; უდ. ფულ; ლეზგ. უილ; თაბ. ულ; აღ. ულ; რუთ. ულ; წახ. ულ; არჩ. ლურ; კრიწ. შულ; ბუდ. შულ; ხინ. ფილ; ხუნდ. ბერ; ლაკ. მა;

„პირი“ ჯუმუხ; უდ. ჟომოხ; ლეზგ. სიჭ; თაბ. უმ^ჴ; აღ. სიჭ; რუთ. ჰალ; წახ. ჰალ; არჩ. სომ; კრიწ. სიჭ; ბუდ. სიჭ; ხინ. აღზგ; ხუნდ. კალ; ლაკ. ყაწ;

„ენა“ მუზ; უდ. მუზ; ლეზგ. მეზ; თაბ. მელზ; აღ. მეზ; რუთ. მიზ; წახ. მიზ; არჩ. მაც;
 კრიწ. მეზ; ბუდ. მეზ; ხინ. მიწ; ხუნძ. მაწ; ლაკ. მაზ;

„ფეხი“ თურ; უდ. თურ; ლეზგ. კჷარ; თაბ. ლიქ; აღ. ლჷქ; რუთ. ლილ; წახ. ყელ; არჩ.
 აჯ; კრიწ. ყილ; ბუდ. ყილ; ხინ. ანქ; ხუნძ. ჰეტე; ლაკ. ჩან;

„მუხლი (ანატ.)“ ლქ; უდ. ქაქაფ; ლეზგ. მეთ; თაბ. ყამყ; აღ. ყაყ; რუთ. ყჷაყ; წახ.
 ყარაცა; არჩ. ფოძფ; კრიწ. ფიფ; ბუდ. ფეფ; ხინ. ნიქ; ხუნძ. ნაქუ; ლაკ. ნიქ;

„ხელი“ ქულ; უდ. ქულ; ლეზგ. ღილ; თაბ. ხილ; აღ. ღილ; რუთ. ხელ; წახ. ხელ;
 არჩ. ხოლ; კრიწ. ხაზ; ბუდ. ხაზ; ხინ. ქულ; ხუნძ. ქვერ; ლაკ. ქა;

„გული“ ჰუჯ; უდ. უქ; ლეზგ. რიკ; თაბ. იუკ; აღ. იურკ; რუთ. იიკ; წახ. იიკ; არჩ.
 იკჷ; კრიწ. იიკ; ბუდ. იიკ; ხინ. უნგ; ხუნძ. რაკ; ლაკ. დაკ;

„სმა“ უღესუნ; უდ. უღსუნ; ლეზგ. ვუნ; თაბ. უხუბ; აღ. უხას; რუთ. რაღას; წახ.
 ილოდას; არჩ. წაბუს; კრიწ. ყვრიჯ; ბუდ. სოღურუ; ხინ. წუჭი; ხუნძ. ჰეყეზე;
 ლაკ. ჰაჭან;

„ჭამა“ უქესუნ; უდ. უქსუნ; ლეზგ. ტუნ; თაბ. იპუბ; აღ. ჰუტას; რუთ. ილეს; წახ.
 ოხანას; არჩ. ქუმმუს; კრიწ. ჰულოჯ; ბუდ. სოფულუ; ხინ. ყენი; ხუნძ. ქვანაზე;
 ლაკ. ბუქან;

„ხედვა“ აკესუნ; უდ. აქსუნ; ლეზგ. აქუნ; თაბ. რაყუბ; აღ. აგჷას; რუთ. ჰაგჷას; წახ.
 ვაჯეს; არჩ. აქუს; კრიწ. ირგაჯ; ბუდ. ირვი; ხინ. ზადი; ხუნძ. ბიხიზე; ლაკ.
 ჰალან;

„სმენა“ იჰესუნ; უდ. ი-ბაქსუნ; ლეზგ. ტან ხუნ; თაბ. დერხუბ; აღ. უნ ხას; რუთ.
 უნ აჰჷას; წახ. ყაუხეს; არჩ. ქოს; კრიწ. იხაჯ; ბუდ. იხი; ხინ. ქი; ხუნძ.
 რაჭიზე; ლაკ. ბაძან;

„ცოდნა“ ანა-იჰესუნ; უდ. აბა-ბაქსუნ; ლეზგ. ჩირ ხუნ; თაბ. აღუ-; აღ. ახა-; რუთ.
 ჰაწას; წახ. აწას; არჩ. ქოს; კრიწ. აწარიჯ; ბუდ. ჰაწარ; ხინ. მუხჷი; ხუნძ. ლაზე;
 ლაკ. კულ ხუნ;

„ძილი“ ნეპ-აკესუნ; უდ. ნეფ-ახესუნ; ლეზგ. ქსუნ; თაბ. ახუბ; აღ. დარხას; რუთ. სახას; წახ. გალიხას; არჩ. ახუ ქეს; კრიწ. შხრიჯ; ბუდ. არხარ; ხინ. შჩუტი; ხუნძ. ყიჟიზე; ლაკ. შანან;

„მოკვდომა“ ბილ-ა;⁶⁹ უდ. ბი(დ)ესუნ; ლეზგ. ყინ; თაბ. დიკუბ; აღ. კეს; რუთ. დიყეს; წახ. კიკას; არჩ. კის; კრიწ. ყაიჯ; ბუდ. სარყარ; ხინ. კი; ხუნძ. ხვეზე; ლაკ. იტჰან;

„მოკვლა“ ბილ-ა; უდ. ბეს-ბესუნ; ლეზგ. ყინ; თაბ. დიკუბ; აღ. კეს; რუთ. დიყეს; წახ. გიკას; არჩ. აჩას; კრიწ. ყაიჯ; ბუდ. ოროტუ; ხინ. დიბი; ხუნძ. ჭვაზე; ლაკ. იტჰან;

„ცურვა“ ოცკესუნ; უდ. ოცქესუნ;⁷⁰ ლეზგ. სირნაჟ აჟუნ; თაბ. ჟზმიშ ხნიბ; აღ. სალაჟ აყას; რუთ. ხეს ჰაყას; წახ. აჟზმიშ ხეს; არჩ. ლანას; კრიწ. ჟზმიშ ხნიდიჯ; ბუდ. ჟზმი დიხერ; ხინ. ჟზმჟჟყი; ხუნძ. ლედეზე;

„წასვლა“ ბოჰესუნ, ილესუნ; უდ. თაძსუნ; ლეზგ. ჰინ; თაბ. ლუბ; აღ. ლჰას; რუთ. რუყუს; წახ. ოგას; არჩ. ჰერჰას; კრიწ. იხიჯ; ბუდ. ჩადარ; ხინ. ქალი; ხუნძ. ინე; ლაკ. ნან;

„მოსვლა“ ჰე-ყესუნ; უდ. ეძსუნ; ლეზგ. ათუნ; თაბ. ლუბ; აღ. ადის; რუთ. დეყას; წახ. ვალეს; არჩ. ალის; კრიწ. ჰუხიჯ; ბუდ. ჰაშხარ; ხინ. ქალი; ხუნძ. ვაჰინე; ლაკ. ბუჰან;

„წოლა“ ბასკესუნ; უდ. ბასქესუნ; ლეზგ. გათქუნ; თაბ. დანუბ; აღ. აჯუ ხას; რუთ. ლუქას; წახ. ყალიხას; არჩ. ახას; კრიწ. სუყლიჯ; ბუდ. ჰალყალ; ხინ. ანთგრყი; ხუნძ. ვეგიზე; ლაკ. უთუ იხლან;

„ჯდომა“ ა(რ)ცესუნ; უდ. არცესუნ; ლეზგ. აცუყუნ; თაბ. დუსუბ; აღ. იყჰას; რუთ. სუყას; წახ. გჰარას; არჩ. ოყის; კრიწ. შყუნჯ; ბუდ. ალყოლ; ხინ. ჩუტი; ხუნძ. ჰოდოჰეზე; ლაკ. შა ბიყან;

⁶⁹ აწმყოს ფუმეა. მასდარია (უ)ჰესუნ.

⁷⁰ როგორც კავკასიის ალბანურში, ისე უდიურში გამოიყენება „რეცხვის“ მნიშვნელობით.

„დგომა“ ბურესუნ; უდ. ჩურ-ფესუნ; ლეზგ. აყაზუქ; თაბ. დიდილუბ; აღ. ლუზანას; რუთ. ლუზუას; წახ. ულ'ოზარას; არჩ. ოცის; კრიწ. ყუატლიჯ; ბუდ. ყალტალ; ხინ. თოხუნი; ხუნძ. ჭეზე; ლაკ. ბაწან;

„გაცემა“ (თა)დაღესუნ, ლუღესუნ; უდ. თადესუნ; ლეზგ. გუნ; თაბ. თუტუბ; აღ. ის; რუთ. ტგს; წახ. ჰილეს; არჩ. ლ'ოს; კრიწ. ტუმიჯ; ბუდ. მუწუ; ხინ. ლაჯუ; ხუნძ. ყეზე; ლაკ. ბულლან;

„თქმა“ (უ)ფესუნ; უდ. ფესუნ; ლეზგ. ლუჰუნ; თაბ. ფუბ; აღ. ფას; რუთ. ჰუბ'ეს; წახ. იჰეს; არჩ. ბოს; კრიწ. ლგფგჯ; ბუდ. მუსუ; ხინ. ლი; ხუნძ. აბიზე; ლაკ. უჩინ;

„მზე“ ბე'დ; უდ. ბედ'; ლეზგ. რად; თაბ. რიდ; აღ. რად; რუთ. ტირგდ; წახ. ტირგდ; არჩ. ბარჯ; კრიწ. ტირად; ბუდ. ტირად; ხინ. გ'ყ; ხუნძ. ბაყ; ლაკ. ბარდ;

„მთვარე“ ხაშინ, ბუზე; უდ. ხაშ; ლეზგ. ტარზ; თაბ. ტაზ; აღ. ტაზ; რუთ. ტაზ; წახ. ტაზ; არჩ. ბაც; კრიწ. ტაზ; ბუდ. ტეზ; ხინ. ტაწ; ხუნძ. მოწ; ლაკ. ბარზ;

„ვარსკვლავი“ ხალ'უმ; უდ. მუჩული; ლეზგ. ღედ; თაბ. ჰად; აღ. ჰად; რუთ. ჰადიმ; წახ. ჰანე; არჩ. ხოლოშჯ'ან; კრიწ. ჰაჰ; ბუდ. ჰაჰ; ხინ. ფხ'უნწ; ხუნძ. წვა; ლაკ. წუქუ;

„წყალი“ ხე; უდ. ხე; ლეზგ. მად; თაბ. შიდ; აღ. ხ'ედ; რუთ. ხ'ედ; წახ. ზ'ან; არჩ. ლ'ან; კრიწ. ხ'ად; ბუდ. ხ'გდ; ხინ. ხ'უ; ხუნძ. ლ'იმ; ლაკ. შ'ინ;

„ქვა“ ჟე; უდ. ჟე; ლეზგ. ჯაჰან; თაბ. ღჰან; აღ. ღჰან; რუთ. დუხულ; წახ. ჯადე; არჩ. ჭელე; კრიწ. ხუდ; ბუდ. ჯადე; ხინ. კაჰგნ; ხუნძ. გამაჰ; ლაკ. ჩარუ;

„მიწა“ აშ-ალ; უდ. ოჩ-ალ; ლეზგ. ჩილ; თაბ. ჟილ; აღ. ჯილ; რუთ. ნაყუ; წახ. ჰიდე; არჩ. ნაყუ; კრიწ. ყუმ; ბუდ. ნოყ; ხინ. ანთ; ხუნძ. რაყ; ლაკ. პრშ'ი;

„ღრუბელი“ აღ'ეგ; უდ. ჰასო; ლეზგ. ციჰ; თაბ. დიჰ; აღ. დიჰ; რუთ. გგბგლ; წახ. ბულუთ; არჩ. დილ'უ; კრიწ. ჯიჰ; ბუდ. ჯუჰ; ხინ. უ'კ; ხუნძ. ნაკ; ლაკ. თთურლუ;

„ცეცხლი“ წე; უდ. ა-რუხ; ლეზგ. წად; თაბ. წა; აღ. წა; რუთ. წად; წახ. წა; არჩ. ოწ; კრიწ. წა; ბუდ. წე; ხინ. ჰა; ხუნძ. წა; ლაკ. წუ;

„წვა“ ბოკოკესუნ; უდ. ბოქსუნ; ლეზგ. ქუნ; თაბ. უბგუბ; აღ. უგას; რუთ. ურხას;
წახ. გოჯანას; არჩ. ოქას; კრიწ. უგაჯ; ბუდ. სუგუ; ხინ. დუტი; ხუნდ. რეკინე;
ლაკ. ჩჩუჩლან;

„გზა“ ლაყ; უდ. მაჯ; ლეზგ. რეჯ; თაბ. რაჯ; აღ. რეჯ; რუთ. რაჯ; წახ. მაჯ; არჩ. დეყ;
კრიწ. რიხ; ბუდ. რიხ; ხინ. კარ; ხუნდ. ნუხ; ლაკ. ხხულლუ;

„მთა“ ბუ; უდ. ბუ-რუხ; ლეზგ. დალ; თაბ. დალ; აღ. სუ; რუთ. ბან; წახ. სგუა; არჩ.
მულ; კრიწ. დალ; ბუდ. დალ; ხინ. მ(გ)და; ხუნდ. მეჭერ; ლაკ. ზუნთითუ (დალ
ფორმა ნასესხებია თურქული ენებიდან);

„წითელი“ ქოქა; უდ. ჩოჩა; ლეზგ. მარუ; თაბ. ურუ; აღ. ირეჭ; რუთ. ირდგ; წახ.
ქერან; არჩ. მატან; კრიწ. ირი; ბუდ. ალ; ხინ. ც(გ)მა; ხუნდ. ბაჭარაბ; ლაკ.
მატულსა;

„მწვანე“ დაი; უდ. ძაშილ (< აზ.); ლეზგ. კაცუ; თაბ. ჩრუ; აღ. ჩირე; რუთ. შილდგ;
წახ. ჩიტან; არჩ. ოლოტთუთ; კრიწ. ქუქნუ; ბუდ. სოზგულა; ხინ. სგბ; ხუნდ.
ჭურჩინაბ; ლაკ. შულლისა;

„თეთრი“ მუწურ; უდ. მაწი; ლეზგ. ლაცუ; თაბ. ლიზი; აღ. ჯაგარჭ; რუთ.
ჯაგარდგ; წახ. ჯაგარან; არჩ. ჭუბათუთ; კრიწ. ლაზი; ბუდ. ლეზუ; ხინ.
ხერგეწ; ხუნდ. კაჰაბ; ლაკ. კალასა;

„ღამე“ შუ; უდ. შუ; ლეზგ. მიჭ; თაბ. მიშ; აღ. ჰუშ; რუთ. უგშ; წახ. ხამ; არჩ. იშ;
კრიწ. მიჭ; ბუდ. დუჯენჯიჯ; ხინ. სან; ხუნდ. სორდო; ლაკ. ხუ;

„ცხელი“ *ელარი; უდ. იღარიხ; ლეზგ. ქუდაა; თაბ. ირცრუ; აღ. ქუჩეჭ; რუთ.
ბიკერდგ; წახ. ფგრან; არჩ. ლერთუთ; კრიწ. ჰგერ; ბუდ. ჭედი; ხინ. ჭარა; ხუნდ.
ბუჰარაბ; ლაკ. კირისა;

„ცივი“ მიი; უდ. მი; ლეზგ. მეყი; თაბ. აჯუ; აღ. რულუჭ; რუთ. მგყდგ; წახ. მგკანა;
არჩ. ჰეთუთ; კრიწ. სჰადა; ბუდ. ჰათხა; ხინ. ვი; ხუნდ. წორორაბ; ლაკ.
დარყუსა;

„სავსე“ ბაი; უდ. ბუდ; ლეზგ. აწა; თაბ. აწუ; აღ. აწუჭ; რუთ. აწდ; წახ. გაწგნ; არჩ.
წათუთ; კრიწ. ჰაწანდ; ბუდ. სგწგ; ხინ. წი; ხუნდ. წურაბ; ლაკ. ბუტწუსა;

„ახალი“ ენი; უდ. ინი; ლეზგ. წიმი; თაბ. წიმი; აღ. წამჭ; რუთ. წინდგ; წახ. წედგნ; არჩ. მაწათუთ; კრიწ. წიამდ; ბუდ. თგზგ (< აზ.); ხინ. თაზა (< აზ.); ხუნძ. წიმაბ; ლაკ. წუსა;

„კარგი“ შელ; უდ. შელ; ლეზგ. კსან; თაბ. უჟუ; აღ. იჯექ; რუთ. დიხდგ; წახ. დუგნა; არჩ. ჰიბათუთ; კრიწ. ღალად; ბუდ. ჰარი; ხინ. ქსან; ხუნძ. ლიკაბ; ლაკ. ხუდსა;

„მშრალი“ ყარი; უდ. ჯარი; ლეზგ. ყურამ; თაბ. ყურუ; აღ. რუჯუჭ; რუთ. ჯურუდ; წახ. ჯურნა; არჩ. ყურე; კრიწ. სჰჰ; ბუდ. ჯურუ; ხინ. ყი; ხუნძ. ბაყვარაბ; ლაკ. ყაჟყსა;

„სახელი“ წი; უდ. ცი; ლეზგ. ტარ; თაბ. ჩაურ; აღ. თაურ; რუთ. დურ; წახ. დო; არჩ. წორ; კრიწ. თგრ; ბუდ. თურ; ხინ. წუ; ხუნძ. წარ; ლაკ. წა;

ამრიგად, კავკასიის ალბანურში დასტურდება 100 სიტყვიანი სიის 74 შესატყვისი. ამ ლექსიკურ ერთეულთა შეპირისპირების შედეგად მონათესავე ლეზგიურ ენების, ხუნძურისა და ლაკურის ანალოგიურ ლექსიკურ ერთეულებთან მივიღეთ შემდეგი ლინგვისტატისტიკური მონაცემები:

უდ.	ლეზგ.	თაბ.	აღ.	რუთ.	წახ.	კრიწ.	ბუდ.	ხინ.	არჩ.	ხუნძ.	ლაკ.
55 (74.3%)	36 (48.6%)	34 (45.9%)	36 (48.6%)	32 (43.2%)	30 (40.5%)	33 (44.6%)	30 (40.5%)	22 (29.7%)	29 (39.1%)	26 (35.1%)	25 (33.8%)

გლოტოქრონოლოგიური მონაცემების მიხედვით კავკასიის ალბანურისა და უდიურის დაშლა დაახლ. 1800 წლის წინ უნდა მომხდარიყო, რაც დიდად არ აღემატება იმ შუალედს, რომელიც უდიურსა და კავკასიის ალბანურ წერილობით ძეგლებს შორის არსებობს. ამასთან, გასათვალისწინებელია უცხო ენათა ძლიერი გავლენა უდიურზე და უდიების თითქმის სრული ასიმილაცია.

აღსანიშნავია, რომ საერთო ლექსიკის პროცენტი უდიურთან მნიშვნელოვნად აღემატება სხვა ლეზგიური ენების მონაცემებს, რომელიც დაახლოებით თანაბარია და 40-48% ფარგლებში მერყეობს. გარკვეულწილად გაკვირვებას იწვევს ხინალულური ენის მონაცემები, რომლის საერთო ლექსიკის პროცენტი კავკასიის

ალბანურთან ჩამორჩება თვით ხუნძურისა და ლაკურის ანალოგიურ მაჩვენებლებს. თუმცა, ვფიქრობთ, რომ გლოტოქრონოლოგიური მეთოდი ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მაგივრობას ვერ გასწევს და ლექსიკოსტატისტიკა უნდა დაეყრდნოს ისტორიულ-შედარებით კვლევათა მყარ საფუძველს. ამდენად, ხინალურული ენის ადგილის პრობლემა მონათესავე ენათა შორის საკვლევი და მხოლოდ გლოტოქრონოლოგიურ მანაცემთა საფუძველზე მას გადაწყვეტილად ვერ მივიჩნევთ.

ლიტერატურა

აბრამიანი 1964 – Абрамян А. Г., Дешифровка надписей кавказских агван, Ереван, 1964.

აბულაძე 1938 – Абуладзе И. В., К открытию алфавита кавказских албанцев, Известия института языка, истории и материальной культуры им. Акад. Н. Я. Марра, №4, р. 1, Тбилиси, 1938.

აბულაძე 1940 – Абуладзе И. В., Новое сведение о существовании письменности у кавказских албанцев, Известия грузинского филиала Академии Наук СССР, т. I, №4, Тбилиси, 1940.

ალექსევი 1985 – Алексеев М. Е., Вопросы сравнительно-исторической грамматики лезгинских языков, Морфология, Синтаксис, Москва, 1985.

ალექსიძე 1973 – ზ. ალექსიძე, მასალები დვინის 506 წლის საეკლესიო კრებისათვის, მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნებატამცოდნეობის სერია, 3, თბილისი, 1973.

ალექსიძე 1999 – Алексидзе З. Н., Новые памятники письменности Кавказской Албании, Христианский Восток. (Новая Серия), I. Москва, 1999.

ალექსიძე 2001 – ზ. ალექსიძე, ალბანური ენის გრამატიკული და ლექსიკური აღწერა (წინასწარი შენიშვნები), ენათმეცნიერული ძიებანი, IV, თბილისი, 2001.

ალექსიძე 2003 – ზ. ალექსიძე, კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა, თბილისი, 2003.

ალიევი 1992 – Алиев К., Античная Кавказская Албания, Баку, 1992.

ალიპულატოვი 1974 – Алипулатов М. Б., Категория грамматического класса в языках лезгинской группы, Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. I, Тбилиси, 1974.

ანასიანი 1969 – Н. Anassian, Mise au point relative á l'Aluanie Caucasienne (Aluank), Revue des études arméniennes, t. VI, Paris, 1969.

ანდლულაძე 1968 – ნ. ანდლულაძე, კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, თბილისი, 1968.

ახვლედიანი 1948 – გ. ახვლედიანი, ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1959.

არდოტელი 2009 – ნ. არდოტელი, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკა, თბილისი, 2009.

არდოტელი 2012 – ნ. არდოტელი, ალბანურ ლექციონარში დადასტურებული ლექსიკის გენეზისისათვის. – კავკასიოლოგიური ძიებანი, N 4, თბილისი, 2012, გვ. 15-30.

არდოტელი 2018 – Н. Ардотели, Кавказские языки: генетико-типологические общности и ареальные связи. – Материалы V Международной конференции. Махачкала, 2018, С. 49-56.

არსლანბეკოვი 1970 – Арсланбеков Х., Самая древняя надпись Дагестана Дагестанская Правда, №285, Махачкала, 1970.

არსლანბეკოვი 1971 – Арсланбеков Х., Находка в высшей степени ценная, Советский Дагестан, №3, Махачкала, 1971.

აჭარიანი 1941 – Աճառյան Հր., Աղկանից Գիրը, Մեղեկագիրը ՍՍՀՄ ԳԱ իսյակական ֆիլիալի, № 3-4, Երեւան, 1941.

ბარბუდარიანცი 1893 – Բարխուդարյանց Մ., Աղուսնից երկիր և Դրացիք, Տիֆլիս, 1893.

ბოკარევი 1959 – Бокарев Е. А., Цезские (дидойские) языки Дагестана, Москва, 1959.

ბოკარევი 1961 – Бокарев Е. А., Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков (Материал к курсу.), Махачкала, 1961.

ბოკარევი 1981 – Бокарёв Е. А., Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков, Москва, 1981.

ბროსე 1851 – М. Brosset, Extraits de l'histoire des aghovans, Additions et éclaircissements à l'histoire de Géorgi, St. Peterburg, 1851.

ვაიდოვი 1951 – Ваидов Р. М., Фрагменты глиняного подсвечника с албанской надписью, Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, № 2, Баку, 1951.

ვაიდოვი 1958 – Ваидов Р. М., Минкәчевыр эпиграфик абидәләранин археоложи характеристикасы, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, серия общественных наук, № 4, Баку, 1958.

გაფრინდაშვილი 1966 – შ. გაფრინდაშვილი, ხმოვნების ფარინგალიზაციის ბუნებისათვის წახურულ და უდიურ ენებში, თბილისი, 1966.

გიგინეიშვილი 1970 – Гигинейшвили Б. К., Общедагестанская система взрывных согласных, Мацне, №4, Тбилиси, 1970.

გიგინეიშვილი 1973 – Гигинейшвили Б.К., Общедагестанский консонантизм, Тбилиси, 1973.

გიგინეიშვილი 1977 – Гигинейшвили Б.К., Сравнительная фонетика дагестанских языков, Тбилиси, 1977.

გინეკენი 1938 – van Ginneken I., Contribution á la Grammaire comparée des langues du Caucase, Amsterdam, 1938.

გიპერტი 1988 – J. Gippert, Old Armenian and Caucasian Calendar Systems: The Albanian Manth names, Annuals of Armenian Linguistics, IX, 1988.

გოლუბკინა 1959 – Голубкина Т., Еще одна албанская надпись в Мингечауре, Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, т. 5, Баку, 1959.

გუდავა 1954 – ტ. გუდავა, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ტ ლატერალის გენეზისისა და ქართველურ ენებში მისი ფონეტიკური შესატყვისის შესახებ, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VI, თბილისი, 1954, 55-65.

გუდავა 1959 – Гудава Т. Е., Консонантизм андийских языков (историко-сравнительный анализ), Тбилиси, 1964.

გუდავა 1979 – Гудава Т. Е., Историко-сравнительный анализ консонантизма дидойских языков. Тбилиси, 1979.

გუკასიანი 1963 – Гукасян В. Л., Ниджский диалект удинского языка (звуковой состав и некоторые фонетические процессы), Известия Академии наук Азербайджанской ССР, серия общественных наук, №3, Баку, 1963.

გუკასიანი 1965 – Гукасян В. Л., Фонетические и морфологические особенности ниджского диалекта удинского языка, Баку, 1965.

გუკასიანი 1968 – Гукасян В. Л., К дешифровке Албанских надписей Азербайджана, Этимология 1966, Москва, 1968.

გუკასიანი 1969 – Гукасян В. Л., Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, № 2, Баку, 1969.

გუკასიანი 1971 – Гукасян В. Л., О новонайденном списке албанского алфавита, Советская тюркология, № 2, Баку, 1971.

გუკასიანი 1974 – Гукасян В. Л., Удинско-азербайджанско-русский словарь, Баку, 1974.

დეშერიევი 1959 – Дешериев Ю. Д., Грамматика Хиналугского языка, Москва, 1959.

დეეტერსი 1963 – G. Deeters, Die kaukasischen Sprachen, Leiden-Köln, 1963.

დიაკონოვი 1961 – Дьяконов И., Письменность Кавказской Албании, Москва, 1961.

დირი 1904 – Дирр А. М., Грамматика удинского языка, Тифлис, 1904.

დირი 1928 – A. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen, Leipzig, 1928.

დუმезილი 1933 – G. Dumézil, Introduction á la grammaire comparee des Langue caucasiennes du Nord, Paris, 1933.

დუმезილი 1940-1941 – G. Dumézil, Une chiétienté perdue: Les Albanais du Caucase, Mélanges Asiatiques, vol. 232, Paris, 1940-1941.

თალიბოვი 1980 – Талибов Б. Б., Сравнительная фонетика лезгинских языков, Москва, 1980.

თალიბოვი 2005 – Талибов Б. Б., (при участии Г.А. Майсака), Удинский язык, Языки Российской Федерации и соседних государств, т. 3, Москва, 2005.

თოფურია 1959 – გ. თოფურია, ლეზგიური ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები, თბილისი, 1959.

თოფურია 1962 – გ. თოფურია, კლასოვანი უღვლილებიდან პიროვან უღვლილებაზე გადასვლის ერთ-ერთი გზის შესახებ იბერიულ-კავკასიურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XIII, თბილისი, 1962.

თოფურია 1995 – Топуриа Г., Морфология склонения в дагестанских языков, Тбилиси, 1995.

იამპოლსკი 1955 – Ямпольский З., Древние авторы о языке населения Азербайджана, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, № 8, Баку, 1955.

იბერიულ-კავკასიური ენები 1967 – Иберийско-кавказские языки. Языки народов СССР. т. IV. Ответственные редакторы Бокарев Е. А., Ломтатидзе К. Б., Москва: "Наука", 1967.

იმნაიშვილი 1977 – Имнаишвили Д. С., Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков, Тбилиси, 1977.

კაზიევი 1948 – Казиев С. М., Новые археологические находки в Мингечауре, Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, т. 4, №9, Баку, 1948.

კარბელაშვილი 1935 – Карбелашвили Д.К., К фонетике удинского языка, Язык и Мышление, т. III-IV, Москва-Ленинград, 1935.

კახაძე 1958 – ო. კახაძე, ლატერალური თანხმოვნები არჩიბულში (წინასწარი მოხსენება), იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IX-X, 1958, გვ. 339-344;

კახაძე 1959 – ო. კახაძე, ზიგიერთი შენიშვნა ლატერალური თანხმოვნების შესახებ, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XI, 1959, გვ. 303-312.

კახაძე 1972 – ო. კახაძე, არჩიბული ენა და მისი ადგილი მონათესავე ენათა შორის, თბილისი, 1972.

კიბრიკი, კოძასოვი 1990 – Кибрик А. Е., Кодзасов С. В., Сопоставительное изучение дагестанских языков. Имя. Фонетика, Москва, 1990.

კიკილაშვილი 1986 – ვ. კიკილაშვილი, ნაცვალსახელები ლეზგიური ჯგუფის ენებში (პირის, ჩვენებითი, კითხვითი ნაცვალსახელები), (ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი), თბილისი, 1986.

კლიმოვი 1967 – Климов Г. А., К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности, Вопросы языкознания, № 3, Москва, 1967.

კლიმოვი 1970 – Климов Г. А., К чтению двух памятинок агванской (кавказско-албанской) эпиграфики, Вопросы языкознания, № 3, Москва, 1970.

კლიმოვი 1972 – Климов Г. А., Заметки по дешифровке агванской (кавказско-албанской) письменности, Известия Академии наук СССР, Отдел литературы и языка, вып. 1, Москва, 1972.

კლიმოვი 1976 – Климов Г. А., Вопросы дешифровки агванского (кавказско-албанского) письма, Тайны древнего письма, Москва, 1976.

კლიმოვი 1984 – Климов Г. А., Агванское письмо, попытка его дешифровки, Энциклопедический словарь юного филолога, Москва, 1984.

კლიმოვი 1990 – Климов Г. А., О составе агванского (кавказско-албанского) алфавита, Известия Академии наук СССР, серия литературы, языка и искусства, т. 49, №6, Москва, 1990.

კლიმოვი–თალიბოვი 1964 – Климов Г. А., Талибов Б. Б., К вопросу о сравнительно-историческом изучении лезгинских языков, Ученые записки Института истории, языка и литературы Дагестанского филиала Академии наук СССР, т. XIII, Махачкала, 1964.

კუმახოვი 1981 – Кумахов М. А., Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков, Москва, 1981.

ლოლუა 2008 – Проблемы современной албанологии. I. Кавказского-албанский алфавит (критический обзор источников). II. Внутренняя форма кавказско-албанского алфавита, «Удинский сборник: грамматика, лексика, история языка», Москва, 2008, с. 380-431.

ლოლუა 2009ა – ალბანური ლექციონარის ამოკითხვისათვის, „არნ. ჩიქობავას საკითხავები, XX“, თბილისი, 2009. გვ. 41-49.

ლოლუა 2009ბ – К вопросу взаимоотношений удийского и кавказско-албанского языков, «Теоретические и методические проблемы национально-русского двуязычия», Махачкала, 2009, с. 257-261.

ლოლუა 2009გ – შენიშვნები კავკასიის ალბანური ენის გრამატიკული სტრუქტურის შესახებ, “იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება”, XXXVII, თბილისი, 2009, გვ. 112-131.

ლოლუა 2009დ – ინტენსიური თანხმობების შესახებ უდიურ ენაში, გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი, თბილისი, 2009, 10-12, გვ. 45-53.

ლოლუა 2010ა – К вопросу исторического развития системы личного согласования в удийском языке, «Актуальные вопросы общего и кавказского языкознания», Махачкала, 2010, с. 152-161.

ლოლუა 2010ბ – ატრიბუტული სინტაგმის ანალიზისათვის უდიურ ენაში, “იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება”, XXXVIII, თბილისი, 2010, გვ. 93-97.

ლოლუა 2010გ – კავკასიის ალბანური ენის სტრუქტურის საკითხები (ფილოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი), თბილისი, 2010.

ლოლუა 2010დ – უდიური ენა (გრამატიკული ანალიზი, ტექსტები, ლექსიკონი), <http://www.ice.ge/new/pages/samples/books/cavcas/6-r-lolua-udiuri-ena.pdf>

ლოლუა 2011 – ფარინგალიზაციის საკითხისათვის უდიურ ენაში, “იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება”, XXXIX, თბილისი, 2011, 102-116.

ლოლუა 2012ა – პიროვანი შეთანხმების სისტემისათვის უდიურ ენაში, პროფესორ გენადი ბურჭულაძისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, გორი, 2012, გვ. 134-146.

ლოლუა 2012ბ – კავკასიის ალბანური ენის ფონოლოგიური სისტემისათვის, “იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება”, XL, თბილისი, 2012, გვ. 72-90.

მაგომეტოვი 1965 – Магомедов А. А., Табасаранский язык, Тбилиси, 1965.

მამედოვა 1986 – Мамедова Ф., Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э. и XII- XIII вв.), Баку, 1986.

მელიქსეთ-ბეგი 1942 – Меликсет-Беков Л. К., К истории удин, Труды ТГУ, вып. 23, Тбилиси, 1942.

მიქაილოვი 1967 – Микаилов Ш., Арчинский язык, Махачкала, 1967.

მოვსეს კალაკანტუაცი 1985 – მოვსეს კალაკანტუაცი, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბილისი, 1985.

მურავიოვი 1981 – Муравьев С. Н., Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности, Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII, Тбилиси, 1981.

სამჯი დვს 1934 – უდიური საანზანო-საკითხავი წიგნი, სოხუმი, 1934.

სიხარულიძე 1987 – ტ. სიხარულიძე, არსებით სახელთა ბრუნება უდიურში, თბილისი, 1987.

სმბათიანი 1896 – Смбатян М., Описание древностей Шемахинской епархии, Тифлис, 1896.

ტრევერი 1959 – Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, Москва-Ленинград, 1959.

ტრუბეცკოი 1922 – N. Troubetzkoy, Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales, Bull. de la Société de Linguist de Paris, t. XXIII, fasc. 3, N 70, Paris, 1922; ქართული თარგმანი: ნ. ტრუბეცკოი, ჩრდილო-კავკასიურ ენათა ლატერალური თანხმოვნები, „მომომხილველი“ (სამეცნიერო-ბიბლიოგრაფიული კრებული), N 6-9, (თბილისი, 1972), გვ. 263-279.

ტრუბეცკოი 1931 – N. Trubetzkoy, Die Konsonantensysteme der ost-kaukasischen Sprachen, Caucasia, 8, Leipzig, 1931.

ტრუბეცკოი 1960 – Трубецкой Н., Основы фонологии, Москва, 1960

უდიური ზღაპარი “რუსტამ” 1888 – Бежанов М., Рустам (Удинская сказка), Сборник Материалов для Описания Племен и Местностей Кавказа, XII, Тифлис, 1988.

უდიური ოთხთავი 1902 – Бежанов С., Господа Нашего Иисуса Христа Святое Евангелие от Матвея, Марка, Луки и Иоанна, Сборник Материалов для Описания Племен и Местностей Кавказа, XXX, Тифлис, 1902.

ფანჩვიძე 1937 – ვლ. ფანჩვიძე, უდიური ენა და მისი კილოები, ენიმკის მოამბე, ტ. II, თბილისი, 1937.

ფანჩვიძე 1940 – ვლ. ფანჩვიძე, აკუზატვის გენეზისის საკითხისათვის უდიურ ენაში, ენიმკის მოამბე, ტ. V-VI, თბილისი, 1940.

ფანჩვიძე 1943 – ვლ. ფანჩვიძე, დრო-კილოთა წარმოების პრინციპისათვის უდიურ ენაში, საქართველოს სსრ მეცნერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. V, N 8, თბილისი, 1943.

ფანჩვიძე 1947 – ვლ. ფანჩვიძე, აბსოლუტივის ფორმები, მათი წარმოება და ფუნქციები უდიურ ენაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXX-XXXI, B, თბილისი, 1947.

ფანჩვიძე 1948 – ვლ. ფანჩვიძე, მიმღეობის წარმოება და ფუნქციები უდიურ ენაში, იბერიულ-კავკასიურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. II, თბილისი, 1948.

ფანჩვიძე 1960 – ვლ. ფანჩვიძე, ნაზმნარი სახელის მიერ სახელის მართვა უდიურ ენაში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XII, თბილისი, 1960.

ფანჩვიძე, ჯეირანიშვილი 1967 – Панчвидзе В. Н., Джейранишвили Е. Ф., Удинский язык, Языки народов СССР, т. IV: Иберийско-кавказские языки, Москва, 1967.

ფანჩვიძე 1974 – ვლ. ფანჩვიძე, უდიურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1974.

ქურდიანი 1956 – Kurdian H., The newly discovered alphabet of Caucasian Albanians, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, part 1-2, London, 1956.

ქურდიანი 2007 – მ. ქურდიანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები, თბილისი, 2007.

შანიძე 1938 – Шанидзе А. Г., Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки, Известия института языка, истории и материальной культуры им. Акад. Н. Я. Марра, №4, р. 1, Тбилиси, 1938.

შანიძე 1957 – Шанидзе А. Г., Порядок букв грузинского, армянского и албанского алфавитов, Труды музея истории Азербайджана Академии наук Азербайджанской ССР, т. II, Баку, 1957.

შანიძე 1959 – Шанидзе А. Г., Новые данные о алфавите кавказских албанцев (второй список албанского алфавита), Труды первой конференции закавказских университетов, Баку, 1959.

შანიძე 1960 – Шанидзе А. Г., Язык и письмо кавказских албанцев, Тбилиси, 1960.

შიფნერი 1963 – A. Schiefner, Versuch über die Sprache der Uden, St. Petersburg, 1863.

შულცე 1982 – W. Schulze, Die Sprache der Udin in Nord-Azerbaidzan, Wiesbaden, 1982.

შულცე 2001 – W. Schulze, The Udi Gospels, Anotated Text, Etymological Index, Temmatized Concordance, Munich, 2001.

შულცე 2004 – W. Schulze., Review of Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax, 2004, udilang.narod.ru/papers/Schulze-review.pdf, ელექტრონული ვერსია.

შულცე 2005 – W. Schulze, “Toward a History of Udi”, 2005, udilang.narod.ru/papers/Schulze-History-of-Udi.pdf, ელექტრონული ვერსია.

ჩიქობავა 1979 – არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1979.

ჯავახიშვილი 1937 – ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბილისი, 1937.

ჯეირანიშვილი 1943 – ევგ. ჯეირანიშვილი, უდიური ერგატივის სტრუქტურა და ფუნქცია, თბილისი, 1943.

ჯეირანიშვილი 1948 – ევგ. ჯეირანიშვილი, “Pluralia tantum”-ის შემთხვევები უდიურ ენაში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. II, თბილისი, 1948.

ჯეირანიშვილი 1956 – ევგ. ჯეირანიშვილი, გრამატიკული კლასის გაქვავებული ნიშნები ზმნებსა და “ნაზმნარ სახელებში”, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. VIII, თბილისი, 1956.

ჯეირანიშვილი 1959 – ევგ. ჯეირანიშვილი, ფარინგალიზებული ხმოვნები წახურ-რუთულურსა და უდიურ ენებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XI, თბილისი, 1959.

ჯეირანიშვილი 1966 – Джейранишвили Е. Ф., ЛабIALIZED согласные и их изменение в цахско-мухадском (рутульском) и других языках лезгинской группы, Иберийско-Кавказское Языкознание, т. XIV, Тбилиси, 1966.

ჯეირანიშვილი 1971 – ევგ. ჯეირანიშვილი, უდიური ენა (გრამატიკა, ქრესტომატია, ლექსიკონი), თბილისი, 1971.

ჰევსენი 1964 – R. Hewsen, On the alfabet of Caucasian Albanians, Revue des études arméniennes, vol. I, Paris, 1964.

ჰარისი 2002 – Alice C. Harris., Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax, Oxford, 2002.